

2017 / 2 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI

ISSN 1305-5992

Türkîyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 27 Güz 2017

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 27 Güz 2017

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Yunus KOÇ

Editörler

Yunus KOÇ, Evgenia KERMELE ÜNAL

İngilizce Editör

Alev KARADUMAN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ISSN: 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **hakemli, yerel ve süreli** bir dergidir.

Türkiyat Araştırmaları dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA tarafından taranmakta ve EBSCO tarafından dizinlenmektedir.

Türkiyat Araştırmaları dergisinde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı

Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

Teknik Editör

Çiğdem KARACAOĞLAN

İdare Yeri

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA

Tel: +90 (312) 297 71 82 - 297 67 71 / Belgeç: +90 (312) 297 71 71

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Basımcı

Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA

Tel: +90 (312) 310 97 90

Yayın Tarihi

31 OCAK 2018

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ, Milli Savunma Üniversitesi.

Prof.Dr. Yunus KOÇ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Prof.Dr. Serdar SAĞLAM, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Prof.Dr. Arif SARIÇOBAN, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Prof.Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Doç.Dr. Sema ASLAN DEMİR, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Doç.Dr. Bülent GÜL, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Doç.Dr. Evgenia KERMEİ ÜNAL, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Doç.Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Yrd.Doç.Dr. Bahar AKARPINAR, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü.

Yrd.Doç.Dr. Meltem EKTİ, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Yrd.Doç.Dr. Alev KARADUMAN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Yrd.Doç.Dr. Serhat KÜÇÜK, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yrd.Doç.Dr. M. Fatih MÜDERRİSOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Öğr.Gör.Dr. Fatma TÜRKYILMAZ, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.

Dr. Mikail CENGİZ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Dr. Tevfik Orçun ÖZGÜN, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Arş.Gör. Meral KOÇAK, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Arş.Gör. Gülhan YAMAN KAHVECİ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Cihan DOĞAN, Hacettepe Üniversitesi Kütüphaneleri.

Çiğdem KARACAOĞLAN, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Danışma Kurulu

- AĞCA, Prof.Dr. Ferruh (Osmangazi Ü.)
AKARPINAR, Yrd.Doç.Dr. Bahar (Hacettepe Ü.)
AKSOY, Doç.Dr. Erdal (Gazi Ü.)
ASKER, Prof.Dr. Ramiz (Bakü Devlet Ü.)
ASLAN DEMİR, Doç.Dr. Sema (Hacettepe Ü.)
ATABEY, Yrd.Doç.Dr. İbrahim (Gazi Ü.)
BAŞTÜRK, Prof.Dr. Mehmet (Balıkesir Ü.)
BEŞİRLİ, Prof.Dr. Hayati (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü.)
BİLSEL, Prof.Dr. Fatma Cânâ (ODTÜ)
BLÄSING, Prof.Dr. Uwe (Leiden Ü.)
CELEPOĞLU, Öğr.Gör.Dr. Ayşegül (Hacettepe Ü.)
ÇAĞLAR, Prof.Dr. Ali (Hacettepe Ü.)
ÇAKMAK, Yrd.Doç.Dr. Biray (Uşak Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)
ÇOLAK, Yrd.Doç.Dr. Hasan (TOBB ETÜ)
DANUU, Yrd.Doç.Dr. Ankbayar (National University of Mongolia)
DEMİR, Prof.Dr. Nurettin (Hacettepe Ü.)
DEMİREL, Yrd.Doç.Dr. Emre (Hacettepe Ü.)
DEMİRTAŞ, Prof.Dr. Birgül (TOBB ETÜ)
DEVELİ, Prof.Dr. Hayati (İstanbul Ü.)
EFEGİL, Prof.Dr. Ertan (Sakarya Ü.)
EKREM, Doç.Dr. Erkin (Hacettepe Ü.)
EMİROĞLU, Doç.Dr. Öztürk (Varşova Ü.)
ERDAL, Prof.Dr. Marcel (Freie Ü.)
ERKAN, Dr. Serdar (Hacettepe Ü.)
EROL, Prof.Dr. Ali (Ege Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)
ETENSEL İLDEM, Prof.Dr. Arzu (Ankara Ü.)
GELEKÇİ, Prof.Dr. Cahit (Hacettepe Ü.)
GÖKÇE, Doç.Dr. Faruk (Dicle Ü.)
GÖKÇE, Prof.Dr. Turan (İzmir Katip Çelebi Ü.)
GÖRGÜN BARAN, Prof.Dr. Aylin (Hacettepe Ü.)
GÜL, Doç.Dr. Bülent (Hacettepe Ü.)
GÜNGÖR ERGAN, Prof.Dr. Nevin (Hacettepe Ü.)
HAFIZ, Prof.Dr. Nimetullah (Pristine Ü.)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kökşetav Ü.)
İNCEKÖSE, Öğr.Gör.Dr. Ülkü (İYTE)
KAÇALIN, Prof.Dr. Mustafa S. (Marmara Ü.)
KARACA, Prof.Dr. Nesrin (Başkent Ü.)
KARAHAN, Prof.Dr. Leyla (Gazi Ü.)
KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Gazi Ü.)
KARLUK, Prof.Dr. Abdurşit C. (Yıldırım Beyazıt Ü.)
KAYA, Prof.Dr. Önal (Ankara Ü.)
KURIBAYASHI, Doç.Dr. Yuu (Okayama Ü.)
KUTLAR OĞUZ, Prof.Dr. Fatma S. (Hacettepe Ü.)
MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
MIŞKİNİENE, Doç.Dr. Galina (Vilnius Ü.)
MÜDERRİSOĞLU, Yrd.Doç.Dr. Fatih (Hacettepe Ü.)
NALBANT, Prof.Dr. Mehmet Vefa (Pamukkale Ü.)
ÖLÇER ÖZÜNEL, Yrd.Doç.Dr. Evrim (Gazi Ü.)
ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZARSLAN, Prof.Dr. Metin (Hacettepe Ü.)
ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Gazi Ü.)
ÖZDEMİR, Prof.Dr. Nebi (Hacettepe Ü.)
ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
ÖZKUL FINDIK, Prof.Dr. Nursen (Gazi Ü.)
PROCHAZKA EISL, Prof.Dr. Gisela (Viyana Ü.)
REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Bonn Ü.)
ŞAHİN TEKİNALP, Doç.Dr. Pelin (Hacettepe Ü.)
TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Gazi Ü.)
TAŞLIOVA, Prof.Dr. M. Mete (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.)
TOPÇU TECELLİ, Doç.Dr. Nazmiye (Hacettepe Ü.)
TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
UNAN, Prof.Dr. Fahri (Manas Ü.)
UYGUR, Prof.Dr. Erdoğan (Ankara Ü.)
ÜNAL, Doç.Dr. Evgenia (Hacettepe Ü.)
ÜNAL, Prof.Dr. Hasan (Atılım Ü.)
ÜREKLİ, Prof.Dr. Bayram (Selçuk Ü.)
YALÇIN ÇELİK, Prof.Dr. S. Dilek (Hacettepe Ü.)
YERELİ, Prof.Dr. Ahmet Burçin (Hacettepe Ü.)
YILDIZ, Prof.Dr. Musa (Gazi Ü.)
YILMAZ, Prof.Dr. Emine (Hacettepe Ü.)
ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
ZEKİYEYEV, Prof.Dr. Mirfatih (Tataristan Bilimler Akademisi)

Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 14, Sayı: 27, Güz 2017

İÇİNDEKİLER

Birgül Açıkıldız Şengül

Mardin’de Kültürlerarası Yaşam: Konut Mimarisi Bağlamında Bir Değerlendirme
Intercultural Life in Mardin: An Evaluation in the Context of Domestic Architecture7

Hakan Akca

Ağız Çalışmalarında Derleme Konuları ve Kaynak Kişilere Yöneltilcek Sorular
A Compilation of Topics with Regard to Dialect Studies and Questions to be Addressed
to Participants61

Gül Aktaş

Kadınların Kent Yaşamında Karşılaştığı Sorunlara İlişkin Bir Alan Çalışması: Denizli Örneği
Field Work Regarding the Problems Women Face in Urban Life: The Denizli Case.....85

Elif Bayraktar Tellan

Osmanlı Gayrimüslim Çalışmaları Çerçevesinde İstanbul Kürkçüleri
An Examination of Istanbul Furriers within the Context of Studies on Ottoman Non-Muslims115

Bestami S. Bilgiç

Mudanya’dan Lozan’a Yunanistan’daki Türkler ve Nüfus Mübadelesi (1922-1923)
Turks in Greece and the Exchange of Populations from Mudanya to Lausanne (1922-1923).....139

Mevlüt Erdem, Serap Pılgır

Türkçede Geçişsiz Fiillerin Ayrımı Üzerine
On the Distinction of Intransitive Verbs in Turkish.....159

Bülent Gül

Aile ve Akrabalık Anlayışı Bağlamında Moğol Atasözleri
Mongolian Proverbs with regard to Family and Kinship.....175

Birsel Karakoç

Nogayca Çokfiilli Yüklemeler: Fiillerden Gelişmiş Dilbilgisel Biçimlere Bütüncül Bir Bakış
Multiverbal Predications in Noghay: An Overview of the Complex Grammatical Morphemes
Developed from Verbs.....189

Bülent Oral

Bir Anıtın Enstalasyona Dönüşümü: Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı
The Transformation of an Installed Monument: The Zonguldak Miner “Martyrs” Monument.....217

Yıldıray Özbek

Kayseri Halıcılığıyla İlgili Arşiv Bilgileri
Archival Material on Kayseri Carpet Weaving.....235

Ahmet Özkan

Savaş ve Mizah: *La Baïonnette* Dergisinde Osmanlı İmparatorluğu İmgesi
War and Humor: The Image of the Ottoman Empire in the Magazine *La Baïonnette*.....249

Kadri Unat

Seçim Afişleri Işığında Hürriyet Partisi'nin 1957 Genel Seçimi Kampanyası

The 1957 General Election Campaign of the "Party of Liberty" Based on Election Posters267

ÇEVİRİ VE TANITMALAR**Mikail Cengiz**

6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: 100. Yılında Sovyet İhtilali ve

Türk Dünyası295

Bülent Gül

Moğolistan'da Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia299

Yayın İlkeleri305

Editorial Principles309

MARDİN'DE KÜLTÜRLERARASI YAŞAM: KONUT MİMARİSİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME*

*Birgöl AÇIKYILDIZ ŞENGÜL***

Öz: Çalışmanın konusunu Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi aileler tarafından 19. yüzyıl sonunda Mardin kent merkezinde inşa edilmiş üç konutun incelenmesi oluşturmaktadır. Bunlar; Abdülkadir Paşa Konağı, Dokmaklar Evi ve Orallar Evi'dir. Söz konusu evler, Tanzimat bürokratlarının Tanzimat reformlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerinde uyguladıkları dönemde inşa edilmişlerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanları eşit vatandaş statüsü ve kültürel kimliklerini koruma ve geliştirmeye yönelik haklar tanıdığından ve Osmanlı İmparatorluğu siyasi yaşamına katma sözü verdiği için Gayrimüslimleri büyük oranda etkilemiştir. Makale, söz konusu konutların mimari karakteristiklerini, bezemelerini ve üslupsal özelliklerini analiz ederek ve yüzyıllardır bir arada yaşayan farklı etno-dinsel grupların Mardin'de geliştirdikleri mimari üslupların oluşumlarına etki eden kültürel ve siyasal süreçlere odaklanarak konuyu tartışmayı amaçlamaktadır. Bununla bağlantılı olarak konutların mekânsal örgütlenmesi ve toplum-konut ilişkisi de analiz edilecektir. Bu amaçla her konut ayrıntılı olarak betimlenerek ve birbirleriyle karşılaştırılarak, yapıların ortak özellikleri ve farklılıkları ortaya konulacaktır. Konuya ilişkin sınırlı literatürün eleştirel kullanımının yanı sıra arşiv belgelerine ve saha çalışmasına da dayalı olarak yürütülen çalışma, kültürlerarası ilişki, mimari üslupların oluşumu ve siyasal değişim ve dönüşüm süreçlerini bütüncül yaklaşımla ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Mardin, Osmanlı, etno-dinsellik, kültürlerarasılık, kültürel iletişim, konut mimarisi, Osmanlı modernleşmesi.

Intercultural Life in Mardin: An Evaluation in the Context of Domestic Architecture

Abstract: This study explores three houses, namely Abdülkadir Pasha Mansion, Dokmak Family House and Oral Family House, constructed by Muslim, Christian and Jew families in Mardin by the end of the 19th century. The houses in question were constructed in an era when Tanzimat bureaucrats implemented the Tanzimat reforms in the Eastern provinces of the Ottoman Empire. Tanzimat and Islahat reforms effected the non-Muslim communities largely as they promised to non-Muslim communities an equal citizen status, and rights to preserve and develop their cultural identities and to participate in political life in the Ottoman world. The article aims to discuss the subject by analyzing the architectural characteristics, decorations and stylistic features of the houses and by focusing on the cultural and political processes which influence the formation of architectural styles, different ethno-religious groups living together in Mardin for centuries

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 13.04.2017 - 09.11.2017

** Dr., Univ Paul Valéry Montpellier 3, CRISES EA 4424, F34000, Montpellier, Fransa / Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA), İstanbul. birgul@acikyildiz.com
ORCID: 0000-0003-4891-4875

developed in connection with this, the spatial organization of housing and the relationship between society and housing will be analyzed. Thus, it will describe architectural and decorative features of each house, compare them and explore their main commonalities and distinctiveness. Based on the critical use of the limited literature on the subject, the study combined archival documents and fieldwork, to addresses the process of intercultural relations, the formation of architectural styles and the mechanism of political change in a holistic approach.

Key words: Mardin, Ottoman, ethno-religiosity, interculturality, cultural communication, domestic architecture, Ottoman modernisation.

Giriş

Mardin mimarisi, kentte yüzyıllardır karşılıklı etkileşim içinde beraber yaşayan farklı etnik ve dinî grupların ortak yaratımlarının bir sonucu olarak zengin kültürel özellikler yansıtmaktadır (Resim 1). Kent, kaynaklara göre 16. yüzyılda dokuz; 18. yüzyılda on bir ve 19. yüzyılda on üç mahalleden oluşmaktaydı (Çizim 2-3)¹. Mahallelerden Kıssıs (Keşiş), Yahudiyân ve Şemsiyye muhtemelen sakinlerinin çoğunu bu dinî gruplardan ailelerin oluşturmasından dolayı cemaat isimleriyle adlandırılmakla birlikte, söz konusu mahalleler dâhil, farklı dinî, etnik, aşiret yapılarına ve statülerine sahip kent sakinleri karma mahalleler oluşturarak yaşamlarını birlikte sürdürmüşlerdir (Alioğlu, 2003, s. 39; Aydın vd., 2001, ss. 127-138; Dinç, 2007, s. 87; Göyünç, 1991, ss. 97-107, Sarı, 2010, s. 100). Bu yaşam tarzı kentin kamusal alanlarının belirlenmesinde, yaşama mekânlarının oluşturulmasında ve kent sakinlerinin yaşam biçimlerinde ve giyim kuşamlarında² etkileşime açık ve ortak beğenilerin olduğu bir kültürel ortamın oluşmasını sağlamıştır. Mardin’de yoğunlukları farklı olmakla birlikte dinî ve etnik grupların aynı mahallelerde yaşaması, Osmanlı eyalet ve sancaklarının genelinde de görülen bir durumdur. Osmanlı İmparatorluğu’nda Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde oturmasını mecbur kılan herhangi bir düzenlemenin bulunmaması (Kenanoğlu, 2012, s. 320) ortak yaşama dayalı karma mahallelerin oluşmasını veya eski mahallelerin değişmeden bu

¹ Bu mahalleler; 16. yüzyılda Bâb-ı Cedid, Zarrâka, Kıssıs, Bâb-ül-Hammâra, Kølâsiyye, Şemsiyye, Zeytûn, Kâmil (Bîmâristân) ve Yahudiyân (Göyünç, 1991, ss. 97-101); 18. yüzyılda Bâb-ı Cedid, Zarrâka, Kıssıs, Bâb-ül-Hammâra (Meşki), Kølâsiyye, Şemsiyye, Zeytûn, Bîmâristân, Sevindik, Baş (Ala-Edna) ve Bab'us-Sor (Savur) (Gürhan, 2012, s. 34) ve 19. yüzyılda Bâb-ı Cedid, Tekye (Tekke), Cami-i Kebir, Meşki, Golasiyan, Şeyh Çabuk, Şeyh Şeyhullah (Şar), Şehidiye, Latifiye, Bab'us-Sor (Savurkapı), Medrese, Necmeddin ve Emineddin'dir (Aydın vd., 2001, ss. 226, 490; Yaşar, 2006, s. 647).

² Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin kıyafetleri fermanlarla kayıt ve şartlara bağlanmakla birlikte (Ercan, 1990, s. 119; Kenanoğlu, 2004, ss. 345-354; Soykan, 2000, ss. 181-183) 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait Mardin fotoğraflarında Müslim ve gayrimüslimlerin giyim kuşamlarında fark olmadığı açıkça görülebilmektedir (Bekin 2010, s. 44-53; Köker, 2011, ss. 30-38).

özelliklerinin devam etmesini mümkün kılmış gibi görünmektedir. Bunun sonucu olarak Mardin'de karma mahallelerde yaşayan ve ortak kamusal alanları paylaşan milletler arasında kültürel iletişim ve etkileşim güçlü olmuştur. İ. Ortaylı (1985, 4, s. 997) da merkezden farklı olarak eyalet ve sancaklarda Osmanlı milletleri arasında kültürel etkileşimin daha fazla olduğunu ve buna bağlı olarak folklorik kaynaşmanın daha güçlü olduğunu ileri sürmektedir. 19. yüzyıla ait Mardin şeriyecileri (Kankal vd, 2007; Özcoşar vd, 2007; Tan, 2010), Diyarbakır salnameleri (İzgöer, 1999) ve seyahatnameler (Budge, 1880-1913, ss. 431-443; Cuinet, 1891, ss. 499-500; Geary, 1878, ss. 154-174; Wilson, 1895, s. 292), 19. yüzyıl sonunda Mardin Sancağı'nda Arap (Müslüman), Ermeni (Katolik, Protestan), Keldani (Nasturi, Katolik), Kürt (Müslüman, Yezidi), Süryani (Kadim, Katolik, Protestan), Şemsi, Türk (Müslüman) ve Yahudilerin karma mahallelerde yaşamlarını sürdürdüklerini göstermektedir.

Çalışmanın konusunu Müslüman, Hristiyan ve Yahudi aileler tarafından 19. yüzyıl sonunda Mardin kent merkezinde inşa edilmiş üç konutun incelenmesi oluşturmaktadır. Bunlar; Abdülkadir Paşa Konağı, Dokmaklar Evi ve Orallar Evi'dir (Çizim 1). Komşu yapı sahipleri ve Abdülkadir Paşa'nın torunları ile gerçekleştirdiğimiz görüşmeler ve Mardin Tapu ve Kadastro Müdürlüğü tapu kayıtlarında yaptığımız araştırmalara göre Abdülkadir Paşa Konağı, Müslüman bir Arap aile; Dokmaklar Evi ise Süryani Katolik bir aile tarafından inşa edilmiştir. Orallar Evi'nin ilk sahiplerinin kim olduğu ise bilinmemektedir. Üst kat odalarında bulunan mühr-ü Süleyman motifleri evin Yahudi bir aile tarafından yaptırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ticari dokunun içinde yer almasından dolayı da yaşamını ticaretle sağlayan bir Yahudi esnafa ait olduğu ileri sürülebilir. Farklı cemaatlere ait söz konusu üç konut, kentin en görkemli konutları arasından seçilmiştir. Dolayısıyla kentin üst sınıf ailelerine ait yapılarıdır. Abdülkadir Paşa Konağı ve Dokmaklar Evi, büyük boyutlu ve gösterişli oluşları nedeniyle tipik birer mahalle evi olmasalar da diğer Mardin konutlarıyla ortak özelliklere sahiptir. Mardin konutlarında kare, dikdörtgen, ters T ve L planlı yaşam birimleri ve bu birimlere açılan işlik, mutfak, kiler, depo, hela gibi kapalı mekânların eyvan, teras ve avlu gibi yarı açık ve açık mekânlarla ilişkilendirildiği çekirdek bir kurgu mevcuttur (Alioğlu, 2003, ss. 58-68; Alioğlu, 2008, ss. 35; Alioğlu, 2013, ss. 45-53). Mardin topografyasından kaynaklı her evde istisnasız eyvan ve teras uygulaması görülmektedir. Avlu ise sınırlı örnekte karşımıza çıkmaktadır (Soyukaya vd., 2003). Evler genellikle iki, üç, bazen de dört katlıdır. İhtiyaca bağlı olarak da ara katlar yer almaktadır. Dolayısıyla Mardin'de sözünü ettiğimiz kurgunun aynı katta veya üst katlarda tekrarlarıyla konut mimarisi şekillenmektedir. Ailenin büyüklüğü, zenginliği ve itibarına bağlı olarak da boyutu ve süslü veya sade oluşu belirlenmektedir. Yapım malzemesi olarak sarı kalker taşı ve sandık duvar yapım tekniği kullanılmıştır (Alioğlu, 2003, ss. 58-68; Alioğlu, 2008, s. 35; Alioğlu, 2013, ss. 45-53; Karakaş, 2011, ss. 18-22; Sayılan, 1987, ss. 10, 13). Dolayısıyla Mardin'de en basitten en

gelişmiş örneklere konutların tamamında aynı çekirdek plan çerçevesinde ve aynı yapım malzemesi ve tekniğinde, soyut girift bitkisel ve geometrik motiflerin cephe ve iç mekânları süslediği bir konut mimarisi gelişimi söz konusudur

Farklı etno-dinsel gruplara ait söz konusu üç konut, geleneksel Mardin konutlarının genelinde görülen yukarıda kısaca belirttiğimiz ortak özellikleri yansıtmaktadır. Bu noktada A. Rapoport'un (2004, s. 27) konutlar yerel tasarımın en tipik ürünü, dolayısıyla yerel kültürden en fazla etkilenen unsur belirlemesi mimarideki üslupsal benzerliklerin ve ortak simgelerin kullanımının özellikle konut mimarisi üzerinden anlaşılması açısından bir kavramsal pencere sunar. Mekânlara yüklenen anlamlar toplum ve bireyler arasındaki iletişimin en önemli unsurlarıdır ve bu anlamlar toplumların geleneklerinin en fazla devam ettirildiği mekânlar olan konutlarda kendini rahatlıkla göstermektedir. Diğer taraftan E. Sarı'nın (201, s. 23) ileri sürdüğü gibi insanlar dünyaya anlam verirken ve bu anlamları paylaşırken aynı simgeleri kullanabilirler. Zaten kültürlerarası iletişimin olabilmesi için de ortak bir simge dağarcığına ihtiyaç vardır. Fakat aynı simgelerin paylaşımı, her zaman aynı anlamların paylaşımı anlamına gelmez. Simgelerin anlamı, onları kullananların içinde bulunduğu kültürden, bireysel tecrübesinden ve iletişimin dolayımından geçer. I. M. Young'a göre (1997, s. 149) ev mekânı ile kişinin kimlik oluşumu arasında bir ilişki söz konusudur. A. İ. Küçükırca (2011, s. 115) da evin kişilerin ilk anılarının ve alışkanlıklarının oluştuğu, kendi ana dilini öğrendiği ve kendi kültürünün parçası olduğu mekân olarak kimlik-mekân ilişkisinin anlaşılabilceği en önemli veri olarak ele almaktadır. Dolayısıyla ev mekânı hem bireysel kimliklerin oluşturulduğu ve kimliklerin kamusal alanda görünür kılındığı hem de kentlerdeki çoğulcu kimliklerin etkileşim içinde yeniden üretildiği bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle, Mardin'in etnik ve dinsel bir çoğulluğu barındırmasından ve kamusal mekânların ortak kullanımından kaynaklı kültürel etkileşim ve söz konusu etkileşimin ortaya çıkardığı ortak yaşam tarzları ile üzerinde yerleşik olunan coğrafyanın tarihsel süreçte farklı dinsel ve etnik grupların katkısıyla oluşturduğu ortak mimari tarzların varlığı, bu yazının temel kabullerinden biridir. Bununla birlikte karma yaşam biçiminden kaynaklanan ve tarihsel süreçte oluşan ortak tarzlar, kentin kültürel dokusunu şekillendiren etmenlerin sadece bir boyutunu oluşturmaktadır. Söz konusu tarihsel ve kültürel boyut dışında kentin yönetimiyle ilgili hukuki ve idari düzenlemeler, farklı etnik ve dinî gruplar arasındaki ilişkiyi şekillendiren bir diğer etmen olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle makalede Mardin kentinde üç farklı etno-dinsel gruba ait mimarilerin üslupsal özellikleri çözümlenirken kültürel ve tarihsel analiz ile idari ve hukuki analizi birleştiren bir yöntem izlenecektir. Makale, böylesi bir tematik sınırlandırmaya ek olarak kendini zamansal anlamda etkilerini 19. yüzyılın ikinci yarısında gösteren Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın hayata geçirildiği dönemle sınırlandırmıştır. Karşılaştırmalı çözümleme için Tanzimat reformlarının başlangıç olarak seçilmesinin nedeni tam da bu dönemde ve söz konusu reform sürecinde

İmparatorluğun idari yapısının ve İmparatorluğu meydana getiren farklı dinî ve etnik gruplar arasındaki hukuki ilişkinin radikal bir dönüşüme uğramasıdır. Söz konusu dönem idari yapının imparatorluktan merkezî yönetime, hukuki altyapısının dinî hukuktan seküler hukuka doğru dönüşüm geçirdiği bir sürecin başlangıç evresini oluşturmaktadır. Çok etnili ve çok dinli bir kent olarak Mardin, söz konusu dönüşümün etkilerinin en iyi gözlemlenebildiği yerlerden biridir. Bu bağlamda makale 19. yüzyılda yaşanan idari ve hukuki değişimler ile kentte tarihsel olarak inşa edilmiş ortak yaşam tarzları ve kültürel ifade tarzlarının dönüşümünü, kentte yerleşik olan üç farklı etno-dinsel gruba ait konut yapılarının karşılaştırmalı çözümlemesi üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

Ele alınan konutlar, Tanzimat reformlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde uygulanmaya başlandığı dönemde inşa edilmişlerdir. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları eşit vatandaş statüsü ve kültürel kimliklerini koruma ve geliştirmeye yönelik haklar tanıdığından ve Osmanlı dünyasında siyasi yaşama katmayı söz verdiğinden bu reformlardan gayrimüslimler büyük oranda etkilenmiştir (Davison, 1954, ss. 847-49; Hartmann, 2013, s. 174; Karpat, 1972, s. 259; Özcoşar, 2008, ss. 44-45; Shaw, 1992, ss. 34-35). Aynı kentlerde ve mahallelerde uzun zaman dilimi içinde birlikte yaşamaktan ve kültürlerarasılıktan kaynaklı bir iletişim ve etkileşim söz konusu olmakla birlikte klasik İslam hukuku ve Osmanlı sistemi Müslüman-gayrimüslim arasındaki bağı Tanzimat Dönemi'ne kadar hukuki anlamda hiyerarşik olarak kurmuştur (Göçek, 2005, s. 53; Soykan, 2000, s. 4). İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin Müslümanlarınkinden daha büyük ve yüksek ev yaptırılmayacağına dair bir kısıtlamanın olup olmadığı tartışmalı bir konu olmakla birlikte (Ercan, 1990, s. 123; Kenanoğlu, 2004, s. 327) Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim evlerinin Müslümanlarınkinden yüksek olmaması gerektiğine ilişkin emirler bulunmaktadır (Kenanoğlu, 2004, s. 327)³. Tanzimat Dönemi'nde yapılan reformlar Müslüman-gayrimüslim arasındaki ilişkiyi hukuki anlamda daha eşit bir hâle getirmeyi ve din özgürlüğünü vadetmiştir (Aydın vd., 2001, s. 273; Davison, 1954, s. 847; Makdisi, 2000, s. 11). Hukuki plandaki bu önemli değişim kendini mimaride de göstermiş gayrimüslimlerin ibadet yerleri ve konutlarına ilişkin yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda makale Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla gayrimüslimlere sunulan eşit vatandaş statüsünün konut mimarisinin gelişimini hangi biçimlerde etkilediğini tartışacaktır.

³ 18 ve 19. yüzyıllara ait belgelerde Müslim ve gayrimüslim evlerinin yüksekliklerine ilişkin düzenlemeler yapılarak kayıt altına alındığı görülmektedir. 18. yüzyıl belgelerinde "Müslüman evleri on iki, gayrimüslim evleri dokuz zirai yükseklikte"; 19. yüzyıla ait bir kayıta ise "Müslüman evleri on dört, reaya evleri on iki zirai yükseklikte olmalıdır." kaydı bulunmaktadır (Ahmed Refik, 1988, s. 83; Kenanoğlu, 2004, s. 328). (1 zirai = 75,8 cm'dir).

Çalışmanın alan araştırması Mardin kent merkezinde 2015-2017 yıllarında gerçekleştirilmiştir⁴.

Zengin bezemeli taş mimariye dayanan Mardin kent dokusu ve geleneksel konutları bugüne kadar yetersiz sayıda çalışmaya konu olmuştur. E. F. Alioğlu'nun *Mardin Şehir Dokusu ve Evler* (2003), "Geleneksel Mardin Evinin Tarihsel Referansları" (2008) ve "Geleneksel Mardin Evleri" (2013) çalışmaları bu konudaki temel alanyazını (literatür) oluşturmaktadır. Bu çalışmalarda Mardin geleneksel evlerinin genel mimari özellikleri ortaya konulmuştur. F. Sayılan'ın "Mardin Evleri" (1987) konulu makalesi, E. Seyhan'ın "Mardin Evlerinde Mekân Kurgusu" (1999) adlı yüksek lisans ve B. Numan'ın *Analysis of a Problematic City Block in Mardin: The Milli Settlement* (2009) adlı doktora çalışması alanyazına katkı sunan diğer önemli çalışmalardır. Soyukaya ve ekibi tarafından hazırlanan *Mardin Kültür Envanteri* (2013) Mardin'deki mevcut bütün konutların ele alındığı ve fotoğraflarının verildiği bir katalog çalışmasıdır. Abdülkadir Paşa Konağı ve Orallar Evi, Soyukaya'nın çalışması dışında hiçbir akademik çalışmaya konu olmamıştır (Soyukaya vd, 2013, ss. 188-189; 412-413). Dokmaklar Evi ise Alioğlu tarafından incelenmiştir (Alioğlu, 2003, ss. 135-137). Konut mimarisinin yanı sıra Mardin, tarih ve antropoloji çalışmalarına da konu olmuştur. Bu eserler arasında çalışmamızda kuramsal çerçeve oluştururken feyz aldığımız *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet* adlı kitap; tarih, antropoloji, siyaset bilimi gibi farklı uzmanlık alanlarından gelen araştırmacılar tarafından Mardin kentini tarihsel bir perspektif içinde ele alan bir çalışma olması nedeniyle önemlidir. E. Sarı'nın *Kültür, Politika, Kimlik. Mardin'de Kültürlerarasılık* adlı kitabı da Mardin'de kültür, kültürel kimlik ve siyasetin birbiriyle nasıl ilişkilendiğini çözümleyen ve bu çerçevede kültürlerarası iletişim ve ilişkileri sorgulayan bir çalışmadır. S. Erol da yüksek lisans tezinde Hristiyan ve Müslüman topluluklar arasındaki kültürlerarası iletişim üzerinden Mardin'in çok kültürlülüğünü tartışmaktadır. Söz konusu alanyazında konut mimarisi üzerine yapılan çalışmalar ile kentin etnik ve kültürel dokusu üzerine yapılan çalışmalar âdeta ayrı kulvarlarda yürütülmüş, konut mimarisi ile etnik ve kültürel yapıyı

⁴ Makaleyi okuyarak bana fikirleri ve eleştirileriyle katkı sunan Prof. Dr. Asker Kartarı'ya; Mardin Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Arşivindeki Osmanlıca belgeleri okuyan Dr. Kamal Suleimani'ye; alan çalışmalarına katılan araştırma görevlilerim Ferhat Kavas ve Okan Şahin'e; öğrencilerim Nesrin Kapazan ve Remziye Mede'ye; Dokmaklar ve Orallar Evi'nde çalışma yapmamı sağlayan, konutlar ile ilgili bilgilerini benimle paylaşan ve rölöve çizimlerini kullanmama izin veren Metin Ezilmez'e; aile bilgilerini benimle paylaşan ve Abdülkadir Paşa Konağı'nın rölöve çizimlerini kullanmama izin veren Müfit Gözü'ye; bu çizimleri yapan ve benimle paylaşan Mimar Mehmet Ata İletmiş'e teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca, bu çalışmanın alan ve arşiv araştırmalarının gerçekleşmesini mümkün kılan T.C. Mardin Valiliği, Mardin Arkeoloji Müzesi ve Mardin Tapu ve Kadastro Müdürlüğü çalışanlarına teşekkür ediyorum.

ilişkilendirerek ele alan bir yöntem izlenmemiştir. Bunun sonucunda, mimari üslup, toplum-konut ilişkisi ve bu ilişkinin tarihsel ve siyasal olarak oluşum ve dönüşüm biçimi hak ettiği ölçüde incelenmeden bırakılmıştır. Bu makale ile çok etnili ve dinli bir toplumsal yapıya sahip Mardin kentinde bulunan üç konut üzerinden mimari üslup, sosyo-kültürel yapı ve idari düzenlemeler arasında ilişki kurularak karşılaştırmalı bir şekilde çözümlenecek, böylelikle alanyazındaki söz konusu boşluğun doldurulmasına katkı sunulmaya çalışılacaktır.

Makale, kültürel ve tarihsel etmenler ile hukuki ve idari etmenlerin birbirinden ayrı ama aynı zamanda birbiriyle ilişkili biçimde mimari üslubun oluşumuna etkide buldukları kabulüne dayanmaktadır. Çalışmada kültürel ve tarihsel süreçlerin etkisine dair iki temel kanıt (argüman) öne sürülmektedir. Birincisi, dinî ve etnik çoğulculuğun bulunduğu Mardin'de mimari üslupların dinsel ve etnik ayrımlara göre değil, kentteki yüzyıllara yayılan bir arada yaşama kültürü ve pratiğinin, kültürel etkileşime ve iletişime dayalı ortak kültür formlarının oluşması şeklinde meydana geldiğidir. Öte yandan konutların boyutları, görkemli veya sade oluşları ile süs öğelerinin seçiminde dinî, etnik ve sınıfsal farklılıklar rol oynamaktadır. Bununla ilişkili ikinci kanıt ise Mardin mimarlık kültürünün Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu bölgesini içine alan kuzey Mezopotamya coğrafyasında bin yıllara uzanan tarihsel bir süreç içinde meydana gelen güçlü bir mimarlık geleneğinin parçası olduğudur. Bu gelenek askerî akınlara, siyasî değişimlere ve nüfus hareketliliğine bağlı olarak dışarıdan gelen etkilerle zaman zaman kopuşlara ve değişimlere uğramakla birlikte sürekliliğini devam ettirmiştir. Mardin, Osmanlı Dönemi'nde de kendi mimarlık geleneğini sürdüren sancaklardan biri olmuştur (Gökhan Baydaş, 2007, ss. 33, 173). Çalışmada hukuki ve idari sürecin çözümlendiği düzlem ise İslam hukukunun ama daha çok çalışmaya konu olan Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla yürürlüğe konulan hukuki ve idari düzenlemelerin, mimari üslupta yarattığı değişimlerin çözümlenmesiyle ilgilidir. Yazının temel argümanı, hukuki ve idari düzenlemelerin toplumsal alan ile estetik ve kültürel üretime yansıma biçimlerinin indirgemeci bir tarzda ve tek yönlü bir belirlenimcilikle ele alınamayacağıdır. Hukuki ve idari düzenlemeler bir boşluk üzerinde değil, tarihsel olarak üretilmiş geniş bir toplumsal ve kültürel çerçevede etkilerini gösterirler. Bu nedenle makalede Tanzimat reformlarının 19. yüzyıl konut mimarisine etkileri, daha geniş bir tarihsel ve kültürel bir bağlama yerleştirilerek çözümlenmiştir. Yazının temel kavramsal çerçevesini oluşturan diyalojizm, ilişkisellik ve etkileşim kavramları; kültürel, estetik ve toplumsal alanlar arasında olduğu kadar, idari ve hukuki alanlar ile kültürel alan arasında da herhangi bir belirlenimcilik ve indirgemeciliğe düşmeksizin karşılıklı etkileşim hâlinde birbirlerini üreten ve dönüştüren bir ilişki olduğunu varsayar. Makalenin kavramsal çerçevesi böylesi bir kuramsal kabul çerçevesinde şekillenmiştir.

Söz konusu kavramların kısaca tanıtılması ve yazıda kullanılma biçimi yazının yöntemsel kabullerine dair daha aydınlatıcı olacaktır. Tarihsel süreç içinde hiçbir etno-politik veya etno-dinsel cemaat dışarıdan yalıtılmış bir şekilde kendisi olarak kalmadığı gibi bunlara ait estetik ve mimari üretimler de kentin çoklu kültürel yapısıyla diyalojik bir ilişki içerisinde çoğul bir estetik ifade tarzı kazanmaktadır. Bundan dolayı çalışmamız birbiriyle ilişkili iki temel kabule dayalı olarak yürütülmüştür. İlki kentsel mimari tarzın kentin genel kültürel, siyasal, ekonomik yapısıyla diyalojik bir ilişki içinde oluştuğudur. Edebiyat eleştirmeni Mikhail Bakhtin'den (2001) ödünç alarak kullandığımız bu kavram, tek yönlü ve tek etmene dayalı belirlenimci bir yaklaşımdan ziyade, karşılıklı etkileşime ve dönüşüme dayalı dinamik bir analiz biçimine olanak verecek nitelikte olup, mimari dâhil olmak üzere kültürel incelemelerde kullanılmaya elverişli bir kuramsal ve kavramsal çerçeve sunacak özelliktedir. İlkiyle ilişkili ikinci yaklaşım ise mimari eser incelemesinin sadece mimari tarzların dışarıdan yalıtılmış estetik ölçülere göre incelenmeyip daha geniş bir tarihî, kültürel, siyasal, toplumsal ve ekonomik bağlama yerleştirilip bağlamsal analiz yapılarak incelenebileceğidir. Çalışmamızda Hippolyte Taine'nin savunuculuğunu yaptığı bu görüşten yararlanılmıştır (Morton, 2002, s. 226). Mimari eserler kendini anlam çıkarması için araştırmacıya sunan hammaddeler değil belli bir süreç sonucunda ortaya çıkmış, yapıldıkları dönemlerin simgesi niteliğindeki ürünlerdir. Dolayısıyla, mimari eserler ve üsluplar, meydana getirildikleri tarihsel, siyasal, ekonomik ve kültürel arka planla birlikte ele alındıkları takdirde doğru sonuca ulaşılabilir. Kuramsal yaklaşımlarından yararlandığımız Rapoport'a (1969, s. 46) göre konut inşa etmek kültürel bir olgu olduğundan, biçim ve organizasyonu ait olduğu toplumun kültürel ortamlarından büyük ölçüde etkilenir. Mekân kullanıcılarının yaşam biçimleri, sınıfsal yapıları ve içinde buldukları toplumun kültürüne bağlı olarak şekillenir ve anlam bulur. Toplumların kültürel özellikleri mekâna iletilir ve zamana bağlı olarak kültür, mekân içinde değişimlere uğrayarak varlığını devam ettirir. Kullanıcı ile mekân, diyalojik olarak birbirini karşılıklı üretir. Kullanıcı ile mekân arasında karşılıklı oluşturulmuş ilişkisellik sürekli olarak birbirini inşa eder (Ertürk, 2013, s. 17).

Bu nedenle makalede benimsenen karşılaştırmalı yöntem, kentin çok etnili ve çok dinli yapısının konut mimarisine yansımalarını veya kentin mimari yapılanmasının kentteki söz konusu yapıyı nasıl yansıttığını inceleyecek bir kuramsal ve yöntemsel kabule sahiptir. Elbette ki, kentteki farklı dinî ve etnik gruplar sadece yatay bir ilişki içinde olmayıp aynı zamanda karmaşık hiyerarşilere dayalı iktidar ilişkilerinden kaynaklı dikey bir ilişkilene içindedirler. Yatay ve dikey ilişkilene biçimleri sabit olmayıp tarihsel süreç içerisinde dönüşüm geçirmişlerdir. Bu teorik kabullere dayalı olarak çalışma, kültürlerarasılık ve kültürlerarası iletişim kavramları çerçevesinde yürütülecektir. Kültürlerarasılık, kültürler arasında etkileşimi, alışverişi ve iletişimi tanımlar (Demorgon, 1999, s. 13) ve üyeleri karşılıklı etkileşimde bulunan kültürler

arasındaki karmaşık bağlantıya işaret eder (Kartarı, 2016, s. 34). İnsanlar diğerlerinin kùltürünün karşılıklılığını tanır ve kabul eder. Kùltùrlerarasının ilkeleri, kùltùrlerin birlikte var olabileceği "mekân" kavramını yaratmanın yanı sıra, aynı zamanda aynı toplumun içinde birbirini tanımak için etkileşimde olmayı ve anlamayı da sağlar. Kùltùrlerarası yaklaşımda kùltürel çeşitlilik, bir toplumun sosyal dokusunu tehdit olarak görmez tersine birbirini zenginleştirir (Erol, 2008, s. 31). Kùltürel iletişim bir arada bulunan ve kendilerini farklı kùltürel gruplar veya etnisiteler olarak algılayan ve bu şekilde algılanan topluluklar arasında, anlamın yaratımını, paylaşımını ve müzakeresini içeren her türlü iletişimdir (Kartarı, 2016, s. 34; Sarı, 2009, s. 227). Burada kùltür kavramına bir açıklık getirmek gerekir. Sarı'nın (2010, s. 81) dile getirdiği gibi kùltür sadece atalardan veya etkileşimde olunanlardan devralınan bir simge, anlam ve normlar bütünü değildir. Kùltür, üzerinde büyük toplumsal ve politik mücadelelerin verildiği ve toplumsal etkileşimlerle yaratılan anlamlar ağıdır. Mardin gibi çok etnili ve dinli kentlerin kimlikleri, Barth'ın (2001) savunduğu kùltürel grupların, diğer gruplarla girdikleri etkileşim sürecinde ortaya çıkan bir tasarım olduğu teziyle açıklanabilecek özelliklere sahiptir. Etnik topluluğun sınırları simgesel olarak inşa edilir ve korunur. Ancak sınır mutlak değil esnek, katı değil geçirgendir. Kùltürel topluluğun sınırları tarihseldir, zaman içinde değişebilir, çünkü objektif farklılara değil, kùltùrlerarası etkileşimle oluşan anlamlara bağlıdır. S. Hall'a göre kùltürel kimlikler, tarih ve kùltür söylemleri içinde oluşan değişken özdeşleşme noktalarıdır. Sabit bir kökene ve kesintisiz çizgisel bir gelişime sahip olmayan kimlikler benzerlik, süreklilik, farklılık ve kopma eksenlerini kimliğin içindeki "farklılık" ayrımları üzerinden kurarlar (Hall, 1990, ss. 223, 225). Sarı'ya (2010, s. 330) göre kùltürel çatışma ve uzlaşmalar, kùltürel farklılıkları inşa ettiği kadar, kùltùrlerin bir aradılığını da üretir. Mardin'de toplumsal gruplar ve bireyler birbirleriyle bütünüyle uzlaşa ve armoni içinde değil, kimi zaman uzlaşa ve hoşgörüyü, kimi zaman ise çatışarak, iktidar ve güç mücadeleleri içinde bir toplumsal yapı meydana getirmişlerdir (Abdulğani Efendi, 1999; Abdüsselam Efendi, 2007; Armalto, 1993; Aydın vd., 2001; Göyünç, 1991; Özçoşar, 2009). Bunun yanı sıra Erol'un günümüz Mardin'inde yaşıyan Süryani ve Müslüman halklar arasındaki iletişim ve etkileşimi ele alan çalışmasının da açıkça ortaya koyduğu gibi Mardin'de yaşıyan topluluklar kendi aralarında iletişim kurabilmek için ortak anlamlı simgeler yaratmışlar ve bu simgeler ve sembolik birleşmelerle iletişim dili güçlü bir toplumsal yapı meydana getirilmiştir. Erol (2008, s. 63) bu ilişkileri, cemaatler arası güçlü komşuluk ilişkileri; esnaflar arası ilişki ve birbirinin bayramı, cenaze ve taziyesinde birlikte olmaya dayanan ilişkiler olarak sınıflandırmaktadır. Ayrıca cemaatler kendi aralarında sütanneliği ve kirvelik gibi ilişkiler de geliştirerek birbiriyle akrabalık bağları kurmuşlardır (Erol, 2008,

s. 74)⁵. Bu anlamda, Mardin kentinde yaşayan etnik ve dinsel toplulukların sınırları sabit olmayıp ilişki içerisinde birbirini dönüştüren ve üreten bir niteliğe sahip olmuştur. Makalede etnik ve dinî gruplar böylesi bağlamda tanımlanmıştır.

Yazı boyunca önce Mardin’de yaşayan etno-dinsel topluluklar ve nüfuslarına dair özet bir tarihsel arka plan sunulacaktır. Osmanlı Dönemi’nde Mardin’de yaşayan etno-dinsel gruplar hakkındaki nüfus bilgileri ve dağılımları, Osmanlı belgeleri ve Avrupalı seyyahların ve misyonerlerin 19. yüzyılda yazdıkları seyahatname verileri ışığında verilecektir. Ardından ayrıntılı olarak evlerin betimsel analizleri yapılarak üç ayrı dinî ve etnik gruba mensup ve farklı meslek gruplarından ama benzer sınıfsal yapılardan gelen üç ailenin Mardin kent merkezinde inşa ettirdikleri konut yapılarındaki mekânsal kurgularda ve kullanılan motif ile bezemelerde ortak bir dilin söz konusu olup olmadığı tartışılacaktır. Betimsel analizler, tartışma ve değerlendirmeler "sanat tarihsel" bir yaklaşımla gerçekleştirilecektir. Evlerin kent içindeki konumları, hamileri ve konutların yapım evreleri belirtildikten sonra sırasıyla yapıların plan özellikleri, iç mekân ve cephe tasarımları, malzeme ve süsleme özellikleri betimlenecek; birbirleriyle ve Mardin’deki diğer konutlarla karşılaştırılarak üç konutun mimari kurgusunda, cephe ve iç mekân detaylarında ve süslemelerindeki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yapıların tarihlendirilmesini mümkün kılacak kitabelerin yokluğu ve yapıların ilk yapım tarihini verecek belgelere Mardin Tapu ve Kadastro Müdürlüğünde ulaşılamamasından dolayı tarihlendirmeler, Mardin’de yaşayan ailelerle yapılan sözlü tarih çalışmaları ve konutların üslupsal özellikleri üzerinden kentteki benzer yapılarla karşılaştırılması sonucu gerçekleştirilecektir.

1. Mardin’de Etno-Dinsel Yapı ve Nüfus

Mardin’in içinde bulunduğu Tur Abdin bölgesi tarihsel olarak farklı etnik ve dinsel toplulukların bir arada yaşadığı bir bölgedir. 7. yüzyılda Arap fetihleriyle İslam topraklarına katılan Mardin’de yaşayan halklardan Hristiyan ve Yahudiler, ehl-i kitab olarak tanımlanıp zimmî statüsü kazanmışlardır. Diğer dinî gruplar ise ehl-i kitab olmayanlardan oluşmaktaydı. Bu gruba günümüzde Mardin’de artık yaşamayan Zerdüşter, Şemsiler ve Yezidiler girmektedir (Niebuhr, 1792). İslam hukukuna göre İslam devletleri tarafından fethedilen topraklarda yaşayan gayrimüslimler ya bu toprakları terk etmek ya da anlaşma yapılarak cizye ve haraç verme koşuluyla zimmî statüsüyle topraklarında yaşamaya devam edebilmekteydiler (Kenanoğlu, 2012, s. 11). Bunun karşılığında İslam devletleri de gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerini tanımakta ve koruma altına

⁵ Bu durum günümüz Mardin’inde büyük oranda değişime uğramıştır. Nüfusu azalan Hristiyan cemaati, Araplar ve Kürtler çoğunlukla birbirinden soyutlanmış mahallelerde yaşamaktadır. Karma mahallelerde yaşayanların ilişkilerinin de mesafeli olduğu Sarı’nın (2010, ss. 179, 226, 322) alan çalışmalarında elde ettiği bulgular arasındadır.

almaktaydılar (Güneş, 2008, ss. 260-61; Soykan, 2000, s. 92; Söylemez, 2010, ss. 101-105). İslamiyet hâkimiyetini takip eden yıllarda hem Bizans desteğinin kesilmesi hem ağır vergiler hem de uygulanan inşaat yasakları nedeniyle gayrimüslimlerin dinî mimarileri daha önceki dönemlere göre büyük ölçüde gerilemiş (Bell, 1982, s. v; Sinclair, 1989, s. 383), daha sonraki yüzyıllarda ise İslami olmayan dinî yapıların inşası tamamen durdurulmuştur. Mardin kent merkezinde İslam öncesi dönemlerde inşa edilmiş çok sayıda kilise (Akyüz, 1998; Keser, 2002) ve bir sinagog (Aydın vd. 2001, s. 308; Ben-Yaacob, 2006, s. 518) var iken İslam devletleri hâkimiyetindeki uzun tarihinde gayrimüslim dinî mimarisinin gelişmediği dikkat çekmektedir. Bu durum 19. yüzyıl sonunda Tanzimat ve İslahat reformlarının bölgede uygulanmaya başlanmasıyla değişime uğramıştır.

Mardin; İslam döneminde sırasıyla Emevi, Abbasi, Hamdani, Büveyhoğulları, Mervani, Artuklu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyetine girdikten sonra 1517 yılında *mir-i aşiret* sisteminin uygulandığı Diyarbakır Eyaletine bağlı klasik bir Osmanlı sancağı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmışır (Göyünç, 1969, ss. 25-26; Göyünç, 1991, ss. 35-36; Özcoşar, 2009, s. 19; Uluçam, 2006, s. 99; Ünal, 1999, s. 172; Ünal, 2006, s. 283)⁶.

Mardin, Artuklu Devleti'ne başkentlik ettiği yüzyıllarda (1108-1409) İslam döneminin en ferah ve istikrarlı zamanlarını yaşamıştır. Bu dönemde inşa edilmiş çok sayıda cami, mescit, medrese, türbe, hamam, zaviye, çeşme ve ticaret yapılarıyla Mardin Müslüman kent dokusuna kavuşmuştur (Altun, 1971; Altun, 1978; Beyazıt, 2009; Gabriel, 1940, ss. 11-44; Gökhan Baydaş, 2007, s. 32). Artuklu Dönemi'ni takip eden Akkoyunlu Dönemi'nde de cami, mescit, medrese ve zaviye yapımına devam edilmiştir. Ayrıca Kayseriya (bedesten) gibi ticaret yapıları da inşa ettirilmiştir (Altun, 1971, ss. 119-120). Artuklu ve Akkoyunlu dönemlerinden farklı olarak Osmanlı Dönemi'nde ise 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin atadığı sancak yöneticileri tarafından inşa ettirilen bir şehir içi hanı ve küçük boyutlu mescitler ve var olan yapıların ve kalenin

⁶ Daha sonraki yüzyıllarda Mardin sancağı Diyarbakır, Bağdat, Musul, Kürdistan ve Hakkari eyaletleri arasında yer değiştirmekle birlikte çoğunlukla Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak oldu. Mardin Sancağının bağlı olduğu eyaletler kronolojik olarak şöyledir: Diyarbakır Eyaleti (1515-1647), Bağdat Eyaleti (1647-1667), Diyarbakır Eyaleti (1667-1711), Bağdat Eyaleti (1711-1734), Diyarbakır Eyaleti (1734-1735), Bağdat Eyaleti (1735-1747), Diyarbakır Eyaleti (1747-1751), Bağdat Eyaleti (1751-1835), Diyarbakır Eyaleti (1835-1839), Musul Eyaleti (1839-1840), Diyarbakır Eyalati (1840), Musul Eyaleti (1840-1842), Diyarbakır Eyaleti (1842-1847), Kürdistan Eyaleti (1847-1848; 1856-1866), Musul Eyaleti, Hakkari Eyaleti ve Diyarbakır Vilayeti (Abdüselam Efendi, 2007, ss. 79-126; Aydın vd., 2001, ss. 164-65; Baykara, 1988, ss. 125, 135; Ertaş, 2007, s. 515; Özcoşar, 2009, ss. 19-23, 42-46).

onarımları dışında kentte yeterli sayıda anıtsal yapıların inşası gerçekleşmemiştir (Altun, 1971, s. 127; Gökhan Baydaş, 2007, ss. 33-34)⁷.

Osmanlı öncesi döneme ait herhangi bir nüfus sayımı olmadığından kentteki nüfus dağılımı bilinmemektedir. Osmanlı Dönemi'ne ait ilk nüfus bilgilerinin verildiği 1518 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Mardin'de 4.760 Müslüman, 3.610 Hristiyan ve 92 Yahudi hanesi bulunmaktadır. 1540 tarihli Tahrir Defteri ise Hristiyan nüfusta artış olduğunu göstermektedir. Tahrir defterlerinin sunduğu verilere göre 1540 yılında Mardin'de 5.511 Müslüman, 7.768 Hristiyan ve 664 Yahudi vergi mükellefi hane vardır (Göyünç, 1991, ss. 81, 88). Nüfus sayımları Hristiyan cemaatlere ait ayrıntıları vermemekle birlikte gayrimüslim gruplar içinde nüfus çoğunluğunu Süryanilerin oluşturduğu hem farklı kaynakların verdiği nüfus bilgileri (Aydın vd., 2001, s. 242; Göyünç, 1991, ss. 81-88) hem de günümüze ulaşmış kilise ve manastır sayılarından anlaşılmaktadır (Akyüz, 1998; Keser, 2002).

Mardin nüfusu ile ilgili verilerin bulunduğu diğer dönem ise 19. yüzyıldır. Mardin'i bu yüzyılda ziyaret eden seyyahlar ve misyonerler, şehir nüfusu hakkında farklı olmakla birlikte önemli bilgiler vermektedir. J. S. Buckingham'a göre (1827, s. 191), Mardin'in nüfusu yaklaşık 20 bin civarındadır ve bunun en az üçte ikisi Müslüman, geri kalan ise Hristiyan ve Yahudilerden oluşmaktadır. R. H. Southgate (1840, II, ss. 274, 284), Mardin nüfusunun tahminen 3.000 aileden oluştuğunu; bunların 500'ü Katolik Ermeni, 400'ü Yakubi (Süryani Kadim), 250'si Süryani Katolik, 100'ü Keldani, 10'u Yahudi ve gerisinin Müslüman olduğunu ileri sürmektedir. Müslümanların Araplar ve Kürtlerden oluştuğunu ve Kürtlerin Müslüman nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiğini belirtmektedir. 12 Cemaziyelahir 1277/26 Aralık 1860 tarihli Mardin Şeriye Siciline göre o tarihte Bab-i Cedid Mahallesi'nde yaşayan Yahudiler bulunmaktadır (Dinç, 2007, s. 75). G. Geary (1878, s. 166) edindiği son hükümet istatistiklerine göre Mardin nüfusunu, 16.386 olarak bildirmektedir. Geary'e göre nüfusun 8.184'ü Müslüman, 3.188'i Ermeni Katolik, 2.922'si Süryani Kadim, 1.340'ı Süryani Katolik, 420'si Keldani, 308'i Protestan ve 24'ü Yahudi'dir. V. Cuinet (Cuinet, 1891, s. 499) ise Mardin merkezde nüfusun 25 bin olduğunu ileri sürmektedir. Bunun 15.700'ü Arap ve Kürt Müslümanlar; 8.700'ü Doğu Hristiyanları (Ermeni, Süryani, Keldani), 10'u İtalyan Kapuçin ve Fransız Fransisken, 580'i de Yahudi'dir. Verilen bu bilgilerden 19. yüzyıl sonunda 16. yüzyıldan farklı olarak Mardin kent merkezinde nüfus dağılımının dinlere göre

⁷ Abdulgani Efendi ve Abdüsselam Efendi'ye göre Surur Han, Reyhaniyye Camii, Hacı Ömer Ağa (Halife) ve Şeyh Şarran mescitleri Osmanlı yöneticileri tarafından 18. yüzyılda inşa edilmiş yapılardır. bk. Abdulgani Efendi, 1999, s. 189; Abdüsselam Efendi, 2007, ss. 85-86. Altun ise bu yapıların yanı sıra Kıseyri Camii (16. yüzyıl ortası), Arap Camii (16. yüzyıl) ve Zairi Camii'ni (XVII. yüzyıl sonu) Osmanlı döneminde inşa edilmiş yapılar arasında saymaktadır (Altun, 1971, s. 127).

Müslüman ağırlıklı olduğu, Hristiyan nüfus içinde birçok mezheple temsil edilen Süryani nüfusun çoğunluğu oluşturduğu, Hristiyan nüfus içinde ikinci çoğunluğu meydana getiren Ermenilerin tamamının Katolik ve Protestan olduğu ve sayıları oldukça azalmış da olsa Yahudilerin yüzyıl sonunda Mardin'de hâlen varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Mardin'e yönetici olarak atanan Mehmet Bey'in (Köse Paşa) asker alımı yapabilmek için erkek nüfusu tespit amacıyla 1834 yılında yaptığı nüfus sayımına göre ise 1816 Müslüman evi, 1809 Hristiyan evi ve 18 Yahudi evi mevcuttur. Bu evlerdeki erkek nüfus sayısına göre Müslüman nüfus 2.943, Hristiyan nüfus 3.190 ve Yahudi nüfus 50'dir (Abdulgani Efendi, 1999, s. 220). 1894-1895 tarihli Salnâme-i Diyarbekir'in verdiği istatistiğe göre ise nahiyeler de dâhil Mardin'de 19. yüzyılın sonunda 26.060 Müslüman (15.645 erkek, 10.415 kadın); 2.844 Ermeni Katolik (1.455 erkek, 1.389 kadın); 3.406 Süryani Kadim (1.892 erkek, 1.514 kadın); 1.185 Süryani Katolik (588 erkek, 597 kadın); 560 Protestan (283 erkek, 277 kadın); 325 Keldani (191 erkek, 134 kadın) ve 266 Yezidi (erkek) yaşamaktaydı (İzgöer, 1999, IV, s. 166). Rakamlar, din temelli olarak verildiğinden özellikle Müslüman etnik gruplar, tek bir grup altında toplanmıştır.

Southgate (1840, II, s. 284) ve Geary'e (1878, s. 167) göre Mardin'de konuşulan başlıca dil Arapçadır ancak çarşı ve pazarda Kürtçe, resmî devlet işlerinde ise Türkçe kullanılmaktaydı. 19. yüzyılın sonunda Mardin'de misyonerlik faaliyetlerinde bulunan W. C. Dewey (1889, s. 96); Mardin'in ırk, dil ve din bakımından oldukça heterojen bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir: Araplar, Ermeniler, Keldaniler, Kürtler, Süryaniler, Türkler ve Yahudiler bir arada yaşamaktadırlar. Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Yezidi dinlerine mensupturlar. 17. yüzyıldan itibaren Süryani Kilisesi'ne bağlanan şemsi nüfus ise 19. yüzyıl sonunda Hristiyanlık içinde eriyip yok olmuştur (Aydın vd., 2011, s. 135; Göyünç, 1983, ss. 25-26; Kenanoğlu, 2012, s. 109)⁸.

Günümüzde de Mardin'de Müslüman nüfusun çoğunluğunu Kürtler oluşurmaktadır (Aydın vd. 2001, s. 13). Arapçanın Qiltu lehçesini konuşan Araplar ikinci önemli nüfustur (Sarı, 2010, s. 127). Hristiyan nüfusun çoğunluğunu Kadim Kilise'ye bağlı Süryaniler meydana getirmektedir. Katolik Süryaniler ikinci önemli Hristiyan topluluktur (Özcoşar, 2006, s. 798). Birkaç Ermeni ve bir Keldani ailesi mevcuttur (Özmen, 2006, s. 101). Yahudi, Yezidi ve şemsi nüfusu ise günümüzde mevcut değildir.

⁸ 1872 tarihli Dayruzzafaran Kilisesi Lemmê Defteri'nde sekiz kişi şemsi lakabıyla geçmektedir (Özcoşar, 2006, s. 801). Bu kayıt şemsilerin Süryani Kadim çatısı altında 19. yüzyılın son çeyreğinde hâlen varlık gösterdiklerini yansıtması açısından önemlidir.

2. Konutlar

2.1. Abdülkadir Paşa Konağı

2.1.1. Konumu

Konak, Mardin Tekke Mahallesi'nde bugün artık mevcut olmayan tarihî şehir surlarının kenti güneyden çevrelediği alan içinde, Mort Şmuni Kilisesi'nin batısında inşa edilmiştir (Çizim 1).

2.1.2. Tarihlendirme

Abdülkadir Paşa'nın torunlarından olan Müfit Gözü'nün verdiği bilgiye göre Abdülkadir Paşa, 19. yüzyıl sonunda Suriye topraklarında Deyrizor, Haseki, Amude ve Kamışlı'yı içine alan geniş bölgede nüfuzlu bir Arap aşiretinin reisidir. Günümüzde Mardin'e bağlı Nusaybin,⁹ Dara ve Kızıltepe'de de köyleri bulunan Abdülkadir Bey, Osmanlı Devleti tarafından paşa olarak Mardin'e atanmıştır ve 1880-1910 yılları arasında Mardin'de sancak beyi (mutasarrıf) olarak görev yapmıştır. 1910'da Isparta ve Burdur'a sürgün edilmiş ve sürgündeyken altmış beş yaşında vefat etmiştir. Mardin tarihi ile ilgili kaynaklarda Abdülkadir Paşa'nın adı geçmemekle birlikte *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*'nde çıkan iki haberden 1899 ve 1900 yıllarında Abdülkadir Paşa'nın Meclis-i İdare azası olarak Mardin'de hazine hukukunun korunması hakkında etkili ve acil bir önlemin düşünülmesi için görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu yolla Abdülkadir Paşa yeterli miktarda bir kuvvetle Mardin'de koyun sayımı için görevlendirilmiştir (Aydın vd, 2001, ss. 258-259).

Müfit Gözü'ye göre Abdülkadir Paşa Mardin'e mutasarrıf olarak atandığında, kardeşi Hüseyin Çelebi ile birlikte bu konağı inşa ettirmiş ve aileleriyle birlikte burada yaşamışlardır. Konak, Hüseyin Çelebi'ye ait bölümü ailesi tarafından yaşama mekânı olarak kullanılmasının yanı sıra devlet işlerinin de yürütüldüğü resmî bir bina vazifesi de görmüştür. 4. 1325 (Haziran 1907) tarihli Mardin Tapu Kadastro tutanağında da evin mülkiyetinin Abdülkadir Paşa ve Hüseyin Çelebi'ye ait olduğu görülmektedir¹⁰. Fakat bu kaydın konağa ait ilk tapu kaydı olup olmadığı belli değildir. Dolayısıyla konağı tam olarak tarihlemek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte Abdülkadir Paşa'nın 1899 tarihinde Mardin'de görevde olduğunu gösteren belge ve tapu tutanağındaki 1907 tarihi, konağın 19. yüzyıl sonunda yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁹ Nusaybin'de Abdülkadir Paşa adıyla yaptırılmış bir cami ve bir mahalle bulunmaktadır.

¹⁰ Mardin Tapu ve Kadastro Müdürlüğü arşivinde tarafımızdan yapılan araştırmada bu belgeye ulaşılmıştır.

2.1.3. Betimsel Analiz

2.1.3.1. Mekânsal Kurgu

Abdùlkadir Paşa Konağı, ikisi içten birbiriyle kapılarla ilişkilendirilmiş, diğeri bağımsız yan yana üç bölümden oluşmaktadır (Çizim 4-5). Konut dönemin şatafatlı beğenisinin tersine, sade ve resmî özellikler yansıtmaktadır (Resim 2-5).

Müfit Gözü'nün aktardığı bilgiye göre batıdaki iki bölüm Abdùlkadir Paşa'ya, doğudaki ise Hüseyin Çelebi'ye ait yaşama mekânları ve devlet işlerinin yürütüldüğü resmî mekânlardan oluşmaktadır¹¹. Hüseyin Çelebi'ye ait bölümde yaşama alanları ve odalar iki kattaki küçük teraslara açılmaktadır. Evin gösterişli iki odası terasın güneydoğu ve güneybatısına konumlandırılmıştır. Batıdaki oda yüksek zikzaklı sivri kemerlerin pencereleri ve havalandırma açıklıklarını çerçevelediği bir cephe düzenlemesi yansıtırken (Resim 2), doğudaki Mardin'de çok az örnekle temsil edilen cumbalı bir cepheye sahiptir (Resim 3).

Konağın Abdùlkadir Paşa'ya ait bölümü, bodrum üzerine iki kat ve bir ara kattan oluşmaktadır (Çizim 4-5). Mardin kent topografyasından yararlanılarak yerleştirilen katların tamamına sokaktan girilebildiği gibi evin muhtelif yerlerinde bulunan çok sayıdaki merdivenler de katlar arası geçişi sağlamaktadır. Zemin kat birbirinden bağımsız iki birimden oluşmaktadır (Çizim 4). Batıdaki birim yaklaşık eş büyüklükteki dikdörtgen planlı dört yaşama birimi, aynı büyüklükte iki eyvan ve bu mekânların kuzeyinde daha küçük üç işlik ile alt ve üst katlara geçiş sağlayan iki merdiven boşluğundan oluşmaktadır. Doğudaki birim ise ters T planlı bir yaşama birimi, işlikler, mutfak, giriş holü ve merdiven boşluğunun bulunduğu mekândan meydana gelmektedir.

Birinci kat, zemin katın plan özelliklerini bazı değişiklik ve eklemelerle devam ettirmektedir (Çizim 5). Yaşama birimlerinin sonlandığı kuzeyde, doğu-batı doğrultusunda büyük ve geniş bir koridor ile koridorun kuzeyine büyük bir ahır bulunmaktadır. Bu geniş koridor sayesinde evin yaşama birimleriyle ahır birbirinden ayrılmıştır. Ahır duvarlarında çok sayıda yemlik nişi mevcuttur. Kapıların hemen yanında birer kuyu ve atlar için kurna bulunmaktadır. Ahırın haç tonozla örtülü damı alçak tutulmuş ve üzerine hizmetçi odalarının yer aldığı bir asma kat (*teyyare*) inşa edilmiştir. Birinci katın yaşama mekânlarının olduğu güney kısım, üç yaşama birimi, baş oda, iki eyvan, işlikler, mutfak ve kahve odasından oluşmaktadır.

¹¹ Konağın Abdùlkadir Paşa ailesi tarafından kullanılan bölümleri günümüzde hâlen ailenin mülkiyetinde bulunmaktadır. Hüseyin Çelebi'ye ait bölüm ise hazineye geçmiştir. Bu nedenle bu bölümde çalışmak için izin alınamadığından çizimleri yapılamamıştır.

2.1.3.2. Süsleme

Genel olarak sade ve resmî özellikler yansıtan Abdülkadir Paşa Konağı'nda süsleme; Abdülkadir Paşa'ya ait bölümün güney cephesi, birinci katında yer alan baş odanın iç mekânı ile Hüseyin Çelebi'ye ait bölümün birinci katındaki yaşama birimi, cumbalı baş odanın cephe düzenlemelerinde ve giriş kapılarında karşımıza çıkmaktadır (Çizim 6; Resim 2-5). Baş oda dışındaki mekânlar oldukça sadedir. Evin en süslü cephesi olan güney cephede yarım yuvarlak kemerli pencereler ve eyvan kemerleri geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir (Çizim 6; Resim 4). Pencerelerin üzerinde profilli konsollar, yıldız motifleriyle vurgulu kılınmıştır. Cepheyi üst seviyede yatay olarak dolaşan frizde dendan, zigzag, palmet ve lotus motiflerinin tekrarlarından oluşan bitkisel süslemeler mevcuttur. Eyvanlara açılan pencerelerin çerçeveleri ve kemer yüzeyleri de birbirini tekrarlayan altı kollu çiçeklerle bezenmiştir. Abdülkadir Paşa bölümündeki baş odanın güney duvarında ise istiridye motifli bir nişin üç dilimli niş içine alındığı bir düzenleme söz konusudur (Resim 5). Nişlerin kemer yüzeyleri, sütunceler ve sütun başlıkları girift bitkisel motiflerle süslenmiştir. Ayrıca beşik tonozun duvarlarla birleştiği alan kıvrık dallarla, beşik tonozun yüzeyinde ise baklava dilimi motifleriyle bezenmiştir. Hüseyin Çelebi bölümündeki yukarıdan aşağıya doğru daralan cumba, bu bölümdeki en süslü cephe elemanını oluşturmaktadır. Cumbanın pencere kemerleri, birinci katla ikinci kat geçişindeki mukarnaslı süsleme, oval pencere kullanımı ve cephe bitişlerini vurgulayan yatay silmeler zengin taş işçiliği yansıtırlar (Resim 3).

2.2. Dokmaklar Evi

2.2.1. Konumu

Günümüzde Tokmakçılar ve Sait Saydam Evi olarak bilinen Dokmaklar Evi, Latifiye Mahallesi'nde 153 ve 154. Sokakların arasında bulunmaktadır (Çizim 1).

2.2.2. Tarihlendirme

Nisan 1890 tarihli Mardin Tapu ve Kadastro kayıtlarına göre evin sahipleri Süryani Katolik milletinden Mikail Dokmak'tır¹². Ancak evin tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Bodrum ve zemin katların daha eski dönemlere ait oldukları kullanılan malzeme, süsleme öğelerinin azlığı, mekânların boyutları ve cephe düzenlemelerinden anlaşılmaktadır. Birinci ve ikinci katlar ise 19. yüzyılın dışavurumcu, süslü ve ince zevkini yansıtmaktadır. Latifiye Mahallesi'nde Dokmaklar Evi'nin yakınında yer alan Hanze Değirmenci Evi kitabesine göre 1897 ve Cercis Murat Konağı 1888 tarihlidir. Her iki evin cephelerindeki zigzag kemer düzenlemesi ve baş odadaki mihrap nişi tasarımı,

¹² Bugün Süryani Kadim cemaatinden ve kuyumculukla uğraşan bir esnaf olan Metin Ezilmez, Bitlisi ailesi adına vekâleten evin bakımıyla ilgilenmektedir. Metin Ezilmez'e göre Mikail Dokmak ve ailesi 1915 sonrasında Musul'a göç etmiştir.

kullanılan süsleme ögeleri ve üslubu ile (Soyukaya vd., 2013, ss. 184-185; 370) Dokmaklar Evi'ne büyük oranda benzerlik göstermektedir. Ayrıca Mort Şmuni Kilisesi'ne (6. yüzyıl) 1883 yılında eklenen divanhanenin (Akyüz, 1998, s. 73) giriş cephesindeki zigzag kemerli düzenleme, giriş kapısının süsleme repertuarı ve üslubu ile sütunce başlığındaki insan başlı kanatlı melek figürleri (Soyukaya vd., 2013, ss. 100-103) neredeyse Dokmaklar Evi'yle aynı kişinin elinden çıkmış görünümündedir. Bu benzerlikten yola çıkarak birinci ve ikinci katların inşa tarihini, Mardin Tapu ve Kadastro belgelerinin verdiği 1890 yılı olarak ileri sürebiliriz. Mardin'de yaptığımız sözlü kaynak araştırmalarına göre ise Dokmaklar ailesi ticaretle uğraşan, kentin varlıklı ve büyük yerel ailelerinden biridir. 29 Mayıs 1935 tarihli tapu kayıtlarında evin el değiştirdiğı ve sahiplerinin Sait kızı Zahura Bitlisi, Münire Saydam, İlyas kızı Suat Erin, Loza Günaydın ve İlyas oğlu Zeki Dilmen olduğu anlaşılmaktadır. Dokmaklar Evi'nin mülkiyeti hâlen Bitlisi Ailesi'ne aittir.

2.2.3. Betimsel Analiz

2.2.3.1. Mekânsal Kurgu

Dokmaklar Evi geniş dört kata yayılmış yaşama birimleri, ışıklar, mutfaklar, depolar, kiler, ahır, hela gibi pek çok kapalı mekânın, yarı açık eyvanlar ve açık teraslarla ilişkilendirilerek oluşturulduğu büyük bir yapı kompleksidir (Çizim 7-10; Resim 6-12). Bodrum üzerine üç katlı olarak inşa edilmiş evin katları, kuzeyden güneye doğru kademeli olarak tasarlanmıştır. Böylece eğimli Mardin kentinin sınırlı mekân alanı değerlendirilerek çok sayıda odalı, eyvanlı ve teraslı büyük bir ev meydana getirilmiştir. Teraslama yöntemi her katın tavanının, üst katın terası olarak değerlendirilmesini ve birden fazla sokak kapısının oluşmasını sağlamıştır. Katlardaki mekânlar, terasların kuzeyine konumlandırılmış ve yapı adasının izin verdiği ölçüde yapı kütesinin doğu kanadında güneye doğru uzanan kollar oluşturulmuştur. Ayrıca ikinci kata depo ve ahırların bulunduğu bir asma kat yerleştirilmiştir.

Bodrum kat, avlunun üç tarafına konumlandırılmış düzensiz dikdörtgen planlı odalardan ve depolardan (Çizim 7), zemin kat ise aynı terasa açılan bitişik iki kanattan oluşmaktadır (Çizim 8). Doğu kanat; giriş holü, L formundaki ana yaşama birimi ve iki ışikten oluşurken; batı kanat yanlarda sonraki dönemde kapatılmış birer eyvan, ortada bir revak ile revaklara açılan iki ışikten meydana gelmektedir. Bu kattaki mekânların tamamı haç tonozla örtülü olup duvarlarında yüklük ve dolap nişleri mevcuttur.

Birinci kat geniş bir teras ve terasın kuzeyinde üç yaşama birimi ve baş oda, iki eyvan, çok sayıda ışık, mutfak, kiler, depo ve ahırdan oluşan bir plan şeması yansıtmaktadır (Çizim 9). Yaşama birimleri doğudan batıya doğru sırasıyla dikdörtgen, L, dikdörtgen ve dikdörtgen planlıdır. L formundaki yaşama birimi özgününde ters T planlı iken, kollarından batıdaki kapatılarak odaya

dönüştürülmüş ve L biçimini almıştır. Bu katın en süslü mekânı doğudaki dikdörtgen planlı odadır. Dolayısıyla bu odanın, bu katın baş odası olması büyük ihtimaldir.

İkinci kat ise terasın kuzeyinde kuzey-güney doğrultusunda bir eyvan ve bu eyvana açılan T ve dikdörtgen yaşama birimleri; işlik, mutfak ve kiler/depo işlevli mekânlar ile terasın güneydoğusuna konumlandırılmış baş odadan meydana gelmektedir (Çizim 10). Baş oda, eyvanlı girişi, kahve odası ve üst katına yapılmış asma kat odaları ile ikinci kattaki diğer birimlerden bağımsız tutulmuştur. Merkezî konumdaki T yaşama birimine, eyvanın yanı sıra zengin taş işçiliği yansıtan güney duvardaki kapıdan da ulaşılmaktadır (Resim 7-8). Eyvanlar zemin katta olduğu gibi daha sonraki bir tarihte kapatılmıştır. Ters T biçimli yaşama biriminin kuzey kolu yıldız tonozlarla, eyvan beşik tonozla, diğer birimler ise haç tonozla örtülüdür (Resim 9, 11). Diğer katlarda olduğu gibi mekânların duvarlarında çok sayıda yüklük, duvar ve süs nişleri bulunmaktadır.

2.2.3.2. Süsleme

Dokmaklar Evi'nde birinci ve ikinci kat cepheleri; anıtsal nitelikli giriş kapıları, baş oda ve yaşama birimlerindeki mihrap, yüklük, duvar ve süs nişlerinin kemer yüzeyleri ile haç tonozların duvarla birleşen kemer yüzeyleri ve duvarlarda yer alan madalyonlar stilize bitkisel ve geometrik motiflerle süslüdür (Resim 7-11). Bitkisel ve geometrik motiflerin arasında yer yer figüratif bezemeler de karşımıza çıkmaktadır (Resim 10). Süslemenin özellikle birinci ve ikinci kattaki ters T biçimli yaşama birimlerinin ana giriş kapıları ile ikinci kattaki baş odanın mihrap nişinde yoğunlaştığı görülmektedir (Resim 7-8, 10-11). Benzer kurgu ve süsleme repertuarına sahip iki kapıdan birinci kattaki zigzag etkisi yaratan çok dilimli kemerli, ikinci kattaki kapı ise beş dilimli kavsaraya sahiptir. Palmet ve rumilerden oluşan alçak kabartma bezemeli friz, kapıları ters U şeklinde çevrelemektedir (Resim 7). Kıvrık dallar, asma yaprakları ve üzüm salkımlarından oluşan yüksek kabartma bezeme ise dilimli kemerin içinden kapıyı dolanmaktadır. İkinci katta kemer alınlığında damla motifli bir açıklık ve onun üstünde bir haç bulunmaktadır. Kapı sütuncelerinin başlıkları üzerinde karşılıklı birbirine bakan iki güvercin figürü vardır (Resim 8). Taç kapının iki yanında simetrik olarak konulmuş niş alınlıklarında da kuşlar dikkat çekmektedir. Benzer kuş figürleri baş odanın doğu duvarında yer alan anıtsal nitelikteki mihrap nişinde de karşımıza çıkmaktadır (Resim 9). Baş odadaki mihrap nişinin istiridyе kabuğu formundaki kavsarayı taşıyan sütun başlıklarında ayrıca insan başlı ve kanatlı melek figürlerinin varlığı söz konusudur (Resim 10).

Birinci kat güney cephesinde içten sivri kemerli dıştan zigzag biçimli dilimli kemerler, ikinci kat cephesinde ise S ve C formundaki içbükey ve dışbükeylerin birbirini takip etmesi ve bükeylerin en üstte birleştikleri merkezde kaş kemer olarak sonlanmalarından oluşan dilimli kemerlerin tekrarından meydana gelen bir

düzenleme söz konusudur (Resim 6-7). Pencereleri çerçeveleyen dilimli kemer düzenlemesinden farklı olarak eyvan kemerleri ise yuvarlak kemerlidir ve kemerler içte karşılıklı konumlandırılmış akantüs yapraklarının tekrarıyla, dışta ise zigzag motifıyla bezenmiştir. Ayrıca tam olarak ne zaman kapatıldığını bilemediğimiz eyvan teras duvarlarındaki kapılar at nalı biçimli pencere açıklıkları ile tahkim edilmiştir. Güney duvardaki dikdörtgen söveli pencerelerin üstünde ise sivri kemerli havalandırma açıklıkları mevcuttur. Bu küçük açıklıklar ince taş işçiliği yansıtmaktadırlar (Resim 7).

Evdeki yaşama birimlerinin ve baş odaların duvarlarındaki mihrap, yüklük, dolap ve süs nişlerinin kemer yüzeylerinde ve tonoz kemerlerinin başlangıçlarında kullanılan dilimli palmet ve lotus motif kabartmaları üslupsal olarak evdeki diğer bezemelerle bütünlük içindedir (Resim 9, 11). Yuvarlak kemerli yüklük nişlerinin kemer yüzeylerinde yüksek kabartma olarak işlenmiş akantüs yaprağı, diğer dolap nişlerinde ise dilimli palmet motiflerinden oluşan bitkisel bezemeler bulunmaktadır.

2.3. Orallar Evi

2.3.1. Konumu

Orallar Evi, Şehidiye Mahallesi'nde yer almaktadır. Kent ticaretinin işlek olduğu ve 19. yüzyıl sonunda kente eklenen Osmanlı yönetim binalarının tamamının yer aldığı Kölesiye (Gül) Mahallesi'nin girişinde ve Yahudiyan Mahallesi'nin hemen bitişiğindedir (Çizim 1).

2.3.2. Tarihlendirme

Konutun ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Yapının eski kayıtlarına Mardin Tapu ve Kadastro Müdürlüğünde ulaşılammıştır. Bodrum ve zemin kat ile birinci kat arasında dönemsel farklılıklar vardır. Birinci kat muhtemelen 19. yüzyıl sonunda inşa edilmiştir ve kentte yaşayan ve ticaretle uğraşan birkaç Yahudi aileden birine aittir. Bugün Oral ailesinin mülkiyetindedir. Kitabesine göre 1890 tarihli Şahtana Konağı ve Mort Şmuni Kilisesi'nin (6. yüzyıl) 1883 tarihli divanhanesinin giriş kapısındaki düzenleme, madalyon kullanımı ve süsleme unsurları ile Orallar Evi'ne (Soyukaya vd., 2013, ss. 656-657) benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikten yola çıkarak Orallar Evi'nin üst katının da 19. yüzyılın sonunda inşa ettirilmiş olabileceği düşünülebilir.

2.3.3. Betimsel Analiz

2.3.3.1. Mekânsal Kurgu

Orallar Evi sokak cephesinde dar ancak kuzeye doğru derinlemesine gelişen bir plana sahiptir (Çizim 11-13; Resim 13-15). Dikdörtgen planlı mekânlardan oluşan evin zemin katında ortada bir avlu, birinci katta ise avlunun güneyinde bir teras bulunmaktadır. Bodrum üzerine iki katlı olarak inşa edilmiştir. Bodrum kat,

ahır işlevli dikdörtgen mekânlardan oluşmaktadır. Bodrum katın girişi ayrı tutulmuş ve evden soyutlanmıştır. Batıdaki bir abbaradan evin mekânlarının etrafına konumlandığı avluya ulaşmaktadır. Zemin kat, yaşama birimleri, ışık, eyvan, mutfak, kahve odası ve atların konulduğu ahırlardan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı mekânlar doğu-batı doğrultusundadır (Çizim 11). Odaların duvarlarında büyük yüklükler ve duvar nişleri ile ocak nişleri bulunmaktadır.

Birinci kat, zemin kata göre daha geniş bir alana yayılmıştır (Çizim 12). Evin baş odası, eyvanı ve kahve ocağı, yandaki abbaranın üzerine inşa edilmiştir. Evdeki alt ve üst katların mekânsal dağılımı da birbirinden farklıdır. Evin yaşama birimleri terasların ve avlunun doğusunda alt kat mekânlarının yönelişinden farklı olarak kuzey-güney doğrultusundaki mekânlardan meydana gelmektedir. Mekânların örtü sistemi olarak haç, yıldız ve tekne tonoz kullanılmıştır.

Terasın batısında yer alan iki açıkli revaktan evin ana yaşama birimine ve kuzeydeki yan odaya geçilmektedir (Çizim 12). Ana yaşama birimi dikdörtgen planlı, yüksek, ferah ve süslü bir mekândır. Buradan da kuzeydeki ışıklara ve mutfağa geçilmektedir. Birinci katın batı kanadını oluşturan baş oda, evin en süslü, özenli ve büyük odasıdır (Resim 14). Eyvanlı giriş mekânı ve kahve odasıyla birlikte evin yaşama birimlerinden bağımsız tutulmuştur.

2.3.3.2. Süsleme

Orallar Evi'ndeki bütün süsleme öğeleri, birinci kattaki yaşama birimi ve baş odada karşımıza çıkmaktadır. Yaşama birimine giriş sağlayan kapının üstünde ve iç duvarlarda muhtelif yerlerde de bitkisel bezemeli veya mühr-ü Süleyman madalyonları dikkat çekmektedir (Resim 14-15). Yaşama biriminin güney duvarında merkezî konumda yarım yuvarlak biçimli ve istirdiye kabuğu dolgulu kavsaralı süslü mihrap nişi bulunmaktadır. Baş odanın giriş kapısı, ana yaşama birimininkiyle aynı düzenlemeye sahiptir. Kemerin üzerinde büyük boyutlu bir madalyon bulunmaktadır. Ortada on altı dilimli bir yıldız, etrafta palmet ve altı kollu yıldız motifleriyle çerçevlendirilmiştir. Bezemeli giriş kapısı ve madalyon en üstte mukarnas dolgulu sivri kemerle sınırlandırılmıştır. Baş oda örtü sisteminde iki kare birime bölünerek yıldız tonozlarla örtülmüştür (Çizim 12; Resim 14). Güney duvardaki süslü yarım yuvarlak nişin üstünde evin muhtelif bölümlerinde de karşımıza çıkan madalyon motifi bulunmaktadır. İç içe iki daireden oluşan ve örgü motifleriyle süslenmiş madalyonun merkezine yerleştirilmiş altı kollu mühr-ü Süleyman, odaya hâkim bir konumdadır.

Cephe tasarımı açısından da evin en süslü ve özenli taş işçiliğine sahip cepheleri baş oda ile ana yaşama biriminin güney cepheleri ile terasa bakan doğu ve batı cepheleridir (Çizim 13; Resim 13). Cephelerdeki temel düzenleme; cephelerde üç dilimli sağır kemerlerin pencereleri ve küçük havalandırma pencerelerini çerçevlendirmesi sonucu oluşturulan bezemeye dayanmaktadır.

3. Tartışma ve Değerlendirme

Çalışmamızda ele aldığımız konutlardan Abdùlkadir Paşa Konağı, 19. yùzyıl sonunda inşa edilmiş; Dokmaklar ve Orallar Evleri ise muhtemelen alt katları daha erken bir evreye aitken mevcut kimliklerini büyük oranda 19. yùzyıl sonundaki üst kat eklemeleriyle kazanmışlardır. Dolayısıyla söz konusu yapılar, Mardin kent silüetine Osmanlı merkezileşme ve modernleşmesinin eyaletlerde ve sancaklarda uygulanmaya konulduğu 19. yùzyıl sonunda dâhil olmuşlardır.

Osmanlı Dönemi'nde Mardin'in bağlı olduğu eyaletler sıkça değiştirilmekle birlikte genel olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak olmuştur (Abdùsselam Efendi, 2007, ss. 79-126; Aydın vd., 2001, ss. 164-65; Özçoşar, 2009, ss. 19-23, 42-46). Tanzimat reformlarının Diyarbakır eyaletinde uygulanmaya konulması kararı Mardin'in Diyarbakır'a bağlı olduğu 1845 yılında alınmış ama bölgedeki özellikle yurtluk ve ocaklık sahiplerinin ayaklanmaları nedeniyle uygulamalar hemen gerçekteşmemiştir (Çadırcı, 1991, s. 192; Çadırcı, 2008, s. 156; Özçoşar, 2009, ss. 89-96; Palalı, 1999, s. 17). Tanzimat reformlarının Mardin sancağında tam olarak hangi tarihten itibaren uygulandığını gösteren herhangi bir tarihî kayıt bulunmasa da hükümet konağının 1868-1875 yılları arasında (İzgöer, 1999, II, ss. 81, 122), belediyenin 1869-70 yıllarında (İzgöer, 1999, I, s. 54), vergi dairesinin 1880 yılında (Aydın vd., s. 223) ve Hamidiye askerî kışlasının 1890-1891 yıllarında (İzgöer, 1999, IV, s. 61) kurulduğu ve inşa edildiği kaynaklardan takip edilebilmektedir. Hükümet konağı, belediye binası, vergi dairesi ve askerî kışlanın yanı sıra vali konağı, banka, hastaneler, telgrafhane, hapishane, saat kulesi, rüşdiye mektebi gibi Osmanlı merkezileşmesinin ve modernleşmesinin simgesi hâline gelen kamu kurumlarının ve bu kurumların ihtiyaç duyduğu modern binaların yapımı Mardin'de bu yıllarda art arda gerçekteşirilmiştir (İzgöer 1999, II, s. 196; IV, ss. 46, 167; V, s. 203). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini bütün yeni resmî kurumlarıyla Mardin kentinde görünür kılması, 1860'lı yılların sonlarında gerçekteşmiştir.

Tanzimat Fermanı'yla (1839) Osmanlı bürokrasisinde köklü değişiklikler gerçekteşirken, Islahat Fermanı'yla (1856) da ehl-i kitap milletlere eşit vatandaşlık hakkı sunularak (Karpat, 1972, s. 259) Osmanlı toplum yapısında en büyük yeniliklerden biri gerçekteşirilmiştir. Gayrimüslimler, Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere bütün İslam dönemlerinde, İslam hukuku çerçevesinde Müslümanlardan daha aşağı bir statüde kendi geleneksel ve cemaat yapılarını sürdürmelerine imkân tanıyan bir özerkliğe sahip olmuşlardır. Vergi, askere alınma ve üst düzey devlet kademelerinde istihdam konularında Müslümanlardan farklı uygulamalara tabi tutulmalarının yanı sıra siyasi ve kültürel varlıkların somutlaştırıldığı ve dışa vurulduğu en önemli görsel araç olan mimaride de hiyerarşik düzenleme, Islahat Fermanı'na kadar kendini göstermiştir. Örneğin Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin yeni kilise ve havra inşaları yasaklanmıştır. Yalnızca Divan'a müracaat ederek

hük-m-i şerif almak şartıyla tamiratların yapılması mümkün olabilmekteydi (Kenanoğlu, 2012, s. 288; Soykan, 2000, s. 148). Tamamen yıkılmış kiliselerin ancak eski plan ve cephe özelliklerine sadık kalmaları koşuluyla yeniden inşa edilmelerine izin verilmekteydi¹³. Çanlar İslam'ın üstünlüğüne bir saldırı olarak görüldüğünden (Gradeva, 1994, s. 21), çan kuleleri ve kubbe gibi kilise ve havraları dışardan belirgin kılacak mimari öğelerin kullanımı da tamamıyla yasaklanmıştır (Davison, 1954, ss. 844-845; Soykan, 2000, ss. 148-149, 180). Ayrıca, gayrimüslimlerin dinî ayinlerini alenen icra etmeleri küfür olarak algılandığından yasaklanmıştır (Kenanoğlu, 2012, s. 314). Öte yandan bu hukuki hiyerarşiye rağmen Mardin'deki cemaatler arasındaki kültürel ilişkinin daha geçirgen olduğu mimari üsluplardaki ortaklıklardan anlaşılmaktadır. 19. yüzyıl öncesi dönemlere ait dinî mimaride de bu ortaklıklar söz konusudur (Akyüz, 1991; Altun, 1971; Altun, 1978; Akyüz, 1998; Beyazıt, 2006; Beyazıt, 2009; Keser, 2002). Farklı dönemlerde inşa edilmiş, Mardin'in başlıca kamusal alanlarını oluşturan ve kentin en görkemli yapıları olan cami, medrese, kilise ve manastırlar, işlevlerine bağlı olarak farklı plan tipleri yansıtırken; taş tekniği ve işçiliği, açık, kapalı ve yarı açık mekân kullanımları, bezeme repertuarı ile kemer ve tonoz biçimlemelerinde ortak özellikler dikkat çekmektedir (Açıkyıldız Şengül, 2018). Yani İslam hukuku Tanzimat Dönemi öncesinde kamusal alanda Hristiyan ve Yahudilerin görünmesine yeterli olanak vermezken, halk düzeyinde daha geçirgen ve etkileşime açık bir ilişki olduğu, ortak mimari üsluplar üzerinden okunabilmektedir. 19. yüzyıl Mardin şeriyeye sicil kayıtları, Mardin yapılarının, bir mimarbaşının kontrolü altında çalışan ve farklı dinî ve etnik yapılardan gelen ustalardan oluşan atölyelerdeki kollektif üretimin sonucu olduğunu göstermektedir. Ayrıca, aynı kayıtlarda "Mimarbaşılar" lakabıyla tanınan bir Süryani Katolik ailenin 1842'den 1892 yılına kadar mimarbaşı olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır (Dinç, 2007, s. 139; Özcoşar vd, 2006, s. 75; Özcoşar vd, 2007, ss. 51-52, 54, 59; Tan, 2010, ss. 38, 69). 1897 yılına ait bir başka şeriyeye kaydı ise Müslüman Hâcî 'Abdülkâdir'in mimarbaşı olduğunu göstermektedir (Tekdal, 2009, s. 135). Süryani Katolik ailesinin muhtemel son mimarbaşısı olan Josef Mimarbaşısı'nın 1915 yılında ölümünün (Simon, 2008, s. 43) ardından, mimarbaşılık Müslümanlaşan Ermeni Sarkis Lole'ye geçmiş gibi görünmektedir¹⁴. Kent mimarisinin şekillenmesinde doğrudan etkili mimar ve taş ustalarının başta Süryani olmak üzere Ermeni ve Müslümanlardan oluşan atölyelerin üretimi olması ve mimarbaşılık görevini uzun yıllar aynı ailenin yürütmesi üslupsal ortaklıklar için en önemli etmen gibi görünmektedir.

¹³ İstanbul'dan Mardin'e gönderilen 1746 ve 1748 tarihli iki ayrı belgede Mardin'deki kiliselere ilaveler yapıldığı haberinin alındığı, bu konunun araştırılması, izin alınmadan kiliselerin onarılıp eklemeler yapılmaması ve eğer yapılmış ise yıkılmaları hususu yer almaktadır (Günay, 2006, s. 747).

¹⁴ 10 Mart 1935 tarihli Mardin Tapu ve Kadastro belgelerine göre Mimar Lole Ekim 1927 tarihinde vefat etmiştir.

Mardin'de ortak atölyelerde bir araya gelen farklı dinî ve etnik gruplara mensup inşaat esnafının kollektif üretimleri ayrıca kentteki milletler arasındaki ilişki ve etkileşim hakkında da ipucu vermesi açısından önemlidir.

Islahat Fermanı'yla ehl-i kitaba uygulanan cizye vergisi kaldırılıp gayrimüslimlerin mahkemede şahitliklerinin kabulü mümkün olabirmiştir (Küçük, 1985, s. 1018). Ayrıca ilk defa eyalet, sancak ve belediye meclislerine ve Meslisi-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslim temsilcilerin ve üyelerin atanması gerçekteşmiştir (Çadırcı, 1985, ss. 214-215; Davison, 1954, s. 848; Küçük, 1985, s. 1015; Ortaylı, 1985, IV, s. 1001; Ortaylı, 1985, V, ss. 237-238; Shaw, 1992, ss. 43-44). Daha önceden yasak olan özel müsaade almadan kiliselerini tamir edebilme ve yeni kilise inşa etmeleri hakkına sahip olmuşlardır (Küçük, 1985, s. 1017). Buna bağlı olarak Mardin'de 19. yüzyılın sonunda kiliselerin sayısı çoğalmıştır (Açıkyıldız Şengül, 2018; Akyüz, 1998; Keser, 2002). Bunlara ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim evlerinin Müslümanlarınkinden daha alçak ve gösterişsiz olması, dinî sembollerin kamusal alanda kullanımındaki kısıtlamalar Islahat Fermanı'nın sunduğu haklarla ortadan kalkmıştır. Yapım işlerinde yer ve malzeme seçimi ve bina yüksekliğinde uygulanan kısıtlamaların da ortadan kalkmasının (Batur, 1985, s. 1047) ardından gayrimüslimler, kentlerde daha fazla görünür olmaya başlamışlardır (Soykan, 2000, s. 4). Bunun yanı sıra devlet idaresinde ve bürokrasisinde çalışamayan ve dolayısıyla geçimini daha çok ticaret, esnaf, tarım ve hayvancılıkla sürdüren gayrimüslimlerin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her türlü devlet kademesinde resmî görevli olarak istihdam edilmeleri de yasalarla mümkün kılınmıştır (Günay, 2006, s. 751; Aydın vd., 2001, s. 275). Gayrimüslimlerin statülerindeki değişiklik de yaşadıkları evlerin biçimlenmesinde etkili olmuştur. Tanzimat'ın uygulandığı dönemde birbiri ardına yükselen Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlere ait görkemli ve süslü evlerle kentin silueti değişime uğramıştır¹⁵.

Osmanlı Devleti 1860'lı yıllarda her bir cemaat için ayrı millet nizamnameleri düzenleyerek cemaatlerin kendi dinî kurumlarının etkisinden çıkarak miras, evlilik, ceza ve eğitim konularında İmparatorluk'un Tanzimat'la uygulamaya koyduğu yenilikçi ve merkezî kurumlarının parçası olmalarını ve eşit haklara sahip olarak laik bir düzen içinde Osmanlı kimliği adı altında bir arada yaşamalarını hedeflemiştir (Aydın vd., 2001, s. 274; Davison, 1954, s. 852). Osmanlı bürokratları bu nizamnameler aracılığıyla milletler arasında Osmanlı kimliğinin güçlenmesini amaçlarken, aksine bu yolla milletlerin ulusal ve dinî kimliklerinin gelişmesine ve daha ön plana çıkmasına yol açmışlardır (Aydın vd., 2001, s. 275). Bu dönem, millet nosyonunun sekülerleşip siyasal bir anlam kazandığı bir sürecin başlangıcı olduğundan, farklı etnik ve dinî gruplar arasında

¹⁵ Mardin'i Tanzimat öncesinde 19. yüzyıl başlarında ziyaret eden Avrupalı seyyahlara göre Mardin evleri küçük boyutlu, eski görünüşlü ve sade özellikler yansıtmaktadır (Kinneir, 1818, s. 433; Buckingham, 1827, s. 190).

egemenlik için siyasal çatışma ve rekabetlerin de yaşandığı bir dönem olmuştur (Zürcher, 1993, s. 95). Gayrimüslimlerin nizamnameler ve yerel idari meclislerle bürokrasiye girmeleri sonucu toplumsal ve hukuki alanlarda güçlenmeleri, geleneksel hiyerarşik statüsünü kaybettiğini düşünen Müslüman unsurlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin zedelenmesine sebep olmuştur (Aydın vd., 2001, s. 275). Müslüman ve gayrimüslimlerin eyalet ve sancaklarda birbiriyle kamusal alanlarda da rekabet hâline girdikleri, Osmanlı kentlerinin 19. yüzyılda yeniden şekillenirken yeni unsurlar olarak kentlere eklenmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellik Mardin'deki milletlerin mimarilerinde de kendini göstermiştir. Her dinî ve etnik grup varlıklarının ayırt edici özelliği olarak kendi mimarisini, dinî yapıları ve konutları üzerinden kentte hâkim kılma gayreti içinde olmuştur. Konutların mekân kurguları aşağıda ayrıntılı olarak verdiğimiz gibi kentte uzun yüzyıllar boyunca oluşmuş ortak kültürel birikimleri yansıtırken konutların herbiri aynı zamanda kendi kimlikleri ve karakteristik özellikleri ile de var olmuşlardır.

Konutlar, etnik ve dinsel kimliklerinin yanı sıra yaptırınların toplumdaki yerleri, sınıfsal ve toplumsal statülerine bağlı olarak da belirgin özellikler göstermektedir. Kartarı'ya (2016, s. 204) göre bireylerin mensup oldukları toplumsal tabakalar, sınıflar ve sahip oldukları toplumsal statüler, toplumsal yaşamın belirleyici unsurlarıdır. Konutların büyüklüğü, ihtişamlığı veya sadeliği ve oda sayısı da kullanıcıların sosyal statüleri ile ilişkilidir. Trigueiro (1994) da kullanıcıların statüleri ile oda sayıları arasında güçlü ilişkiler olduğunu vurgulamaktadır. Abdülkadir Paşa Konağı; Osmanlı İmparatorluğu tarafından Mardin'e sancak yöneticisi olarak atanmış ve dolayısıyla kentin en yüksek devlet yetkilisi tarafından inşa ettirilmiş, hem ailesiyle içinde yaşadığı hem de idari işleri yürüttüğü bir konuttur. Buna bağlı olarak konut, çok sayıda mekândan oluşan görkemli kuruluşunun yanı sıra sade ve resmî özellikler yansıtmaktadır. Dokmaklar Evi; sahibinin varlıklı tüccar sınıfından, nüfuzlu ve büyük yerel ailelerinden birine ait olmasına bağlı olarak büyük boyutlu ve dışa vurumcu denilebilecek nitelikte süslüdür. Orallar Evi de tüccar sınıfından ama daha küçük bir aileye ait konut özelliklerini taşımaktadır. Bu nedenle diğer konutlara oranla daha küçük boyutlu olmakla birlikte dönemin şatafatlı beğenisini yansıtmaktadır.

Dokmaklar Evi'nde haç (Resim 7, 12); Orallar Evi'nde ise mühr-ü Süleyman (Resim 14-15) gibi dinî sembollerin kullanımı etno-dinsel farklılıkların mimariye yansıyan en önemli unsurlarıdır. Katolik bir Süryani'ye ait Dokmaklar Evi'nin güney cephesinde ve iç mekân duvarlarında Latin ve Gamalı haç motifleri kullanılmıştır. Latin haç, konutun giriş kapısının üstünde büyük boyutlu olarak yapılmıştır ve Katolik mezheplerine referans vermektedir. Bunun yanı sıra insan başlı ve kanatlı melek motifleri de Hristiyan dinî sembolleri olarak konutun baş odasındaki mihrap nişine oyulmuştur (Resim 10). Orallar Evi'nde ise farklı boyutlarda birden fazla mühr-ü Süleyman motifi karşımıza çıkmaktadır (Resim

14-15). Söz konusu dinî semboller bu dönemde hem konutların hem de dinî yapıların cephelerinde ve iç mekânlarında (Akyüz, 1998) yaygın olarak kullanılmıştır.

Dolayısıyla çalışmamızda ele aldığımız konutların, Müslüman/Arap, Katolik/Süryani ve Yahudi üç ailenin kentin kamusal alanında iktidarın izin verdiği ölçüde kendi varlıklarını sergiledikleri, ancak kentteki kültürel etkileşime dayalı olarak oluşan ortak bir mimarlık üslubunu yansıtan anıtsal nitelikli yapılar olduklarını ileri sürebiliriz. Bu konutların inşa edilmeleri Tanzimat'la ortaya konulan yeni resmî kanunnameler çerçevesinde yapılmakla birlikte konut mimarisinin üslubunu belirleyen merkez olmamıştır. Yukarıda kısaca değindiğimiz hükûmet konağı ve belediye gibi kamu yapılarında yeni Osmanlı üslubu olarak tanımlayabileceğimiz neoklasik formlar egemen iken ele aldığımız konut mimarisinde geleneksel Mardin mimarlık teknikleri ve üsluplarının devam ettirildiği gözlenmektedir (Açıkyıldız Şengül, 2018). Mardin bin yıllara dayanan güçlü bir mimarlık geleneğine sahip bir kenttir. Yerel yapım geleneğinin kesintisiz bir şekilde devam ettirildiği Mardin'de mimari, Osmanlı Dönemi'nde de bölgenin kendine özgü karakteri ile devam etmiştir. Mardin kentinin mekânsal organizasyonu da 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük değişimler geçirmeden varlık göstermiştir (Gökhan Baydaş, 2007, ss. 33, 173).

Mardin'in içinde bulunduğu Kuzey Mezopotamya coğrafyasında Neolitik Dönem'e ait evlerde ilk defa karşımıza çıkan ve Alioğlu (2003, s. 117) tarafından yaşama birimi olarak tanımlanan ana oda ile işlik olarak nitelendirilen yan oda, Mardin ev tasarımında 20. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. Baş oda da eski Mezopotamya kùltürlerinde ev tasarımına dâhil edilen, boyutları ve özenli işçilikleriyle dikkat çeken diğer odadır (Eraslan, 2010, s. 8). Çalışmamızda ele aldığımız konutların mekânlarının ana plan şeması olan dikdörtgen, kare ve T formun kullanımı da Neolitik Dönem'den beri Mardin ve içinde bulunduğu Kuzey Mezopotamya coğrafyasında en fazla tercih edilen mekân biçimleridir (Eraslan, 1996, s. 13; Özdoğan, 1999, s. 41). Neolitik Dönem'den itibaren avlulu evlerin Mezopotamya'da devamlı olarak kullanıldığını ve geliştirildiğini de arkeolojik veriler göstermektedir (Eraslan, 2010). Eyvanın ilk habercileriyle de MÖ 3. bin yıldaki Mezopotamya konutlarında karşılaşılmaktadır. Eyvanın yaygın olarak ve anıtsal boyutlarda kullanımı ise Partlar döneminde MÖ 2. yüzyılda bugün Irak sınırları içinde bulunan Hatra'daki saray, tapınak ve konutlarda gerçekleşmiştir (Eraslan, 2012, s. 145). Ele aldığımız konutların cephe ve iç mekânlarını süsleyen bezemelerden akantüs yaprakları, meandır ve dendan motifleri ile üzüm salkım ve dallarının ve istiridye motifinin kullanımı da Antik Çağ'dan beri Kuzey Mezopotamya Bölgesi'nde ve Mardin'de yaygın olarak kullanılan bezeme motifleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Beyazıt, 2006, ss. 170-171).

Mardin; iklim, topografya, yapı teknolojisi ve çok dilli, dinli ve etnili toplumsal yapısına bağlı olarak bin yıllara dayanan tarihî süreç içinde şekillenmiş bir kenttir. Bir dağ eteğinde teraslama yöntemiyle sıkı ve düzensiz bir yapılaşma sergileyen kent, dar sokaklarla ulaşılan mahalleler etrafında gelişmiştir (Resim 1). Bu karma mahallelerde (Çizim 1-3) Müslüman Araplar, Katolik ve Protestan Ermeniler, Nasturi ve Katolik Keldaniler, Müslüman ve Yezidi Kürtler, Kadim, Katolik ve Protestan Süryaniler, Şemsiler, Müslüman Türkler ve Yahudiler gibi farklı etno-dinsel topluluklar, 20. yüzyıl başlarına kadar bir arada güçlü toplumsal ilişkiler geliştirerek birbirleriyle etkileşim hâlinde yaşamlarını sürdürmüşler ve Mardin kent kimliğini birlikte oluşturmuşlardır. Bu etkileşim, kent mekânında yaratılan anlamlı simgeler ve sembollerin oluşturulmasıyla ve bunların bir iletişim dili hâline getirilmesiyle sağlanmıştır.

Ele aldığımız konaklar; katlara yayılmış yaşama birimleri, işlikler, baş odalar, mutfak, depo, kiler, ahır gibi çok sayıda mekândan oluşmaktadır. Katlardaki odalar bir önceki mekâna açılacak şekilde doğrusal bir aks üzerinde düzenlenmiştir ve terasın kuzeyinde konumlandırılmıştır. Evlerin teras ve avluyla doğrudan ilişkili yaşama mekânları ve baş odalar, önemleri ve konumlarına bağlı olarak en fazla ışık alan, en özenli ve süslü mekânlardır. İşlik, yaşama birimleri ve eyvanla; kahve odası ve mutfak gibi mekânlar ise genellikle eyvanla ilişkilidir ve daha loş bir iç mekâna sahiptirler ve sade özellikler yansıtırlar. Bu mekânların arkasında yer alan penceresiz veya küçük mangal pencereci odalar ise genellikle depo, mahzen ve kiler işlevlidirler (Çizim 4-5, 8-10, 11-12). Konutlar yüksek sağır duvarlarla sokaktan yalıtılmış ve özel mahremiyet mekânlarının pencere ve kapıları teraslara veya avlulara açılmıştır. Sağır sokak duvarlarında sadece küçük havalandırma pencereleri mevcuttur. Buna bağlı olarak evler içe dönük ve dışa kapalıdır ve dışarıdan anlaşılabilir saydam bir özellik yansıtmazlar.

Konutlarda birden fazla kata yayılan ve her katta da benzer mekânsal kompozisyonların tekrarına dayanan modüler bir mekân düzenlemesi söz konusudur. Yani konutlardaki mekân kurgusu, kullanıcıların birlikte ama aynı zamanda birbirinden bağımsız mekânlarda yaşamlarına olanak sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Bu mekân düzenlemesi sayesinde aynı ev içinde dede, nene, anne, baba, kardeşler ve çocuklardan oluşan büyük bir ailenin aynı çatı altında yaşamlarını sürdürdükleri ama her bir küçük aile için de aynı zamanda mahrem alanlarının yaratıldığı bir mekân kurgusu geliştirilmiştir. Yaşama alanı, baş oda, işlikler, mutfak ve diğer servis mekânlarından oluşan her bir özel mekânın kapıları doğrudan teraslara veya teraslara bakan eyvanlara açılmaktadır. Bu yolla büyük boyutlu bu evlerin içinde birbirlerinden bağımsız çok sayıda küçük boyutlu evler yaratılmıştır. Rapoport'a (1969, s. 81) göre avlulu evler ve alanların bölünmesi, genel olarak kalabalık ve hiyerarşik kültürlerde kullanılmıştır. Ailenin veya aşiretin hâlen tanıdık topraklarındaiken uzaklaşma ihtiyacından doğmaktadır ve alanların bölünmesi bunu başarmaktadır.

Dokmaklar Evi'nde bodrum katta, Orallar Evi'nde ise zemin katta topografyanın sunduğu sınırlı alandan dolayı küçük boyutlu birer avlu bulunmaktadır. Avlular buldukları katlardaki mekânlara geçiş veren kapıların, eyvanların ve üst katlara çıkış sağlayan merdivenlerin bulunduğu evin merkezî dağılım noktalarını oluşturmaktadır. Evlerin su ihtiyacına cevap veren kuyular da buradadır. Dokmaklar Evi ve Abdülkadir Paşa Konağı'nda her katta istisnasız bulunan geniş teraslar da bir nevi avlu işlevini görmektedir (Resim 4, 6). Mardin topografyası geniş avluların oluşumuna olanak sağlamadığından teraslama yöntemleriyle katlarda geniş teraslar meydana getirilmiş ve avlu işleviyle kullanılmıştır. Avlunun varlığına bağlı olarak Dokmaklar ve Orallar Evleri'nde özel mahremiyet mekânları olan yaşama mekânları sıralı (*lineer*) bir düzen içinde terasın kuzeyinde, doğusunda ve batısında; avlusuz durumlarda ise Abdülkadir Paşa Konağı'nda olduğu gibi terasın kuzeyinde yer almaktadırlar (Çizim 4-5, 9-10, 12). Evlerin terasları güneydeki Mezopotamya Ovası'nı görecekle şekilde düzenlenmişlerdir (Resim 1). Avlu ve teraslar, kullanıcıların doğayla temas ettikleri yerler olarak ev işlerinin yürütüldüğü ve ev sakinlerinin kendi mahremlerinde dış mekânda zaman geçirdikleri alanlardır. Konutlardaki açık ve kapalı bölümler arasındaki eyvanlar ise mekânlar arasında iletişim ve geçiş sağlayan ara mekânlar olmalarının yanı sıra yaz aylarında gölgesi, kış aylarında ise güneşi için tercih edilen mekânlardır (Erdoğan, 1996, s. 463). Ele aldığımız konakların bütün katlarında beşik tonozlu eyvan kullanımı söz konusudur.

Topografyadan kaynaklı olarak evlerin katları farklı kotlardaki sokaklarda yer almakta buna bağlı olarak konutlara farklı seviyelerdeki sokaklardan çok sayıda kapılarla ulaşılmaktadır. Bu kapılar, Dokmaklar Evi'nde olduğu gibi eyvan biçimindeki küçük giriş mekânlarına açılmakta ve oradan da avlu veya terasa geçilmektedir (Çizim 4, 9-10, 12). Kapılar, konutları sokaklarla ilişkilendirmenin yanı sıra kullanıcıları evlerin avlu ve teraslarına yönlendiren görsel işleve de sahiptirler. Abdülkadir Paşa Konağı'nda birinci katta ahırın bulunmasına bağlı olarak ve atların da geçişini mümkün kılmak için kapılar geniş tutulmuştur. Konutun bir yönetici aileye ait olmasından dolayı da kapılar anıtsal özellikler yansıtır. Dokmaklar ve Orallar Evleri'nde ana giriş kapıları daha küçük boyutlu olmakla birlikte süslü ve kemerli yapılarak vurgulu kılınmıştır. Dolayısıyla kapılar sokaklarda konutlara ait en belirgin öğeler ve konutların kamusal alanla buluştukları kimlik niteliğindeki noktalar olarak da öneme sahiptirler.

Abdülkadir Paşa Konağı, batı kanatta kuzey-güney doğrultusunda eyvan ve eyvanın doğu ve batısına yerleştirilen aynı büyüklükteki dikdörtgen planlı yaşama birimleri ile bu mekânların kuzeyindeki doğu-batı doğrultusundaki ışıklerden oluşan bir kompozisyonun tekrarına dayalı bir plan şeması yansıtmaktadır (Çizim 4-5). Doğu kanat ise ters T planlı yaşama birimi, bu birime açılan kare planlı ışıkler ve büyük bir mutfaktan oluşmaktadır. Dokmaklar Evi işlev, oda sayısı ve plan varyasyonu açısından en fazla çeşitlilik sergileyen

konuttur (Çizim 7-10). Dikdörtgen, kare, T ve L formların yanı sıra topografyanın değerlendirilmesine bağlı olarak düzensiz plan tipli mekânlar da ortaya çıkmıştır. Bu mekânlar genellikle kiler ve mahzen işlevlidirler. Ayrıca Abdülkadir Paşa Konağı'nda olduğu gibi mekânların birbirleriyle ilişkilendirilmelerinde aynı intizam olmasa da birinci katta yaşama birimlerinin eyvana göre konumlandırılması söz konusudur. Orallar Evi'nde ise yalnızca dikdörtgen planlı mekânların kullanımı dikkat çekmektedir (Çizim 11-12). Konutlarda yaşama mekânı ve ışık ilişkisi yaygın olarak uygulanmıştır. Abdülkadir Paşa Konağı'nda ana yaşama birimleri, baş oda ve eyvanlar beşik tonozla örtülükten ışıklar, T biçimli yaşama biriminin yan kolları, mutfak, depo ve ahırlar haç tonozla örtülmüştür. Orallar Evi'ndeki dikdörtgen planlı mekânların büyük boyutlu olanları örtü sisteminde kare modüllere bölünerek haç ve yıldız tonozla örtülmüştür. Daha küçük boyutlu odalar ise beşik tonozludur. Dokmaklar Evi'nde yıldız tonozla örtülü ikinci kattaki yaşam birimi ile beşik tonozlu eyvanlar dışındaki bütün mekânlar haç tonozla örtülmüştür.

Üç konutta da en yaygın olarak kullanılan dikdörtgen plan, Çayönü'nde (MÖ 7300-6750) Neolitik Dönem'de farklı işlevlerdeki mekânlara olanak sağlamasından dolayı ortaya çıkmış (Özdoğan, 1999, s. 41) ve daha sonraki dönemlerde Kuzey Mezopotamya'da en fazla kullanılan plan tipi olmuştur. Baş odalar ve eyvanlar istisnasız dikdörtgen planlıyken, yaşama birimleri ağırlıklı olarak dikdörtgen planlıdır ama Abdülkadir Paşa Konağı ve Dokmaklar Evi'nde T veya L planlı da olabilmektedir (Çizim 4, 9-10). İşlikler ve kahve odaları yaşama birimlerinin ve baş odaların büyüklüğüne ve formuna bağlı olarak kare veya dikdörtgendir. Abdülkadir Paşa Konağı'nda zemin kattaki dikdörtgen yaşama birimleri kuzeyde yer alan zıt yönelişli dikdörtgen işliklerle ilişkililikten, birinci katta işlikler eyvanlara açılmaktadır (Çizim 4-5). Abdülkadir Paşa Konağı ve Dokmaklar Evi'nde dikdörtgen planın yanı sıra yaşama birimlerinde kullanılmış olan ters T plan tipi de Neolitik dönemden itibaren Kuzey Mezopotamya konut mimarisinde sıkça kullanılan bir plan şemasıdır (Eraslan, 1996, s. 13). Bu tipte ortadaki kare bir alanının tonozlu üç eyvanla tahkim edilmesi sonucu T formu oluşmaktadır¹⁶. Alioğlu'nun (2003, s. 67) deyişiyile, dört kare modülün T biçiminde bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Abdülkadir Paşa Konağı ve Dokmaklar Evi'nin T yaşama birimi kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde birer işlikle birlikte tasarlanmıştır (Çizim 4, 10). Kendi başına küçük bir ailenin bütün mekânsal ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir özelliğe sahip olan T planda aynı zamanda merkezden yanlara mekânsal akış kolayca sağlanmaktadır.

Mardin kent merkezindeki konutlar sürekli olarak kullanılan yaşam alanları olduklarından yüzyıllar içinde ihtiyaca ve dönemlerin beğenisine bağlı olarak

¹⁶ T formunun oluşumu ve Mardin'de Artuklular Dönemi'ndeki kullanımı ile ilgili olarak bk. Beyazıt, 2006, ss. 147-148.

büyük oranda değişimlere uğrayıp bugünkü şekillerini almışlardır. Bunun sonucu olarak Orta Çağ Mardin evleri günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle 19. yüzyılda inşa edilen Abdùlkadir Paşa Konağı ile kimliğini büyük ölçüde 19. yüzyıldaki eklemelerle kazanmış olan Dokmaklar ve Orallar Evi'nin mimari özelliklerini Orta Çağ konutlarıyla karşılaştırma örneği mevcut değildir. Bununla birlikte kentin yönetici aileleri ve varlıklı aşiret reisleri tarafından sıcak ve kuru Mardin yaz aylarını geçirmek üzere bağ ve bahçelerin bulunduğu kırsal alanlarda inşa ettirilen kasırların mekânsal kurguları ve Mardin Kalesi'ndeki T bina¹⁷ Orta Çağ Dönemi Mardin evleri hakkında fikir vericidir. Bu kasırlardan Melik el-Salih Kasrı (14. yüzyıl) ve Bagani Kasrı'nda (14-15. yüzyıl) dikdörtgen mekânların ve geniş eyvanların yanı sıra Abdùlkadir Paşa Konağı ve Dokmaklar Evi'ndeki ters T plan şemasının çok benzeri kullanılmıştır. Konutların yanı sıra T plan, Mardin'de Marufiye Medresesi (Beyt el-Artuki) (14-15. yüzyıl) ve Zinciriye Medresesi (1385) gibi İslam medreselerinde de karşımıza çıkmaktadır (Beyazıt, 2006, s. 148). Bu örneklerin de gösterdiği gibi ters T plan tipi, 19. yüzyılın sonuna tariheddiğimiz Abdùlkadir Paşa Konağı ve Dokmaklar Evi'nden önce de Mardin'de daha erken tarihli konut ve medrese mimarisinde uygulanmıştır. Dolayısıyla Mardin'de var olan bir geleneğin bu iki yapıda devam ettirildiğini görmekteyiz.

Konutlarda sosyal statünün bir göstergesi olarak baş oda kullanımı söz konusudur. Aile reisleri tarafından erkek konukların ağırlandığı ve yemek davetlerinin gerçekleştirildiği bu odalar, evlerin en gösterişli odalarıdır. Abdùlkadir Paşa Konağı'nda beşik tonozlu (Çizim 5; Resim 5); Dokmaklar Evi'nde haç tonozlu (Çizim 10; Resim 9); Orallar Evi'nde ise yıldız tonozludur (Çizim 12; Resim 14). Tonozlu tavan kullanımıyla geniş ve yüksek ferah iç mekânlar yaratılmıştır. Beşik tonoz uygulamalarında tonozun iç yüzeyi figüratif, bitkisel ve geometrik motiflerle süslenirken, haç ve yıldız tonoz kullanımı durumunda süsleme, tonoz kemerlerinin duvarlarla birleştiği yerlerde karşımıza çıkmaktadır. Duvarlarda misafirperverliğin bir simgesi olarak kahve fincanlarının teşhir edildiği süslü mihrap nişleri, yatakların konulduğu yüklükler, dolap ve mum nişleri (*taqa*) bulunmaktadır. Mihrap nişlerinin kavsaraları ve çerçevesi, diğer nişlerin kemer yüzeyleri girift bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiştir. Böylece dikey ve yatay genişlikler ve süs unsurlarıyla baş odaların önemi vurgulanmıştır. Baş odalardaki mihrap nişlerindeki taş işçiliğindeki özen de ailenin sınıfsal statüsünü yansıtmaktadır. Bu odalarla ilişkili olarak yapılmış birer kahve ocağı bulunmaktadır. Baş odalar, Alioğlu tarafından selamlık olarak adlandırılmakta ve sadece Müslüman evlerde bulunduğu ileri sürülmektedir

¹⁷ Bu binayı A. Gabriel "Bağımsız B Binası" olarak tanımlamakta ama işlevinin ne olduğunu kesin olarak verememektedir (Gabriel, 1940, s. 16). D. Beyazıt ise binayı Artuklu Dönemi'ne tarihlemekte ve "T Salon" olarak nitelendirmektedir (Beyazıt, 2009, ss. 147-148).

(Alioğlu, 2008, s. 33). Öte yandan ele aldığımız konutların üçünde de baş odaların ortak tasarım ve işlevsel özellikler yansıttığı tespit edilmiştir. Mardin genelinde istisnasız bütün konutların en görkemli, en büyük boyutlu ve en süslü odalarını oluşturan baş oda, eski Mezopotamya kültürlerinde de aristokrat zümre konutlarında yaygın olarak kullanılmıştır (Eraslan, 2010, s. 8). Güney Mezopotamya'da Ubaid'de toprak üstüne çıkarılan ve MÖ 4500-3000'lere tarihlenen evlerde de kadın ve erkekler için ayrı ayrı düzenlenmiş odaların varlığına rastlanmıştır (Eraslan, 1996, s. 14). Ş. Öymen Gür (1996, s. 104), baş odaların varlığını aile reisinin belirli bir mekân parçası üzerinde denetim elde etme isteğine bağlamaktadır.

Ele aldığımız evlerin cepheleri de ortak üslupsal özellikler yansıtmaktadır. Mezopotamya Ovası'na bakan güney cepheler ile teraslara bakan doğu ve batı cephelerde yüksek sağır kemerlerle oluşturulan düzenleme yüzyıllardır Mardin'de devam eden zengin taş işçiliği geleneğini yansıtmaktadır. Cepheler; kapı, pencere ve eyvan gibi açıklıkların sivri, yuvarlak, dilimli veya aynalı kemerler içine alınmasıyla ve bunların tekrarlanmalarıyla oluşturulmuştur (Çizim 13; Resim 7, 13). Cephelerdeki kemerlerin ve kemerleri taşıyan sütuncelerin yüzeyleri, havalandırma pencerelerinin bordürleri, üst seviyelerdeki yatay silmeler ve anıtsal giriş kapıları, cephelerde süslemelerin yoğunlaştığı bölümlerdir (Resim 3-4, 7-8, 13). İç mekânda ise mihrap nişlerinin yüzeyleri; yüklük, dolap nişi ve süs nişlerinin kemerleri ve nişleri çerçeveleyen frizler, duvar ve kapıların üst seviyelerine konulan madalyon ve damla motifli rozetler ve tonoz kemer başlangıçları geleneksel girift bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiştir (Resim 5, 9-12, 14-15). Bitkisel bezemeler alçak ve yüksek kabartma olarak işlenmiş akantüs yaprakları, dilimli palmet ve lotus motifleri ile kıvrık dallardan oluşmaktadır. Dokmaklar Evi'nde diğer konutlardan farklı olarak anıtsal girişlerde ve baş odadaki mihrap nişinde asma yaprakları ve üzüm salkımlarından oluşan yüksek kabartma motifler ile güvercin ve insan başlı melek figürleri de kullanılmıştır (Resim 8-10). Güvercin başta olmak üzere kuş figürleri taklacı güvercin sevgisine bağlı olarak kentteki farklı etno-dinsel gruplar tarafından sıkça kullanılan süsleme öğeleridir (Soyukaya vd., 2013, ss. 370, 378, 394, 397, 436, 470, 542, 614, 622, 630, 635). Bu güvercinler genellikle yan profilden verilmiş ve yüksek kabartma olarak yapılmışlardır. Orallar Evi'nde de kapı kemerlerinin yüzeyi ve kapıların ve mihrap nişlerinin üstlerine konulan madalyonlar stilize bitkisel motiflerle süslenmiştir (Resim 14). Abdülkadir Paşa Konağı'nda ise yıldız, beşgen ve dendanlardan oluşan geometrik kompozisyonlar cephelerde tercih edilmiştir (Resim 3-4). İç mekânda ise yalnızca baş odada bitkisel motifler kullanılmıştır (Resim 5). Stilize bitkisel ve geometrik süslemeler, motiflerin sonsuzluk etkisi yaratacak şekilde tekrarına dayanmaktadır. Bunların yanı sıra üç konutun da baş oda ve yaşama birimlerindeki süslü mihrap nişlerinin kavsaraları bölgede eski çağlardan beri yaygın olarak kullanılan istiridye kabuğu motifiyile oluşturulmuştur [Resim 5, 9,

14]. İstiridye kabuğu kuzey Mezopotamya ve kuzey Suriye'de erken Hristiyanlık dönemi yapılarında yaygın olarak kullanılan bir motiftir ve 12. yüzyıldan itibaren pek çok Artuklu Dönemi yapısında da süsleme ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İstiridye motifinin yanı sıra akantüs yaprakları, meandır ve dendan motifleri de Antik Çağ'dan beri bölgede kullanılan bezeme motifleridir (Beyazıt, 2006, ss. 170-171). Söz konusu evlerde İslam dönemi boyunca ve öncesinde Mardin'de Hristiyan ve Müslüman yapılarında yaygın olarak kullanılan geometrik ve bitkisel motiflerin devamlılığı söz konusudur.

Ele aldığımız konutlarda üç yaygın kemer biçimi kullanımı mevcuttur. Birinci uygulama üç dilimli kemerdir. Orta Çağ'da Haçlı seferlerinin etkisiyle Eyyûbi ve Artuklu sanatında karşımıza çıkan kemer biçimi olan dilimli kemer, Mardin'de özellikle Artuklu Dönemi medrese ve camilerinin anıtsal taç kapılarının şekillendirilmesinde kullanılmıştır. Üç dilimli kemer biçimi, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren konut ve kiliselerde taç kapıların yanı sıra cephe tasarımlarının da ana ögesi olmuştur. Bu kemer formu Dokmaklar Evi'nin ikinci katındaki süslü ana kapısında ve Orallar Evi'nin üst kat cephe tasarımında kullanılmıştır (Resim 7, 13). Diğer form içten sivri kemerli dıştan zigzag biçimli dilimli kemerlerdir. Zigzaglarla sonlanan sivri kemerli biçim, Dokmaklar Evi'nin birinci kat pencere ve kapı düzenlemesi ile eyvan kemerlerinde uygulanmıştır (Resim 6). Sonuncusu ise S ve C formundaki içbükey ve dışbükeylerin birbirini takip etmesi ve bükeylerin en üstte birleştikleri merkezde kaş kemer olarak sonlanmalarından oluşan dilimli kemer uygulamasıdır. Kaş kemerli dilimli biçim Dokmaklar Evi'nin ikinci kat güney cephesinde ve baş odanın batı ve güney cephelerinde uygulanmıştır (Resim 6-7). Abdülkadir Paşa Konağı'nın cephesinde, konak sahibinin devlet adamı olmasından dolayı, Abdülkadir Paşa'ya ait bölümde Tanzimat bürokratlarının kentte inşa ettirdikleri kamu yapılarının üslubu olan neoklasik ögeler kullanımı dikkat çekmektedir (Çizim 6; Resim 3-4). Güney cephe ve eyvanlara bakan doğu ve batı cephelerde diğer konutlardan farklı olarak yüksek yuvarlak kemerli pencereler kullanılmıştır. Süsleme ögeleri ise yerel özellikler yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu konutta Mardin geleneğinde bu tarihe kadar var olmayan klasik ögelerin geleneksel motiflerle birlikte ele alındığı daha eklektik bir beğeni söz konusudur. Abdülkadir Paşa Konağı'nı diğer yapılardan farklı kılan unsurlardan bir diğeri de cumbalı oda uygulanmasında görölmektedir (Resim 3). Hüseyin Çelebi'ye ait bölümde bulunan ve muhtemelen devlet işlerinin yürütüldüğü bu odanın güney cephesinde bulunan cumba, zengin taş işçiliği yansıtmaktadır. Mardin'de sınırlı sayıda temsil edilen cumba, İsmail Bey Evi'nde de karşımıza çıkmaktadır.

Üç konutta da Mardin yapılarının malzemesi olan geleneksel taş kullanılmıştır. Mardin ve çevresindeki taş ocaklarından kesilerek çıkarılan sarı kalker, cinsine göre yapım malzemesi olarak veya süslemede tercih edilmiştir (Alioğlu, 2003, ss. 102-103). Kalker taşının ocaktan çıktıktan bir süre sonra da yumuşaklığını

koruması oyma ve kazıma teknikleriyle taşların kolayca işlenebilmesini sağlamış ve mimariye bağlı taş süslemenin Mardinli ustalar tarafından geliştirilmesinde ve çeşitlendirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Yapım tekniği olarak da Mardin'in de içinde bulunduğu Kuzey Mezopotamya coğrafyasında İslam öncesi dönemlerden beri en yaygın olarak kullanılan sandık duvar yapım tekniği ele alınan yapıların inşasında kullanılmıştır. Sandık tekniğinde duvarların ortası moloz taş ile örülürken dış yüzeyleri kesme taşla kaplanmıştır. Duvarların yanı sıra taşıyıcı öğeler olan paye, payanda ve kemerler de sarı kalker taşından yapılmıştır. Sınırlı da olsa ahşap ve metal kullanımı pencere ve nişlerde mevcuttur. Pencere kapakları, kapılar, dolap rafları ve kapıları ahşap işçiliğinin güzel örneklerini sergilerken (Resim 9, 11-12, 15) kapı ve pencerelerde bezemeli korkuluklar ve kapı tokmakları demirden yapılmıştır (Resim 3).

Sonuç

Makalede ele aldığımız evlerin inşa edildiği dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezleşme ve modernleşme siyasetinin Doğu vilayetlerinde uygulanmaya konulduğu ve Diyarbakır eyaletine bağlı Mardin sancağında yaşayan halkların söz konusu politikadan doğrudan etkilendikleri bir dönemdir. Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaaya sunduğu eşitlikçi hukuki statü, gayrimüslim nüfusun yaşadığı kentlerin mimarisine yansımıştır. Gayrimüslimler özellikle Islahat Fermanı (1856) ve millet nizamnameleriyle elde ettikleri eşit haklarla ve 19. yüzyıl sonunda çok kısa süre de olsa kamusal alanda önceki ve sonraki yüzyıllara oranla daha fazla görünür olmuşlardır. Eşit vatandaş ilkesinin bölgede uygulanmaya başlandığı dönemde Mardin'de önemli bir nüfusa sahip Hristiyan cemaatler tarafından inşa edilen konutlar, ihtişam ve gösteriş açısından Müslümanların evleriyle yarışacak özellikler taşımaya başlamıştır. Çalışmamızda ayrıntılı olarak mimari özelliklerini tartıştığımız Katolik Süryani bir aileye ait Dokmaklar Evi, kentin en görkemli konutlarından biri olarak bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerin bir sonucudur. Kentte birkaç aile ile temsil edilen Yahudilerin evleri de Orallar Evi örneğinde görüldüğü gibi kentin 19. yüzyıl genel beğenisini yansıtmaktadır.

Abdülkadir Paşa Konağı, Dokmaklar Evi ve Orallar Evi, etno-dinsel özelliklerine referans veren haç ve mührüSüleyman gibi sembollerin kullanımlarına bağlı olarak hamilerinin etnik ve dinî kimliğini yansıtıyor olmalarının yanı sıra boyut, ihtişam ve bezeme özellikleriyle de yaptırımların siyasi ve toplumsal statülerini kamusal alanda simgeleyen yapılardır. Konutların kendilerine has karakteristik özelliklerinin yanı sıra ayrıntılı olarak incelendiklerinde temelde aynı mimari geleneğin bir sonucu oldukları ve ortak mimari özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Mardin'deki dinî ve etnik gruplar birbirinden yalıtılmış olarak değil yoğun ilişkiler ve etkileşimler sonucu Mardin kentini, mimarisini ve kültürünü dönüştürüp üretmişlerdir. Aynı mahallelerde yan yana evlerde yaşayan, kirvelik ve sütanneliği üzerinden akrabalıktan, komşuluk ilişkisi içinde birbiriyle

sıkça görüŖen, birbirlerini evlerinde ziyaret eden, aynı dükkânlarda alışveriş yapan ve aynı sokaklarda büyüyen farklı etno-dinsel yapılarıdaki Mardin kent sakinleri, birbirleriyle iletişim ve etkileşim içinde üç konut örneğinde ayrıntılı bir şekilde ele alındığı gibi kent mimarisinde ortak bir geleneğin yaratılmasını sağlamış ve ortak bir üslupsal dil oluşturmuşlardır. Kentteki mimari ve mimariye bağlı taş süslemede görülen ortak beğenilerde kùltürlerarası iletişim ve etkileşimin etkisinin yanı sıra Mardin mimarbaşılığı görevinin uzun yüzyıllar boyunca aynı aile tarafından yürütülmesinin de etkisi büyüktür. Şeriye Sicilleri kentin mimarbaşılarının 20. yüzyıl başında kadar "Mimarbaşılar" olarak adlandırılan Süryani bir Katolik aileden geldiğini göstermektedir (Özçoşar vd, 2006, s. 75; Özçoşar vd, 2007, s. 52; Tan, 2010, ss. 38, 69). Bu tarihten sonra Ermeni Sarkis Lole'nin 1927 yılında vefat edinceye kadar mimarbaşı olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, mimarbaşının yönetimindeki Müslüman ve Hristiyan mimar ve ustalardan oluşan inşaat esnafının, Mardin kent dokusunu ve mimarisini birlikte yarattıkları anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan konutların mekânsal kurgusu ortak geleneksel özelliklere sahiptir. Konutlar; kullanılan taş malzeme, yapım teknikleri, plan tipleri, iç mekân ve cephe tasarımları ile bezeme repertuarı açısından Mardin geleneksel yapım özelliklerini sürdürmektedir. Evlerin organizasyonu kare, dikdörtgen, T ve L formundaki mekânların birbirleriyle sıralı bir düzen içinde ilişkilendirilmesiyle oluşturulmuştur. Kent topografyasından kaynaklı teraslama yöntemi kullanılarak yapılarda çok katlılık elde edilmiş ve katlar arası ilişki merdivenlerle ve farklı cephelerdeki birden fazla giriş kapılarıyla sağlanmıştır. Yaşama birimleri, baş odalar, işlikler, mutfak, kiler, mahzen, depo ve helalardan oluşan kapalı alanların yarı kapalı eyvanlar ve revaklar aracılığıyla açık teraslarla ve avlularla ilişkilendirildiği bir düzenleme söz konusudur. Mekânların kullanımı ve cephelerin kamusal alanla ilişkilendirilmesinde de herhangi bir etnik veya dinsel farklılık söz konusu değildir. Sokaklara bakan cepheler genellikle sağır tutulmuş ve böylece konutlar yüksek ve kapalı duvarlarla sokaklardan soyutlanmıştır. Evlerin ve hane sakinlerinin dış mekânla iletişim içinde oldukları, canlı ve işlek teras ve eyvanların bulunduğu cephe ise güneydedir. Cephelerde simetrik olarak yerleştirilen pencere, kapı ve havalandırma açıklıklarının farklı formlardaki yüksek sağır kemerler içine alındığı süslü ve hareketli bir tasarım söz konusudur. İç mekânlarda kapı kemerleri ile yüklük, dolap ve süs nişlerinin kemerleri ve tonoz başlangıçları zengin taş işçiliği yansıtmaktadır. Yapılarda alçak ve yüksek kabartma tekniklerinde yoğun olarak bitkisel, geometrik ve figüratif motifler kullanılmıştır. Kentteki siyasal değişimler ve ekonomik refah yüzyıllardan beri Mardin'de kullanılan bu motiflerin 19. yüzyıl sonunda Mardinli ustaların ellerinde daha zenginleşerek uygulanmasını sağlamıştır.

Üç seçili örnek üzerinden 19. yüzyıl Mardin konut mimarisi üzerine yapılan bu çalışma, ele alınan dönemde yaşanan siyasal, toplumsal ve kültürel değişimleri

birbirleriyle ilişkili bir tarzda ele almaya çalışmıştır. Etnik ve dinî grupların hem yönetimle hem de birbirleriyle olan ilişkilerini radikal bir dönüşüme uğratan Tanzimat Dönemi reformları, Doğu vilayetleri genelinde ve Mardin özelinde siyasi ve idari kopuşlara neden olmuştur. Bununla birlikte söz konusu kopuşlar tarihsel bir süreç içinde şekillenen ortak kültürel ve estetik birikimlerin meydana getirdiği sürekliliklerle ilişki içinde kenttin mimari üslubunu etkilemiştir. Bu anlamıyla makale 19. yüzyıl reformlarını kopuş ve ayrışma üzerinden okuyan alanyazından da kenttin kültürünü tekil bir dinî veya etnik grubun üretimi olarak önceleyen (lanse eden) etno-merkezci okumalardan da kendini uzak tutmaya çalışarak, ortak kültürel üretimi, kendi estetik çoğulluğu içerisinde kavramaya çalışıp idari ve siyasi etmenleri böylesi bir kültürel arka planla etkileşim içinde değerlendirmeye çalışmıştır. Makalede uygulanmaya çalışılan böylesi bir disiplinlerarası yaklaşım, herhangi bir indirgemeci tarz benimsemeksizin sanat tarihi alanında mimari üslupların oluşum ve dönüşümünü geniş kültürel ve siyasal süreçlerle ilişkilendirerek daha zengin ve çoğul bir tarih yazımına vesile olmaya çalışmıştır. Bu makale, alanyazına bu tür bir disiplinlerarası mimari okumasıyla katkı sunmayı amaçlamıştır.

Kaynakça

- Abdulgani Efendi (1999). *Mardin Tarihi*. (B. Zengin, Ed.). Ankara, Afşaroğlu Matbaası.
- Abdüsselam Efendi (2007). *Mardin Tarihi*. (H.H. Güneş, Ed.). İstanbul.
- Açıkyıldız, Ş. B. (2018). Mardin in the Post-Tanzimat Era: Heritage, Changes and Formation of an Urban Landscape. (Baskıda).
- Ahmed, R. (1988). *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Akyüz, G. (1998). *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*. İstanbul.
- Alioğlu, E. F. (2003). *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*. İstanbul.
- Alioğlu, E. F. (2008). Geleneksel Mardin Evinin Tarihsel Referansları. *Arkitekt*, 517, 30-42.
- Alioğlu, E. F. (2013). Geleneksel Mardin Evleri. *Mardin Tebliğleri. Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı* (E. Ayzav, A. Yılmaz, Ed.) içinde (ss. 44-55). İstanbul.
- Altun, A. (1978) *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*. İstanbul.
- Armalto, S. (1993). *Türkiye Mezopotamya'sında Mardin (Merde, Marde)*, Södertalje.
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O ve Ünsal, S. (2001). *Mardin: Cemaat-Aşiret-Devlet*. İstanbul.
- Bakhtin, M. (2001). *Karnavaldan Romana Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*. İstanbul.
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*. Ankara.

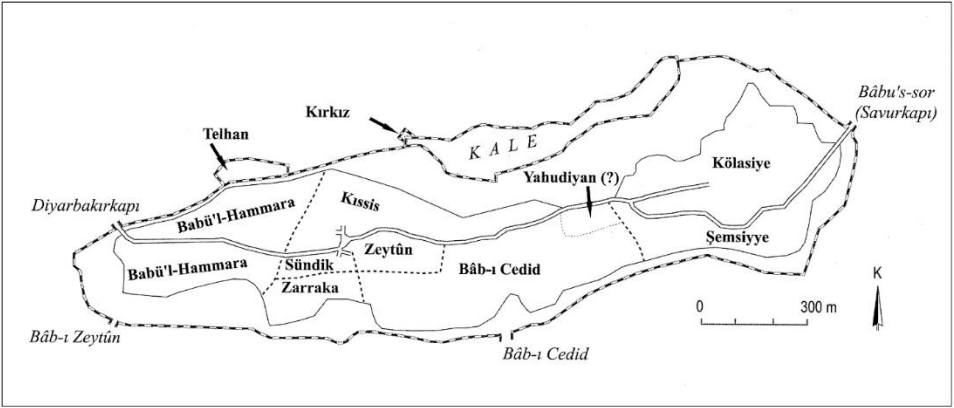
- Bekin, D. (2010). *Tarihin Işığında Mardin*. Ankara: Korza Yayıncılık.
- Bell, G. (1982). *The Churches and Monasteries of the Tur 'Abdin*. London.
- Ben-Yaacob, A. (2006). Mardin. *Encyclopaedia Judaica*, 13, 518.
- Beyazıt, D. (2006). 12-13. Yüzyıl Artuklu Yapılarında Geometrik ve Bitkisel Bezemeler: Antik ve İslami Üsluplar Arasında. *Makalelerle Mardin II Ekonomi-Nüfus Kentsel Yapı* (İ. Özçoşar, Ed.) içinde (ss. 169-187). İstanbul.
- Beyazıt, D. (2009). *Le Décor Architectural Artuquide en Pierre de Mardin Placé Dans son Contexte Régional*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Paris I Panhéon-Sorbonne Üniversitesi, Paris.
- Buckingham, J. S. (1827). *Travels in Mesopotamia*. London.
- Budge, S.E.A.W. (1920). *By Nile and Tigris. A Narrative of Journeys in Egypt and Mesopotamia on Behalf of the British Museum Between the Years 1886 and 1913*. Londra.
- Cuinet, V. (1891). *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*. Vol. II. Paris.
- Çadırcı, M. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 210-230.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çadırcı, M. (2011). *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*. (T. Ercoşkun, Ed.) İstanbul: İmge Kitabevi.
- Davison, R.H. (1954). Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century. *The American Historical Review*, 59(4), 844-64.
- Demorgon, J. (1999). Multiculturel ou interculturel. *Pratiques de Formation, Analyses*, 37-38, 13-26.
- Dewey, W. C. (1889). Mardin in Mesopotamia. *The Missionary Herald at Home and Abroad*. Boston, vol. 85, 94-97.
- Dinç, F. (2007). 235 Numaralı Şeriye Sicil Defterine Göre Mardin. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Eldem, S. H. (1986). *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Erarslan, A. (1996). *Mezopotamya Bölgesinde Tarihî Çağlarda Görülen Konut Mimarisi Tipolojisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Erarslan, A. (2010). Mezopotamya Konut Mimarisinde Merkezî Avlu Plan Tipinde Mekân Kullanımı (MÖ 3000-562). *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 10, 1-15.
- Erarslan, A. (2012). Orta Çağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekân-İşlev İlişkisi. *Megaron*, 7(3), 145-160.
- Ercan, Y. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1), 117-125.

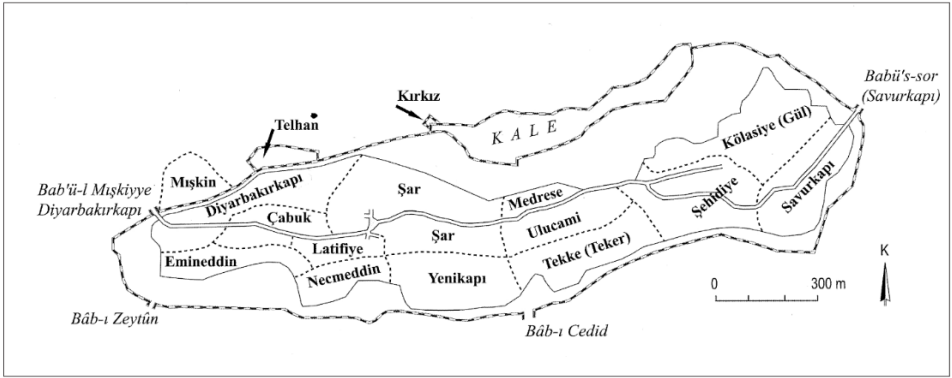
- Erdoğan, E. (1996). *Anadolu Avlularının Özellik ve Düzenleme İlkeleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Erol, S. (2008). *La Communication interculturelle entre la communauté chrétienne (Assyrienne) et la communauté musulmane le d'une ville pluriculturelle: Mardin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi. İstanbul.
- Ertaş, M.Y. (2007). Tanzimat Dönemi'nde Mardin ve Çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri. *Makalelerle Mardin I - Tarih Coğrafya* (İ. Özcoşar, Ed.) içinde (497-528). İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını No: 7.
- Ertürk, M. (2013). *Mekânın Diyalojisi: Kent-Mekânı-Kent Öznesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*. Paris: Boccard.
- Geary, G. (1878). *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*. London.
- Göçek, F. M. (2005). The Legal Recourse of Minorities in History: Eighteenth-Century Appeals to the Islamic Court of Galata. *Minorities in the Ottoman Empire*. (M. Greene, ed.) içinde (ss. 47-69). Princeton.
- Gökhan, B. Ö. (2007). *Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihî Kamu Yapıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Göyünç, N. (1969). Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 23-34.
- Göyünç, N. (1983). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul: Gültepe Yayınları.
- Göyünç, N. (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gradeva, R. (1994). Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings. *Etudes Balkaniques*, 4, 14-36.
- Günay, R. (2006). Mardin'de Gayrimüslimlerin Durumu (XIX. Yüzyılın İlk Yarısında). *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyum Bildirileri* (İ. Özcoşar, H. H. Güneş, Ed.) içinde (ss. 745-752). İstanbul.
- Güneş, A. (2008). İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 11, 255-268.
- Gürhan, V. (2012). *XVIII. Yüzyılda Mardin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Hall, S. (1990). Cultural Identity and Diaspora. *Identity: Community, Culture, Difference* (J. Rutherford, Ed.) içinde (ss. 222-237). London.
- Hartmann, E. (2013). The Central State in the Borderlands. Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century. *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (O. Bartov ve E.D. Weitz, Ed.) içinde (ss. 172-190). Bloomington and Indianapolis.
- İzgör, A.Z. (1999). *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*. Cilt I-V. İstanbul.
- Kankal, A., Özcoşar, İ., Güneş, H. H. ve Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin Şeriye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*. İstanbul.

- Karpat, K. H. (1972). The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3, 259-60.
- Karakaş, B. (2011). *Süryani Kırsal Mimarisi Üzerine Bir Araştırma: Midyat-Haberli (Basibirn) Köyü Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Kartarı, A. (2016). *Kùltür, Farklılık ve İletişim. Kùltürlerarası İletişimin Kavramsal Dayanakları*. İstanbul.
- Kenanoğlu, M. M. (2012). *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*. İstanbul.
- Keser, E. (2002). *Tur Abdin - Süryani Ortodoks Dinî Mimarisi*. İstanbul.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia, Koordistan in the Years 1813 and 1814*. London
- Köker, O. (2011). *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla Diyarbekir Vilayetinde Ermeniler*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Kuban, D. (1995). Türk Ev Geleneği Üzerine Gözlemler. *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler* içinde (ss. 225-240). İstanbul.
- Küçük, C. (1985). Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, 1007-1020.
- Küçükırca, A. İ. (2011). *Homelessness and Homemaking*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Binghampton Üniversitesi. New York.
- Lee, M. (1997). Relocation Location: Cultural Geography, the Specificity of Place and the City Habitus. *Cultural Methodologies*, (J. McGuigan, Ed.) içinde (ss. 127-141). Londra: Sage.
- Makdisi, U. (2000). *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Morton, M. G. (2002). Art History on the Academic Fringe: Taine's Philosophy of Art. *Art History and Its Institutions: Foundations of A Discipline*, (E. Mansfield, Ed.) içinde (ss. 215-228). Oxford.
- Niebuhr, C. (1792). *Travels Through Arabia and Other Countries In The East*. II. Edinburgh.
- Numan, B. (2009). *Analysis of A Problematic City Block in Mardin: The Milli Settlement*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, 996-1001.
- Ortaylı, İ. (1985). Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 231-244.
- Özcoşar, İ. (2006). 19. Yüzyılda Mardin Nüfusu. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyum Bildirileri* (İ. Özcoşar, H. H. Güneş, Ed.) içinde (ss. 793-802). İstanbul.
- Özcoşar, İ. (2008). *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat: 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*. İstanbul.

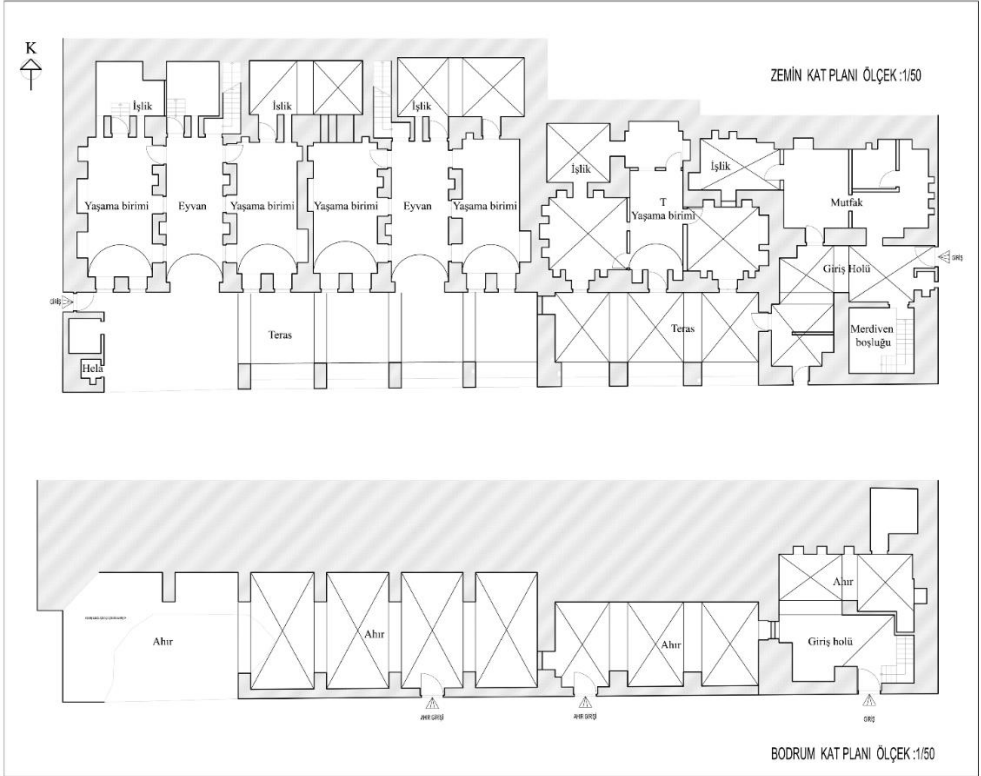
- Özcoşar, İ. (2009). *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*. Mardin.
- Özcoşar, İ., Güneş, H. H. ve Dinç, F. (2006). *242 Nolu Mardin Şerhi Sicili Belge Özetleri ve Mardin*. İstanbul.
- Özcoşar, İ., Güneş, H. H. ve Bozkurt, A. (2007). *193 Nolu Mardin Şerhi Sicil Belge Özetleri ve Mardin*. İstanbul.
- Özdoğan, A. (1999). Çayönü. *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilisation, New Discoveries* (M. Özdoğan, N. Başgelen, Ed.) içinde (ss. 35-64). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Öymen G. Ş. (1996). *Mekân Örgütlenmesi*. Trabzon: Gür Yayıncılık.
- Özmen, A. (2006). *Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Palalı, İ. (1999). *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Sâlnâmeleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Rapoport, A. (1969). *House, Form and Culture*. London: Prentice-Hall, Inc.
- Rapoport, A. (2004). *Kültür, Mimarlık, Tasarım*. İstanbul.
- Sarı, E. (2004). Kültürlerarası İletişim: Temeller, Gelişmeler, Yaklaşımlar. *Folklor/Edebiyat*, 3(39), 1-31.
- Sarı, E. (2009). Mardin'de Kültürlerarası İletişim ve Kültürel Kimliğin/Farkın İnşası. *Alternatif Politika*, 1 (2), ss. 227-259.
- Sarı, E. (2010). *Kültür, Kimlik, Politika. Mardin'de Kültürlerarasılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarı, S. (2006). Tereke Kayıtlarına Göre 18-19. Yüzyılda Mardin'de Sosyal-İktisadi Hayat. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyum Bildirileri* (İ. Özcoşar, H. H. Güneş, Ed.) içinde (ss. 767-775). İstanbul.
- Sayılan, F. (1987). Mardin Evleri. *Türkiyemiz*, 53, 7-14; 40-48.
- Seyhan, E. (1999). *Mardin Evlerinde Mekân Kurgusu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ, İstanbul.
- Shaw, S. J. (1992). Local Administrations in the Tanzimat. *150.Yılında Tanzimat* (H.D. Yıldız Ed.) içinde (ss. 33-49). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Simon, H. Fr. P. (2008). *1915 Bir Papazın Günlüğü/Kartal Yuvası Mardin'de Beklenmedik Felaket*. İstanbul.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey*. vol. III. London: The Pindar Press.
- Southgate, R. H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia*. Vol. II. London.
- Soykan, T. T. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya.
- Soyukaya, N., Özgür, M., Kaya, F., Han, Z., Savaş, B. ve Alpay, E. (2013). *Mardin Kültür Envanteri*. Mardin.

- Söylemez, M. M. (2010). İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 99-124.
- Tan, E. (2010). *179 Nolu Mardin Şeriye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KSİÜ, Kahramanmaraş.
- Tekdal, D. (2009). *208 Numaralı Mardin Şeriye Sicili, Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Trigueiro, E. (1994). *Change (and continuity) in Domestic Space Design*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University College London, London.
- Uluçam, A. (2006). İslam Dönemi Mardin'i. *Taşın Belleği Mardin* (F. Özdem, Ed.) içinde (ss. 99-115). İstanbul.
- Ünal, M. A. (1999). XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri. *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler ve Araştırmalar* içinde (ss. 170-189). Isparta.
- Ünal, M. A. (2006). XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Timar Tevcihleri -Mir-i Aşiret ve Cebelü Timarları-. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyum Bildirileri* (İ. Özçoşar, H. H. Güneş, Ed.) içinde (ss. 281-298). İstanbul.
- Wilson, S.C.W. (1895). *Handbook for Travellers in Asian Minor, Transcaucasia, Persia, etc.* Londra.
- Yaşar, M. A. (2006). Salnamelere göre 19. Yüzyılda Mardin. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyum Bildirileri* (İ. Özçoşar, H. H. Güneş, Ed.) içinde (ss. 641-653). İstanbul.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Young, I. M. (1997). House and Home: Feminist Variations on a Theme. *Intersecting Voices/Dilemmas of Gender, Political Philosophy and Policy* içinde (ss. 134-164). Princeton.
- Zürcher, E. J. (1993). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim.

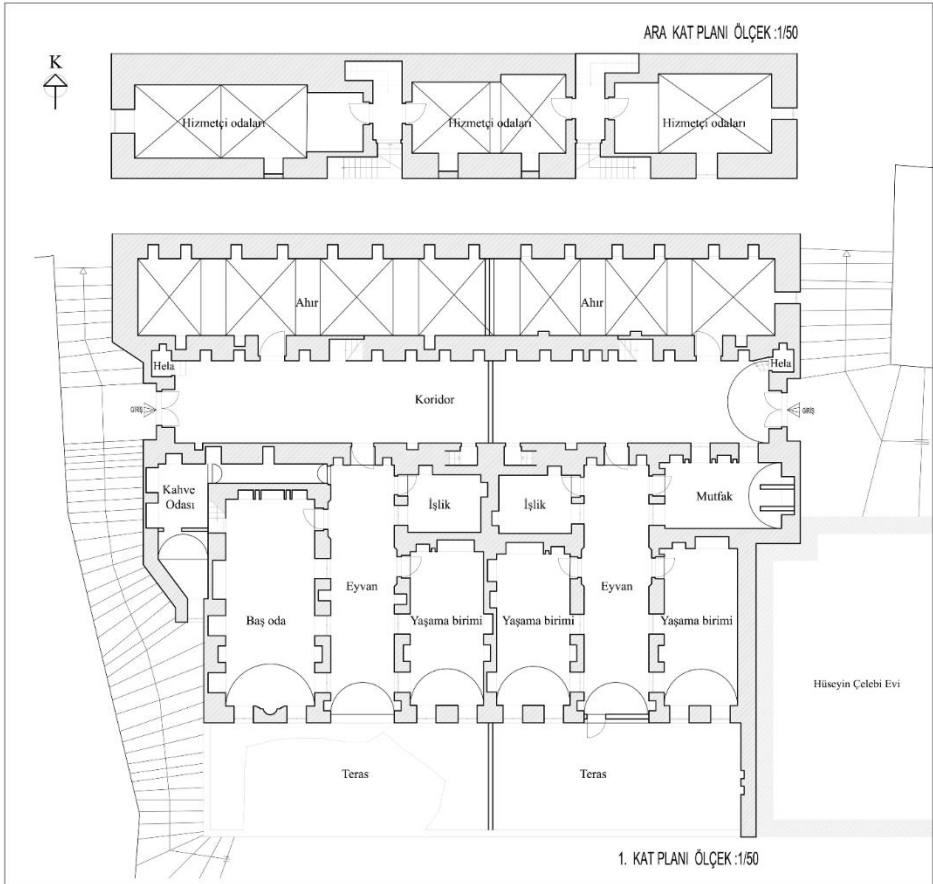
Ekler: Çizim ve Resim Listesi**Çizim 1.** Mardin Haritası (T.C. Mardin Valiliği Arşivi, 2015).**Çizim 2.** Mardin Mahalleleri Haritası, 16. Yüzyıl (Aydın vd. 2011, s. 485).

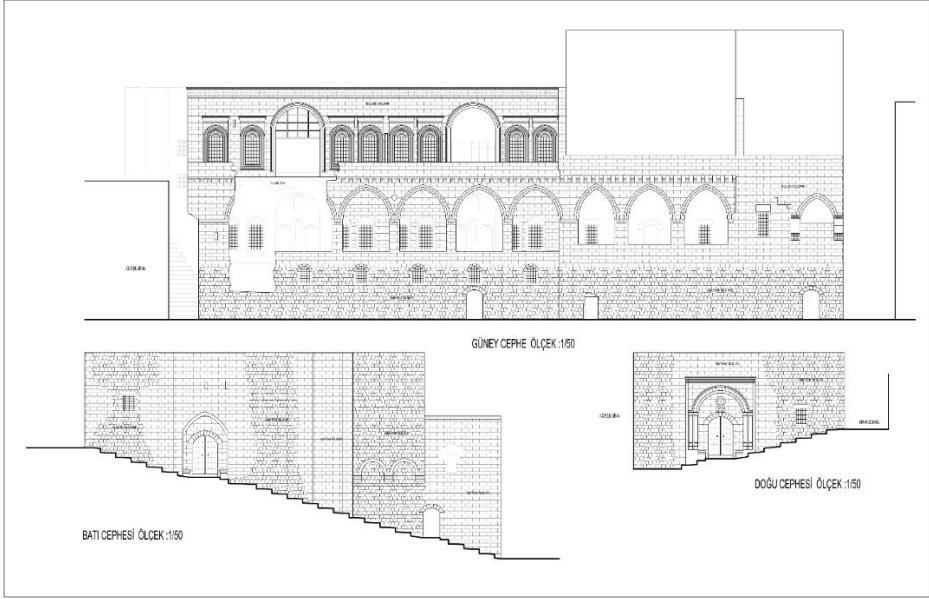
Çizim 3. Mardin Mahalleleri Haritası, 19. Yüzyıl (Aydın vd. 2011, s. 490).

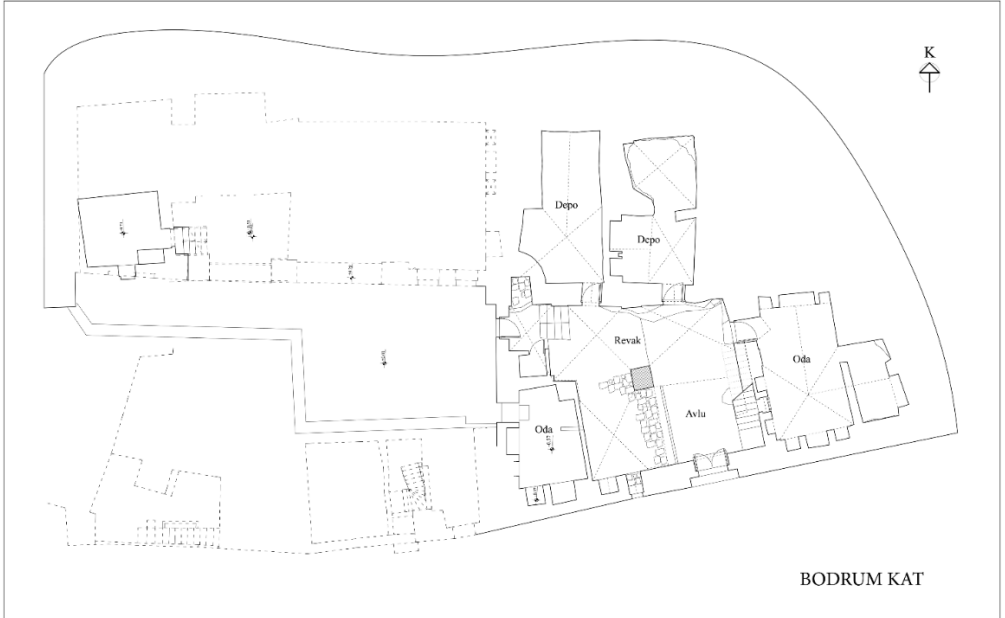
Çizim 4. Abdülkadir Paşa Konağı, Abdülkadir Paşa Bölümü. Bodrum ve Zemin Kat Planları (Mimar Mehmet Ata İletmiş'ten, 2015).

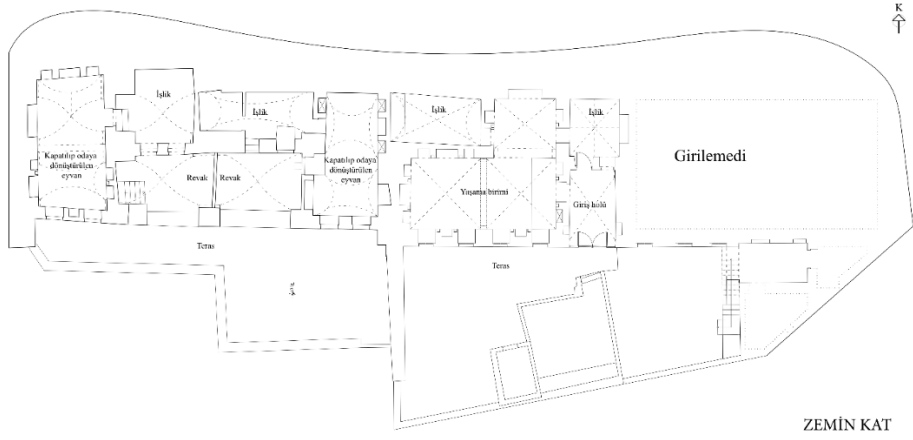
Çizim 5. Abdülkadir Paşa Konağı, Abdülkadir Paşa Bölümü. Birinci ve Ara Kat Planları (Mimar Mehmet Ata İletmiş'ten, 2015).

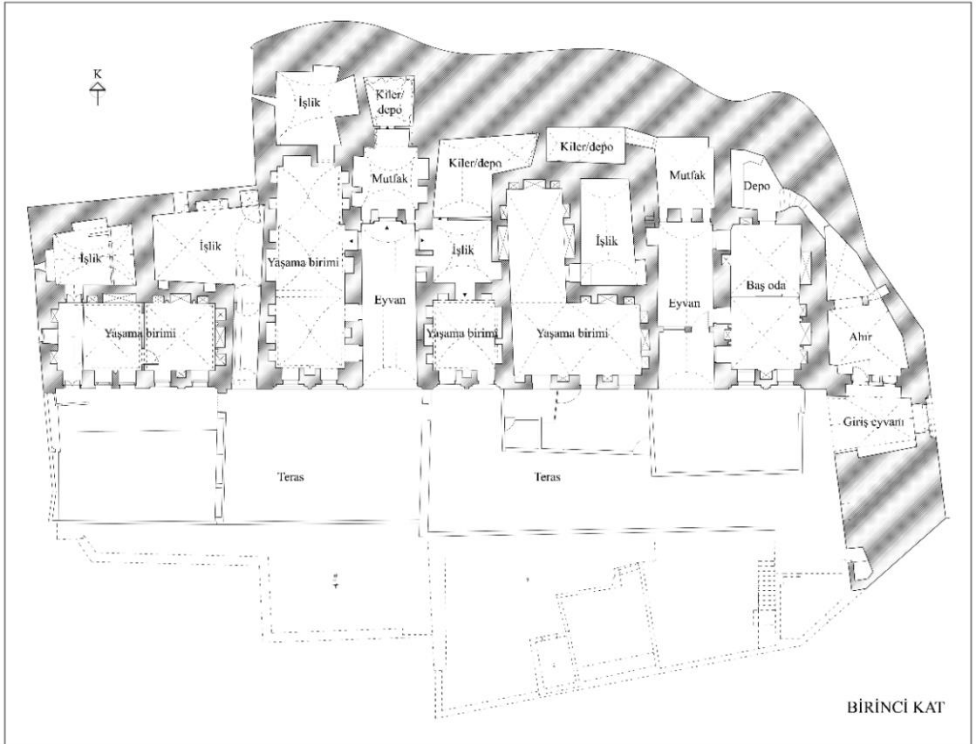
Çizim 6. Abdùlkadir Paşa Konağı, Abdùlkadir Paşa Bölümü. Cephe Çizimleri (Mimar Mehmet Ata İletmiş'ten, 2015).

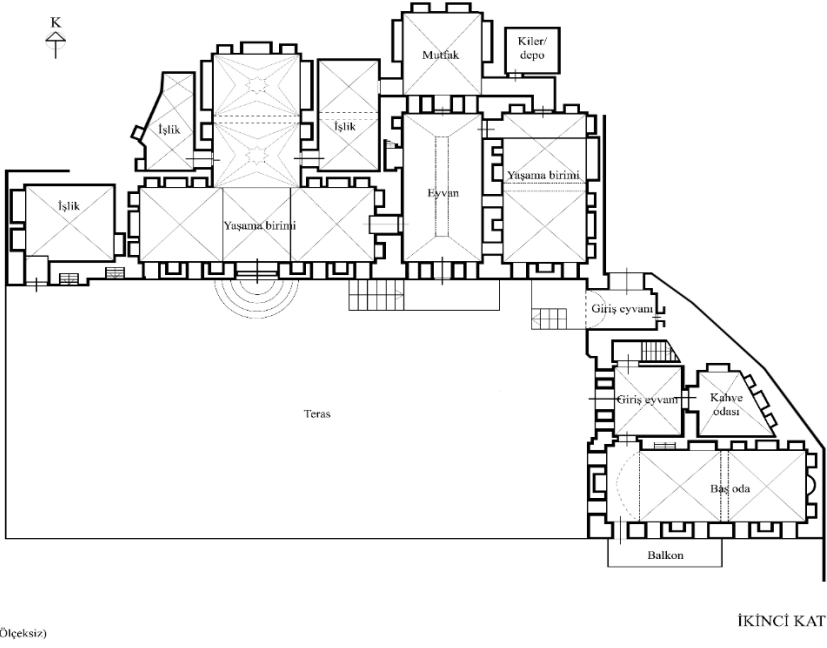
Çizim 7. Dokmaklar Evi, Bodrum Kat Planı (Mimar Mehmet Ata İletmiş'ten, 2015).

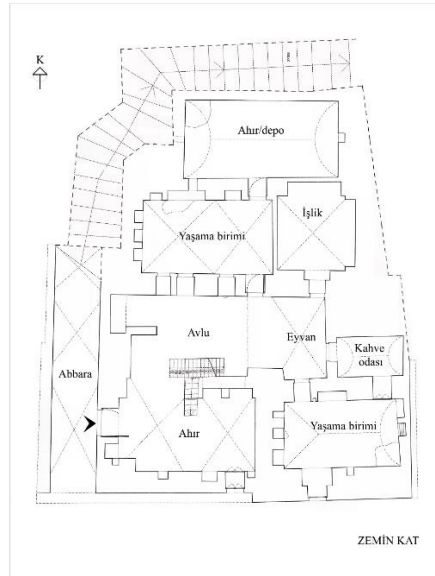
Çizim 8. Dokmaklar Evi, Zemin Kat Planı (Mimar Mehmet Ata İletmiş'ten, 2015).

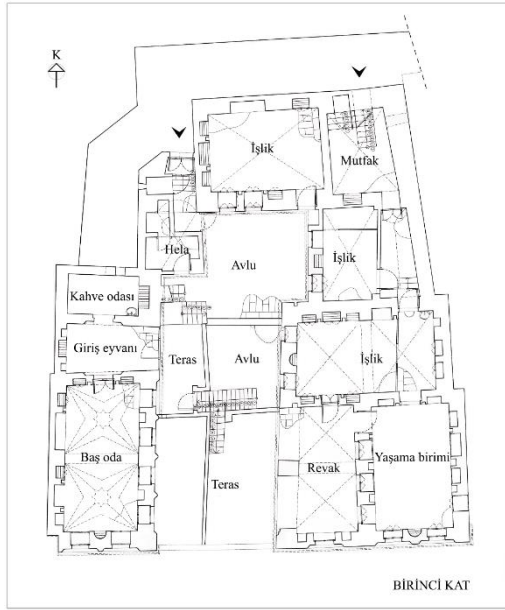
Çizim 9. Dokmaklar Evi, Birinci Kat Planı (Mimar Mehmet Ata İletmiş'ten, 2015).

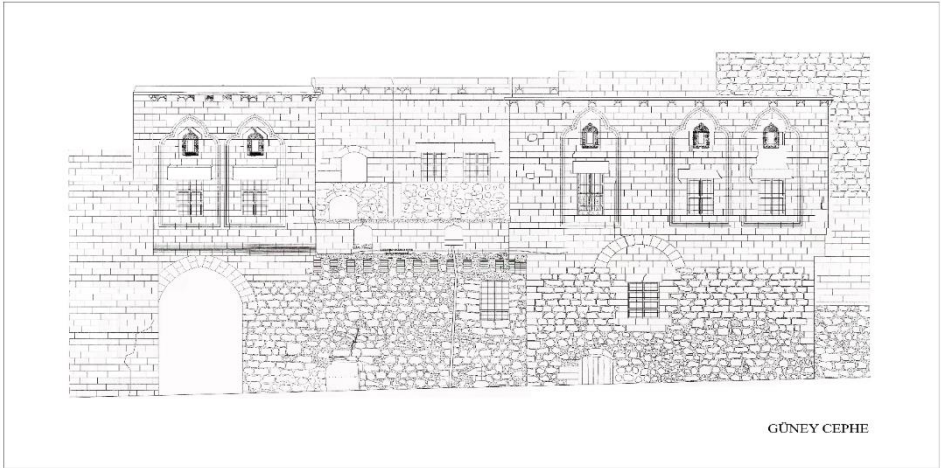
Çizim 10. Dokmaklar Evi, İkinci Kat Kroki Planı (Yazar tarafından çizilmiştir, 2016).

Çizim 11. Orallar Evi, Zemin Kat Planı (Metin Ezilmez'den, 2015).

Çizim 12. Orallar Evi, Birinci Kat Planı (Metin Ezilmez'den, 2015).

Çizim 13. Orallar Evi, Güney Cephe (Metin Ezilmez'den, 2015).

Resim 1. Mardin. Ova Yönuenden Kaleye Doğru Genel Görünüş (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2017).

Resim 2. Abdülkadir Paşa Konağı, Hüseyin Çelebi Bölümü. Güney Cephe Genel Görünüşü (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2016).

Resim 3. Abdülkadir Paşa Konağı, Hüseyin Çelebi Bölümü. Cumbalı Oda, Güney Cephesi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 4. Abdülkadir Paşa Konağı, Abdülkadir Paşa Bölümü. Birinci Kat Teras Cephesi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 5. Abdülkadir Paşa Konağı, Abdülkadir Paşa Bölümü. Baş Oda, İç Görünüş (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 6. Dokmaklar Evi, Genel Görünüş (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 7. Dokmaklar Evi, İkinci Kat, Güney Cephesi
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 8. Dokmaklar Evi, Giriş Kapısı Ayrıntısı
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 9. Dokmaklar Evi, Baş Oda, İç Mekân
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 10. Dokmaklar Evi, Baş Oda, Mihrap Nişi Ayrıntısı
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 11. Dokmaklar Evi, T Yaşam Birimi, İç Mekân
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 12. Dokmaklar Evi, T Yaşam Birimi, İç Mekân, Duvardaki Haç Sembolleri
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 13. Orallar Evi, Genel Görünüş (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 14. Orallar Evi, Baş Oda, İç Görünüş (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

Resim 15. Orallar Evi, Yaşam Birimi, Yüklük Nişi
(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2015).

AĞIZ ÇALIŞMALARINDA DERLEME KONULARI VE KAYNAK KİŞİLERE YÖNELTİLECEK SORULAR*

*Hakan AKCA***

Öz: Ağız çalışmaları, metin derleme, derlenen metinleri transkribe etme, inceleme, sınıflandırma, sözlük ve dizin hazırlama gibi farklı aşamalardan oluşur. Bir ağız çalışmasının ilk ve en önemli aşaması derlemedir. Çünkü derlemeler asıl çalışmanın temelini oluşturur. Ağız çalışmalarında derlemeler doğru yöntemlerle ve sağlam bir şekilde yapılırsa deşifreyasyon, inceleme, sınıflandırma, sözlük veya dizin hazırlama aşamaları da sağlam olacaktır. Bu sebeple bir ağız araştırmacısının neyi, nasıl derleyeceğini bilmesi son derece önemlidir. Sahada derlemeye çıkmadan önce birtakım ön hazırlıklar yapılmalıdır. İyi bir derlemeci, sahaya çıkmadan önce mutlaka amacını bilmeli, daha sonra neyi derleyeceğini belirlemelidir. İşte bu aşamada derleme konularının seçimi ve kaynak kişilere yöneltilecek soruların hazırlanması gerekir. Amaç belirlemeden, derleme yöntemleri öğrenilmeden, konu ve soru hazırlığı yapılmadan sağlıklı bir derleme yapılamaz. Ağız çalışmalarında belli bir derleme konusu veya konuları yoktur, ancak bir ağız araştırmacısının elinde konu ve soru örneklerinin bulunması son derece faydalıdır. Böylece derleme aşamasında hem aynı soruların tekrar edilmesi önlenmiş olur hem de araştırmacı ne soracağını unuttuğu zaman elindeki örnek sorulardan yararlanır. Günümüze kadar ağız çalışmalarında kaynak kişi meselesi, derleme teknikleri, yöntem sorunları, sözlük ve dizin bölümlerinin hazırlanması konuları üzerine pek çok çalışma yapılmasına rağmen derleme konuları ile kaynak kişilere yöneltilecek sorular üzerinde durulmamıştır. Bu makalede ağız araştırmalarında derleme konuları üzerinde durulacak ve birtakım soru örnekleri verilecektir.

Anahtar kelimeler: Ağız araştırmaları, derleme konuları, derleme soruları, derlemeci, kaynak kişi.

A Compilation of Topics with Regard to Dialect Studies and Questions to be Addressed to Participants

Abstract: Dialect studies consist of different stages, such as text compilation, transcribing examination, classification the texts compiled, and finally preparation of a dictionary and an index. The first and the most important stage of a dialect study is compilation that is the basis for any dialectological work. In dialect studies, if compilation is conducted correctly, the following steps, i.e. deciphering, examination, classification, preparing of a dictionary or an index, will also be done correctly. Thus, for one who researches a dialect, it is very important to know what to compile and in which manner. Some preparations are an imperative before compilation. A good compiler must determine a purpose, and what to compile before conducting research in a dialect zone. At this stage,

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 09.10.2017 - 14.11.2017

** Yrd.Doç.Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hakca@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0002-2524-1463

determining of the topics of the compilation and formulating questions for informants are essential. A reliable compilation cannot be made without setting a purpose, learning compilation methods, or preparing a subject and questions. There are no specific compilation topic or topics in dialect studies, but it is extremely useful that a dialect researcher possesses subject and question examples in his/her disposal. In this way, duplication of the same questions is avoided during the compilation stage, and in case of forgetting what to ask, the researcher makes use of those sample questions prepared in advance. Although there have been many studies dealing with problems concerning dialect subjects, compilation techniques, method problems, lexicon and index sections in dialect studies, there have not been yet any study about compilation topics and questions to be asked to those participating. This article will examine the compilation topics in dialect surveys, and give some examples of the questions.

Key words: Dialect studies, compilation topics, compilation questions, compiler, participant.

Giriş

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili derleme çalışmaları 1867 yılında A. Maksimov'un yapmış olduğu "Hüdavendigâr ve Karamanlı Ağızları" adlı denemesiyle başlar. Ağızlar 1940 yılına kadar daha çok yabancı araştırmacıların çalıştığı bir alandır. 1940 yılından sonra başta Ahmet Caferoğlu olmak üzere yerli araştırmacıların yayınları gittikçe artar. Bu nedenle Zeynep Korkmaz, 1940 öncesini "yabancı araştırmacılar dönemi"; 1940 sonrasını ise "yerli araştırmacılar dönemi" olarak adlandırır (Korkmaz, 1995, ss. 199-200).

Anadolu ağız araştırmaları, aradan geçen yaklaşık yüz elli yıllık sürede önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Türkiye'de üniversitelerin artması, üniversitelerde ağız araştırmaları konusunda uzmanların yetişmesi, ulaşım imkânlarının kolaylaşması, ses ve görüntü kaydı ile arşivleme teknolojilerinin ilerlemesi ağız araştırmalarının gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde, derleme ve dil bilgisi çalışmalarının yanı sıra kaynak kişilerin özellikleri, derleme yöntemleri, yöntem sorunları, sözlük ve dizin bölümleri, bu bölümlerin hazırlanmasında karşılaşılan sorunlar gibi teorik konularla ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde zaman zaman derleme konularına veya sorunlarına değinilmiştir. Bu sebeple söz konusu çalışmalar üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

Gemalmaz, "Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler" adlı makalesinde, ağız bilimi araştırmalarının kolay bir işmiş gibi görülmesine rağmen incelenen ağzın veya ağız topluluklarının yayılma alanlarını, oluşumlarını, dilin içinde birbirlerine göre durumlarını ortaya çıkarmanın çok zor olduğunu belirtmiştir (1989, s. 10).

Ağız araştırmalarıyla ilgili teorik konular üzerinde Demir'in önemli çalışmaları vardır. Demir, "Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi" adlı makalesinde uygun kaynak kişinin özelliklerini, *tahsil durumu, bölgeyi terk etmemiş olma, ağız özelliklerini koruyuyor olma, yaş ve cinsiyet* olmak üzere beş başlıkta incelemiştir (1998, ss. 171-180).

Ağız çalışmalarında derleme yöntem ve teknikleri konusu da Demir tarafından kaleme alınmıştır. Demir, "Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri" adlı çalışmasında *Konu-Metin, Derlemecinin Durumu, Yazılı veya Sözlü Kayıt, Varyantlar, Gizli Kayıt, Yerliler Gibi Konuşma ve Yerlilerin Yardımına Başvurma* konuları ve yöntemleri üzerinde durmuştur. Bu çalışmada Demir, gramer incelemesi yapılacak ağız çalışmalarında kelimeler arasındaki ilişkinin mümkün olduğu kadar tam bir resminin çıkarılmasına yarayacak metinlerin elde edilmesi gerektiğini, gramer çalışmaları için yapılan derlemenin inceleme yapılan bölgeyi temsil etmesinin yani derlemenin yapıldığı bölgede yaygın olarak kullanılan varyantı ana hatlarıyla yansıtmasının önemli olduğunu söylemiştir (1999a, ss. 78-79).

Ağız araştırmalarında genel sorunlar veya yöntem sorunları üzerinde epey çalışma yapılmıştır. Korkmaz, Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların 1976 yılındaki durumunu ele aldığı "Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar" adlı makalesinde, ağız çalışmalarında tespit ettiği sorunları da dile getirmiştir (1976, ss. 143-172).

Karahan, "Ağız Araştırmalarında Sorunlar" adlı bildirisinde: *Eğitimsizlik veya Eğitim Eksikliği, Yöntemsizlik ve Yöntem Dışı Uygulamalar, Teknolojik Gelişmeleri İzlemede Gecikme, Çevriyazı Sistemindeki Çok Seslilik, İletişim Eksikliği, Bazı Genel İsimlendirmelerde Belirsizlik* gibi sorunları irdelemiştir (2000, ss. 21-26). Karahan'ın bu çalışmasında, dil bilimcinin derleme konuları ile halk bilimcinin derleme konularının farklı olduğu, hangi soru veya konuların araştırmacıyı hangi dil verilerine ulaştırabileceği konusunda kesin olmayan bazı ölçütlerin belirlenebileceği ve bunun da bir ön hazırlığı gerektirdiği belirtilmiş, bilinçli bir ön hazırlığı olmayan, mesela daha çok masal derleyen araştırmacının geçmiş zaman dışındaki fiil kiplerine ulaşmasının çok zor olduğu vurgulanmıştır (2000, s. 22).

Özsoy ve Taylan tarafından sunulan "Türkçenin Ağızları Çalışmalarında Yöntem Sorunları" adlı bildiriye, veri toplamayla, kaynak kişilerle (kim), derleme konularıyla (ne), derleme yöntemleriyle (nasıl) ilgili sorunlar üzerinde durulmuştur (2000, ss. 27-33).

Gülsevin, 2006 yılında yayımladığı "Türkiye'deki Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu (Şekil Bilgisi Bölümleri)" adlı çalışmasında ağız araştırmalarının şekil bilgisi bölümlerinde tespit ettiği yöntem sorunlarını dile getirmiştir (2006, ss. 11-24).

Öçalan, “Ağız Araştırmalarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanılması ve Ağız Tezleri İçin Yenilik Önerileri” adlı makalesinde, derleme ve metinlerin içerikleriyle ilgili sorunlar üzerinde durduktan sonra, derlemelerde farklı zaman eklerinin kaydedilmesinde kullanılacak soruları şu örneklerle açıklar: “Sizin gençliğinizde düğünler nasıl olurdu?” sorusu, geniş zamanın hikâyesinin kullanımını; “Sizin düğününüz nasıl oldu?” sorusu, görülen geçmişin kullanımını; “Babanızın düğünü nasıl olmuş?, “Buraya kimler en önce yerleşmişler?” soruları, duyulan geçmişin kullanımını; “Şimdi düğün âdetleriniz nasıldır? Nasıl kız istersiniz?” gibi sorular, geniş zamanın kullanımını; “Gelecek sene tarlalara neler ekeceksiniz?” sorusu gelecek zamanın kullanımını ortaya çıkarmaya yardımcı olabilecek sorulardır. (Sorular farklılaştırılıp, değiştirilebilir.” (2006/I, ss. 174-179).

Aynı konuya Demir’in “Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi” adlı kitabında şöyle değinilmiştir: Ağız araştırmalarında hem farklı yerleşim birimlerinin konuşmaları arasında bir karşılaştırma yapabilmek için benzer kayıtların hem de dildeki ifade zenginliğini ortaya çıkarabilmek için aynı yerleşim biriminde farklı konularda derlemelerin yapılması önemlidir. Örneğin, “Yemeği nasıl yaparsınız?” gibi bir soruya verilecek cevap genelde geniş zamanla olacaktır. Masal anlatılması durumunda genellikle Türkçe masal anlatımında yaygın olarak kullanılan –mXş eki belgelenecektir. Sadece yemek tarifleri veya masal derlendiği zaman belki ses bilgisi bakımından tam bir veri elde edilebilir ancak ekler, söz dizimi ve söz varlığındaki zenginliği bu şekilde belgelemek mümkün değildir (2013, s. 68).

Akar, “Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları” adlı makalesinde yöntem sorunlarını, *Adlandırmada Terim Sorunu, Derleme Bölgelerinin Tespiti, Derleme ile İlgili Sorunlar (Derleyici, Kaynak Kişi, Malzeme), İşaretleme Sorunu, İnceleme Yöntemi Sorunları, Ağız-Etnik Yapı İlişkisi Sorunu, Bilgi ve Belge Yönetimi Sorunu* olmak üzere yedi başlıkta incelemiştir (2006, ss. 41-53). Akar, bu makalesinde derleme ile ilgili sorunlara da değinmiş, ağız metinlerinin derlenmesinde derleyici, kaynak kişi ve malzemenin özellikleri üzerinde durmuş, folklor araştırmalarında kaynak kişinin “ne” konuştuğunun, ağız araştırmalarında ise “nasıl” konuştuğunun önemli olduğunu, bu sebeple saha araştırmalarında folklor / ağız ayrımının ana çizgilerle belirlenerek bu iki alanının birbirine olan olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmiştir (2006, ss. 47-49).

Demir’in “Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunu” (2007, ss. 63-72) ve “Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları” (2012, ss. 1-8) adlı çalışmalarında da Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında yöntemle ilgili sorunlar ele alınmıştır.

Yüce, “Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Genel Problemler” adlı bildirisinde, ağız çalışmalarında tespit ettiği genel sorunlar üzerinde durmuştur (2009, ss. 855-863).

Özmen, “Ağızlardan Söz Derleme Çalışmaları ve Derlemelerle İlgili Sorunlar” adlı çalışmasında derleme sorunlarını; *Söz Derleme Çeşitleri ve Nitelikleri, Derleyicinin Nitelikleri, Derleme Konuları, Çevrenin Genişliği veya Darlığı Bakımından Söz Derleme Çalışmaları, Derleme Alanı ile Derleyicinin İlişkisi, Ağız Sözlüklerinde Yer Alan Sözcüklerin Nitelikleri ve Özellikleri ve Tanımlar* olmak üzere yedi başlıkta incelemiştir (2010, ss. 203-212). Özmen, bu çalışmasında derleme sorunları üzerinde durduktan sonra derleme konularına da değinmiş ve ağız çalışmalarında derleme konularını şöyle açıklamıştır: “Söz derlemelerinin, kaynak kişileri sorgulama, yönlendirme biçiminde yapıldığı bilinmektedir ancak, sağlıklı bir sonuç alabilmenin yolu, kaynak kişileri değişik konularda konuşturmadır. Bunun için önceden hazırlıklı olmak ve kaynak kişilere, insanların değişik yaş evreleriyle; doğum ve ölümle; nişan ve evlenmelerle; gelenek ve inançlarla; insan, hayvan ve bitki hastalıkları ve bu hastalıkların tedavi şekilleriyle; büyükbaş ve küçükbaş ev hayvanları ve kümes hayvanlarının beslenmesi, türleri ve yaş evreleriyle; evcil hayvanlardan elde edilen ürünler ve ürünlerin üretim biçimleriyle; arıcılık, balıkçılık, ipek böcekçiliği gibi uğraşlarla; av hayvanları ve avcılıkla; böcek ve sürüngen çeşitleriyle ve bunların zararları, yararları ve bunlardan korunma biçimleriyle; her türlü hububat ve bunların ekimi, bakımı ve hasadıyla; bölgede yetişen her türlü meyve ve orman ağaçları ile bunlardan elde edilen ürünlerle; her türlü otlarla; bitkilerin tıbbi özellikleriyle; bölgede yetişen sebzeler ile bunların tarımı ve üretimiyle; ev aletleri ve mutfak malzemeleriyle; yemek çeşitleriyle; pekmez, nar ekşisi, pestil, sucuk vb. yiyecek maddesi çeşitleri ve üretimiyle; kuyumculuk, bakırcılık, demircilik, testicilik, nalbantlık, çinicilik, fırıncılık, marangozluk, semercilik, dokumacılık, kaşıkçılık, değirmencilik, kuşçuluk, vb. mesleklerle; askerlik, öğrencilik, hastalık, gurbet, çocukluk anlarıyla; doğa olayları vb. konularla ilgili sorular sorulmalı ve kişiler bu yönde konuşturulmalıdır.” (2010, ss. 203-205).

Karahan, “Ağız Çalışmalarında Bilimsel Niteliğin Korunması Üzerine Birkaç Not” adlı bir başka makalesinde, daha önce incelediği ağız çalışmalarında dikkatini çeken yöntem sorunları üzerinde durduktan sonra, ağız araştırmalarında gramatikal dizin hazırlamanın önemini ve gerekliliğini açıklamıştır (2012, ss. 131-136).

Ağız araştırmalarında yaygın yanlışlar hakkında Gülsevin’in çalışmaları vardır. Gülsevin, “Ağız Araştırmaları İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (1), (2) ve (3) olmak üzere seri hâlinde yaptığı çalışmalarda sırasıyla, “bura” kelimesinin yapısı (“bu+ra” mı “bu ara” mı) (2005a, ss. 333-335), değişimin istikameti açısından yapılan yanlışlar (2005b, ss. 59-63), ses türemesi veya

düşmesi konusunda “üzüm / yüzüm”, “öllük / höllük” kelimelerinde yapılan yanlışlar (2005c, ss. 207-213) üzerinde durmuştur.

Adıgüzel “Dünyada ve Türkiye Türkçesinde Ağız Çalışmaları ve Yöntemler” adlı makalesinde, derleme çalışmalarında izlenen metotlar üzerinde durmuştur. Adıgüzel bu makalede, derleyicinin ve uygun kaynak kişilerin özelliklerini belirttikten sonra, kaynak kişiye sorulacak soruların önceden tespit edilmesinin daha yararlı bir sonuç verebileceğini, bu soruların derlenen metnin araştırma alanının söz dağarcığını yansıtacak düzeyde olmasını sağlayacağını belirtmiştir (2013, s. 391).

Karahan, 2014 yılında “Ağız Derlemelerinde Gramatikal Amaçlı Konu Seçimi” başlıklı bir bildiri sunmuştur, ancak bu bildiri henüz yayımlanmamıştır (Karahan, 2014).

Ağız çalışmalarının sözlük veya dizin bölümleri ile bu bölümlerin hazırlanmasında karşılaşılan yöntem sorunları hakkında: “Ağız Sözlükçülüğü” (Demir, 1999b, ss. 67-75), “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar –I” (Akar, 2009a, ss.1-11), “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar –II” (Akar, 2009b, ss. 2016-224), “Ankara Ağızları Sözlüğü Örneğinde Ağız Sözlükçülüğü Hakkında Bazı Tespitler” (Demir ve Eker, 2010, ss. 91-102), “Türkiye’deki Ağız Sözlüklerinde Yöntem Sorunları” (Gökter, 2010, ss. 442-454), “Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri” (Ölmez, 2009, ss. 223-304), “Ağız Çalışmalarında Gramatikal Dizin Hazırlarken Karşılaşılan Sorunlar” (Akca, 2012b, ss. 121-142) adlı çalışmalar yapılmıştır.

Korkmaz’ın “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapıyla İlişkisi Sorunu” (1971, ss. 21-32), Yıldırım’ın “Türkiye Türkçesinin Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği” (2002, ss. 136-153) adlı makaleleri de etnik yapı – ağız ilişkisi hakkında yapılmış çalışmalardır.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında, yukarıda bahsedilen teorik konular üzerine epey çalışma yapılmasına rağmen dil / ağız atlası çalışmaları ihmal edilmiştir. Ancak son yıllarda ağız araştırmacılarının dil atlası çalışmalarına yöneldikleri görülmektedir. Nitekim bazı ağız bölgelerinin atlasları hazırlanmış, dil atlası hazırlama yöntemleri ve sorunları hakkında makaleler yazılmıştır. Boz’un “Ağız Atlasları” (2008, ss. 152-166), Yıldırım’ın “Türkiye Türkçesinin Ağız Atlası İçin Bir Ön Çalışma: “Ala” Sıfatı İle Yapılan Birleşik Kelimeler” (2009, ss. 813-831), Buran’ın “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Dil Atlası” (2009) ile “Türkiye Türkçesi Ağız Atlasının Önündeki Sorunlar” (2010, ss. 15-20), Gülsevin’in “Türkiye Türkçesi Ağız Atlaslarında Kullanılacak Ölçütler Hakkında” (2013, ss. 101-107), Çalışkan’ın “Ağız Atlaslarının Hazırlanışında Süreç, Yöntem ve Teknikler: Flaman Ağız Atlasları Örneği” (2013, ss. 75-82), İlker’in “Türkiye Türkçesi Ağız Atlası Hazırlanırken "Zamirler, Edatlar ve Zarflar" Nasıl Değerlendirilmelidir?” (2014, ss. 161-172), Sarı’nın “Türkiye

Türkçesinin Ağız Atlası Nasıl Tasarlanmalıdır?” (2016, ss. 513-528), Boz ve Günay Aktaş’ın “Eskişehir Dil Atlası” (2017, s. 385) adlı çalışmaları, dil atlası konusunda böyle bir eğilimin olduğunu göstermektedir.

Ağız atlası çalışmalarının temelinde de derlemeler vardır. Bu sebeple ağızların tasniflerine ve ağız atlaslarına esas olacak derlemelerin çok sağlam olması gerekir. Kimi yerli kimi yabancı, kimi akademik kimi amatör araştırmacılar tarafından yapılan derleme çalışmalarının bir bölümü sağlıklı değildir. Folklor malzemesi derlemek amacıyla yapılan çalışmalar, yeterli çeviri yazı işareti kullanılmayan ve doğru kaynak kişilerden alınmayan metinler veya araştırmacıların yanıldığı, yanlış yaptığı bazı tespitler sağlıklı bir dil atlasının ortaya çıkmasını zorlaştırır (Buran, 2010, s. 19).

Ağız atlası çalışmalarında amaca göre konuların belirlenmesi çok önemlidir. Örneğin Flaman ağızları atlasının hazırlanmasında söz dizimi için cümlenin sol kanadı, cümlenin sağ kanadı, olumsuzluk ve nicelik belirleyicileri ile zamir gönderimi olmak üzere dört konu belirlenmiştir. Bu şekilde önceden konu belirlemenin söz diziminde görülen çok sayıdaki varyantlaşma içinden seçim yapma ve seçilenlere odaklanma gibi avantajları olmuştur (Çalışkan, 2013, s. 79).

Gerek dil bilgisi içerikli ağız araştırmalarında gerek ağız atlası çalışmalarında benzer derleme yöntemleri¹ kullanılmaktadır. Dil bilgisi içerikli ağız araştırmalarında olduğu gibi, ağız atlası çalışmalarında da amaç belirlendikten sonra ilk iş soru listeleri hazırlamak olacaktır. Hayasi, derlemeler için hazırlanacak soruların çok olmasının net dağılımlar elde etme şansını arttıracığına değindikten sonra, aslında çok soru sormak yerine net dağılımı verecek soruların seçilmesini ve soru listesinin bir kısmını bazı dağılımları yorumlamayı mümkün kılan, yörenin kültürleriyle ilgili sorulara ayırmanın uygun olabileceğini belirtmiştir (2000, s. 51).

Ağız atlası için hemen hemen bütün araştırmacıların kabul ettiği soru tipleri ile ilgili ölçütler şunlardır: ses bilimsel ölçütler, biçim bilimsel ölçütler, söz varlığı ölçütleri, söz dizimsel ölçütler (Boz, 2008, s. 155). Derlemeler, bu ölçütler esas alınarak doğru yöntemlerle ve sağlam bir şekilde yapılırsa hazırlanacak olan dil atlası veya gramer içerikli ağız çalışması sağlam olacaktır. Dolayısıyla ağız atlası çalışmalarında bu makaledeki sorulardan yararlanılabilir.

Makalede yer alan sorular, ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi için yeterli olabilir ancak söz varlığı haritası veya tematik haritaların hazırlanması için bunlara bazı özel sorular ilave etmek gerekebilir. Bu soruların belirlenmesinde, ağız atlası çalışmalarında söz varlığı için kullanılan ölçütlerden yararlanılabilir.

¹ Ağız atlası çalışmalarında yöntem ve sorunlar hakkında bk. Boz, 2008, ss. 154-157; Sarı, 2016, ss. 519-520.

Örneğin, Moğolistan dil atlasının maddi kültür bölümünde süt ve süt ürünlerinin adları, bitki adları, meyveler; tarım ve hayvancılıkla ilgili terimler, mimari terimlerden oluşan veriler, kısacası etnolojik öneme sahip terimler dil bilimi açısından dikkate alınmış; bu terimlerin Moğolistan coğrafyasındaki söyleniş biçimleri haritalarla gösterilmiştir (Gül, 2013, s. 248). Aynı şekilde Çuvaşistan ağız atlaslarının söz varlığı bölümünde, haritası oluşturulan ögelerden biri de kıyafet adlarıdır (Durmuş, 2011, ss. 136-137). Eskişehir dil atlasında kadınların saçlarını örtmek için kullandıkları “örtü”, “başörtüsü”, “eşarp” anlamında kullanılan eş ve yakın anlamlı sözcüklerin (örtme, yazma, çember, başörtüsü, tülbent, eşarp /şarpa, örtü, yaşmak, çalgi, çevre) kullanıldıkları yerler harita üzerinde gösterilmiştir (Boz, 2017, s. 88).

Ağız çalışmaları için belirlenen sorular genişletilerek ağız atlaslarının hazırlanmasında da kullanılabilir. Söz varlığı haritası veya tematik harita oluşturmak için yapılan derlemelerde, amaca yönelik farklı sorular sorulabileceği gibi, bir kelimenin komşu yerleşim birimlerinde nasıl söylendiğini sormak da iyi bir yöntemdir.

Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesi ağızları üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalarda derleme ile ilgili sorunlar üzerinde durulmasına rağmen yalnızca derleme konularını ve kaynak kişilere yöneltilen soruları ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalede ağız çalışmalarında derleme konuları ve kaynak kişilere yöneltilen sorular üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın Amacı

Ağız çalışmalarının ilk ve en önemli aşaması derlemedir. Çünkü daha sonraki aşamalarda yapılacak olan yazıya geçirme, fişleme, inceleme, sözlük veya dizin hazırlama işlemleri derlemelere dayanmaktadır. Derlemeler doğru yöntemlerle² ve sağlıklı biçimde yapılırsa sonraki aşamalar da sağlıklı olacaktır. Dolayısıyla ağız çalışmalarında derlemelerin doğru yöntemlerle ve titizlikle yapılması son derece önemlidir. Ayrıca bir ağız araştırmacısının neyi derleyeceğini yani kaynak kişilere neleri sorması gerektiğini çok iyi bilmesi gerekir.

Bu makale, ağız çalışmalarında belli başlı derleme konularını ortaya koymak, ağız araştırmacısının kaynak kişilere neyi, nasıl soracağı hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamak amacıyla bir kılavuz olarak hazırlanmıştır. Aynı zamanda sahada derlemeye çıkacak olan araştırmacılara hazır soru listeleri sunulacak onların soru hazırlama ve derleme çalışmalarını kolaylaştırmak da amaç edinilmiştir.

Makalede mümkün olduğu kadar geniş konulara yer verilmiştir. Kaynak kişilere bu soruların tamamının yöneltilmesi mümkün değildir. Çünkü derleme yöntemi,

² Sahada metin derleme yöntemleri hakkında geniş bilgi için bk. (Goldstein, 1977; Ekici, 2004; Tan, 2008).

araştırmacının amacına göre değişebilir. Örneğin ağız atlası hazırlamak, sözlük oluşturmak veya dil bilgisi incelemesi yapmak için farklı derleme yöntemleri kullanılır. Kaynak kişilere yöneltilcek sorular da yöreden yöreye, kaynak kişiden kaynak kişiye değişebilir. Bu sebeple öncelikle yöre ile ilgili bir ön araştırma yapılmalı ve soruların seçiminde yörenin tarihî, coğrafi ve folklorik özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Araştırmacılar isterlerse bu sorulara yeni sorular ekleyebilir veya bazı soruları çıkarabilir. Ayrıca ağız çalışanlarının yanlarında örnek soruların bulunması, derleme aşamasında kolaylık sağlayacaktır. Ancak kaynak kişilere bu listeleri göstererek soru yöneltip onları sınava tabi tutuyormuş havası yaratmak sakıncalıdır. Çünkü kaynak kişiler ses kayıt cihazı, mikrofon veya kamera gördüklerinde heyecanlanırlar. Kaynak kişiyi heyecandırmamak için derleme sırasında sınav havası değil sohbet ortamı oluşturulmalı, akla soru gelmediğinde listeye dikkat çekmeden bakılmalıdır. Bazı kaynak kişiler listede yer alan sorulara cevap veremeyebilir. Bu durumda kaynak kişiyle sohbet edilmeli ve anlatacağı konuyu kendisinin seçmesi sağlanmalıdır. Bazen konuşmanın akışına göre farklı sorular da yöneltiler. Kaynak kişinin neyi iyi anlattığını tespit etmek de iyi bir yoldur.

Çalışmanın Yöntemi

Sahada metin derleme yöntemleri ve derleme konuları hakkında daha önce yapılan çalışmalar taranmıştır. Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda derleme konuları ve soruları incelenmiştir. Böylece ağız çalışmalarında kaynak kişilere ne tür soruların yöneltildiği tespit edilmiştir. Daha sonra kendi derlemelerimizi yapmak üzere sahaya çıkmadan önce kaynak kişilere yöneltilcek bir soru listesi hazırlanmıştır. Derleme öncesinde soru listesi oluşturmanın sahada son derece faydalı olduğu görülmüştür. Bizim derleme yaparken kullandığımız soru listesi, bu konuda daha önce yapılan çalışmalardan elde edilen veriler ve sahada edindiğimiz bilgi ve tecrübeyle genişletilmiş, böylece kaynak kişilere yöneltilcek sorular hazırlanmıştır.

Ağız Çalışmalarında Derleme Konuları

Bir ağız bölgesinin dil bilgisi özelliklerini tespit etmek amacıyla hazırlanan bazı ağız çalışmalarının *Ön Söz* veya *Giriş* bölümlerinde araştırmacılar, derleme konularını da belirtmişlerdir. Bu bölümde, söz konusu çalışmalara değinilecektir.

Gülensoy, “Kütahya ve Yöresi Ağızları” adlı çalışmasında metinlerin folklor malzemesi özelliği taşımasına özen gösterdiğini, bu sebeple gün geçtikçe kaybolan folklor değerlerini derlediğini belirttikten sonra, derleme konularını şöyle sıralamıştır: kız isteme, düğün hazırlıkları, çeyiz; evlenme âdetleri (kına gecesi, gelin hamamı, düğün); doğum (doğum âdetleri, kırklama, kırk hamamı);

çocuğa ad verme, diş bulguru; ölüm sonrası yapılan âdetler; bölgedeki yatırlar (evliyalar); Hıdırellez âdetleri, Ramazan karşılama; günlük işler (ekmek, yufka ve bazlama yapımı; salça, tarhana vb. yapımı) (1988, s. XVII).

Günay'ın "Rize İli Ağızları" adlı çalışmasında da derleme konuları içerisinde folklor önemli bir yer tutar. Günay, derleme konularını ve Rize folklorunu (masal, fıkra, kıssa adı verilen dinî hikâyeler, efsane, cin peri hikâyeleri, fabl, atasözleri, deyimler, bilmeceler, turkî (türkü), mani, gelenekler, inanışlar ve bunlarla ilgili törenler, düğünler) ayrıntılı olarak incelemiştir (2003, ss. 22-25).

Kırşehir ve Yöresi Ağızları adlı çalışmada da konu seçiminde folklor ön planda tutulmuştur. Araştırmacı, çalışmasının *Söz Başı* bölümünde, derlediği metinlerin folklor malzemesi (kız isteme, nişan, düğün eğlenceleri, bayramlar, ölüm âdetleri, türkü, mani, halk hikâyesi vb.) olmasına özen gösterdiğini söylemiştir (Günşen, 2000, s. XII).

Afyon Merkez Ağzı adlı çalışmanın "Metod" bölümünde derleme konuları şöyle sıralanmıştır: çeşitli meslekler (yemenicilik, at arabacılığı, mobilyacılık, ayakkabıcılık ve koşumculuk); hatıralar, günlük işler; yemek tarifleri, kış hazırlıkları, mutfak eşyaları; masal, mani, şiir, türkü, ninni, fıkra; düğün, nişan, kız isteme, sünnet, kına gecesi, söz; doğum, diş çıkarma, ad koyma; asker uğurlama, gezek, hac hazırlığı, cenaze, hıdırellez; ramazanlar ve bayramlar; dualar, beddualar; yatırlar (Boz, 2002, s. 8).

İleri, "Eskişehir İli Mihalççık İlçesi ve Yöresi Ağızları" adlı kitabında, çalışmaya başlamadan önce kaynak kişilere sorularak soruları hazırladığını ve bu soruları halk bilimi geleneğine göre sıraladığını belirttiğinden sonra kaynak kişilere, günlük yaşam, doğum-ölüm gelenekleri, sünnet, asker uğurlama, asker karşılama, kız isteme, nişan, düğün, yemek tarifleri bayram kutlamaları gibi konularda sorular yönelttiğini belirtmiştir (2008, s. 26).

Giresun İli ve Yöresi Ağızları adlı çalışmada derleme konuları şunlardır: efsaneler, masallar, halk takvimleri, sayılı günler, maniler, ninniler, doğum gelenekleri, düğün gelenekleri, bayramlar, Giresun yöresinin günlük yaşamıyla ilgili konular vb. (Demir ve Aydoğdu, 2009, s. 13).

Erdem ve Kirik'in hazırlamış oldukları "Kahramanmaraş ve Yöresi Ağızları" adlı çalışmada derleme konuları belirtilmemiş, ancak *Çalışmanın Amacı* bölümünde Kahramanmaraş ve yöresine ait âdet, gelenek, görenek, töre, şiir, mani, türkü, masal, destan, halk hikâyesi gibi folklorik malzemelerin de derlenerek yazıya geçirilmesinin amaçlandığı belirtilmiştir (2011, s. 4).

Karabük ve Yöresi Ağızları adlı çalışmanın *Giriş* bölümünde Karabük ilinin doğum, sünnet, askerlik, düğün, kız beğenme, kız isteme ve nişan, hamam ve kına, gelin çıkarma ve ölümle ilgili gelenek ve görenekleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın yazarları "Gelenek ve Görenekler" adlı bölümü,

derleme çalışmalarının yanı sıra www.karabukkulturturizm.gov.tr Genel Ağ (İnternet) adresinden yararlanarak hazırladıklarını söylemişlerdir (Erdem ve Dağdelen, 2012, ss. 24-32).

Derleme konuları hakkında en kapsamlı bilgi Akca'nın "Ankara İli Ağızları" adlı çalışmasında yer almaktadır (2012a, ss. 3-4). Akca bu çalışmasında derleme konularını şöyle sınıflandırmıştır:

A) Kaynak kişilerle ilgili olanlar: kaynak kişilerin hayat hikâyeleri, eğitim durumları, askerlik anıları, başlarından geçen olaylar, hatıralar vb.

B) Yöreye ilgili olanlar: yörenin kuruluşu, tarihçesi ve etnik durumu, yöre adının kaynağı, yörenin geçim kaynakları, yöreye has yemekler, yörede yetişen sebze ve meyveler, yörenin sıkıntıları, yörede meydana gelen, deprem, sel gibi doğal afetler vb.

C) Günlük hayatla ilgili olanlar: günlük işler, tarla, bahçe, bostan, ekim, dikim ve hasat işleri, tarla işlerinde kullanılan âletler, kış hazırlıkları, eski ve yeni kıyafetler, yemek tarifleri, hamur işleri, günlük hayatta kullanılan araç gereçler ve mutfak eşyaları, avcılık, bulgur, peynir, tereyağı, tarhana, salça, turşu vb. yapımı, arı yetiştiriciliği, eski ölçü aletleri ve ölçü birimleri vb.

Ç) Gelenek görenek ve folklorla ilgili olanlar: kız isteme, kına yakma, nişan ve düğün âdetleri, düğünlerde oynanan oyunlar, düğün yemekleri, düğünlerde giyilen kıyafetler, çeyiz hazırlama, çeyizde bulunan eşyalar, cenaze âdetleri, sünnet düğünleri, askere uğurlama, çocuğa ad koyma ve doğum âdetleri, çocuk oyunları, türkü, mani, ninni, masal, bilmece, atasözü, fıkra, varsa yöredeki türbelerle ilgili ritüeller, büyüklere saygı ve hürmet, batıl inançlar vb.

D) Çeşitli mesleklerle ilgili olanlar: nalbantlık, demircilik, arabacılık vb.

Demir'in "Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi" (2013, ss. 68-69) adlı çalışmasında da derleme konuları ayrıntılı şekilde verilmiştir. Bu çalışmadaki derleme konuları şunlardır: geçmişteki hayat, eski dönemlerle şimdinin karşılaştırılması; günlük hayat, ev, bağ, bahçe işleri; hayvanlar, adları, özellikleri; ev eşyaları, adları, özellikleri, işlevleri; yapılar ve yapı bölümleri; çevrede yetişen bitkiler, özellikleri; yer adları; lohusalık, kırk basması, al basması, diş bulguru, vb. doğum, doğumla ve doğum sonrasıyla ilgili âdetler; çocuk oyunları; kız isteme, nişan ve ilgili âdetler, uygulamalar; düğünler, kız kınası ve erkek kınası gibi düğün âdetleri; hastalıklar ve tedavi yöntemleri; hayvan hastalıkları ve tedavi yöntemleri; asker uğurlama, askerlik hatıraları; sözlü tarih; varsa masal, ninni, halk hikâyesi gibi halk edebiyatı örnekleri; atasözü, deyim gibi kalıp ifadeler; hatıralar; dinî konular; halk inançları; dil hakkında düşünceler; yol tarifleri; varsa çocuklar, çocukların işleri; akrabalık adları, renk adları vb.

Güner Dilek, “Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları” adlı çalışmasında, kaynak kişilerle yapılan konuşmaların konusunu daha önce hazırladığı sorulara aldığı cevapların oluşturduğunu ancak kaynak kişilerin anlatmak istedikleri konuların da bunlara ilave edildiğini belirttikten sonra, genel olarak çalışmasındaki derleme konularını şöyle sıralamıştır: kaynak kişilerin öz geçmişleri, günlük hayatla ilgili ev ve tarla işleri, ekim dikim yaptıkları sebze, kışa hazırlık, yazın ve kışın yapılan işler, avcılık, doğum, ölüm, evlenme, ad koyma gibi geleneksel hayatla ilgili pratikler; sosyal ve ekonomik hayat ve bu durumun onlarda oluşturduğu sıkıntılar, inanç sistemleriyle ilgili olarak gerçekleştirdikleri törenler ve ritüeller (2015, s. 16).

Bir ağız araştırmacısının asıl amacı folklor malzemesini derlemek değilse de yukarıdaki ağız çalışmalarında derleme konularının genellikle folklor derleme konularıyla ortak olduğu görülmektedir. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, folklor öğeleri halkın günlük yaşamının bir parçası olduğu için kaynak kişilerin kendi yaşam biçimlerini kolaylıkla anlatmaları, ikincisi de ağız araştırmacılarının gün geçtikçe kaybolan folklor malzemesini kayıt altına almak ve halk bilimi araştırmalarına katkıda bulunmak istemeleridir.

Ağız çalışmaları ile folklor çalışmalarında benzer derleme yöntemleri kullanılsa da ağız araştırmaları ile folklor çalışmaları, kaynak kişi ve derleme konuları bakımından farklılaşır. Folklor çalışmalarında uygun kaynak kişi, halk bilgisi ürünlerini ilk defa yaratan, yeniden yaratıp nakleden, gerekli durumlarda bunların bütünü ve ana özelliklerini aktarabilen veya icra edebilen ve bunların derlemeciler tarafından, yazılı, sözlü ve görsel olarak kaydedilmesi için sunum yapabilen kimselere denir (Ekici, 2004, s. 30). Ağız çalışmalarında kaynak kişi için böyle bir zorunluluk yoktur ancak folklor çalışmaları için uygun bir kaynak kişi, ağız çalışmaları için de uygun kaynak kişi³ olabilir.

Folklor derlemelerinde kaynak kişinin ne konuştuğu, ağız derlemelerinde ise nasıl konuştuğu önemlidir. Bu sebeple folklor çalışmalarında derleme konuları belirlenmiştir. Ayrıca ağız ve folklor çalışmalarında ortak konular da olduğu için derleme konuları ve sorularını içeren halk bilimi çalışmalarından (Tan, 2008, ss. 123-153; Ekici, 2004, ss. 149-237) da faydalanılabilir.

Ağız çalışmalarının folklor çalışmalarında olduğu gibi belli konuları yoktur. Ağız araştırmacısı halk bilimi unsurlarını derlemek zorunda değildir ancak ağız için uygun bir kaynak kişi halk bilgisi ürünlerini de icra ediyorsa bu malzemeler mutlaka derlenmelidir. Böylece hem gün geçtikçe kaybolan halk bilimi öğeleri kayıt altına alınmış olur hem de folklor araştırmacıları bu derlemeden faydalanır.

³ Ağız çalışmalarında kaynak kişi hakkında geniş bilgi için bk. (Demir, 1998, ss. 171-180).

Ağızlarla ilgili olarak bugüne kadar yapılan ve *Giriş* bölümünde bahsedilen teorik çalışmalarda daha çok kaynak kişi meselesi, derleme yöntemleri ve sorunları üzerinde durulmuştur. Ancak kaynak kişilere yöneltilen sorular konusunda müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Dil bilgisi içerikli ağız çalışmalarının yalnızca bir kısmında derleme konuları ayrıntılı şekilde verilmiştir. Dolayısıyla ağız araştırmalarında derleme konularının neler olduğu, kaynak kişilere hangi soruların yöneltilmesi hakkında çalışmanın bulunmaması bir eksikliklerdir. Bu eksikliği gidermek amacıyla gerek dil bilgisi içerikli ağız çalışmalarda gerek sahada metin derleme yöntemleri üzerine yapılan çalışmalarda derleme konuları incelenmiş ve ağız çalışmalarında derleme konuları ve kaynak kişilere yöneltilen sorular belirlenmeye çalışılmıştır.

Ağız Çalışmalarında Kaynak Kişilere Yöneltilen Sorular

Ağız çalışmalarında her metnin başında kaynak kişinin adı, soyadı, yaşı, eğitim durumu, mesleği, derleme yeri, derleme tarihi, derleme konuları, kayıt veya kaset numarası gibi bilgiler yer almalıdır. Bu sebeple ses kayıt cihazına ilk önce o günün tarihi ve derleme yapılan yer adı derlemeci tarafından söylenmeli, daha sonra kaynak kişilerden kendilerini tanıtmaları (ad ve soyadlarını, varsa lakaplarını, yaşlarını, eğitim durumlarını ve mesleklerini söylemeleri) istenmelidir. Bu bilgileri derleme aşamasında bir deftere kaydetmek de mümkündür, ancak çok fazla sayıda kaynak kişiden derleme yapılacak olan geniş sahalarda bu yöntem sağlıklı değildir. Çünkü derleme anında bir kaynak kişinin bilgileri atlanırsa daha sonra konuşan kişilerin kim olduğunu tespit etmek çok zorlaşır. Dolayısıyla bu konuda en sağlam yöntem, bilgileri ses kayıt cihazına kaydetmektir.

Gramer içerikli bir ağız çalışmasında amaç, yörenin bütün ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi özelliklerini ve söz varlığını tespit etmektir. Derlenen metinler yörenin bütün ses bilgisi özelliklerini ortaya koymak için yeterli olabilir, ancak metinlerde bütün şekil bilgisi özelliklerini veya söz varlığını bulmak mümkün olmayabilir. Şekil bilgisi bölümlerinde genellikle fiil çekimlerinin tamamı metinlerde görülmeyebilir veya fiillerin bazı şahıslarla çekimleri eksik kalabilir. Bu durumda inceleme bittikten sonra sahaya tekrar gidilerek soruşturma yöntemiyle⁴ eksik kalan şekil bilgisi özellikleri ve fiil çekimleri tamamlanır. Bu sebeple derleme aşamasında kaynak kişilere sürekli aynı sorular yöneltilmemeli, mümkün olduğu kadar farklı konulara ve farklı zaman eklerine yönelik sorular kullanılmalıdır.

Aşağıda yer alan soru listesinde konular oldukça geniş tutulmaya çalışılmıştır. Sorular genellikle geniş zaman ile geniş zamanın hikâyesine yöneliktir, ancak yer yer farklı zaman çekimlerine yönelik sorulara da yer verilmiştir. Ağız

⁴ Ön Soruşturma ve Dil Bilgisi Soruşturması yöntemlerinin uygulanması konusunda bk. (Gemalmaz, 1995, ss. 385-392).

araştırmacısı soru kökünü değiştirerek öteki zaman eklerine yönelik soruları da kaynak kişilere yöneltmelidir. Sahada derleme yaparken karşılaştığımız sorunlarla ilgili tecrübemize dayanarak bazı soruların altında açıklamalar yapılmıştır. Sorular hazırlanırken yukarıda belirtilen ağız çalışmalarının yanı sıra halk bilimi alanı için yazılmış kaynaklardan da yararlanılmıştır (Goldstein, 1977; Tan, 2008; Ekici, 2013).

A) Kaynak Kişilerle İlgili Sorular

1. Kendinizi tanıtır mısınız?

Kaynak kişiler çoğu zaman heyecanlanabilir ve kendilerini nasıl tanıttıklarını bilmeyebilirler. Bu durumda onlardan, adlarını, soyadlarını, doğum tarihlerini veya yaşlarını, eğitim durumlarını ve mesleklerini söylemeleri istenmelidir. Kaynak kişilerin eğitim durumlarını öğrenmek için de “Kaça kadar okudun?” sorusu tercih edilmelidir.

2. Hayat hikâyenizi anlatır mısınız?

3. Başınızdan geçen bir olayı anlatır mısınız?

Kaynak kişiler derleme anında genellikle başlarında geçen bir olayı hatırlamazlar ve bu soruya genellikle “Başımdan hiçbir şey geçmedi.” diye cevap verirler. Bu durumda hatırlatıcı daha özele indirgenmiş sorular yöneltilebilir. Örneğin: “Tarlada çalışırken başınızdan bir olay geçti mi?”, “Askerdeyken başınızdan bir olay geçti mi?” vb.

4. Hiç unutamadığınız bir hatıranızı anlatır mısınız?

Bu soruya cevap alınamadıysa 3. sorudaki yöntem uygulanabilir.

5. Eşinizle nasıl tanıştığınızı, nasıl evlendiğinizi anlatır mısınız?

6. Askerlik anılarınızı anlatır mısınız?

Bu soruya cevap alınamadıysa daha özel sorular yöneltilebilir. Örneğin: “Nöbet tutarken bir olay yaşadınız mı?”, “Komutanınız size hiç kızdı mı?”, “Askerde hiç dayak yediniz mi?” vb.

7. Hacca (veya umreye) gittiniz mi?

Kaynak kişi hacca veya umreye gitmişse “Hac (veya umre) yolculuğunuzu anlatır mısınız?” sorusu yöneltilebilir.

B) Yöreyle İlgili Sorular

1. Bu yöre (köy / belde / kasaba /ilçe) nasıl kurulmuş?

2. Yörenize niçin bu ad verilmiş?

3. Bu yöreyi kimler kurmuş?

4. Yörenizin tarihini anlatır mısınız?

5. Yörenizin etnik durumu hakkında bilgi verir misiniz?

Bu soru şöyle de olabilir: Yörenizde hangi boylar var, siz hangi boydansınız?

Boy adları artık unutulduğu için genellikle bu soruya cevap alınamaz. Bu sebeple soru şu şekilde de yöneltilabilir: Burada Türk, Türkmen, Yörük vb. boylar var mı, size bu yörede ne derler?

6. Yörenizin geçim kaynakları nelerdir?

7. Yörenizde yapılan tarım ve hayvancılık hakkında bilgi verir misiniz?

8. Yörenize has yemekler nelerdir?

9. Yörenize has yemeklerin nasıl yapıldığını anlatır mısınız?

10. Yörenizde yetişen sebze ve meyveler nelerdir?

11. Sebze ve meyve yetiştiriciliği hakkında bilgi verir misiniz?

12. Yörenizin sıkıntıları nelerdir?

13. Yörenizde hiç doğal afet yaşandı mı?

14. Yörenizde meydana gelen, deprem, sel gibi doğal afetleri anlatır mısınız?

Bu konular tek tek de sorulabilir. Örneğin: “Burada hiç sel felaketi oldu mu?”.

15. Yörenizde hangi bitkiler yetişir, bu bitkilerin adlarını ve özelliklerini anlatır mısınız?⁵

16. Yörenizde hangi hayvanlar yetiştirilir, bu hayvanların adlarını ve nasıl yetiştirildiklerini anlatır mısınız?

17. Yörenizde köy odasında neler yapılır, neler anlatılırdı? (Yörede köy odası varsa).

18. Yörenizde eskiden köy odası var mıydı, köy odasında neler yapılırdı?

19. Bayramlarda köy odalarında neler yapılırdı?

20. Köy odalarında köye gelen misafirler nasıl ağırlanırdı?

C) Günlük Hayatla İlgili Sorular

1. Günlük işlerinizi anlatır mısınız? (Bir gün boyunca, sabahtan akşama kadar neler yaparsınız?).

2. Tarla işlerini anlatır mısınız? (Tarla işleri nasıl yapılır?)

⁵ Bitki adlarının derlenmesiyle ilgili sorunlar hakkında bk. (Özmen, 2009, ss. 559-564).

3. Tarlada ekim, dikim ve hasat nasıl yapılır?
 4. Tarla işlerinde kullanılan aletler nelerdir?
 5. Tarla işlerinde kullanılan âletler hakkında bilgi verir misiniz? (Tarlada kullandığınız tarım âletlerinin adlarını ve bunların ne işe yaradıklarını anlatır mısınız?). Bu konu için mümkünse tarlada kullanılan araç gereçlerin bulunduğu bir ortamda tarım aletlerinin tek tek adları ve bunların ne işe yaradıkları sorulur.
 6. Eskiden tarla işleri nasıl yapılırdı?
 7. Eskiden tarla nasıl sürülürdü, ekin nasıl biçilirdi, hasat nasıl yapılırdı?
 8. Bu yıl tarlanıza ve bostanınıza neler ektiniz?
 9. Gelecek sene tarla ve bahçenize neler ekeceksiniz?
 10. Yörenizde bahçe ve bostanlarda neler yetişir?
 11. Yörenizdeki bahçe ve bostan işlerini anlatır mısınız?
 12. Yörenizde kış hazırlıkları nelerdir ve bu kış hazırlıkları nasıl yapılır?
- Kış hazırlıkları konusu tek tek de sorulabilir. Örneğin: Tarhana nasıl yapılır, turşu nasıl yapılır, salça nasıl yapılır, konserve nasıl yapılır? vb.
13. Eskiden hangi kıyafetleri giyerdiniz?
 14. Yörenizdeki meşhur yemekler hangileridir? Bu yemeklerin tarifini verir misiniz?
- Bu soruda istenilen cevap alınamazsa kaynak kişinin en iyi pişirdiği yemeğin adı sorulup o yemeğin tarifi istenebilir.
15. Yörenizde yapılan hamur işleri hakkında bilgi verir misiniz? (Yörenizde hamurdan yapılan yiyecekleri anlatır mısınız?)
 16. Hamur işlerinde hangi âletler kullanılır, bunlar hakkında bilgi verir misiniz?
- Bu sorunun cevabını sağlıklı biçimde alabilmek için mümkünse kaynak kişinin mutfağına gidip hamur işlerinde kullanılan araç gereçler tek tek gösterilerek bunların adları ve ne işe yaradıkları anlatırılmalıdır.
17. Yörenizde hangi mutfak eşyaları kullanılır, bunların ne işe yaradıklarını anlatır mısınız?
- Bu sorunun cevabını sağlıklı biçimde alabilmek için mümkünse kaynak kişinin mutfağına gidip mutfakta kullanılan araç gereçler, kap kacaklar tek tek gösterilerek bunların adları ve ne işe yaradıkları anlatırılmalıdır.
18. Yörenizdeki avcılık hakkında bilgi verir misiniz?

19. Avcılık anılarınızı anlatır mısınız? Avdayken başınızdaki geçen bir olayı anlatır mısınız?

Ava gitmemiş bir kaynak kişi bu soruyu cevaplayamayabilir. Bu sebeple öncelikle kaynak kişiye: “Siz hiç ava gittiniz mi?” sorusu yöneltilmelidir.

20. Yörenizde bulgur, peynir, tereyağı, tarhana, salça, turşu vb. yapımını anlatır mısınız?

Bunların her biri tek tek de sorulabilir. Örneğin: Bulgur nasıl yapılır, anlatır mısınız?

21. Yörenizdeki arıcılık ve arı yetiştiriciliği hakkında bilgi verir misiniz? (Bu soru yalnızca arıcılığın yapıldığı yörelerde kullanılmalıdır).

22. Eskiden hangi ölçü aletleri ve ölçü birimleri kullanılırdı?

Kaynak kişiler bu soruyu anlayamayabilirler. Bu durumda “Eskiden buğdayı neyle ölçerdiniz?” sorusu yöneltilir.

23. Nasıl dua edersiniz?

Bazı kaynak kişiler namaz kılmıyor veya dua etmiyor olabilir. Bu sebeple yukarıdaki soru her kaynak kişiye sorulmamalıdır.

24. Nasıl beddua edersiniz?

Dua ve bedduaların sorulması emir ve istek eklerinin derlenmesini sağlar.

25. Filanca köye nasıl gidebiliriz?

Araştırmacı gideceği yolu bilse de kaynak kişiye yol tarifi sormalıdır. Böylece emir ekleri veya gelecek zaman ekleri derlenmiş olur.

Ç) Gelenek Görenek ve Folklorla İlgili Sorular

1. Yörenizde kızların çeyizi nasıl hazırlanır, çeyizde hangi eşyalar olur?

2. Yörenizde eskiden kız isteme nasıl yapılıyordu?

3. Düğün davetleri nasıl yapılır?

4. Yörenizde nişan, kına ve düğünler nasıl yapılır?

Nişan, kına gecesi ve düğünler ayrı ayrı da sorulabilir.

5. Geline kına yakarken neler yapılır ve söylenir?

6. Biliyorsanız bize kına türküsü söyler misiniz?

7. Düğünlerde hangi oyunlar oynanır?

Bu soru şöyle de olabilir: “Yörenizde yalnızca düğünlerde oynanan oyunlar var mı?”, “Bu oyunların nasıl oynandığını anlatır mısınız?”.

8. Düğünlerde hangi yemekler yapılır, düğün yemeklerini anlatır mısınız?
9. Düğünlerde eskiden hangi kıyafetler giyilirdi?
10. Doğum âdetleriniz nelerdir?
11. Lohusalıkla ilgili âdetleriniz nelerdir?
12. Yörenizde lohusa kadın için albasma, albastı, kırk basması vb. inanışlar var mıdır?
13. Lohusa kadın albasma, albastı, kırk basması olmaması için nelere dikkat etmelidir?
14. Çocuğa nasıl ad konur?
15. Çocuk nasıl kırklanır?
16. Çocuğun ilk dişi çıkınca neler yapılır?
17. Diş bulguru nasıl yapılır?
18. Sünnet âdetleriniz nasıldır?
19. Yörenizde sünnet düğünleri nasıl yapılır?
20. Çocukken hangi oyunları oynardınız, bu oyunları anlatır mısınız?
21. Yörenizde şu anda oynanan çocuk oyunları varsa bunları anlatır mısınız?
22. Yörenizde askere uğurlama âdetleri nelerdir?
23. Askere gidecek genç için yörenizde neler yapılır?
24. Askere gidecek delikanlılara kına yakma geleneğini anlatır mısınız?
25. Bildiğiniz bir masalı / hikâyeyi anlatır mısınız?

Masallar günümüzde unutulduğu için sahada masal anlatıcısı bulmak zordur. Kaynak kişiler genellikle eskiden büyüklerinin çok masal anlattıklarını, fakat kendilerinin bu masalları unuttuklarını söylerler. Bu sebeple gidilen ağız bölgesinde masal anlatıcısı olup olmadığı araştırılmalıdır. Masal anlatıcısı uygun kaynak kişiye ondan mutlaka masal derlenmelidir.

26. Bildiğiniz bir fıkrayı anlatır mısınız?

Bazı kaynak kişiler fıkranın ne olduğunu bilemezler, ancak Nasrettin Hoca'yı mutlaka bilirler. Bu sebeple kaynak kişilerden Nasrettin Hoca fıkrası anlatmaları istenebilir.

27. Yörenize ait bir türkü var mı?
28. Bize türkü söyler misiniz?

Aslında türküler ağız çalışması için uygun malzeme değillerdir. Özellikle ezgili söylenen Türküler deşifre edilirken ezgiden kaynaklanan uzunluklar sorun oluşturmaktadır. Ancak yine de kaybolma ihtimalleri göz önünde bulundurularak türkülerin derlenmesi halk bilimi açısından önemlidir. Ayrıca kaynak kişilere türkü söyletmek, onları ve öteki kaynak kişileri daha rahat malzeme vermeye sevk edecektir.

29. Yörenizde hangi maniler söylenir, biliyorsanız bize mani söyler misiniz?

Bazı kaynak kişiler maninin ne olduğunu anlamayabilirler. Bu durumda onlara birkaç örnek mani söylenebilir.

30. Bebekleri nasıl uyutursunuz, onlara nasıl ninni söylersiniz?

Ezgili söylenen ninniler ağız çalışmaları için uygun değildir, ancak halk bilimi açısından ninnilerin derlenmesi önemlidir.

31. Yörenizde bilmece sorulur mu, bize bilmece örnekleri verir misiniz?

Bazı yörelerde bilmece karşılığında farklı bir terim kullanılabilir. Bu sebeple bilmece karşılığında kullanılan terim öğrenilmelidir. Örneğin, Ankara ili yöresinde bilmece yerine “mesel” kullanılır. Ankara yöresinde bilmece derlemek isteyen bir araştırmacı, kaynak kişilere “Siz mesel bilir misiniz?” sorusunu yöneltilmelidir. Bu soruya cevap alabilmek için birkaç bilmece örneği verilebilir.

32. Yörenizde en çok kullanılan atasözleri nelerdir?

Kaynak kişilere birkaç atasözü örnek olarak söylenebilir.

33. Yörenizde türbe / yatır veya ziyaret yerleri var mı?

34. Türbedeki zat / zatlar hakkında bilgi verir misiniz?

35. Türbeyle ilgili âdetler nelerdir?

36. Türbeye kimler gelir, türbede neler yapılır?

37. Yörenizde Ramazan ayı ve bayramıyla ilgili âdetleri anlatır mısınız?

38. Yörenizde Kurban bayramı âdetleri nelerdir?

39. Yörenizde batıl inançlar nelerdir?

Bu soru için bazı batıl inanç örnekleri verilebilir. Örneğin: Kara kedi görmek uğursuzluk getirir.

40. Eskiden büyüklere karşı saygı ve hürmet nasıldı?

41. Yörenizde cenaze âdetleri nelerdir?

42. Birisi öldükten sonra mezara defnedilene kadar neler yapılır?

D) Çeşitli Mesleklerle İlgili Sorular

Aşağıdaki sorular yörede söz konusu meslekleri yapan kişilere yöneltilmelidir.

1. Mesleğiniz hakkında (nalbantlık, demircilik, bakırcılık, arabacılık, semercilik, dericilik, marangozluk, çiftçilik vb.) bilgi verir misiniz?
2. Bu mesleğe nasıl başladığınızı anlatır mısınız?
3. Mesleğinizde kullanılan araç gereçlerin adlarını ve bunların ne işe yaradıklarını anlatır mısınız?

Bu soruya sağlıklı cevap alabilmek için mümkünse kaynak kişinin kullandığı araç gereçlerin bulunduğu bir ortam seçilmelidir.

Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar son yıllarda artmış ve belli bir seviyeye kadar gelmiştir. Metin derleme ve inceleme çalışmalarının yanı sıra, ağız çalışmalarında derleme yöntemleri, derlemelerde, incelemelerde, sözlük ve dizin hazırlamada karşılaşılan sorunlar, yaygın yanlışlar gibi teorik konular üzerinde de epey çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmalarda genellikle derleme sorunları üzerinde durulmuş, fakat bunların birkaçında derleme konularına değinilmiştir. Yalnızca derleme konularını ve kaynak kişilere yöneltilen soruları ele alan müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Sahada derlemeye çıkmadan önce kaynak kişilere yöneltilen soruların belirlenmesi son derece önemlidir. Ağız araştırmacılarının ellerinde hazır bir soru listesinin bulunması, onların derleme aşamasında işini kolaylaştıracaktır. Ayrıca, derleme aşamasında hem aynı soruların tekrar edilmesi önlenecek hem de araştırmacının ne soracağını unuttuğu durumlarda örnek sorulardan yararlanması sağlanacaktır. Ancak kaynak kişilerin karşısına bu listeye çıkıp onları sınava tabi tutuyormuş gibi davranılmamalı, akla soru gelmediği zamanlarda mümkünse muhataba sezdirmeden listedeki sorulardan yararlanılmalıdır.

Bu makalede, ağız derleme konuları kaynak kişilerle, yöreyle, günlük hayatla, gelenek-görenek, folklorla ve çeşitli mesleklerle ilgili olmak üzere beş başlık altında sınıflandırılmış ve bu sınıflandırmaya göre kaynak kişilere yöneltilen soru listesi hazırlanmıştır. Yukarıdaki listede toplam 97 soru vardır. Kaynak kişilere bu sorularının tamamını yöneltilmek mümkün değildir. Çünkü kaynak kişinin veya derleme yapılan yörenin durumuna göre sorular değiştirilebilir. Gerekli durumlarda bu sorulara eklemeler de yapılabilir.

Ağız araştırmalarının folklor çalışmalarında olduğu gibi belirli derleme konuları yoktur. Ağız çalışmalarında kullanılacak derleme yöntemi, araştırmacının amacına göre değişebilir. Bir ağız bölgesinin dil bilgisi özelliklerini tespit etmek amacıyla yapılan derlemeler o bölgenin söz varlığını, ses, şekil ve cümle bilgisi

özelliklerini tam olarak yansıtmak nitelikte olmalıdır. Dolayısıyla ağız çalışmalarında kaynak kişilere yöneltilcek soruların seçiminde bu husus göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- Adıgüzel, A. (2013). Dünyada ve Türkiye Türkçesinde Ağız Çalışmaları ve Yöntemler. *Turkish Studies*, 8 (9), 387-401.
- Akar, A. (2006). Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları. *Turkish Studies* 1 (2), 41-53.
- Akar, A. (2009a). Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar -I. *Turkish Studies*, 4 (4), 1-11.
- Akar, A. (2009b). Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar -II. *Turkish Studies*, 4 (8), 216-224.
- Akça, H. (2012a). *Ankara İli Ağızları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Akça, H. (2012b). Ağız Çalışmalarında Gramatikal Dizin Hazırlarken Karşılaşılan Sorunlar. *Türkbilig*, 24, 121-142.
- Boz, E. (2002). *Afyon Merkez Ağzı*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını.
- Boz, E. (2008). Ağız Atlasları. *Turkish Studies*, 3 (3), 152-166.
- Boz, E. (2017). Türkiye'nin İlk Dil Atlası: Eskişehir İli Dil Atlası. *Türk Dili*, 789, 80-92.
- Boz, E. ve Günay Aktaş, S. (2017). *Eskişehir Dil Atlası*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Buran, A. (2009). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil Atlası*, İstanbul: Biyografi.net Yayınları.
- Buran, A. (2010). Türkiye Türkçesi Ağız Atlasının Önündeki Sorunlar. *Diyalektolog*, 1, 15-20.
- Çalışkan, N. (2013). Ağız Atlaslarının Hazırlanışında Süreç, Yöntem ve Teknikler: Flaman Ağız Atlasları Örneği. *Teke*, 2 (3), 75-82.
- Demir, N. ve Aydoğdu, Ö. (2009). *Giresun İli ve Yöresi Ağızları*. Giresun: Giresun Valiliği.
- Demir, N. (1998). Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, M. Özarslan, Ö. Çobanoğlu (Haz.) içinde (ss. 171-180), Ankara.
- Demir, N. (1999a). Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, (9 Mayıs 1997), içinde (ss. 78-87), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demir, N. (1999b). Ağız Sözlükçülüğü. *Kebikeç - İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 7-8, 67-75.
- Demir, N. (2007). Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunu. *II. Kayserive Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni – Bildiriler*, M. Argunşah (Yay. Haz.) içinde (ss. 63-72) Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Demir, N. ve Eker, S. (2010). Ankara Ağızları Sözlüğü Örneğinde Ağız Sözlükçülüğü Hakkında Bazı Tespitler. *Belleten*, 2, 91-102.

- Demir, N. (2012). Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları. *Diyalektolog*, 4, 1-8.
- Demir, N. (2013). *Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durmuş, O. (2011). Çuvaş Türkçesinin Ağız Atlası Üzerine. *Türkbilgi*, 21, 113-148.
- Ekici, M. (2013). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, Ankara: Geleneksel.
- Erdem, M. D. ve Kirik E. (2011). *Kahramanmaraş ve Yöresi Ağızları*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş İl Özel İdaresi.
- Erdem, M. D. ve Dağdelen, G. (2012). *Karabük ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Karabük: Karabük Valiliği.
- Gemalmaz, E. (1989). Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler. *Türk Kültürü Araştırmaları - Halil Fikret Alasya'ya Armağan*, (Ayrı Basım: 149-159. Sayfalar) içinde (ss. 3-21), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Goldstein, K. S. (1977). *Sahada Folklor Derleme Metotları* (A. E. Uysal, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gökter, B. (2010). Türkiye'deki Ağız Sözlüklerinde Yöntem Sorunları. *Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu*, (İ. Ayverdi Anısına) içinde (ss. 442-454), İstanbul: Kubbealti.
- Gül, B. (2013). Moğolistan Dil Atlası Üzerine. *Yalın Kaya Bitigi - Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, (H. Ş. User – B. Gül, Ed.) içinde (ss. 245-252), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gülensoy T. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2005a). Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (1): “bu+ra” mı, “bu ara” mı? *Fikret Türkmen Armağanı* (G. Gülsevin, M. Arıkan, Ed.) içinde (ss. 333-335), İzmir: Ege Üniversitesi.
- Gülsevin, G. (2005b). Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (2): “değişmenin istikameti” bakımından yapılan yanlışlıklar”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* V (1), 59-63.
- Gülsevin, G. (2005c). Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): “üzüm/yüzüm; öllük/höllük” türeme mi düşme mi? *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (V) 2, 207-213.
- Gülsevin, G. (2006). Türkiye'deki Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu (Şekil Bilgisi Bölümleri). Workshop on Turkish Dialects Orient-Institut Istanbul, (19-20 November 2004), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16, 11-24.
- Gülsevin, G. (2013). Türkiye Türkçesi Ağız Atlaslarında Kullanılacak Ölçütler Hakkında. *Bengü Beläk, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (B. Gül, Ed.) içinde (ss. 101-107), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Güner Dilek, F. (2015). *Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hayasi, T. (2000). Bolu İli Ağızlarında Belli Bir Dağılım Eğilimi Göstermeyen Sözcükler ve Yorumlamada Sorunlar. *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, (A. S. Özsoy, E. E. Taylan, Ed.) içinde (ss.47-63), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- İleri, C. (2008). *Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlker, A. (2014). Türkiye Türkçesi Ağız Atlası Hazırlanırken "Zamirler, Edatlar ve Zarflar" Nasıl Değerlendirilmelidir? *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, (N. Demir, F. Yıldırım, Ed.) içinde (ss. 161-172), Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Karahan, L. (2000). Ağız Araştırmalarında Sorunlar. *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, (A. S. Özsoy, E. E. Taylan, Ed.) içinde (ss. 21-26), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Karahan, L. (2012). Ağız Çalışmalarında Bilimsel Niteliğin Korunması Üzerine Birkaç Not. *Turkish Studies*, 7 (4), 131-136.
- Karahan, L. (2014). Ağız Derlemelerinde Gramatikal Amaçlı Konu Seçimi. 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, (Basılmamış Bildiri), (16-18 Ekim 2014), Elazığ.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu Ağızlarının Etnik Yapıyla İlişkisi Sorunu. *TDAY Belleten 1971*, 21-32; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (1995) içinde (C. I, ss. 179-187), Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar. *TDAY-Belleten* (1975-1976), 143-172, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (1995) içinde (C. I, ss. 199-221), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öçalan, M. (2006). Ağız Araştırmalarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanılması ve Ağız Tezleri İçin Yenilik Önerileri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (I), 169 – 188.
- Ölmez, M. (2009). Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri. Workshop on Turkish Dialects II, Orient-Institut Istanbul, (18-19 November 2005), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 19, 223-304.
- Özmen, M. (2009). Bitki Adları Sözlüğü ve Bitki Adlarının Derlenmesiyle İlgili Sorunlar Üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, (Â. Terzi, A. Durkun, Yay. Haz.) içinde (ss. 559-564), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özmen, M. (2010). Ağızlardan Söz Derleme Çalışmaları ve Derlemelerle İlgili Sorunlar. *I. Uluslararası Türk Dialektolojisi Çalıştayı*, (15-20 Mayıs 2008, Gazi Magosa / Kıbrıs), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 203-212.

- Özsoy, A. S. ve Taylan, E. E. (2000), Türkçenin Ağızları Çalışmalarında Yöntem Sorunları. *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, (A. S. Özsoy, E. E. Taylan, Ed.) içinde (ss. 27-33), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Sarı, İ. (2016). Türkiye Türkçesinin Ağız Atlası Nasıl Tasarlanmalıdır? *Turkish Studies*, 11(10), 513-528.
- Tan, N. (2008). *Folklor (Halk Bilimi) Genel Bilgiler*, İstanbul: Özal Matbaası.
- Yıldırım, F. (2002). Türkiye Türkçesinin Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği. *Türkbilig*, 4, 136-153.
- Yıldırım, F. (2009). Türkiye Türkçesinin Ağız Atlası İçin Bir Ön Çalışma: “Ala” Sıfatı İle Yapılan Birleşik Kelimeler. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa), (Â. Terzi, A. Durkun, Yay. Haz.) içinde (ss. 813-831), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (2009). Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Genel Problemler. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, (Â. Terzi, A. Durkun, Yay. Haz.) içinde (ss. 855-863), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KADINLARIN KENT YAŞAMINDA KARŞILAŞTIĞI SORUNLARA İLİŞKİN BİR ALAN ÇALIŞMASI: DENİZLİ ÖRNEĞİ*

*Gül AKTAŞ***

Öz: Kadın ve erkeğin özel-kamusal alanının kullanımına ilişkin farklı deneyimleri olduğu bilinen bir gerçekliktir. Bu deneyimlerde toplumun bireyden beklediği sosyo-kültürel değer ve normlar ile mekânın bireyin yaşam alanına ilişkin sunduğu koşullar etkili olmaktadır. Bu çalışmanın verileri, Denizli'nin alt ve üst sosyo-ekonomik bölgelerinde yaşayan 25-55 yaş arası 20 kadınla yapılan derinlemesine görüşmelerle elde edilmiştir. Bu yaş aralığının seçilme nedeni, farklı kuşaktaki kadınların kente ilişkin sorunlarının kuşaklar arasında değişip değişmediğini vurgulayabilmektir. Katılımcıların seçilmesinde amaçlı örneklem tekniği kullanılmıştır. Derinlemesine görüşmelerle kadınların, kentin sunduğu hizmetlerden tam zamanlı ve geniş ölçekli yararlanabilmeleri noktasında ne tür engel(leme)lerle karşılaştıkları, bu konuda toplumdan ve yerel yönetimlerden beklentilerinin neler olduğuna ilişkin anlatılara ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmamızın yapıldığı Denizli, kadınların çalışma hayatına katıldığı iller içinde üst sınıflarda yer almaktadır. Buna karşın araştırma sonuçlarına göre, özellikle kent merkezinde yaşayan kadınlar, çalışma yaşamında ve toplumsal faaliyetleri sürdürmede bir takım sınırlılıklar ile karşılaştıklarını dile getirmişlerdir. Ev ile iş arasında gündelik yaşamını devam ettiren kadınlar; eğlence yerlerine, iş yerlerine, alışveriş yapacakları mekânlara gidiş-gelişlerde kullandıkları güzergâhta güvenlik sistemlerinin oluşturulmasını arzu etmektedirler. Araştırma kapsamındaki kadınlara göre, kent hayatı akrabalık ve komşuluk ilişkilerine dayanan küçük gruplar ölçeğinde sürdürülemeyecek kadar karmaşıktır. Bu nedenle hem kamusal hem de özel alanlarda mekân-cinsiyet bağlamında kendini gösteren eşitsizliklerin kaldırılması kadınlar tarafından üzerinde durulan temel konulardan biridir.

Anahtar kelimeler: Kadın, kent, mekân, toplumsal cinsiyet ve mekân.

Field Work Regarding the Problems Women Face in Urban Life: Denizli Case

Abstract: It is well known that women and men's experience of the private-public space are different. This experience is shaped by socio-cultural values and norms as well as the conditions space imposes on the individual's habitat. This study is based on comprehensive interviews obtained by 20 women between the ages of 25 and 55 living in lower and upper class socio-economic areas of Denizli. This age range is chosen to examine whether the problems women face in association with the city structures differ between generations. The purposeful sampling method has been used in the selection of participants. The aim was to

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 26.06.2017 - 03.11.2017

** Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, gaktas@pau.edu.tr ORCID: 0000-0001-6424-4256

illustrate obstacle(s) women faced in benefiting from services provided by the city and their expectations from the local society and administration. The city of Denizli where the research has been conducted has one of the highest rates in women participation in business life. On the other hand, according to the research results, women, especially those living in the city center described restrictions in business life and in maintaining social relations. Women who go on with their daily routine between home and work, they want to see ensured security structures on the routes they use to recreational areas, work places and shopping areas. According to women who participated in the survey, urban life is too complicated to be limited to contact with only relatives and neighbors. Therefore, the elimination of inequality in both public and private spaces is a major issue within the context of space-gender..

Key words: Woman, city, space, gender and space.

Giriş

Kent, kendine özgü nitelikleri bulunan ve içinde yaşayanlar açısından gelişmiş bir yerleşim birimidir. Kentler; sosyal, ekonomik, kültürel, hukuksal ve demografik özellikleriyle kırsal alanlardan farklı; tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, üretim, dağıtım ve denetim işlevlerinin toplandığı, toplumsal farklılaşma, mesleki uzmanlaşma ve hareketliliğin görüldüğü insan yerleşmeleridir (Keleş, 1998, s. 34).

Kentin toplumsal yapısı ve sosyokültürel değerlere ilişkin bileşenleri, içinde yaşayan bireylerin yaşamsal fırsatlara erişimini, karar alma süreçlerini, eğitim, meslek ve siyasi haklardan yararlanmasını etkileyen belirleyici unsurları bünyesinde taşır. Kent içindeki yaşam alanları ve bu alanların kullanımı, komşuluk ilişkileri, mahalle ve caddelerin karakteristik özellikleri de bireylerin kente ilişkin sosyal ve mekânsal beklentilerini önemli ölçüde etkiler. Bu noktada sosyomekânsal bağlamda düşündüğümüz kent mekânlarının sunduğu imkânlardan bireylerin eşit oranda yararlanmaları eşitsizliğin de görece azalmasını sağlayacaktır.

Sanayi devrimi ve onun yarattığı toplumsal, ekonomik ve kültürel etkiler tüm toplumları, o toplumun temel yaşam alanlarını farklı şekillerde etkilemiş ve dönüştürmüştür. Bu dönüşümden en fazla etkilenen mekân kentlerdir. Kentin yerlisi, toplumsal yapıdaki farklı dinamik ve değişimlere uyum sağlama noktasında nispeten avantajlı konumdadır. Buna karşılık kırdan veya köyden gelip kente yerleşme sürecinde içinde yaşanılan topluma ve o toplumun sosyokültürel dokusuna aktif olarak katılmak ve uyum sağlamak görece zordur. Şöyle ki tarlasından, bağından ayrılıp kentte göç ederek farklı istihdam alanlarında çalışmak durumunda kalan veya evde parça başı üretim ve çocuk/yaşlı bakımını üstlenen kadın için kent, farklı sorumluluk ve sorunları olan bir yerleşim alanıdır. Aynı şekilde erkek geleneksel bağlamda “ailenin

geçimini sağlamak” ve kentin doğurabileceği tehlikelerden “ailesini korumak” adına daha fazla sorumluluk yüklenmektedir.

Kent aslında ister göçle gelenler, isterse yerli kesim açısından olsun ortak birtakım beklentileri içinde barındıran yerleşim merkezidir. Bu konuda Özyurt (2007) ve Başel’in (2007) ifade ettiği gibi bireyler kenti daha iyi bir yerleşkede oturacakları, daha iyi bir eğitim alacakları, daha iyi mesleki formasyona sahip olacakları, bürokratik açıdan karar mekanizmalarında yer alabilecekleri ve denetim gücünü elinde bulundurabilecekleri; sosyal, kültürel ve ekonomik birikimlerini artırmayı amaçladıkları, böylelikle yaşam kalitelerini yükseltmeyi hedefledikleri, sağlık sorunlarını çözebilecekleri, farklı kimliklerle karşılaşma ve sosyalleşme imkânı bulabilecekleri önemli bir kamusal alan olarak görmektedirler. Tabii ki bunların yanı sıra farklı grupları bünyesinde barındıran kentin güvenlik ve aidiyet duygusunu da bireylere sağlaması temel gereksinimlerinden birkaçıdır.

Kente tutunmak, kendilerine bir yaşam inşa ederek sosyal çevrelerini geliştirmek, kentin sunduğu hizmetlerden yararlanmak büyük bir çaba ve aynı zamanda süreç gerektirir. Bu konuda kadınlar dezavantajlı grupları oluşturmaktadır. Çünkü artık sanayileşme, bilgi teknoloji ağlarının gelişmesi, rekabet, uzmanlaşma, küreselleşme gibi birçok etken kadın ve erkekleri özel alandan kamusal alana çıkmaya zorlamış, yaşama özgü sorumluluklar iki katına çıkmıştır. Erkekler nispeten kamusal hayatın kendilerine sunduğu imkânlardan yararlanmak için ev içi işlerden uzaklaşarak dış dünyada daha fazla kendilerini ifade etme kanalları bulurken bu, kadın açısından biraz daha uzun soluklu çaba ve özveriye gerekli kılmıştır.

Türkiye’de kentte yaşayan kadın ile ilgili genel tablo şu şekilde özetlenebilir: Türkiye’de kırdan tarım sektöründe çoğunlukla ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar, göçle kente geldiklerinde aynı beceri ve eğitime sahip olsa bile kente göç eden erkekler kadar iş gücü piyasasında yer bulamamaktadır. Bunun nedenleri arasında, kadınların, iş gücü piyasasının ihtiyaç duyduğu niteliklere sahip olmamaları, ailede bakım yükümlülüğünü üstlenmeleri, aile-çevre baskısı ve piyasanın getirdiği sınırlamaları saymak mümkündür (CEDAW, 2008, s. 35). Bununla birlikte kadınlar kentte eğitim olanaklarından yeterince yararlanamadıkları için genel ücret düzeyinin düşük olduğu sektörlerde istihdam edilmekte, kırdan istihdam edilen kadınlar büyük ölçüde ücretsiz aile işçisi olarak kentte kayıt dışı sektörde asgari ücretin altında ve evde düzensiz-sigortasız fason işlerde çalışmaktadır. Ülker’e (2009) göre, Türkiye’de hâlihazırda yaşanan, kırdan kopan kadının kentte eve kapanması veya üretimin dışına düşmesidir. Bunun gerisinde ataerkil şekillenişin ev dışında çalışmayı olumsuzlayan bakışı kadar, uygun iş bulma umudunun olmaması, bir başka deyişle Türkiye ekonomisinin yeterli düzeyde istihdam yaratmaması yer

almaktadır. Bu durum göstermektedir ki kent yaşamının gerektirdiği formasyona sahip olmayan kadınlar kentte emek-yoğun işlerde uzun zamanlı çalışmak durumunda kalmakta veya üretime ev içinden, sağlık ve sosyal güvence imkânlarından yoksun bir şekilde katılmaktadır. Buna geleneksel ev içi roller (yemek, bulaşık, ütü, çocuk bakımı gibi) de eklenince kadın açısından farklı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kent yaşamının kozmopolit yapısı, dışarıdan fazla göç almasıyla birlikte farklı kültürlerin bir arada yaşama zorunluluğu güvenlik açısından kadınların kent yaşamına ilişkin özgürlüklerini sınırlandırmaktadır. Son yıllarda artış gösteren kadına şiddet ve kadın cinayetlerinin çoğunun gerçekleştiği mekân kent dokusudur ve bu, çözüm bekleyen önemli meselelerin başında gelmektedir. Bu konuda Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı-Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü iş birliği ile yapılan “*Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması*” kapsamındaki verilere dayanılarak hazırlanan özet raporda, özellikle büyük kentlerde yoksulluk, işsizlik ve diğer gerilim yaratıcı faktörlerin etkisiyle erkeklerin iktidarının belli ölçülerde sarsılması ve bu sarsılmanın şiddet uygulama eğiliminin artmasında rol oynadığı dile getirilmiştir (KSGM, HNEE, 2014, s. 13).

BM güvenli ve kapsayıcı bir kentin şu niteliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir (UN Women, 2011, s. 4):

- Kadın ve kızlar, cinsel taciz ve diğer cinsel şiddet türlerinden korkmadan kentte yaşayabilmelidirler.
- Ev veya sokak, neresi olursa olsun, kadınlar ayrımcılıkla karşılaşmamalıdır.
- Kadınların ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hakları garanti altına alınmalıdır ve kadınlar, kendi yaşamlarını ilgilendiren kararların alınmasına etkin bir şekilde katılmalıdırlar.
- Devlet, kentteki bütün yurttaşların haklarını garanti altına almalıdır.
- Devlet ve yerel yönetim, kadına yönelik şiddet konusunda dikkatli olmalı; önleyici tedbirler almalı ve şiddete karşı cezalar getirmelidir.
- Devlet ve yerel yönetimler, kentteki kadınların adalete erişimlerini garanti altına almalıdırlar.

Dolayısıyla kentin özellikle dezavantajlı kesimi olan kadınların ve kız çocuklarının kamusal alanda gündelik yaşamlarını sürdürebilecekleri fırsatlara erişebilmeleri önemli bir husustur. Özellikle sokak ve caddelerin, çalışma alanlarının, eğlence mekânlarının kadın açısından da düşünülerek denetlenmesi, olağan dışı olayların ve sorunların bertaraf edilmesine önemli bir imkân sağlayacaktır.

Kent çalışmaları alanyazını (literatür) mekân ile toplumsal cinsiyet ilişkisine son derece sınırlı bir biçimde bakmaktadır. Mekânın diğer toplumsal asimetriyle birlikte, cinsiyet temelli olarak da belirlendiği gerçeği ihmal edilmektedir. Aynı şekilde kentsel toplumsal hareketler alanyazınına bakıldığında da toplumsal hareketlerin genelde cinsiyetsiz bir sınıf mücadelesi eksenine oturtulduğu görülür (İngün, 2013, s. 216). Oysaki mekân, sosyal ve kültürel yapının ürettiği formlarla anlam kazanır ve kadın ile erkeğin toplumsal yaşamla kurduğu ilişki ağlarını belirler.

Çalışma, kentsel mekân ile kadına ilişkin mekânda üretilen geleneksel bilgi kodlarını, toplumsal değer yargılarını ve kültürel anlam kodlarını kadın katılımcıların bakış açılarıyla çözümlemektedir. Bu bağlamda araştırma, Denizli merkezde yaşayan alt ve üst sosyoekonomik ve kültürel özelliklere sahip ailelerde yaşayan kadınları kapsamaktadır. Denizli Antik Çağ'dan beri dokumacılık geleneğini sürdüren (her ne kadar son yıllarda tekstil sektöründe önemli oranda düşüş görülse de) önemli bir ildir ve bölgede kadın emeği yoğun olarak kullanılmaktadır. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), 2013 yılında Türkiye çapında yapmış olduğu kadın istihdamına ilişkin çalışmasını yayımladığı *İstihdam İzleme Bülteni*'nde Edirne'den (%32.6) sonra ikinci sırayı Denizli'nin (%31) aldığını belirtmiştir (TEPAV, 2013, s. 22).

Türkiye genelinde %25 olan kadın istihdamı, Denizli'de %31 yani Türkiye ortalamasının üzerindedir. Denizli'nin kadın istihdamındaki başarısının nedeni tekstil sektörünün kentin en temel ekonomik kaynağı olmasıdır. Günümüzde güç istemeyen emek yoğun çalışmayı gerekli kılan makine ve dikiş gibi araçları kullanmanın "kadın işi" olarak görülmesinin kadın istihdamında payı büyüktür. Bir de erkek emeğine göre kadın emeği daha ucuz bir iş gücü olarak görülmektedir. Denizli'de tekstilde çalışan kadınların yarıdan fazlası 17-25 yaş arasındadır. 16 yaş ve daha küçük yaşta çalışanların oranı %30'u bulmaktadır. Bu gösteriyor ki kadınlar çok genç hatta çocuk yaşta iş hayatına atılıyor. Çoğunlukla evlilik, doğum ve annelik gibi gerekçelerle eve dönüyor. Böylece sektördeki kadın istihdamı sürekli yenileniyor. Kadın işçi sayısının erkek işçi sayısından fazla olmasına karşın kadın yönetici sayısı %4'ü bulmuyor. Fabrikalarda emzirme odaları ve çocuk bakımı için kreş bulunmuyor. Mesela Denizli Organize Sanayi Bölgesi'nde 100'ün üzerinde tekstil fabrikası olmasına, 20 binin üzerinde işçi çalışmasına karşın kreş yok. Denizli merkezden 18 kilometre uzaklıkta çalışan binlerce kadın işçi, sabah evden çıkarken çocuğunu emanet edecek, baktıracak yer bulamıyor. Düşük ücret, 10-12 saatlik yoğun çalışma şartları ve geleneksel aile rolleriyle iş hayatı arasında ikilem yaşayan kadın sonunda tercihini evden yana kullanıyor ve işten ayrılıyor (www.denizlihaber.com)

Bu çerçevede Denizli'nin sosyoekonomik yapısı göz önüne alındığında istihdam açısından kadın nüfusuna yönelik fırsatları olmasına karşın, farklı illerden çok sayıda göç alması ve kalabalıklaşan kent merkezinde mekân kullanımının giderek zorlaşması temel bir sorunsaldır. Bu yüzden çalışmada, kadınların bilgi ve deneyimleriyle harmanladıkları sözlü anlatılarına başvurmak, kente ilişkin cinsiyet-mekân örüntülerini daha iyi çözümlenmemizi sağlayacaktır.

Bu noktadan yola çıktığımızda çalışmanın amacı, kentsel yaşamın düzenlenmesi ve biçimlenmesinde önemli roller üstlenen kadınların kent mekânında karşılaştıkları fiziksel, kültürel ve sosyal ayrışmalara yönelik ne tür sorunlar yaşadığını onların anlatılarından yola çıkarak açıklamayı hedeflemektedir. Bu çerçevede, özel ve kamusal alanda kadınların öznelliklerini inşa ederken kentin sosyokültürel dokusu hangi noktalarda kadına sınırlar çizmektedir ve bu konuda ne tür sorunlar yaşanmaktadır sorusu araştırmanın temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Kişisel anlatıların ortaya çıkmasındaki toplumsal bağlam ve bu anlatıları besleyen sosyokültürel ilişkiler ağının bu çalışmada çözümleniyor olması kente ilişkin araştırmalar kapsamında önemli bir sosyal problemi de tartışmış olacaktır.

1. Araştırmanın Metodu

Araştırmada nitel veri toplama tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak kadınların kent yaşamında karşılaştıkları güçlüklerle ilişkin düşünce ve deneyimlerine yer verilmiştir. Böylelikle kentteki yaşam kültürü, bu kültürün tecrübe edilmesi, mevcut sorunların içeriği, görüşmecilerin içinde buldukları sosyal sınıf ve yaş üzerinden aktarılmıştır. Kadınların ev içinde icra ettiği geleneksel roller ve bu rollerin gerektirdiği sorumluluklar kimi zaman kadını özel alanda ev işleriyle sarmalarken kendilerini ifade edebilecekleri sosyal dünya ile ilişkilerini de sınırlar. Böyle bir süreç ev ve eve ait olan ile sosyal dünya arasında bir ikilem yaratır. Dolayısıyla kadınların ev içindeki rol ve sorumluluklarının ötesinde kamusal alanda var olduklarını duyumsamaları önemli bir meseledir. Özellikle mahalle ve hane içinde sınırlı alanlarda yaşayan kadınların kentsel hizmetlere erişim ve bu mekânların kullanımına ilişkin fırsatlara ulaşması birtakım sorunların da çözümlenmesini kolaylaştıracaktır.

Bu bağlamda çalışmada kent mekânının kullanımı açısından kadınların yaşadığı sorunların farklı yaş gruplarında ne şekilde ifade edildiği, bu konuda kuşaklar arasında farklılıklar olup olmadığı sorusu yaş ölçeği dikkate alınarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Çünkü toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, bilgi-teknoloji ağının gelişmesi, çalışma yaşamının doğurduğu rekabet ve eşitsizlikler, boşanmanın artması ve tek ebeveynli ailelerin görece artış göstermesi, ekonomik krizler, kültürel anlam kodlarının biçim değiştirmesi kuşaklar açısından kentsel alanların kullanımını değişik yönlerden etkilediği düşünülmektedir. Bununla birlikte sınıflar arası farklılıklar, kadının kent

hizmetlerine erişimini ve sorunların boyutunu etkileyen başka bir ölçektir. Bu kapsamda çalışmanın katılımcı grubu Denizli merkezde yaşayan alt ve üst sosyoekonomik düzeyde yer alan kadınları kapsamaktadır.

1.1. Katılımcılar

Çalışmaya dâhil olan katılımcılar, Denizli'nin gecekondu ağırlıklı mahallelerinin yer aldığı alt sosyoekonomik semtler ile sosyoekonomik açıdan refah seviyesinin yüksek olduğu semtlerden seçilmiştir. Bu iki sosyoekonomik grubun seçilme nedeni ise, mekânın kullanımına ilişkin ayrışmayı belirleyen temel etkenlerden birinin bireylerin kaynaklara erişim ve kullanımı olduğu gerçeğinden hareket ettiğimizde bu iki sınıf arasında daha net analizlerin yapılıp karşılaştırma imkânı sağlanacağı varsayımdır. Dolayısıyla bu iki grubu karşılaştırmak anlamlı sonuçların ortaya çıkmasını da mümkün kılacaktır. Çalışmanın genel çerçevesi içinde, TÜİK'in sosyoekonomik düzeye ilişkin verileri bölgesel düzeyde olduğundan Denizli yerelinde semt bazında istatistiki bir veri tabanına ulaşılamamıştır. O yüzden seçilen sosyoekonomik düzeyin belirlenmesi açısından katılımcıların ikamet ettiği yerleşim yerindeki mahalle muhtarlarından o yerleşim alanında yaşayanlarla ilgili genel bir bilgi edinilmiştir. Bununla birlikte katılımcıların yaşadıkları bölge ile ilgili genel kabuller, görüşmeler sırasındaki gözlemlerimiz ve kadınlara yönelttiğimiz demografik sorulardan da yola çıkarak sosyoekonomik düzey hakkında genel bir bilgi tabanı oluşmuştur.

Çalışmada farklı sosyoekonomik yapılarda ve yaş gruplarında olup kentte yaşayan kadınların kent yaşamını nasıl deneyimledikleri, ne tür güçlüklerle karşılaştıkları onların anlatılarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun dışında belirli bir meslek, eğitim düzeyi, medeni durum gibi kategorik bir ayrıma gidilmemiştir. Katılımcılar 25-55 yaş aralığında olup çalışmada alt ve üst sosyoekonomik grupta yer alan toplam 20 kadınla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler katılımcılardan izin alınarak ses kayıt cihazına kaydedilmiş ve deşifreleri 1 aylık zaman aralığında araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Katılımcıların seçilmesinde amaçlı örneklem tekniği kullanılmıştır. Bu örneklemin kullanılma nedeni ise araştırmanın konu ve içeriğini oluşturan kentte yaşayan kadınların sorunları hakkında, belirli bir amaç etrafında derinlemesine bilgi toplamaktır.

1.2. Verilerin Analiz Süreci

Araştırmada öncelikli olarak görüşmecilerin izni alınarak elde edilen ses kayıtlarının transkripsiyonu yapılmıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak görüşme verilerinden temalar oluşturulmuştur. Temaların oluşturulma sürecinde

açık, eksen ve seçici kodlama yapılmıştır. Bu şekilde verilerin tematik olarak analizi çalışmanın sistematik olarak yorumlanmasını sağlamıştır.

Araştırmanın veri analiz sürecinde görüşmecilerin üzerinde en fazla durdukları konular dikkate alınarak kategorilere ayrılmış ve kodlamalar arasında ilişkiler kurularak araştırmanın tematik çatısı oluşturulmuştur. Bu çerçevede araştırmanın temaları oluşturulurken ilk olarak açık kodlama yapılarak alanyazındaki kavramlar, sözcükler ve bunları şekillendiren özellikler genel bir kategori hâline getirilmiştir. İlk kategoriler açık kodlama sürecinde oluşturulduktan sonra kategoriler arasında ilişki kurmamıza yardımcı olan eksen kodlama gerçekleştirilmiştir. Böylece birbiriyle yakından ilişkili birçok kavram daha genel bir kavram altında toplanmıştır. Son olarak seçici kodlama ile önceki kodlamalarla belirlenmiş olan temalar yeniden gözden geçirilerek düzenlenmiş ve araştırmanın ana temaları oluşturulmuştur.

2. Kadınlar İçin Güvenli ve Kapsayıcı Kentin Olabilirliği Üzerine

Ülkemizde 1950’li yıllardan itibaren devam eden hızlı kentleşme sonucunda şehirlerde yaşayan nüfusun oranı 1950 yılında %25 iken, 1980 yılında %44’e, 2000 yılında %65’e ve 2012 yılında %77’ye kadar çıkmıştır. 2016 yılı sonu itibarıyla dünya nüfusunun %54’ü, ülkemiz nüfusunun %88’i şehirlerde yaşamaktadır. 2050 yılında ise dünya nüfusunun üçte ikisinin, Türkiye nüfusunun ise %95’inin şehirlerde yaşayacağı öngörülmektedir (Şehircilik Şûrası, 2017, s. 6).

Bu rakamlara baktığımızda giderek artan nüfus ve bu nüfus içindeki bireylerin geleneksel değerlerini sürdürebilmeleri noktasındaki zorluklar, mahalle kültürü dediğimiz komşuluk ve akrabalık ilişkilerini devam ettirerek daha samimi ve dayanışma odaklı bir yaşamın sürdürülebilirliğine duyulan özlemi de artırmıştır. Özünel’e (2015, s. 48) göre her biri çeşitli nedenlerle köylerinden ayrılarak kente göç eden bir grup insanın ekonomik bütün kısıtlamalara karşın önce evlerini inşa etmeleri ardından da kendi iç dinamiğinde canlı bir birim olan mahalleye dönüştürme hikâyeleri temelde geleneksel kültür kodlarını barındıran önemli bir süreçtir. Hatta bu süreçte, mahallelerinin dönüşmesi, mahallenin demografik yapısının değişmesi, gecekonduların yerlerini apartmanlara bırakması, geleneksel yaşam pratiklerini gerçekleştirebilecekleri mekânların birer birer yok olması birlikte uzun yıllarını geçiren insanlar için pek de kolay kabullenilen bir durum olmamıştır.

Jane Jacobs (1992), *The Death and Life of Great American Cities* isimli çalışmasında, büyük şehirlerde komşuluğun henüz yok olmadığı mahalle ve sokakların kent hayatının en can alıcı yerlerinden biri olduğunu söyler. Bu tarz yerlerde komşuluk ilişkilerinin, dayanışma ve dayanışmayı kolaylaştıran yapıların varlığından bahseder. Ona göre, şehir planlamacıları büyük blok yapılara odaklanarak canlı sokakların avantajlarını gözden kaçırmaktadır.

Aslında bu tarz bölgeler, yaratıcı sınıfların yaşam ve çalışma alanı olarak tercih edebilecekleri bölgelerdir.

Sokak özellikle kadınlar açısından oldukça önemlidir. Öte yandan sokak evden farklı olarak diğer insanlara açık bir alan olduğundan her ne kadar ana cadde ve çalışma alanları ile kıyaslandığında görece daha az olsa da kadınların sadece komşu kadınlarla değil belirli ölçülerle diğer insanlarla da kamusal oldukları mekânlardır. Sokağı kontrol etmek, mahalledeki gündelik yaşamı da kontrol etmek anlamına gelmektedir. Sürekli olarak evde bulunan kadınlar, çoğunlukla pencereden oturdukları sokağı izleyerek sokakta oynayan çocuklarının güvenliğini ve herhangi bir olağan dışı faaliyet veya yabancıların varlığını kontrol etmektedirler (Demirbaş, 2012, s. 52).

Kadınların kendilerini rahat ve güvende hissettikleri yer, kendi çabalarıyla kurdukları mahalleleridir. Bu bağlamda mahallenin kentle ilişkiyi sağlayan kendi içinde geleneksel kodları da barındıran bir eşik olduğu söylenebilir. Mahalle, bir taraftan ev ve sokak arasındaki mahremiyeti biçimlendirirken diğer taraftan kent kültürüyle ilişki kapılarını aralayan canlı bir organizma gibidir. Mahalleli kendi sınırları içinde güvendedir ve kendi geleneksel kodlarıyla ördüğü mahalle duvarını kentten gelebilecek olumsuz tehlikelere karşı savunma ihtiyacı hisseder. Kendini mahalleye ait hissetme ihtiyacı tam anlamıyla geleneksel bir ilişki ağını gerekli kılar (Özünel, 2015, s. 53).

Kentsel mekânlar farklılaşan deneyimlere göre insanların zihinlerinde güvenlik derecelerine göre kümelenir ve kadınların büyük bir bölümü güvenlik tehditleri nedeniyle bazı mekânlardan uzak dururken zorunlu kaldıkları durumlarda bir erkeğin muhtemelen yaşamayacağı korku ve endişeyi hissederler. Bilişsel haritaları böyle şekillenir. Bu korku ve endişe kadınların davranışlarını yapılandırır (Cantek, Ulutaş ve Çakmak, 2014, ss. 123-124).

Mahallede, sokakta (kendi sokakları görece tanıdık ve rahat olsa da) ve özellikle caddelerde yürümek kadınlar için oldukça streslidir. Çünkü Bourdieu'ya (2015, s. 76) göre, tahakküm süreçlerini anlamamanın önemli bir ölçütü ve bir toplumsal mücadele alanı olan “beden” ve “bedenle kurulan ilişki”, sokak ve caddelerde ataerkil örüntülere dayalı olarak çeşitli şekillerde tezahür etmektedir. Ona göre, bir erkek veya bir kadının yapması veya yapılmaması gerekenler kendilerine sunulur. Bu, daha çok “eril kamusal evren” ile “dişil özel dünya” arasındaki kamusal meydan ile ev arasındaki ayırım şeklinde gözlenir. Bu çerçevede eril tahakküm düzeni içinde kadına bedenini nasıl kullanması gerektiği öğretilmekte ve bir süre sonra farkında olmadan ve doğalmış gibi yinelenen tekrarlarla kalıcılışmaktadır. Harvey (2011, ss. 30, 111) de beden ve bedene ilişkin söylemlerin toplumun işleyişini anlamamız açısından mikro düzeyde dikkate alınması gereken önemli bir konu olduğunu dile getirir. Ona göre, çoğu insan

için duyuşsal deneyim ve duyuşsal toplumsal ilişkilerin zemininin yerellekle sınırlı olduğu, çünkü maddi açıdan bedeninin ve kişinin yerel yaşamın tikel koşullarına tabi olduğu gibi bir kabul söz konusudur.

Kadınlar gündelik yaşam içinde etkinliklerini gerçekteştirirken kent çeperinde yaşanan değişim ve dönüşümlere ayak uydurmak için farklı sosyal gruplarla etkileşim ve entegrasyon biçimlerine dâhil olurlar. Güvenlik açısından tehdit unsuru olabilecek mekânlardan geçerek içinden evine gidiş- dönüş yolu ve saati gibi, çalıştığı için çocuklarının bakımını sağlayabilecek merkezlerle iş yeri arasındaki mesafenin süresi gibi, eğlenmek ve dinlenmek için seçtiği mekân ve o mekânda bulunduğu saat aralığı gibi durumlar kadınların kent hizmetlerinden yararlanırken dikkate almak zorunda olduğu önemli ayrıntılardır. Dolayısıyla bu sorunlar kadının kent yaşamına dâhil olduğu mekânsal seçimleri keskinleştirmekte, sınırlı alanlarda yaşamak durumunda bırakmakta ve birtakım dayatmalar getiren sorunlar yumağını oluşturmaktadır.

Bu durumda nüfusun artması ile birlikte mekân-birey ilişkisine yönelik sorunları çözebilmek için yerel yönetimlere düşen sorumluluk oranları, insan odaklı yaşam alanları oluşturabilme çabaları, güvenli ve yaşanabilir kentlerin ortaya çıkması kent yaşamı ile mücadelede önemli konulardır. Aksi takdirde nüfus yoğunluğu ve nüfusun demografik yapısı göz önüne alındığında suç, kültürel yozlaşma ve kültürel yabancılaşma, toplumsal değerlerin erozyona uğraması, şiddet olaylarının artması gibi sorunlar kentin kimliğini de olumsuz yönde etkileyecektir. Söz konusu sorunların varlığını tespit etmek ve bu konuda çözümler stratejileri geliştirmek kent kimliğinin çelişki ve çatışmalarını da ortadan kaldıracaktır.

3. Bulgular

3.1. Ev İçindeki Aidiyetten Kentin Sosyal Yaşam Alanlarına Doğru Kadın Anlatıları

Henüz sanayileşme, kentleşme, uzmanlaşmanın yeni yeni filizlenmeye başladığı ve ataerkil ilişkiler ağının belirleyici olduğu zamanlarda kadın daha çok ev içi alanla özdeşleştiriliyordu. Simon De Beauvoir ev kadınını “Ev kadını zamanın dışındadır; o, hiçbir şey yapmaz, sadece şimdiyi sürükler.” şeklinde tanımlamaktadır. İkinci dalga feminizmin çözümler önerisine göre, kadınların kendilerine daha çok zaman ayırabilmek ve kendilerini anlayıp geliştirmek için “evi terk etme”si ve kamusal alana çıkması gerekmektedir. Fakat yapılan etnografik çalışmaları göstermektedir ki kadınlar her ne kadar ev işlerinin zorluğu ve tekdüzeliğinden yakınsalar da yaşamlarını ve kimliklerini eve referansla tanımlamaktadırlar. Bunun onları mahrum ettiği özgürlüklerin farkında olsalar da birçok kadın için ev işleri hayatta en değer verdikleri insanlar için dışarıdaki dünyanın karmaşasından uzak, huzurlu ve konforlu bir

yer yaratıyor olmanın verdiği haz ve gururu ifade etmektedir (Demirbaş, 2012, s. 55).

Çağdaş feminizmin içinde doğduğu çevre olan 20. yüzyıl kenti, öncelleri gibi keskin bir biçimde farklılaşmış toplumsal cinsiyet rollerini yansıtan ve güçlendiren bir yapıya sahiptir. “*Toplumsal cinsiyetlere özel mekânsal bölünme*” ile “*kadınların mekânı*” ev ve komşuluk birimi ile sınırlandırılmıştır. “Annelik ve karılık” temelinde tanımlanan kadınlar, erkeklerin kamusal çalışma alanlarından yalıtılmış ve özel denemeye alana yerleştirilmiştir. Yeni kentler uygulaması bu mekânsal bölünmenin tipik bir örneğidir. Komşuluk birimi temelinde tasarılan yeni kent, özekselleştirilmiş (merkezi) kentten ayrı bir “kadınlar ve çocuklar” bölgesidir (Alkan, 1999, s. 8).

Tarihsel süreç içerisinde kadınlar evin mahrem dünyasına kapatıldıkça para kazanan erkeklerin geçim sağlama keyfiyetine bağımlı hâle geldiler. Çünkü ev kadınlığı ve annelik dışında bir iş yapmayan kadınlar-ister işçi sınıfından ister burjuva sınıfından olsun- bir erkeğin sağlayacağı geçim dışında kendi ayakları üzerinde durma şansını yitirmişti. Erkeklere bağımlı olmayı değil, yaşama karışmayı, toplumsal fırsatlara erişimde eşit haklara sahip olabilmek için erkekler gibi para kazanmayı isteyen kadınların sayısı arttıkça bu talepleri mevcut siyaset kurumlarının hiçbirinin içermek niyetinde olmadığı görüldü. Bununla birlikte ücretli çalışan aile-reisi erkek ve karşılıksız ev-içi emek sahibi kadın ikilemine dayalı modern kentli aile ile kapitalist iş gücü piyasalarının cinsiyetçi yapılanmaları arasında kadınları sıkıştırıp çözümsüz kılan gerilimin, devletin sosyal risk düzenlemeye yönelik finansal politikaları sayesinde sakinleştirildiği söylenebilir (Sancar, 2012, ss. 30-32).

Tarımdan sanayiye geçen ve kent merkezlerine göç ederek daha iyi bir yaşam arzulayan ailelerde, erkekler kadar kadınların çalışması da gerekli hâle gelmiştir. Çalışma hayatına katılan kadın için kent hizmetlerine erişim farklı bir bilgi kaynağı ve deneyim kazanma zorunluluğunu da gündeme getirmiştir. Bununla birlikte kadınların ücretli işte çalışmaya başlamaları kentsel yapıyla çevreyle iletişime geçmelerine sebep olurken birtakım güçlüklerle mücadele etmelerine de zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla kadınların sadece mahallesindeki komşuluk ilişkileri ve ev içi sorumluluklarından oluşan hayatı artık kamusal alana taşınmış, kentin olanaklarından yararlanma gerekliliği mekânsal hareketliliği de zorunlu kılmıştır.

Yapmış olduğumuz çalışmada kadınların özel alanda kendilerine çizilmiş mekânların ötesine geçme ve görünür olma yolundaki söylemleri, kentli kadının mücadelesini de göstermektedir. Kentin en temel özelliklerinden biri ev ile işi birbirinden ayırmasıdır. Kadın açısından iş yerinin eve uzak oluşu birtakım sorunları beraberinde getirirken kentin farklı mekânlarından geçerek işine ve

evine ulaşması sosyal mekânlarla etkileşime geçmesine sebep olmaktadır. Örneğin iş dönüşü bir arkadaşıyla oturup dışarıda çay-kahve içmesi, terziye uğraması, alışveriş yapması, kuaföre gitmesi gibi daha birçok etkileşim, kadının sosyalleşmesine ve kente uyum sağlamasına da aracılık etmektedir. Böylelikle kadın kent yaşamını, kendi tercih ve beklentileriyle yeniden deneyimlemektedir. Görüştüğümüz kadınlardan E.Ç., iş hayatının bir kadını kentin diğer imkânlarına ulaştırmak için nasıl bir vazife gördüğünü şöyle ifade etmiştir:

“Ben işe gitmeyi evde kalmaktan çok daha fazla seviyorum. Neden dersiniz. İşe gittiğimde yoruluyorum. Ama dönerken şöyle mağaza-vitrin bakmak beni çok rahatlatıyor. Bir şeyler giyip-çıkarıyorum havam değişiyor. Stresimi atarak eve geliyorum. Bu bana çok iyi geliyor.” (27 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Kentin alışveriş merkezleri ve yeme-içme yerleri ile çeşitlenmesi özellikle özel alanda uzun zamanlar geçirmek zorunda olan kadın açısından önemli bir avantajdır. Kimi zaman çocuk-yaşlı bakımı için uzun süreler evde mesai yapmak zorunda kalan kadın, kentin sokak ve caddelerini bir terapi alanına dönüştürebilmektedir. Katılımcılardan L.S. şunları aktarmıştır:

“Benim iki çocuğum var. Birine evde ben bakıyorum, oğlum da 6.sınıfa gidiyor. Sürekli çocuklarla iç içe olmaktan ve ev işlerinden bunalıyorum. Bazen çocukları anneme bırakıp çıkıyorum. Şöyle bir iki dolaşip gezmek bana çok iyi geliyor. Nefes aldığımı hissediyorum. Çıkmasam vallahi sinir krizi geçiririm.” (34 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Kent, farklı yaşam merkezleri ile kadınları aile ve iş hayatındaki gündelik sorunlardan uzaklaştırmakta ve tekrar yaşama uyum sağlaması ve üretebilmesi için onu güdülemektedir. Kentin bu merkezleri genellikle sosyal tesisler, alışveriş merkezleri, dinlenme alanları ve spor merkezleridir. Hafta sonları veya hafta içi gündüz ve akşam saati seçenekleri ile çalışan-çalışmayan kadınları düşünerek yapılan programlar-yüzme, sağlıklı yaşam (fitness), plates vb., ahşap boyama ve el sanatları kursları, müzik kursları gibi farklı dallar kadını ev içi alandan sosyal yaşam alanlarına doğru yönlendirmektedir. Kent, böylelikle farklı bireylerle sosyalleşebileceği, günlük kaygılarından kurtulabileceği birtakım imkânlarla kadınları kamusal alana davet etmektedir. Bu hizmetlere erişim noktasında, maddi imkânı olmayan kadınlar için yerel yönetimler belediyeler aracılığıyla eğitimler finanse ederek kadınların bu hizmetlere ulaşmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda cadde kenarlarına ve sokak aralarına belediyenin yaptırdığı spor aletleri de spor merkezlerine ilişkin alım gücü olmayanları düşünerek sosyal yaşam hizmetlerine erişimi kolaylaştırmaktadır. Bu noktada görüşmeciler kent yaşamına ilişkin sunulan fırsatları şöyle değerlendirmektedir:

“Artık kent eskisi gibi değil. Vakit geçireceğimiz çok seçenek var. Ben mesela akşamları spor merkezine yazıldım, oraya gidiyorum. İnanılmaz

rahatlıyorum. Zayıfladıkça ve spor yaptıkça kendime güvenim geliyor. Bence önemli olan kadınlar kendileri için az da olsa zaman ayırırlar. Bunu kendileri için yaparlar” (28 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

“Ben belediyenin dikiş-nakiş kursuna gidiyorum. Arada sergiler oluyor, kermesler oluyor. Hem onları orada sergileyip satıyorum. Para kazanıyorum. Hem de yeni insanlar tanıyorum. Çok güzel oluyor. Kadınlara öneririm. Boş durmasınlar.” (46 yaşında alt sosyoekonomik grupta).

Sonuç olarak, geleneksel toplumlarda kadını iyi-vefakâr eş, anne olma rolleri ev içi alana hapsederken kent yaşamı kadının kamusal alana çıkmasını sağlamıştır. Kente göçle birlikte yaşam koşullarının giderek ağırlaşması, uzmanlaşma ve rekabetin ön plana çıkması, bilgi ve iletişim teknolojilerinin giderek artması ile erkeğin olduğu kadar kadının da sosyokültürel dünyası yeniden şekillenmiştir. Bu bağlamda özel alandan kamusal alana çıkan kadın, kent mekânlarını nasıl kullanacağını deneyimlemiş ve kendi yaşamını yeniden inşa etmenin yollarını aramıştır. Bu süreçte uygulanan politikalar da toplumsal farkındalıklara zemin hazırlamıştır.

3.2. Kentteki Emek Piyasasında Kadının Yaşadığı Sorunlara Genel Bir Bakış

Türkiye’de kadınların iş hayatında karşılaştığı sorunların başında düşük ücretle sigortasız işlerde çalışması gelmektedir. Özellikle erkeklerle kıyaslandığında çalışma hayatında kadınlar önemli oranda eşitsizlikler yaşamaktadır. Sanayileşmenin ivme kazanması ve emek-yoğun iş gücüne ihtiyaç duyulmasından sonra özellikle az gelişmiş ülkelerde emeğin çok daha fazla kullanıldığı sektörlerde sigortasız ve düşük ücretle çalışan kadınların sayısı artmış ve bu durum kadınların yoksullaşmasına sebep olmuştur. Özellikle son yıllarda “kadınların yoksullaşması”, “yoksulluğun kadınlaşması” gibi kavramlar sosyal bilimlerin araştırma nesnesi hâline gelmiştir.

Ülkemizde istihdam sorununun en büyük parçasını oluşturan kadınlar nüfusta ciddi şekilde yer almalarına rağmen istihdamda gerekli payı alamamakta, bu durum hem atıl iş gücünün hem de bağımlılık oranının artmasına neden olmaktadır. Kadınların daha aktif bir şekilde iş gücüne katılımı 1950’lere dayansa da kadınların iş gücüne katılımının önemi Kalkınma Planlarında veya çeşitli politika dokümanlarında sık sık belirtilse de kadın istihdamı Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden günümüze kadar çözülemeyen bir problem olarak devam etmiştir. Bunun genel ve topluma özgü bazı nedenleri ise 1950’lerin sonuna kadar tarımsal üretime dayalı bir ekonomi iken ekonomik yapıda meydana gelen değişimler ile buna eşlik eden sosyal dönüşümler, toplumsal değer yargıları, toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü, kente göç, tarımsal yapıdaki çözülme, geleneksel aile yapısının zayıflaması, ekonominin

istihdam hacminin düşük olması, kadın emeği talep yapısının zayıflığı, çocuk, yaşlı bakımı ve ev işlerinin kurumsallaşamaması, kadınların iş piyasasına girişini sağlayacak mekanizmaların olmaması, kadınların eğitim seviyesinin düşüklüğü ile aile ve çalışma hayatının dengelenmesinde yaşanan sıkıntılardır (Durmaz, 2016, s. 40).

Kentlerde yaşanan dönüşümlerle birlikte kadınların kırsal bölgelere kıyasla daha fazla iş olanaklarına sahip oldukları söylenebilir ancak bu fırsatlar daha çok kayıt dışı sektörde artış göstermektedir. Kayıt dışı sektör, kadınların iş gücüne katılımının düşük olmasının nedenlerinden bir tanesidir. Yapılan istatistikler, kayıt dışı sektörü kapsamadığı için daha düşük ücretle ve daha kötü çalışma koşullarıyla çalışan kadınlar iş gücüne dâhil olmuyor görünmektedir (Kılıç ve Öztürk, 2014, s. 121).

Kadınların tarım, sanayi ve hizmet sektöründe emek yoğun çalışmalarına rağmen bu emeğin karşılığı olan ücretten pay alamamalarının altında geleneksel ataerkil anlayışın etkisi vardır. Bu konuda Özyeğin (2005, s. 99) şu tespiti yapar: Kadın emeği üzerindeki ataerkil denetim çoğunlukla, bir kadının yaşam boyu süren evcilliğinin, parasal ve toplumsal yönden kocasına bağımlılığının, aileyi geçindiren erkek rolüne dayandığı ekmeği kazanan kişi düzeninin bir sonucu olarak açıklanır. Aslında birçok araştırmacının belirttiği gibi, aileyi geçindiren erkek/ev kadını dizgesini evrensel aile biçimi sayamayız. Bu model özellikle kentsel merkezlere yerleşen eski kırsal ailelere uymaz. Ailenin geçimini sağlayacak parayı kazanan koca ve tam gün çalışan ev kadını Türkiye'deki kırsal toplumun özellikleri değildir. Türk köylüleri kadınlığın ve anneliğin kadınların ücretli işte çalışmasına karşı olduğunu düşünmezler. Tam tersine, iş ve toplumsallaşma alanlarının cinsiyete göre ayrışması geçerli olmasına rağmen, Türk köylüleri kadının ve erkeğin birbirini tamamlayıcı, üretici görevlerinin üzerinde dururlar. Kırsal Türkiye'nin birçok yanında, köylü kadınlar evdeki etkinliklerin yanında, tarımsal üretimin başlıca işçileridir ama üretim alanında bağımsız ekonomik aktörler erkeklerdir. Kadınların pek çok ekonomik faaliyeti, ister tarımsal üretim ve küçük ölçekli imalat, isterse hayvancılık biçiminde olsun, kadının bağımsız mülkiyete, ekonomik etkinliğe ve kazanca sahip olmayışı ile nitelenen ataerkil bir otorite yapısı altında örgütlenen akrabalığa ve haneye dayalı bir ekonominin üzerine kurulur. Örneğin, kadınlar işçi (pamuk, zeytin veya meyve toplayan mevsimlik işçi) olarak veya halı dokumacılığı gibi küçük ölçekli imalatta çalıştırıldıklarında ücretleri hane reisiyle müzakere edilir ve ona ödenir ve bunun sonucunda kadınlar parayı denetleyemezler.

Tarımın, kentleşmenin ve göçün metalaşmasıyla “geleneksel ataerkilliğin” maddi temellerinin yıkılması, erkeklerin baba ve koca olarak sorgusuz otoritesinden daha emin olmayı ve daha az güven duymayı doğuran bir durum ortaya çıkararak “yeni belirsizlik alanları ve cinsiyete ve yaşa bağlı ilişkiler

konusunda yeni bir müzakere” yarattı. Kadının kentsel alanlarda, kadın hareketliliği ve bireysel ücret ile nitelendirilen çalışması paternalist egemenliğin, korumanın ve kadının cinsiyet kimliğinin temelini doğrudan sarsan bir deneyim dünyasını gündeme getirdi. Artık kocanın işe karışmasına meydan vermeyen ve kadını evin dışına çıkarıp yakını olmayan yabancı (akraba değil) erkeklerle iş arkadaşı, işveren veya müşteri olarak, kırsal ortamları nitelendiren toplumsal denetimden yoksun bağlamlarda ilişkide bulunmasını gerektiren türden iş dizgelerinde sınırlı bir esneklik vardır (Özyeğin, 2005, ss. 101-102).

Kent kıra göre daha fazla nüfusu barındıran ve bireylerden daha fazla sorumluluk isteyen kozmopolit yapısıyla ihtisaslaşmayı, bilgi teknolojilerini kullanacak formasyonu, farklı mekânlarda çalışabilecek ve seyahat edebilecek hareket serbestliğini gerektirmektedir. Eğitim ve mesleki hareketliliğin artması ve çocuk-yaşlı bakımını başka kurumlara devretme zorunluluğu, uzun saatler süren çalışma temposu kentin bireye dayattıklarıdır.

Katılımcılardan N.G. kentin yaşamsal zorluklarının kendisine dayattığı sorumluluk ve sorunları şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Beni ailem okutamadı. Ben köyden buraya 22 yaşında gelin geldim. Ortaokul terkim. Denizli’ye gelince masraflarımız arttı. Çocuklar dünyaya geldi. Allah bağımlarsa 3 çocuğum var. Onların okuldur, kitapır çok ihtiyaçları oluyor. Ben de bir işe girmem gerekiyor dedim. Tekstilde bir yakınımız iş buldu. Kumaş kesiyorum. Akşam geç saate kadar mesaiye kalıyorum. Asgari ücretle çalışıyorum. Sigortam da yapıldı. Ama mesai parası vermiyorlar. Gün oluyor ki bir hafta izinsiz çalışıyorum. Çocuklara çok zaman ayıramıyorum. Çocuklar kendi başlarına büyüyor diyebilirim. Mahalledeki komşular göz kulak oluyorlar. Bakıcı tutamam, zaten aldığım maaş kuş kadar.” (50 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Kente yoğun çalışma temposuyla iş hayatında fazla sorumluluk alan bir başka katılımcı olan S.İ. çok farklı bir perspektiften sorununu anlatmıştır:

“Ben ilaç firmasında çalışıyorum. Bizim ücretler tatmin edicidir. Ama işimiz bir o kadar yoğun ve acımasızdır. Firma bizi zaman zaman yurt içinde zaman zaman da yurt dışında görevlendirir. Ben çok yoğun çalıştığım ve evde eşim ve çocuğuma sorumluluklarım olduğu için ev ve kendimle ilgili işleri minimize ettim. Şöyle söyleyeyim: Evdeki eşyalarımı azalttım, bana daha az iş olsun diye. Temizliğe daha az zaman ayırayım diye. Kıyafet alırken ütüleme gerektirmeyen kıyafetleri tercih ediyorum. Yani kendiliğinden ütülü olan, yıkasan da ütüsü bozulmayan kıyafetlerden bahsediyorum. Çocuğumu alışveriş merkezlerine götürerek zaman harcayacak annelerden de değilim. Tırnaklarıma oje sürmüyorum. Saçlarımı çok kısa kestirip ona ayrı bir zaman harcamıyorum. Kıyafet, saç, yemek, temizlik ve çocuk bakımı konusunda en az enerji, en az

zamanla hareket etmenin yollarını keşfediyorum. Çünkü işim çok zamanımı alıyor. Her şeye rağmen kendimden ve evde beni bekleyen sevdiklerimden uzaklaşıyorum. Bu da bir tür tükenmişliğe sebep oluyor.” (37 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

Baktığımızda aslında katılımcıların yaşı veya sosyoekonomik durumu fark etmeksizin kadının en temel sorunlarının başında kentin yoğun iş temposunda eve, eş ve çocuklarına fazla zaman ayıramamaları gelmektedir. Bu, kuşaklar arasında değişmeyen bir sosyal gerçekliktir. Kentli kadın, hem ağır iş temposuyla çalışıp hem de kentte çocuklarına bakacak bir yakın akrabaya sahip değilse farklı toplumsal kurumlarla bunu nasıl karşılayacağını kaygısını çok yoğun yaşamaktadır. Özellikle alt sosyoekonomik grupta yaptığımız görüşmelerde çocuk bakım işlerinin komşuluk ve mahalle kültürünün doğurduğu birincil ilişkilerle nispeten kolaylıkla çözümlendiği dile getirilmiştir. Buna karşılık üst sosyoekonomik gruptaki katılımcılar tarafından ifade edilen ortak sorun, kent kültürünün daha yoğun hissedildiği apartman hayatında çocuğun bakımının ve kime teslim edileceğinin daha sorunsal bir alan olduğudur. Çünkü çok fazla diyalogların kurulmadığı, yüz yüze ilişkilerin daha sınırlı olduğu ortamlarda güven problemi özellikle kadınlar için daha fazla önemsenen bir olgudur. Özellikle medya aracılığıyla her gün haber metinlerinde geçen çocuk istismarları ve bunun giderek artması kentte yaşayan anne ve babaları endişelendiren en temel problemdir. Katılımcılar geç saatlere kadar çalışma temposunda çocuklarının bakımını kontrol edemediklerini bunun da iş motivasyonlarının düşmesine sebep olduğunun altını çizmişlerdir.

Kentteki çalışma sektörü de kadınların yaşadığı sorunların niteliğini ve büyüklüğünü belirleyen etkenlerden biridir. Kadının çalıştığı sektör ve bu sektörün kadın açısından doğurduğu iş yükü, kadının hem aile hem de toplumsal yaşamdaki sorunların temel kaynağını da belirleyen önemli unsurlardır. Şöyle ki bankacılık sektörü, tekstil sektörü, satış elemanı daha yoğun ve stresli bir çalışma temposunu gerektirirken; öğretmenlik, akademisyenlik, idari kadroda çalışan memurlar görece kişiye biraz daha fazla yaşam alanı bırakan iş kollarıdır.

Bu bağlamda görüşme yaptığımız bankacılık sektöründeki katılımcı A.A. şunları dile getirmiştir:

“Bizde performans odaklı bir iş süreci var. Yani performansınıza göre puanlanıyorsunuz ve kurumunuzda yükseliyorsunuz. Kadınlardan hatırı sayılır banka yöneticileri olsa bile onların çoğu erkeklerden daha fazla fedakârlık yaparak bu noktalara geliyorlar. Bir de bizim işimiz yatırımcıyla kuracağımız diyaloglara göre şekilleniyor. Erkek bankacılar kadın bankacılara göre daha fazla kurum dışında müşterilerle görüşüp iletişim kurabiliyorlar, dışarıda iş toplantılarına katılabiliyorlar. Ama biz kadınların mobil hareketliliği erkekler kadar yok. Bununla birlikte evli ya da bekâr bir kadın olarak geç saatlere kadar dışarıda müşteri diyalogu çok

da hoş karşılanan bir durum olmasa gerek. Aynı zamanda bizi evde bekleyen çocuk, temizlik, yemek, ütü var. Yarın ne yiyeceğiz, ne pişireceğiz, çocuğuma hangi tatlıyı yapsam düşüncesi var. O yüzden biz kadınlar iş hayatımızın yanında bir de ev içi sorumluluklarımız olduğu için erkekler kadar bankacılıkta performansa göre yükselişlerden daha geç yararlanabiliyoruz ya da hiç yararlanamıyoruz.” (29 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

Dolayısıyla kadınların kent dokusu içinde erkeklerle benzer bir biçimde meslekte yükselme sürecini yaşayamamalarının en önemli sorunu çifte mesai yapmış olmalarıdır. Çifte mesai, kadınların bir taraftan aile sorumluluğunu üstlenirken bir taraftan da kamusal alandaki mesleki sorumlulukları yüklenmek zorunda kalmasıdır. Baskın olan aile içi değerler ve geleneksel roller kentli çalışan kadının yaşam alanını sınırlamaktadır. Bu nedenle kadınların mesleki açıdan yükselmesinde söz konusu sorumluluklar önemli bir engel oluşturmaktadır.

Türkiye’de kadınların ücretli işlerde daha çok çalışmaya başlamalarıyla birlikte erkeklerin daha çok ev işi yaptıkları ve kadınların paylarına düşen bakım ve ev işlerinin azaldığı gerçeğe bağdaşmamaktadır. Çeşitli çalışmalardan çıkan sonuçlara göre kadınların daha çok istihdam edilmesi eşler arasındaki iş bölümünü değiştirmemektedir. Kadının ücretli bir işte çalışmasının ev içindeki iş bölümünü etkilemesi için evin geçimini onun sağlıyor olması gerekmektedir. Ancak daha da önemlisi erkeğin işsiz olmasıdır: Erkeğin işsiz kaldığı evlerde roller eşit olarak paylaşılmasa da bir başka ifade ile kadın işten döndüğünde ev işlerinin önemli bölümünü üstlenmeye devam etse de geleneksel iş bölümünden iş paylaşımına doğru bir eğilim gözlenir. Yine de ev işleri ve çocuk bakımının çekirdek bölümü kadının omuzlarındadır (Başak, Kınır ve Yaşar, 2013, s. 27).

Kentte çalışan kadınların temel problemlerinden biri de sigortasız işlerde çalışmalarından dolayı sağlık hizmetlerine yeteri kadar erişim sağlayamamalarıdır. Bu noktadan baktığımızda katılımcılardan S.G. bu konudaki soruna ilişkin yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır:

“Ben evlere temizliğe gidiyorum. Bazen yarım günlüğüne çağırıyorlar bazen de tam günlüğüne gidiyorum. Öyle evler görüyorum ki burayı nasıl baş edip de temizleyeceğim... Bileklerim bez sıkılmaktan geceleri çok ağrıyor. Ama para kazanmam gerekiyor. Eşimin aldığı yetmiyor. 2 çocuğum var. Onları okutmak zorundayım. İlkokul mezunuyum. Şükür buna, çalışıyorum. Ama çok zorlanıyorum. Gün oluyor ki uzak yerlerden çağırıyorlar. Gitmem gelmem özellikle kış günleri geç saatleri buluyor. Sonra eve gelip bu sefer evin işini gücünü görüyorum. Rahatsızım sigortasız çalıştığım için kocamın BAĞ-KUR’u ile hastaneye gitmem lazım. Bu da kötü. Kendi sağlık güvencem olsa iyiydi. Ama hayat zor ne yapacaksın.” (52 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Gerek kentte gerekse köyde emek-yoğun çalışan kadınların temel problemlerinden biri de paranın kontrolü üzerinde söz sahibi olamamalarıdır. Özyeğin (2005, s. 225) çalışmasında, kadınların hane içindeki statüsünün yalnızca çalışarak para kazanmalarından değil ama aynı zamanda ve daha da önemlisi kazanılan geliri denetlemelerinden etkilendiğini vurgular. Yapmış olduğumuz çalışmada çarpıcı bir biçimde görüşmecilerden alt ve üst sosyoekonomik sınıf fark etmeksizin eşleri tarafından “gelirin denetiminin kadında olmasının erkeğin gücünü azaltacağı gibi bir algının olduğu, bu yüzden de erkeğin evdeki paranın nereye ve nasıl harcanacağı konusunda inisiyatifi elinde bulundurarak gücü, para üzerinden sürdürme eğiliminde olduğu” ifade edilmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki kadınlar gerek istihdam alanlarında gerekse ev içindeki ilişki örüntüleri temelinde birey olduğunu, çalışıp üreterek gerek topluma gerekse aile bütçesine katkıda bulunduğunu, bu sebeple özel ve kamusal alanda karar mekanizmalarında söz sahibi olma noktasında önemsenmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.

3.3. Kentteki Cadde ve Sokakların Kullanımında Kadınların Yaşadıkları Güçlükler

Kamusal alan, kadın açısından ataerkil baskı ve muhafazakârlıkla sarmalanan ve içinde farklı bileşenleri barındıran sorunlu bir alandır. Habermas’ın (1991) belirttiği gibi kamusal alan en yalın ifadeyle mekânsal açıdan insan ilişkileri ve etkinlikleri alanının ürünüdür. Bu alanı anlamak için sosyolojik bağlamda kültür ve aktörlerin iradelerini anlamak gerekir. Ancak o zaman toplumsalın içindeki ilişki ve etkinlik ağları anlaşılır. Bu durum; bireylerin yaşamdan beklentilerini, yaşam biçimlerini, diğerine bakış açısını, kendilik kimliğini, toplumsal değerleri anlamlandırma yollarını belirler.

Kentin kamusal alanı bireylerin resmî (formel) ve resmî olmayan (informal) sosyal ağlarla kurdukları ilişkilere dayanır. Bu sosyal ağlar kadın ve erkeklerin kentin kültürüyle yoğrulup sosyalleşmesine ve aynı zamanda ekonomik ve sosyal ilişkiler ağının güçlenmesine yardımcı olur. Fakat özellikle kadının evle kurduğu organik bağlardan toplumsal arenaya kadar uzanan süreçte birtakım eşitsiz koşul ve ilişkiler yumağının içinde yer alma zorunlulukları farklı sorunların da başlangıcını oluşturur. Aslında bir taraftan kamusal alana çıkması arzu edilen kadının bilinçlendirilmesi ve kadın hareketlerinin bu konudaki söylemlerinin giderek artması söz konusuysen diğer taraftan taciz, tecavüz, şiddet gibi patolojik süreçlerin artarak devam etmesi kadınların kamusal alandan uzaklaşmalarına neden olmaktadır. Kentin, kadını kamusal alana davet ederken dışlayıcı etkenleri bünyesinde barındırması kadın açısından bir çelişkidir (paradoks).

Bu çerçevede geleneksel ve ataerkil yapı kadını sadece aile içi ilişkilerde sınırlandırmakla kalmaz aynı zamanda gündelik yaşamda kullanılan cadde ve sokakların kullanımı noktasında da sınırlandırıcı bir rol üstlenir. Geleneksel sosyokültürel yapılarda kadının sokağa çıkmasının belli şartları ve belirleyenleri vardır. Örneğin kadının saat kaçta dışarı çıkacağı, kaçta döneceği, hangi saatlerde nerelerde bulunup nerelerde bulunmayacağı, yanında kendisine eşlik edecek birinin olup olmaması gerektiği gibi mevzular sorgulanır ve bu konuda karar çoğunlukla eş, baba veya ailenin diğer erkekleri (ağabey, enişte, kayın gibi) tarafından verilir. Bu durum, kent sosyokültürel ve ekonomik olarak üst katmanlarına doğru çıkıldıkça değişim ve dönüşüme uğrasa da dış dünyanın tehlikeli olduğu algısının insanların zihinlerinde medya ve bilgi teknolojileri aracılığıyla pekiştirilmesi, cadde ve sokakların kullanımı açısından kadının yaşam alanlarını kısıtlamaktadır.

Bu kapsamda kent merkezinde cadde ve sokakların kadın açısından ne tür anlamlar taşıdığı, kadınların kent mekânlarını kullanma biçimleri ve bunu etkileyen, şekillendiren mekanizmaların neler olduğu konusu ile ilgili olarak kadın katılımcılarla görüşülmüştür. Görüşmelerden elde ettiğimiz anlatılar şu şekildedir:

“Ülkemizde kadınların en temel sorunlarından biri sokağa, çarşı-pazara çıkıp rahatça dolaşamamasıdır. Özellikle de kadın güzel ve gösterişliyse bu büyük bir tehlike. Çünkü bu kadın giyinecek, makyaj yapacak ve daha gösterişli olacak. Hele bir de bekâr, genç bir kızsı o zaman onun sokakta yürümesi, toplu taşıma aracında yolculuk yapması zor. Aileler günümüzde çok endişeliler çocukları için. Özellikle de kız çocukları için daha çok endişeliler. Dışarıya sağlıklı gibi dolaşıp sapık olan bir sürü insanla dolu.” (S.F.,43 yaşında, üst-sosyoekonomik grupta).

“Bizim buralarda sokak lambaları özellikle kışın hep arızalıdır. Karanlık olur. Kocaman kız oldu benim kız. Ama ben hâlâ ona otobüs durağına kadar eşlik ederim. Bir gün okuldan gelirken biri takılmış peşine. Korkmuş kız da korkusundan bir şey diyememiş, çekinmiş. Ne bilsin, tehlike ne kadar büyük bilmiyorlar. Kadınların, kızlarımızın en büyük sorunu akşam özellikle kışın sokakların tekin olmamasından kaynaklanan saldırıya uğrama tehlikesi. Park var bizim buralarda, parkın bir bekçisi yok. Tuhaf tuhaf adamlar var. Hiçbir yerde görmediğim tipler.” (D.G., 54 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

“Caddeler ışıklandırılrsa da sokak lambaları artsa da insanımızın içinde kötülük varsa o her şekilde gelir bizi bulur. Neden biz kadınlar erkekler gibi korkusuzca dışarı çıkamıyoruz. Neden bu sorunu sadece biz yaşıyoruz. Bu yüzden çarşıya pazara gittiğimizde dilediğimiz kadar kalamıyoruz. Bir an önce evimize gitme telaşı var. İnanın ben arabada bile kapımı içerden kilitliyorum. Aynı evimin kapısı gibi. Çünkü kalabalıklarda da benim yaşam güvencem yok. Arabadayken de korna

çalan, laf atan, dalga geçen oluyor. Hiçbir yerde rahat yok bize. Ben bunun bir suç olarak kabul edilip bu insanlara caydırıcı cezalar verilmesini istiyorum. Ama maalesef böyle bir uygulama görmüyorum. Kadınlar her yerde bas bas bağıyor “Sokaklar bizim olsun!” diye. Ama seslerini duyan yok. Ben umutsuzum bu konuda.” (Y.Ç. 49 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

Kent zaman zaman dar ve karanlık sokaklarda kadını korku sarmalıyla kuşatır ve mekâna özgü sınırlılıkları besler. Böylece kadının özgürleşmesi ve sokakla kurduğu ilişki, kentin korku ve endişe uyandıran mekânlarında daralır. Bu konuda görüştüğümüz C.T. şunları aktarmıştır:

“Geçenlerde akşam saat dokuz gibi arkadaşım aradı, ‘Bana gel otururuz.’ dedi. Kışın erken hava karardığı için geç bir saat gibi gözükülebilir. Ama bana göre değil. Ben de ‘Gelirim.’ dedim. Arkadaşımın evi iki sokak aşağıda. Annem ‘Git ama varınca ara!’ dedi. Ben de giderken yol üzerinde ağacın altında içki şişeleri gördüm ve oradan bir adamın bana doğru geldiğini fark ettim. Adımlarım hızlandı. Çok korktum. O da arkamdan bağıyor: ‘Bir şey soracağım dur bekle!’ diye. Arkadaşımı aradım o da ağabeyiyle beni karşılamaya çıktı. Anneme söylemedim kızlar diye. Ama çok korktum. Artık o saatte çıkıyorum. Ortalık tehlikeli.” (26 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Kadınların gündelik yaşama ilişkin mekân pratikleri ve mekânı kullanma biçimleri toplumsal cinsiyete dayalı rollerle yakından ilişkilidir. Sanayileşme, kentleşme, eğitim ve meslek hayatında uzmanlaşma ile her ne kadar sosyal yaşam içinde kadınlar daha görünür olmaya başlasa da yine de cadde ve sokakların kullanımı tahakküm ilişkilerinin baskısı altındadır. Görüşmecilerden A.S., kent dokusuna ilişkin algının eşler arası ilişki ve kent merkezleriyle kurdukları mesafeyi nasıl belirlediğini meslek hayatı ile ilgili kararından yola çıkarak şu şekilde aktarmıştır:

“Ben nişanlandığımda çalışıyordum. Birkaç kez işten eve giderken laf atmalar oldu. Bunu nişanlıma söylediğimde ‘Evlendiğimizde çalışmayacaksınız!’ dedi. ‘Az çok benim kazandığım bize yeter.’ dedi. Biz evlendiğimizde ben 24 yaşındaydım. Evlendikten sonra işten çıktım. Eşim beni 5-6 ay tek başıma dışarı çıkarmadı. Yanımda ya kayınvalidem ya da kendi annem vardı. İzinli olduğunda da eşimle çıkıyorduk. Aslında çok kötü. Ben bu kadar bunalmak istemiyorum. Ama onlara da hak veriyorum. Beni korumak için yapıyorlar. Öyle bir alışkanlık oldu ki ben de şimdi ‘Çık.’ deseler korkuyorum. Eskiden bu kadar kalabalık değildi Denizli. Şimdi büyükşehir oldu. Çok göç aldı. Her tür insan var. İnsan ister istemez korkuyor.” (28 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Kentte yaşayan kadınlar tehlikelerden korunma stratejileri geliştiren sosyal yapılara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu açıdan yaklaştığımızda Denizli merkezde spor salonlarını kullanan kız çocukları ve kadınların sayısı giderek artmaktadır.

Bu merkezlerde savunma sporları en çok tercih edilenler arasındadır. Görüşmelerin yapıldığı Denizli kent merkezinde hemen hemen birçok semtte 3-4 tane olmak üzere her kesime uygun fiyat aralığında özel spor salonları ve bu salonlarda savunma sporu ile ilgili özel eğitmenler var. Şehir nüfusu ve nüfusun demografik yapısı genişleyip karmaşıklıkça bu spor salonlarına yenileri de eklenecek gibi gözükmektedir.

Görüştüğümüz katılımcılardan Z.D. bu konuda şunları aktarmıştır:

“Annem anlatıyor, eskiden rahat rahat kapımızı bile kilitlemeden uyduğumuz zamanlar olurmuş. Şimdi sokaklar, caddeler, otobüsler, parklar tehlikeli. Haberlerde izlediklerimiz, Müge Anlı'nın programında anlattıkları tüyler ürpertici. O yüzden ben kızımı aikidoya gönderdim. Şimdi kendini savunacak duruma geldi. Bence kız çocuğuna sahip anne-babalar çocuklarına bu tür eğitimler aldirmalı. Bence bir matematik kursu kadar önemli. Kendini savunmasını öğrenmeli bu çocuklar. Komşumuza, akrabamıza bile güvenin kalmadığı bir toplumda yaşıyoruz artık. Çantasına biber gazı da koydum. Öyle sürekli saldırıya uğrayacak gibi çocuklarımızı yetiştirmek de çok acı. Ama ne yapacaksın önlemimizi almak zorundayız. Her zaman anası, babası yanında olmayacak. Kendini korumasını öğrensin.” (39 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

Yapmış olduğumuz görüşmelere baktığımızda kuşaklar arası söylemler fark etmeksizin sokakların kadınlar açısından çözüm bekleyen önemli tehlikeleri içinde barındıran yerler olduğu söylenebilir. Diğer katılımcılar benzer sorunlara değinerek “caddede yürürken, parkta otururken, toplu taşıma araçlarına binerken giyimlerini, davranışlarını kontrol etmek zorunda kaldıklarını”, kimi zaman “öğrenilmiş çaresizlik içinde hareket ettiklerini” dile getirmişlerdir. Örneğin, “çarşıya pazara giderken cadde üzerindeki kahvehanelerin önünden geçmemek adına karşı kaldırıma geçtiklerini” (Bunu gayriihtiyari yaptıklarını belirtiyorlar.), “kaldırımda karşı karşıya kaldıkları erkeğe çarpmamak için yolun en kenarına çekilmek zorunda kaldıklarını”, “kimi zaman erkeğin yolu ortalayarak yürürken kendisinin yol güzergâhını değiştirmek zorunda kaldığını” belirtmişlerdir. Dolayısıyla bireylerin mekâna dair bilgi ve tecrübeleri onların toplumsal performanslarını da belirlemektedir.

3.4. Kadının Kentsel Alanda Yaşadığı Ulaşım Sorunu

Kentin alt yapısı, kentsel hizmetlerin kullanılabilir olmasına aracılık eden bütün fiziki yapılar anlamına gelir ve sadece şebeke sistemlerini değil bina, otobüs durağı, araba parkı, yeşil alan, oyun ve spor alanları gibi hizmet sunumuna aracılık eden tesis ve araçları da kapsar (Kaypak, 2015, s. 484). Dolayısıyla kentler erkeklerin olduğu gibi kadınların da kamusal alana katılmalarına olanak sunacak hareket serbestliğini kolaylaştıran yerler olmalıdır. Fakat sosyal gerçeklikte bunun karşılığını bulmak zaman zaman güçleşmektedir. Çünkü

kadınların kamusal alan ve bu alanın sunduğu fırsatlardan yararlanma konusunda birtakım engelleri vardır. Bu engellerden bir tanesi “ulaşım serbestliği” konusudur. Belki de çoğumuzun görmezden geldiği veya farkına bile varmadığı bir sorun olan kadının kentsel alanda gündelik işlerini engelsiz sürdürebileceği ulaşım imkânlarının sınırlılığı, üzerinde çözüm bekleyen önemli bir problemdir. Örneğin ev işlerinden sorumlu olan ve çarşı-pazar işlerini yapmak zorunda olan kadın, çocuklarını okula/kreşe/hastaneye götürmek durumunda kaldığında veya evde bakıma ihtiyaç duyan yaşlı/engelli yakınlarını hastaneye ulaştırmak gibi sorumlulukları üstlenmek durumunda olduğunda ulaşım kadın açısından önemli bir sorun olmaktadır. Çalışan kadınlar için ise iş ve ev arasındaki mesafenin süresine bu sorumluluklar da eklenince çekilmez bir hâl alabilmektedir. Günümüz ekonomik koşullarını dikkate aldığımızda ehliyet ve araç sahibi olmayan kadınlar da hatırı sayılır orandadır. Elindeki alışveriş yükü, çocuğu, iş yorgunluğu ve kentin trafik yoğunluğunu düşündüğümüzde eve bir şekilde ulaşan kadın yemek hazırlamak, bulaşık yıkamak, yaşlı/çocuk bakımını üstlenmek gibi sorumlulukları da karşılamak zorundadır. Bu anlamda özellikle araç sahibi olmayan kadınlar toplu taşıma araçlarına binerek, zaman zaman alt/üst geçitleri kullanarak, dar kaldırımlarda çocuğu ve elindeki yüklerle eve ulaşmaya çalışmakta ve gündelik yaşamını sürdürmeye gayret etmektedir. Dolayısıyla söz konusu durum mekânsal pratikler açısından kadının yaşamını problematik hâle getiren bir konudur.

Bu konuda görüştüğümüz kadınlara kent merkezinde karşılaştıkları fiziksel zorlukların neler olduğunu sorduğumuzda farklı kuşaklardan katılımcılar kimi zaman ortak sorunları dile getirirken kimi zaman da farklı cevaplar vermişlerdir. Bunlardan S.G., T.B., M.S. bize şunları aktarmıştır:

“Benim bir kadın olarak kentte yaşamaktan dolayı karşılaştığım çok sorun var. Ama bunlardan bir tanesi ulaşım hizmetleri. Şöyle anlatayım ben size: Benim aracım var ve işe kendi aracım ile gidiyorum. Benim için çok büyük rahatlık. Zamandan tasarruf ediyorum. Ama bir kadın olarak trafikte erkeklerin saygısızlığıyla ve egolarıyla çok sık karşılaşıyorum. Hatta küfredenlere bile rastlıyorum. ‘Kadın değil misiniz trafikten men etmek gerekir sizin gibileri!’ diye sözlerle karşılaşıyorum. Zaman zaman kırmızı ışıkta laf atan bile oluyor. Başka kadın arkadaşlarımla hikâyelerini dinlediğimde de toplu taşıma araçlarında sözlü ve fiziksel tacize uğradıklarını anlatıyorlar. Trafikte olmak, caddede yürümek, toplu taşıma araçlarında olmanın kadın açısından ayrı bir stresi var. Eşimle hafta sonu tatile gittik. Sahil kenarında küçük bir kasaba. İkimiz de şunu söyledik. Ne güzel kimseye çarpmadan, kimseye laf yetiştirmeden, kimseden laf işitmeden korkusuzca el ele rahat rahat dolaşmak. Kaldırımlar sana ait. Bu, çok büyük bir nimet. Özellikle de bir kadın için.” (36 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

“Benim Denizli’de yaşadığım en büyük ulaşım sorunum gezmeden geç saatte çıktığımda otobüs ve minibüslerin boş ve ürkütücü olması. Annem

bunun için bana şöyle bir yol buldu. Eğer minibüste yalnızsam veya bir iki erkek yolcu varsa mutlaka bir yakınımı arayıp onlarla, inene kadar konuşuyorum. Hangi durakta olduğumu arada bildiriyorum. Bir güvensizlik ve endişe var hepimizde son olaylardan sonra.”(25 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

“Benim engelli bir ablam var. Hastane işi olduğunda onu annemle ben götürüyoruz. Babamı küçük yaşta kaybettim. Bir ağabeyim var ama o karışmıyor. Bazen komşuların arabasından yardım alıyoruz. Bazen de ambulans çağırıyoruz ama durumu acil değilse gelmiyorlar bazen. Kaldırıp indirmek zor. Belediyenin bu konuda bir hizmeti de yok. Çok zor oluyor bize.” (32 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Farklı kuşaktan katılımcı F.M. ise bize şunları aktarmıştır:

“Ben ev hanımıyım. Bir işte çalışmıyorum. Kocam sabah işe giderken gerek gördüğünde bana parayı bırakır ben onu sağa sola ihtiyaçlarımız neyse ona harcarım. Bazen Çınar’a gitmem gerekir. Banka işi, çocukların ihtiyaçları için. Otobüse, minibüse binerken basamaklar yüksek olduğu için zorlanırım. Benim gibiler için zor. Durakla ev mesafesi biraz uzak olduğu için elimdeki yükü eve gitmem zor oluyor. Tansiyonum düşüyor sıcakta. Soğuk olunca ayrı bir zor oluyor. Bazen şoförler kızıyor. İnmemiz biraz uzun sürdüğü için. Birkaç kez otobüs kapısına sıkışma tehlikesi yaşadım.” (56 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Ulaşım, hizmet alanları arasında belki de en önemlilerinden birisi olmakla beraber ulaşımın cinsiyet ile ilişkisi ekseriyetle göz ardı edilir. Oysa Viyana Belediyesi'nin ulaşım planlaması sırasında yaptığı ve kadın ile erkek kullanıcılarından harita üzerinden günlük rotalarını işaretlemelerini talep ettiği bir çalışmada, erkeklerin kenti kullanımlarının ev ve iş yeri arasında doğrusal bir düzen içerdiği, buna karşılık kadınların kentte farklı yön ve noktaları içeren daha geniş dağılımlı bir hareket alanı olduğu saptanmıştır. Bunun temel sebebi ise kadınların farklılaşan geleneksel rollerinin gerektirdiği hizmetlerin kentteki farklı mekânlara dağılmış olmasıdır (Ör: alışveriş, çocuk bakımı, okul, vs.). Aynı şekilde, erkekler çoğu zaman tek başlarına kent içi seyahat ederken, kadınlar, kentteki toplu taşıma araçlarında, çocukları ve/veya yaşlılar, aile bireyleri veya engelli yakınlar ile birlikte yolculuk etmektedirler. Bu örnekte de görüldüğü üzere, kadının gün içerisindeki farklılaşan rollerini ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmayan bir ulaşım planlaması kadının kenti eşit kullanımını engelleyeceği gibi, zaman kullanımını açısından da kadının içerisinde bulunduğu eşitsizliği daha da arttıracaktır. Aynı zamanda bu kentsel hizmete yönelik kullanım eşitsizliği, kadının karar mekanizmalarına katılacak zaman ve imkânı bulmasını da engelleyecek ve bir başka eşitsizlik alanı daha doğuracaktır. Bu açıdan bakıldığında belediyelerin yaptığı ulaşım ana planlarının kadınlar için

hem kolaylaştırıcı (pratik) hem de dönüştürücü bir ihtiyaç alanı olduğunu görmekteyiz (Tekinbaş ve Göker, 2015, s. 42).

Kadınların yaşadığı sorunların ortadan kaldırılması yönünde çözüm önerileri sunan *Kadın Dostu Kentler Projesi*, yapmış olduğumuz çalışmadaki kadınların anlatılarıyla örtüşmektedir. Bu proje çözüm odaklı adımlar atan önemli bir projedir. 2006 yılında Birleşmiş Milletler Kadın Dostu Kentler Ortak Programı, toplumsal cinsiyet eşitliği prensiplerinin yerel yönetimlerin planlama ve programlama süreçlerine dâhil edilmesi ve bu sürece paralel olarak yerel yönetimlerle kadın örgütlerinin güçlendirilmesi ve aralarındaki iş birliği fırsatlarının artırılması amacıyla başlatılmış bir projedir. Söz konusu amaç için sağlıktan eğitime, istihdamdan kadına yönelik şiddete kadar uzanan çeşitli müdahale alanlarında değişim ve dönüşüm yaratmaya gayret ederken aynı zamanda kentlerdeki fiziksel mekânların da kadınlar ve kız çocukları açısından rahat, güvenli ve eşitlikçi olmasını, sosyal ve kültürel hizmetler, ulaşım, toplu konut, altyapı gibi birçok kentsel hizmetin planlama süreçlerinin toplumsal cinsiyet eşitliği prensipleri dikkate alınarak yapılmasını sağlamayı hedeflenmektedir (Baykan, 2015, ss. 6-7).

Bu noktadan yaklaştığımızda, bazı büyükşehirlerde yerel yönetimlerin kent hizmetleri arasında semt pazarlarına giden kadınlar için ücretsiz servis ayarladığı ve pazar yükü ile ev arasındaki mesafeyi kolaylaştırıcı uygulamaları özellikle büyükşehirde yaşayan kentli kadınlar için önemli bir adım olarak görülebilir.

Sonuç olarak kentsel nüfusun giderek artması, kentin sosyal ve fiziki koşullarının bu nüfusun hizmet taleplerini zaman zaman karşılayamaması önemli bir sorundur. Dezavantajlı grup olan kadın, çocuk ve yaşlılar açısından yerel yönetimlerin iyileştirici politikaları kadınların kamusal alana dâhil olabilecek fırsat eşitliğini sağlayacaktır. Bu anlamda toplumsal cinsiyet eşitliği mekânsal pratikleri de olumlayacak bir durumdur.

3.5. Çocuk ve Yaşlı Bakımı Konusunda Kentin Sınırlılıkları

Bir kadının kentle ilişkisinde çocuk, eş, komşu, akraba “can yeleği” olabilecek kişilerdir. Kentsel grupları değişse de kadın üyeler için ortak mekânsal tüketim *habitusu* kentsel alanda hareketliliğin diğer kişilerin eşliğinde sürdürülmesi ilkesidir. Bu ilke kadın üyelerin topluluk üyesi olarak kentle ilişki kurmasının bir yansımasıdır (Erkan, 2006, s. 248).

Kent, kadın-çocuk-yaşlı ilişkisi bakımından düşünüldüğünde hem kadının sosyal hareketliliğini sağlayan ve sosyal dünyayla etkileşimini kolaylaştıran hem de onun sosyal dünya ile kurduğu ilişki ve etkileşimi sınırlandıran sorunlu bir alandır. Şöyle ki geleneksel aile yapılarında eş veya akrabalık ilişkileri kadının sosyal yaşama katılması açısından birtakım engeller koyabilir. Bu

kadınlar ancak ya çocuk veya yaşlıların birtakım ihtiyaçları için onlarla birlikte sosyal yaşama dâhil olurlar ya da tam tersi sosyal yaşama dâhil olmalarında çocuk ve yaşlı bakımı engelleyici bir unsur olabilir

Çalışan kadınlar için yaşlı ve çocuk bakımı ve bu bakımının hangi kurumlarla karşılanacağı konusu önemlidir. Kentteki resmî kurumların bazılarında kuruma ait kreş ve gündüz bakımevleri varken bazı kurumlarda bu imkânlar bulunmamaktadır. Kurumsal imkânlardan yoksun olan kadınlar yaşlı-çocuk bakımını varsa aile büyüklerine yoksa özel kurumlara devredecektir. Fakat bu konu kentte yaşayan kadın açısından başlı başına önemli bir sorundur. Çünkü evi kirada olan ve düşük maaşla çalışan kadın bu bakım hizmetlerinin masraflarını kendi bütçesinden karşılayamamaktadır. Bu yüzden kimi çalışan kadınlar çocuk ve yaşlı bakımı için kente göç eden yabancı uyruklu kadınlardan söz konusu hizmeti daha ucuza almakta ama kısa süreliğine oturma izni alan bu kadınlarla çocuk-yaşlı bakımı konusunda süreklilik sağlanamamaktadır. Bununla birlikte ailenin savunmasız fertlerini emanet ettiği bu bakıcıların ne kadar sağlıklı olduğu yönündeki endişeleri de göz ardı edilmemelidir.

Ev kadınları açısından düşündüğümüzde ise dışarıdan kendi çocuğunu istediği gibi büyütmekten kaynaklı ayrıcalıklı kadın grupları arasında gözükse de kendi içinde birtakım zorlukları vardır. Görüştüğümüz kadınlardan ev kadını Ö.T. şunları dile getirmiştir:

“Ben çocuğumu istediğim gıdayla istediğim şekilde yetiştiriyorum. Ama beni eve bağlıyor. Bazen komşuma birkaç saatliğine emanet edip çıkıp hava alıyor. Yoksa bunalacak gibi oluyorum. Onunla çıksam ayak bağı. Bir de trafik var, çocuk hırsızları var. Yalan değil korkuyorum, sakınıyorum.” (45 yaşında, alt sosyoekonomik grupta).

Ev işlerinden bunalan ve çocukların vakit geçirebilecekleri mekânların olmasını arzu eden katılımcılardan L.Ç. ise sorunlarını şu şekilde aktarmıştır:

“Ben belediyeden bütün kadınlar adına çocukların rahatça oynayacakları, yaşlıların oturup sohbet edecekleri güvenli park ve bahçe hizmetleri bekliyorum. Bunlar olursa kadınların gözü arkada kalmayacak şekilde çocuklarını, yaşlılarını rahatça sokağa, dışarıya gönderebilirler. Böylece kadınlar ev işlerini içi rahat bir şekilde yapabilirler. Çalışmayan kadın için ev yaşamı daha çileli ve zor. Bir taraftan ev işi bir taraftan çocuk bakımı çok ağır bir tempo bana göre. Çocukların ve yaşlıların hizmet alacağı ve sosyalleşeceği ortamlar kadınları mutlu eder ve sorumluluklarını azaltır.” (44 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

Aslında baktığımızda özellikle çocukların oyun serbestliği ve akranlarıyla sosyalleşme anlamında kadınların içinde buldukları sosyoekonomik yapı farklı bir eşitsizlik doğurmaktadır. Şöyle ki görüştüğümüz kentin üst sosyoekonomik grubunda yaşayan kadınlar site içinde konumlanan evlerde veya

güvenlik sistemlerinin olduğu apartmanlarda ikamet ettikleri için dışarıda vakit geçiren çocukları konusunda daha az endişe duymaktadırlar. Etrafı çevrili, güvenlik kameralarının ve kapı güvenliğinden sorumlu bir görevlinin bulunması ebeveynler açısından rahatlatıcı bir durum olarak görülmektedir. Buna karşılık görüştüğümüz alt sosyoekonomik grupta yaşayan kadınlar söz konusu imkânlardan yoksundur.

Kentin güvenli mekânlarında ikamet eden ve çocukları için daha rahat imkânlar sunabilen katılımcılardan K.G. şunları aktarmıştır:

“Ben çocuğumu isteyken kreşe bırakıyorum. Akşam dışarıda oynamak istediğinde de site içinde top sahası var, park alanı var. Güvenlik görevlisi olduğu için içim rahat. Benim için bu büyük bir nimet.” (40 yaşında, üst sosyoekonomik grupta).

Sonuç olarak çocuk ve yaşlı bakımının kentte doğurduğu temel sorun, kadınların sahip oldukları gelir düzeylerinin düşük olması ve kurumsal hizmetlerden yararlanma konusundaki fırsat eşitsizliğidir. Bu konuda kuşaklararası bir fark gözlenmezken sosyoekonomik durum açısından farklılıklar gözlenmiştir. Yapmış olduğumuz çalışmada katılımcıların anlatılarına baktığımızda geleneksel örüntülerle yetişen ve kadının temel görevleri arasında çocuk ve yaşlı bakımı olduğunu iddia eden anlayış ekseninde kadınlar, mekânsal daralmayı ev içinde uzun zamanlar geçirerek çok yoğun yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bu da onların kentin sosyal imkânlarına ulaşımını engellemekte ve kadınların mobil hareketliliğini sınırlandırmaktadır. Bu konuda katılımcılar, “yerel yönetimlerin semt bazındaki birtakım yetersizliklerinden dolayı çocuk ve yaşlılar için özel hizmetlerin olmayışını da gerekçe göstererek zaman zaman çocuk-yaşlı ve engelli bakımının kendilerine büyük zorluklar yaşattığını” ifade etmişlerdir.

Sonuç

Kent konusu farklı disiplinler tarafından üzerinde sıklıkla tartışılan önemli bir çalışma alanıdır. Bu nedenle kentle ilgili çalışmalar şehir planlamacıları, iktisatçılar ve siyasetçiler açısından kayda değer bir alanken sosyolojik, etnografik ve antropolojik çalışmalar ekseninde de önem arz etmektedir. Kent çalışmalarının çekirdeğini oluşturan insan ilişkileri özellikle sosyal bilimcilerin bu alanda derinlemesine araştırmalarını gerekli kılmıştır. Çünkü kentin mekânsal özellikleri cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir düzeyi, medeni durum gibi farklılıklar dikkate alınmaksızın her kesimin ihtiyaçlarını karşılayabildiği ve bu anlamda insan birliktelikleri arasında uyum ve toplumsal dengenin sağlanmasına katkı sunduğu ölçüde var olan sorunları bertaraf edecektir. Aksi takdirde sınıfsal, siyasal, kültürel, dinsel, ekonomik ve cinsiyete dayalı mekânsal ve sosyal ayrışmalar kentsel yaşamda birey açısından gerilim ve çatışmaların olduğu bir yaşam alanına dönüşecektir.

Kent çalışmalarına bu noktadan yaklaştığımızda kentin dokusu ve kente özgü yaşam biçimi bireylere sadece kentin mekânsal fırsatlarını kullanma hakkını vermekle kalmayıp bu fırsatların cinsiyetler arasındaki dağılımını eşitlemek ve iyileştirmek, bireylerin kentin sosyal yapısı içinde her tür haklardan eşit oranda yararlanmalarını sağlamak noktasında da bir görev üstlenmek durumundadır. Dolayısıyla kentler, erkekler kadar kadınlar için kamusal hayata katılmalarına aracılık eden, eğitim, sağlık ve sosyal güvence, ulaşım gibi fırsatlardan yararlanmalarına zemin hazırlayan yerleşim alanı olarak önemli bir kavşak noktasıdır.

Bu çalışmada, bireylerin yaşamsal mekânı olarak kenti teorik açıdan ele alan yaklaşımlara ek olarak bu söylemlerin cadde ve sokaklarda ne şekilde yaşandığı, mekândaki sorunların temelinde yatan sebeplerin neler olduğu faillerin anlatılarıyla zenginleştirilmiştir. Çünkü kentsel mekân teorik çalışmalara indirgenemeyecek kadar karmaşık değişkenleri bünyesinde barındırır. Bu anlayıştan yola çıkan çalışma, kadın katılımcıların cadde ve sokakların fiziksel ve sosyal açıdan ne tür engellerle çevrili olduğunu, iş ile ev arasındaki mesafede yaşadıkları sorunların içeriğini, ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin kendi yaşamlarını ne yönde etkilediğini, mekânda derinleşip yaygınlaşan cinsiyet eşitsizliklerinin yaşam alanlarını ne şekilde daralttığını tecrübelerden yola çıkarak ifade etmiştir. Bu açıdan baktığımızda kent sorunlarına ilişkin yerel yönetimlerin tespit ettiği ve çözüm odaklı çalışmalar yaptığı konular ile kadınların tespit ettiği ve çözüm önerdiği sorunlar arasında temel farklılıklar bulunmaktadır. Denizli merkezde alt ve üst sosyoekonomik kesimin yer aldığı semtlerde gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada kadınlar, çocuklarının ve kendilerinin rahatça hareket edebilecekleri park ve caddeler talep etmektedirler. Ev ile iş yeri arasında uzun mesafe kat eden (Görüştüğümüz kadınların bir kısmı tekstil fabrikalarında çalıştığı için bu fabrikalar şehir merkezine oldukça uzak mesafededir.) kadınlar ulaşım hizmetlerinin düşük ücretle ve güvenli bir şekilde sunulmasını istemektedir. Kentin farklı sektörlerinde istihdam edilebilmek için yerel yönetimlerin ücretsiz kurs ve eğitim hizmetlerinden yararlanmak istemektedirler. Katılımcıların özellikle dile getirdikleri ve satır aralarında sürekli hatırlattıkları bir konu da medeni durumları dikkate alınmaksızın konut edinme ve iş bulma fırsatlarının kendilerine sunulmasıdır. Çünkü görüştüğümüz kadınlardan bazıları ev kiralarken veya iş araştırırken evli-bekâr, çocuklu-çocuksuz olmalarına ilişkin sorguya maruz kaldıklarını belirterek bunun kendileri açısından üzücü bir durum olduğunu görüşme metinleri arasında ifade etmişlerdir. Gerek iş girerken gerekse konut kiralarken bu tarz bir ayrışmanın “kendilerini toplumsal yaşamdan ve insanlarla etkileşimden uzaklaştırdığını ve yalnızlaştırdığını” dile getirmişlerdir. Ayrıca kadınlar giyimlerinden, davranışlarından dolayı toplumsal baskı ve müdahaleye maruz kalmak istemediklerinin altını özellikle

çizmişlerdir. Bu çerçevede kadınlar kente ilişkin taleplerini yalın bir dille ifade ederken bu konuda bir an önce somut adımlar görmeyi de arzu etmektedirler.

Kent, kendi içindeki kozmopolit yapısıyla değerlendirildiğinde çoklu bakış açısını gerekli kılmaktadır. Kentin merkezinden kadın gözüyle sorunlara baktığımızda çok ince ayrıntıların bile gözden kaçırılmaması gerektiği katılımcılar tarafından bize hatırlatılmaktadır. Görüşmelerde kadınlar, kentin giderek kalabalıklaşmasını ve tehlikeli olduğunu gerekçe göstererek uzak mesafelere gitmek yerine semt bazında alışveriş yapabilecekleri mekânların sayısının artmasını, çocuklarına yaz dönemi kursları için kendi ikamet ettikleri mahallede araç kullanmadan ulaşabilecekleri etüt ve yaz okullarının belediyeler tarafından finanse edilmesini, erkeklerin kahvehanede arkadaşlarıyla buluşmaları gibi kadınlar için de bu tarz mekânların olması ve geç saatlerde bu mekânları kullanabilme imkânı, sabah erken saatler ve gece geç saatler için belediyenin ücretsiz otobüs hizmetini sunması kadın katılımcıların taleplerinden sadece birkaçıdır. Bu sebeple kadınların kente ilişkin deneyimleri ve bunu dillendiriliş biçimleri dikkate alınarak siyasetçiler, ekonomistler, akademisyenler, iktisatçılar, sağlıkçılar, hukukçular, mimar ve mühendisler gibi farklı bakış açılarının çözüm önerilerine ve sosyal çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu sebeple bu konu ortaklaşa (kolektif) eylemle çözümlenebilecek bir bilgi ağını gerektirir.

Sonuç olarak kentte yaşayan kadınlar kentin sosyal, kültürel, ekonomik ve demografik özellikleriyle şekillenirken öğrendiklerini sosyalleşme yoluyla bir sonraki kuşağa aktarmaktadırlar. Aynı şekilde kadınlar kentin farklı katmanları tarafından da şekillenmektedirler. Kentin olanakları, nüfusun demografik özellikleri, göç alıp almadığı ve göçle gelen kitlenin özellikleri bireyin yaşam alanlarını dönüştürür ve değiştirir. Bu değişim ve dönüşüm içinde kadının iş imkânlarına erişimi, eğitim olanaklarından yararlanması, sosyal etkinliklere katılımı, karar mekanizmalarında söz sahibi olması, medeni durumuna ilişkin tercihleri (evli, bekâr veya boşanmış olmayı tercih etmesi) önemli konulardır ve kadının kamusal alandaki özgürleşmesinin de temellerini oluşturur.

Kaynakça

- Alkan, A. (1999). Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 54(4), 1-29.
- Başak, S., Kingır, S. ve Yaşar, Ş. (2013). *Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya*, Ankara: Anka Kadın Araştırmaları Merkezi –Anka Kadın Raporları No:13-1.
- Başel, H. (2007). Türkiye’de Nüfus Hareketlerinin ve İç Göçün Nedenleri, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 516-542.
- Baykan, A.D. (2015). *Yerel Yönetimler İçin Kadın Dostu Kent Planlaması ve Tasarım İlkeleri Kitabı*, Ankara: Uzerler Matbaacılık.
- Bourdieu, P. (2015). *Eril Tahakküm* (B. Yılmaz, Çev.). Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Cantek, F.Ş., Ulutaş, Ç.Ü. ve Çakmak, S. (2014). Evin İçindeki Sokak, Sokağın İçindeki Ev: Kamusal ile Özel “Ara”sında Kalanlar, *Kenarın Kitabı*, (Ş. Cantek, Ed.) içinde (ss.121-160).
- Demirbaş, G. (2012). *Kadınların Mekân Algısı ve Mekânı Kullanma Biçimleri*, Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Durmaz, Ş. (2016). İş Gücü Piyasasında Kadınlar ve Karşılaştıkları Engeller, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 37-60.
- Erkan, N.E. (2006). *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Kentsel Eşitsizlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Habermas, J. (1991). *Structural Transformation of the Public Sphere*, (T. Burger, trans. by). Cambridge: MIT Press
- Harvey, D. (2011). *Umut Mekânları*, (Z. Gambetti, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- İngün, Ö. (2013). Kent Üzerine Özgür Yazılar, *Dönüş(türül)en Mahallelerde Toplumsal Muhalefet ve Cinsiyet Dinamikleri*, (C. Ergun, M. Güneş ve A. Dericioğulları Ergun, Haz.) içinde (ss.216-236). İstanbul.
- Jacobs, J. (1992). *The Death and Life of Great American Cities*, Vintage Books Edition, United States (Originally published by Random House New York in 1961).
- Kaypak, Ş. (2015). Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadın ve Kentli Hakları, *Türkiye’de ve Dünyada Kadın Araştırmaları*, 482-489.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, İmge Kitabevi: Ankara.
- Kılıç, D., Öztürk, S. (2014). Türkiye’de Kadınların İş Gücüne Katılımı Önündeki Engeller ve Çözüm Yolları: Bir Ampirik Uygulama, *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 107-130.
- KSGM (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü), HNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü). (2014). *Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması Özet Rapor*, Ankara.
- Özünel, E.Ö. (2015). *Eşiktekiler: Gecekondu Folklorunda İnsan-Zaman-Mekân*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Özyeğin, G. (2005). *Başkalarının Kiri Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Hâlleri*, İstanbul: İletişim Yayınları

- Özyurt, C. (2007). Yirminci Yüzyıl Sosyolojisinde Kentsel Yaşam, *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (18), 111-126.
- Sancar, S. (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekinbaş, E., Göker, G. (2015). *Kadın Dostu Kent Uygulama Rehberi*, Ankara: Berk Matbaacılık.
- UN Women (2011). *Building, Safe and Inclusive Cities for Women: Practical Guide*, New Delhi: System Vision.

Elektronik Kaynaklar

- Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi*, CEDAW, Altıncı Periyodik Türkiye Raporu, 21 Nisan 2017 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararası_belgeler/ayrimcilik/CEDAW/ulke_raporlari tam adresinden erişildi.
- Şehircilik Şûrası (2017). 13 Mart 2017 tarihinde <http://www.csb.gov.tr/db/sehirciliksurasi/editordosya/1.pdf> tam adresinden erişildi.
- Tekstilde Kadının Adı Var Ama Sanı Yok!* 13 Mart 2017 tarihinde www.denizlihaber.com/yazarlar/seval-uysal/tekstilde-kadının-adı-var-ama-sanı-yok tam adresinden erişildi.
- Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı. TEPAV, 12.04.2017 tarihinde [tepav.org.tr/upload/files/haber/istihdam_izleme_Bülteni_12_2013.pdf](http://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/istihdam_izleme_Bülteni_12_2013.pdf) tam adresinden erişildi.
- Ülker, Ş. (2009). *Kadın Yoksulluğu*, TEPAV, 25 Nisan 2017 tarihinde http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271312994r5658.Kadin_Yoksullugu.pdf tam adresinden erişildi.

OSMANLI GAYRİMÜSLİM ÇALIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE İSTANBUL KÜRKÇÜLERİ*

*Elif BAYRAKTAR TELLAN***

Öz: Son zamanlarda yapılan ve erken modern dönem Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin idari, ekonomik, sosyal ve entelektüel alanlardaki varlığına taze bir bakış açısıyla yaklaşan çalışmalar, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlıların bu alanlardaki çok boyutlu ilişkilerinin yalnızca çatışma ve karıştıktan ibaret olmadığını göstermeye başlamıştır. Gayrimüslim Osmanlı esnaf ve tüccarlarını ele alırken ikili karıştıklar kuran yaklaşımları bir yana bırakarak, onların çok boyutlu ilişki ağlarına, toplum içindeki fonksiyonlarına ve toplum-merkezi idare arasındaki aracı pozisyonlarına odaklanmak, daha verimli sonuçlar elde etmemize yardımcı olacaktır. Bu çalışmanın amacı da erken modern dönem Ortodoks İstanbul kürkçülerini, Osmanlı toplumundaki ilişki ağlarına ve nüfuzlarına odaklanarak, Ortodoks Osmanlı çalışmaları açısından değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: Kürk, kürkçü, esnaf, tüccar, lonca, Osmanlı, Ortodoks, gayrimüslim.

An Examination of Istanbul Furriers within the Context of Studies on Ottoman Non-Muslims

Abstract: Recent studies on Ottoman non-Muslims in the early modern period have started to illustrate the multi-dimensional character of the relations between Muslims and non-Muslims. Focusing on their presence in the administrative, economic, social and intellectual areas of the Ottoman society through a fresh point of view, it became apparent that the relationship was beyond mere conflicts and binary contrapositions. Indeed, leaving behind the binary classifications in approaching the Ottoman guildsmen and merchants, and focusing instead on their multi-dimensional networks and their intermediary position between the society and the central administration yields more fruitful conclusions. The purpose of this study is to examine the Orthodox furriers of Ottoman Istanbul in the early modern period in terms of Ottoman Orthodox studies by focusing on their networks and influence.

Key words: Fur, furrier, craftsman, merchant, guild, Ottoman, Orthodox, non-Muslim.

Osmanlı kent hayatında loncalarda örgütlenen esnaf, yaklaşık bir asırdır Osmanlı iktisat, sosyal, din ve kent tarihi araştırmalarının konusu olmuştur. Bu çalışmaların erken örneklerinin bir kısmı, esnafı daha ziyade Osmanlı devlet idaresi açısından ele alarak iktisadi katkısını ikinci plana koymuş, esnafın ve lonca sisteminin kurumsal yapısını devlet-merkezli olarak incelemiştir. Bir diğer

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 26.08.2017 - 08.11.2017

** Yrd.Doç.Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, elif.bayraktar@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5403-7787

grup çalışma, Ahilik ve fütüvvet geleneği bağlamında esnafın dini ve ahlaki kodları üzerinde odaklanmıştır. Erken dönemde yapılan çalışmaların bir kısmı ise Osmanlı toplumunun dinamik yapısını göz ardı ederek durağan ve tek boyutlu bir resim çizmiştir. Ancak yaklaşık son otuz yıldır yapılan çalışmalar, esnafın yalnızca devlet politikalarından pasif bir şekilde etkilenen bir yapı olmadığını, aksine politik olarak toplumda aktif bir rol oynadığını ve yıllar içinde dinamik bir şekilde kabuk değiştirip ekonomik şartlara uygun olarak evrildiğini ortaya koymaktadır (Faroqhi, 2005a, ss. 3-40; Yıldırım, 1999/2000; Yi, 2004)¹. Yine son yıllarda yapılan çalışmalar, loncaların bir boşlukta değil, şehir hayatının ekonomik ve toplumsal aktörleriyle bağlantı içinde işlediğini gösterir (Faroqhi, 1995a; Faroqhi, 1995b).

Bugüne kadar yapılan bazı çalışmalarda, on dokuzuncu yüzyılda yaygınlaşan Müslüman-gayrimüslim çatışmasının Osmanlı esnafı arasındaki varlığı, hangi temele dayandığı ve kronolojik olarak ne derece geriye gittiği sorgulanmıştır. Bu yaklaşımın metodolojik problemlerinden biri, Osmanlı gayrimüslimlerine dair hâlâ hâkim olan bir paradigmanın gölgesinde kalıyor olmasıdır. Bu paradigmanın en önemli kusuru ise, Osmanlı gayrimüslimlerinin Müslümanlarla olan ilişkisinin toplumsal, ekonomik ve politik boyutlarını, toplumdaki ilişki ağlarının karmaşıklığını göz ardı ederek ve gayrimüslimleri, parçası olduğu toplumdaki soyutlayarak ele almasıdır. Maalesef hâlâ çok yaygın olan bu bakış açısı, topluma ikili bir karşıtlık ve kaba bir sınıflandırma çerçevesinden bakarak sosyal ilişkilerin çok boyutluluğunu, dinamizmini, iç içe geçmişliğini ve karmaşıklığını görmezden gelir ve meseleleri bu tek boyuta, Müslüman-gayrimüslim boyutuna, indirgeyerek basitleştirir. Ancak erken modern dönem Osmanlı gayrimüslimlerinin ticari, iktisadi, dini ve entelektüel alanda Osmanlı hayatındaki varlığının çok boyutlu niteliğini taze bir bakış açısıyla ortaya koyan çalışmalar artık örneklerini vermeye başlamıştır. Buna göre Osmanlı gayrimüslimleri erken modern dönemde, içinde yaşadıkları toplumun diğer aktörleriyle karşılıklı bir etkileşim hâlinde ve aktif olarak varlıklarını sürdürmüş, Osmanlı idari mekanizmasında da etkin bir şekilde yer almıştır. Gayrimüslimlerle karşılıklı ve verimli bir ilişki içerisinde olan Osmanlı idaresinin din politikaları ise keyfi olmaktan uzaktır ve dönemsel dalgalanmalara rağmen temelde belirli ilkeler etrafında şekillenmiştir.

Esnaf çalışmalarında ikili karşıtlık kuran bakış açısının dışına çıkabilen çalışmalar henüz oldukça azdır. On sekizinci yüzyılda esnaf kefalet defterleri üzerinde çalışan Cengiz Kırılı'nın öne sürdüğü hemşehrilik kavramı, bu açıdan dikkat çekicidir. Kırılı, esnaf çalışmalarında Osmanlı esnafı arasında bir "etnik/dini iş bölümü" olduğunu varsayan ve yaklaşık yüz yıl önce ortaya atılan

¹ Osmanlı döneminde esnaf ve loncalara dair çalışmaların daha detaylı bir değerlendirmesi ve metodolojik problemler için bk. Faroqhi, 2005a, ss. 3-40; Faroqhi, 2005b, ss. 84-118; Yıldırım, 2008, ss. 73-93; Faroqhi 1995a, ss. 71-91.

şarkiyatçı tezin hâlâ savunulabildiğini belirtir. Bu tez kabaca, Müslümanların tarımla, gayrimüslimlerin ticaretle uğraştığını varsayar ve “bireyleri yalnızca etnik veya dinsel ortaklıkları üzerinden birbirine bağ[ar] ve diğer muhtemel ortaklık ve dayanışma bağlarını yok say[ar]” (Kırlı, 2010, s. 198). Kırlı’ya göre, esnaf kefalet defterlerine yüzeysel bir bakış, bazı dini grupların belirli meslekler üzerinde uzmanlaştığı hissini uyandırır da mesleki açıdan belirleyici olan diğer toplumsal dayanışma bağlarının, özellikle hemşehrilik bağının göz önünde bulundurulması gerekir (Kırlı, 2010, ss. 197-198; Kırlı ve Başaran, 2011, s. 18). Bu kayıtlara göre, örneğin bakkallık mesleğinde Rumların, çömlekçilikte Ermenilerin, hamamcılıkta da Müslümanların hâkimiyetinden söz edilebilir (Kırlı, 2010, s. 199). Kimi meslekler ise farklı dine mensup kimseler tarafından birlikte yürütülmektedir ve çok yaygın olmasa da farklı dinler arasında ortaklıklar gözlemlenebilmektedir (Kırlı, 2010, s. 200)². Kırlı’nın üzerinde durduğu hemşehrilik bağı ve bunun İstanbul’a göç ile olan ilişkisi, bazı mesleklerde belli bir dini gruba ait kişilerin hâkimiyetini açıklayan bir etken olarak karşımıza çıkar (Kırlı, 2015, ss. 72-79). Anadolu ve Rumeli’nden İstanbul’a göç edenlerin hemşehrileriyle birlikte sadece aynı mesleği yapma eğilimi değil, kimi durumlarda aynı mekân paylaşma zorunluluğu da gözlemlenir. Kırlı, iş yeri sahiplerinin kendi hemşehrilerini düşük ücret ve yatacak yer karşılığında kalfa ve çırak olarak istihdam ettiği tahmininde bulunur (Kırlı, 2010, s. 205). Bu tahminin isabetini Paspatis’in çalışmasındaki gözlemler de teyit eder (Paspatis ve Yerasimos, 2014, ss. 68, 72, 82, 91, 97, 100, vd). Dolayısıyla hemşehrilik bağı kavramı, on dokuzuncu yüzyıldan önce esnaf ilişkilerini açıklamak için dini kimliğin önüne geçen bir kavram olarak ortaya çıkar. Suraiya Faroqhi de merkezî idarenin Müslüman-gayrimüslim arasındaki sınırların altını ancak on dokuzuncu yüzyıla doğru çizmeye başladığını belirtmiştir (Faroqhi, 1995b, ss. 95-96).

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Ortodoks kürkçülerini düalist gayrimüslim-Müslüman sınıflandırmasının ötesinde ele alarak erken modern dönem Osmanlı ekonomik şartları bağlamında Ortodoks kürkçülerin toplumsal hayattaki işlev ve konumunun çeşitli boyutlarına odaklanmaktır. Bu anlamda Osmanlı loncalarının “dini açıdan ne derece karışık oldukları” sorusunu cevaplamaktan bir adım öteye giderek, dini açıdan en fazla homojen sayılabilecek esnaftan olan Ortodoks kürkçülerin, toplumun diğer kesimleriyle ne ölçüde ilişkili olduğunu ortaya koyarak yeniden değerlendirmektir. Osmanlı kürkçü esnafını ikili çerçevelerin dışına taşarak incelemek, Osmanlı gayrimüslimlerine dair bakışımızın netleşmesine katkıda bulunabilir.

² Farklı dinlere mensup esnaf arasındaki ortaklıkları gösteren kaynaklar mevcuttur. Birkaç örnek için bk. Kuran, (2010), ss. 142-145, 169-171, 254-255, 261-262, 588-589.

Kürk ve Kürkçüler

Oldukça değerli bir malzeme olan kürk ile meşgul olan Osmanlılar, refah seviyesi bakımından toplumun üst seviyelerinde yer alıyorlardı. Ancak kürkün pahalı bir malzeme olması bazı sıkıntıları da beraberinde getiriyordu. Kürklerin yüksek maddi değeri yüzünden borca giren bir kürkçübaşının hayatının trajik şekilde sona erdiği bir örnek bunu net bir şekilde sergilemektedir: Naima'nın aktardığına göre 1647'de Vezir-i azam Salih Paşa, Sultan İbrahim tarafından boğdurulunca, Kürkçübaşı Yanaki, Paşa'nın hediye olarak dağıttığı kürklerin parasını alamamış, elli bin kuruştan fazla borcu olduğu için buhrana kapılmış ve bir süre sonra kendini denize atarak intihar etmişti (İpşirli, 2007, s. 1128)³. Kürklerin maddi değerinin borç piyasasında da bir karşılığı vardı; 1661 itibarıyla 1605 kuruşluk borcun bir senelik faizi, bir samur kürk bedeli olarak ifade ediliyordu. Elhac Mehmed Efendi'den 1605 kuruş borç alan Ortodoks Patriği IV. Parthenios, borcunu bir sene sonra, bir samur kürk bedelindeki 400 kuruş faiziyle birlikte 2005 kuruş olarak ödemeyi mahkemede taahhüt ediyordu (Kuran, 2010, s. 626).

Kürklerin maddi değeri ve kullanım alanının yaygınlığı sebebiyle kürkçüler, on dokuzuncu yüzyıla kadar maddi bakımdan Osmanlı toplumunun en güçlü esnaf gruplarından biriydi. Kürkçüler, İstanbul'a kürk getiren büyük tüccarlar dışında, şehirlerdeki kürk diken zanaatkarlardan ve kürk satışıyla uğraşanlardan oluşuyordu. Kürk dikenler *postîn-düzân*, satanlar *post-fürûşân* olarak adlandırılıyordu (Karaca, 2002, s. 568). Kürkçübaşı ise yalnızca padişahın değil, saraya ve iç hazineye giren bütün kürk ihtiyacını karşılamayla ilgili işlerden sorumlu kişiydi (Karaca 2002, s. 569). Bir kürkçübaşının serveti yeteri kadar kürk buldurmaya müsait olmalıydı. Nizamnamelerde adı geçen Müslüman bezirgânların "hacı" unvanına sahip olması kürk tüccarlarının maddi refah seviyesine dair bize bir fikir verir⁴.

Kürk talebinin önemli bir kısmı, Osmanlı idaresinin merkezi olan saraydan geliyordu. Bezirgânların getirdiği kürklerin en değerlileri sarayın ihtiyaçları için ayrılır, geri kalan kısmı şehirdeki esnaf tarafından halka satılırdı⁵. En değerli sayılan kürk cinsleri siyah tilki, Sibirya gri sincabı, samur, elma yanağı, vaşak, zerdeva ve kakumdu (Karaca, 2002, s. 568). Özellikle samurun Osmanlı teşrifatında özel bir yeri vardı. Sultan İbrahim'in (1640-48) samura olan özel ilgisi ve onun döneminde bu kürk çeşidine olan rağbetteki artış birçok kaynakta belirtilmiştir (Karaca, 2002, s. 569; Zygulski, 1992, s. 121).

³ "Salih Paşa'nın Kürkçü-başısı Yanaki nâm zımmî paşanın bezl ettiği hedâyâ kürklere kendi malını sarf ettiğinden mâ-adâ elli bin guruş sâ'ir nâsa medyun olmağın paşanın katlinden sonra felâhdan me'yus kendiyi deryaya atıp, helâk oldu." İpşirli, 2007, s. 1128.

⁴ Hacı unvanına sahip tüccarların sosyal konumuna dair bk. Davidova, 2013, ss. 132-139.

⁵ BOA, MAD 3338, s. 55.

Sarayın kürk ihtiyacının kayda değer bir kısmı hil'atlerde kullanılan kürklerden kaynaklanıyordu. Hil'atlerin bir kısmını kumaşla kaplı kürkler oluştururdu (Karaca, 2002, s. 569). Kıyafetlerin ve hil'atlerin yakasını süslemek için kürk kullanılabilirdi. Devlete hizmet eden görevlilere ve bağlılığını bildirenlere giydirilen ve sembolik olarak hanedanın meşruiyetini ve otoritesini simgeleyen hil'at uygulaması, devletin maddi sıkıntıda olduğu zamanlarda dahi devam ettirildi (Karaca, 1998, s. 25)⁶. Dolayısıyla hanedan üyeleri ve devlet görevlilerinin giyimine ek olarak bir devamlılık gösteren hil'at giydirmeye âdeti, kürke olan talebin önemli kaynaklarından biriydi. Gerek çağdaş Osmanlı kaynaklarında gerekse ikincil çalışmalarda, özellikle samur kürkün hil'at olarak giydirilmesine dair mebzul miktarda örnek vardır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki kürk ve kürkçüler üzerine yazdığı makalesinde Dankoff, Seyahatname'ye dayanarak Osmanlı toplumunda kürkün kullanım alanını dokuz farklı kategoriye ayırıyor: hizmet belirtisi, otorite belirtisi, patronaj veya dostluk belirtisi, askeri statü belirtisi, sosyal statü belirtisi, refah belirtisi, tedarik (provizyon) malzemesi, ticari meta ve soğuk havayla özdeşleşen kıyafetler (Dankoff, 2010, s. 157). Dankoff'a göre Evliya Çelebi, bu denli fazla kullanım alanı ve amacı olan kürkü lüksten ziyade bir ihtiyaç olarak değerlendiriyordu (Dankoff, 2010, ss. 152-176). Suraiya Faroqhi de Rusya'yla yapılan lüks kürk ticareti meselesinden bahsederken "lüks" kavramının göreceli olduğuna dikkat çekiyor ve Osmanlı idaresinin kürk ihtiyacının hayli yüksek olduğunu belirtiyor (Faroqhi, 2004a, s. 140).

Kürk talebi sarayla sınırlı değildi. On dokuzuncu yüzyılda İstanbul'da yaşayan hekim Aleksandros Paspatis'in belirttiğine göre "[s]ultanın resmi serpuşundan Bulgar çobanın kaba postuna kadar herkesin kıyafetinde mevcut" olan kürk, her dinden ve her gelir grubundan halk tarafından giyilen bir malzemeydi (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 105). Sadece kışın değil, yazın da serin tutması amacıyla giyilen yazlık kıyafetlerde kürk dışarı değil, içeri doğru getirilir ve kürkün yumuşak ve serinletici tüyleri vücutla temas ederdi⁷. Evliya Çelebi zamanında kürkü günümüzde yapıldığı gibi tüyleri dışa değil, içe gelecek şekilde giymek daha yaygındı (Dankoff, 2010, s. 154).

Kürk her sosyal tabakadan insan tarafından kullanılan bir malzeme olsa da belirli kürk cinslerinin ve bunların kullanım şeklinin Osmanlı sarayındaki ve toplumundaki sembolik kullanımını göz ardı etmemek gerekir⁸. Özellikle en

⁶ Hil'atlerin işlev ve çeşitli kullanım alanları ile hil'ati diğer değerli kıyafetlerden ayıran öğeler için bk. Phillips 2015, 111-139.

⁷ Refik Halid Karay'dan aktaran Yerasimos (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 105).

⁸ Osmanlı döneminde kıyafetin toplum düzenindeki yeri, renklerin ve kumaş türlerinin sembolizmi, kültürel etkileşimler ve bu konudaki çalışmalara dair metodolojik ve historiografik bir değerlendirme için bk. Faroqhi, 2004b, ss. 15-48.

değerli kürklerden biri sayılan samurun giyilmesine dair, din ve cinsiyet gibi çeşitli boyutlarda sınırlamalara rastlamak mümkün. Örneğin Rus elçi Pyotr (Petros) Tolstoy'un 1706'da gözlemlediğine göre Osmanlı sultanları ve vezirleri dışında kimsenin samur giymemesine dikkat edilirdi (Carras, 2010, s. 170). Samurun kadınlar değil, yalnızca devlet görevlisi olan erkekler tarafından giyildiğine dair tanıklıklar da mevcut (Kireev, 1977, s. 128)⁹. Ekonomik zorluklara bağlı olarak zaman zaman belirli kürk cinslerinin kullanımının sınırlandırıldığı da olmuştur (Karaca, 2002, s. 569). Abraham Marcus da Halep'te kürk kalpağın kendini sıradan gayrimüslimlerden daha imtiyazlı sayan ve bunu vurgulamak isteyen konsolosluk himayesi altındaki beratlılar tarafından bir statü sembolü olarak kullanıldığını, ancak bunun diğer imtiyazlarla birlikte 1806'da yasaklandığını bildiriyor (Marcus, 1989, ss. 46-47). 1695'te samur kalpak giydiği için rahatsız edilen Yahudi hekim Mosi, kendisine önceden verilen hakların tekrarlanması için Osmanlı idaresine başvurmuştu (Altınay, 1988, s. 20). Bu örnekleri çoğaltmak ve zaman ile mekâna bağlı olarak karşıt örnekler de vermek mümkündür¹⁰. Kıyafet politikaları döneme, padişaha ve kişilerin imtiyazlarına bağlı olarak değişse de özellikle samur gibi değerli kürk cinslerini giymenin bir imtiyaz olduğunu söyleyebiliriz.

İstanbul'un kürk ihtiyacı Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olan Anadolu ve Rumeli'nin soğuk bölgelerinden gelen kürkler dışında, esas olarak Rusya bölgesinden sağlanıyordu (Tekin, 2002, s. 759). Kırım ve Azak, Rusya'dan gelen kürklerin en önemli ticaret merkezlerindendi (Koller, 2008, ss. 117-119)¹¹. 1750'lerden sonra kürk pazarına Kanada'nın da girmesiyle Rusya'nın hâkimiyeti yavaş yavaş kırılmaya başladı (Carras, 2010, s. 176). Rumeli'nde, bugün kuzey Yunanistan'da bulunan ve adını kunduz anlamına gelen *kastora* kelimesinden alan Kastoria (Kesriye), kürk ticaretinin en önemli merkezlerinden biriydi. Yine Rumeli'nde Yanya, Siatista, Kozani, Selânik ve Üsküp kürkçülerin bulunduğu yerlerdendi (Carras, 2010, s. 174; Tekin, 2002, s. 759). Evliya Çelebi, samur bezirgânları esnafının Rumeli'nde Serfiçe, Florina, Liçista ve Gölkesri'de oturup her sene Moskova tarafından samur ve sincap kürk getirdiklerini belirtir (Dankoff, Kahraman, Dağlı, 2006, s. 321). Kütükoğlu'nun yayımladığı narh defterine göre on yedinci yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a kürk getirilen yerler arasında -bazılarıyla olan ticaret ilişkileri hakkında henüz fazla bir şey bilmediğimiz- Azak, Bosna, Gölkesri, Karaman ve Cezayir gibi yerler de vardı (Kütükoğlu, 1983, ss. 167-168; Koller, 2008, s. 115).

⁹ N.G. Kireev Adnan Giz'in çalışmasından aktarıyor.

¹⁰ Örneğin 1040/1631 tarihli, gayrimüslimlerin samur kürk ve kalpak, firengî kemha ve atlas giymemelerine ve at binmemelerine dair ferman için bk. Altınay, 1931, s. 52.

¹¹ Rusya'dan ticaretin zaman içinde değişen rotaları için bk. İnalçık ve Quataert, 1994, ss. 271-283; Koller, 2008, ss. 115-119; Tekin, 2002, 756-757.

İstanbul'da kürk ticaretinin belirli merkezleri vardı. Yangın tehlikesine karşı ticareti yapılan değerli eşyalar, genellikle taş binalar olan hanlarda depolanırdı. Mahmudpaşa'daki Kürkçü Hanı, Valide Hanı, Kuşakçılar Hanı, Kilit Han, Kaliçeciler Hanı, Galata'da Kurşunlu Han kürkçülerin sakin olduğu hanlardan bazılarıydı¹². Bu hanların en eskisi olan Kürkçü Hanı, II. Mehmet'in Sadrazamı olan Mahmud Paşa tarafından muhtemelen 1466-1467 yıllarında inşa ettirildi. Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra han, Ayasofya evkafına devredildi (Stavrides, 2001, ss. 275-275; Eyice, 2002, s. 570). Ahmed Refik'in yayımladığı bir belgeye göre hicri 967 yılında (1559/60) Kürkçü Hanı'nda gayrimüslim kürkçüler bulunuyordu (Altınay, 1935, s. 137). On altıncı yüzyılda yazan Evliya Çelebi de Mahmudpaşa Çarşısı'ndaki kürkçülerin Rum olduğunu belirtiyor (Dankoff, Kahraman, Dağlı, 2006, s. 321). On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Valide Han'ın da kürkçülerin alım satım yaptığı yerler arasında bulunduğunu görüyoruz (Kal'a, 1997, ss. 190-191). Halil Sahillioğlu tarafından yayımlanan 1754 tarihli bir nizamname, İstanbul'daki sekiz kürkçü esnafı grubundan bahsediliyor: Mahmud Paşa, Hoca Paşa, Ayasofya, Sultan Bayezid ve Darbhane-i atik, Avretpazarı, Saraçhane, Sultan Selim ve Eyyub-i Ensari, ve Galata ile çevresi (Sahillioğlu, 2006, ss. 598, 611). Bu dönemde ve hemen sonrasında Rumeli tarafından kürk getiren Müslüman tüccarlar Kuşakçılar Hanı'nda, gayrimüslimler ise Kilid Hanı'nda bulunuyordu (Sahillioğlu, 2006, ss. 597, 605; BOA MAD 3338).

1752'de İstanbul'da bulunan Rus diplomat Obreskov'un aktardığına göre on sekizinci yüzyılın ortasında İstanbul'daki kürkçülerin sayısı yaklaşık 7000 kadardı (Carras, 2010, s. 49). Hülya Tezcan, on yedinci yüzyılda İstanbul'da 500 kürkçü dükkânı ve 1000 kürkçü bulunduğunu yazan Evliya Çelebi'nin verdiği bu sayıların abartılmış olduğu tahmininde bulunuyor ve 1754 tarihli bir fermana göre dükkân sayısının 57 civarında olacağını belirtiyor (Tezcan, 2004, s. 71). Fakat Rusya'dan, Anadolu'dan ve Rumeli'nden gelen kürk ticaretinin merkezi konumunda olan İstanbul'un kürkçü nüfusunun, kürke olan rağbet ve ihtiyaç da hesaba katıldığında daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Çağdaş tanıkların verdiği rakamların tutarsızlığı bir yana, İstanbul'daki kürkçü mevcudiyetinin çağdaş tanıklar üzerinde bıraktığı izlenim, kürkçülerin etkinliğini anlamak açısından bizim için yeteri kadar önemli.

Farklı yerlerden İstanbul'a getirilen kürkler, şehrin ticari ve toplumsal hayatında kayda değer bir yer tutuyordu. Dolayısıyla önemli bir esnaf grubunu oluşturan Ortodoks kürkçülerin şehir hayatındaki ilişki ağlarını, bu ağa dâhil olanların çeşitliliğini ve ilişkilerin çok boyutluluğunu ortaya koymak, giriş bölümünde

¹² Dolayısıyla İstanbul hanlarından herhangi birini kürk ticaretinin tek merkezi olarak değerlendirmek doğru olmaz (krş. Koller, 2008, s. 120).

bahsedilen bağlamda, Osmanlı gayrimüslimlerine dair çalışmalara katkı sunabilecek nitelikte görünüyor.

Kürkçüleri Destekleyen Mekanizmalar ve Sosyal İlişki Ağları

Kürk tüccarları ve şehirdeki esnaf, her ne kadar farklı çap ve mahiyette işlerle meşgul olsalar da büyük oranda kesişen bir ekonomik, sosyal ve dini bir çevreye ve ilişki ağına dâhildiler. Tüccar ve esnaf, kendi aralarındaki ilişki ve iş sebebiyle etkileşimde oldukları dericiler, kalpakçılar, boyamacılar gibi diğer esnaf dışında, geniş bir yelpazeye yayılan çeşitli kişi ve kurumlarla irtibat hâlinde yaşıyor ve ayakta kalıyorlardı. Bu kurum ve kişiler Osmanlı merkezi idaresini, patrikhaneleri, yüksek düzey din adamlarını, iktisadi hayatın -sarraflar gibi- önemli aktörlerini, İstanbul'un önde gelen Ortodoks ailelerinin üyelerini ve diğer dinlerin mensuplarını içeriyordu.

Şehirdeki kürkçü esnafın kürk temin ettiği ve iş ilişkisi içinde olduğu tüccarlar, güvenli bir şekilde seyahat edip iş yapabilmek için maddi ve hayati güvenceye ihtiyaç duymaktaydı. Zeki Tekin, devlet adına kürkleri Rusya, Lehistan ve Kırım'dan almakla görevlendirilen Müslüman ve Hristiyan hassa tüccarlarına dair kayıtların on altıncı yüzyılın sonundan itibaren daha düzenli olarak görüldüğünden bahseder. Bu kayıtlar daha çok hazineden yüklü miktarda para emanet edilmiş olan tüccarların Osmanlı idaresi tarafından güvenliğini sağlamaya yönelik emirler ve başlarına gelen problemlere dair belgelerdir (Tekin, 2002, ss. 756-758). Bu kayıtlarda Osmanlı idaresi, tüccarın güvenliğini sağlayan önemli bir dayanak noktası olarak yer alır.

Tüccarlar, Osmanlı merkezi idaresinden başka güvence sistemlerinden de faydalanıyorlardı. Özellikle Hristiyan kürkçüler, sadece İmparatorluk dâhilinde değil, ticaret amacıyla buldukları diğer bölgelerde de Ortodoks ilişki ağıyla olan bağlantılarını sürdürüyor, hatta bu sayede ayakta kalabiliyordu. On yedinci yüzyılın sonundan itibaren -bugün Ukrayna sınırlarında bulunan- Nizna'da (Nezhin) bir Rum Ortodoks topluluğunun kurulmasındaki en önemli etkenlerden biri kürk ticaretiydi (Carras, 2012, s. 142). Buradaki tüccar topluluğunu ayakta tutan unsurlardan biri, içinde buldukları ve yüksek düzey Ortodoks din adamları tarafından gözetildikleri bir sosyal ve maddi ilişki ağıydı. Carras'ın çalışmalarından öğrendiğimize göre Nizna'daki tüccarlar topluluğu; Kudüs, Sina, Aynoroz ve Ortodoks dünyasındaki diğer önemli merkezlere yaptıkları maddi katkılar karşılığında, patrik ve metropolitlerin desteğini alarak ticari ve sosyal hayatta ayakta kalabiliyorlardı. Patrik ve metropolitler, tüccarlara Rus topraklarında rahat seyahat edebilmek için tavsiye mektupları yazıyor, ticaret yapabilmeleri için kefalet belgeleri sağlıyor, kendi aralarında meydana çıkan anlaşmazlıklarda arabuluculuk ediyor ve otoritelerle yaşadıkları problemlerde çözüm sunuyorlardı. Osmanlı idaresi altındaki ve dışındaki ticaret merkezlerini de kapsayan geniş bir coğrafyadaki bu karşılıklı sosyal ilişki ağında, Ortodoks

din adamları, tüccarlar, loncalar, patrikhaneler, manastırlar, kiliseler yer alıyordu (Carras, 2012, ss. 148-150)¹³.

Kürk tüccarlarının güvenli bir şekilde kürk alışverişi yapabilmelerini sağlayan iki mekanizmanın -yani Osmanlı merkezî idaresi ve Ortodoks din adamları/dini kurumları ağı- olması, bu iki sistemin birbirine alternatif olduğu veya birbirinden kopuk şekilde işlediği anlamına gelmiyor. Bizi bu mekanizmalardan haberdar eden farklı dilde ve farklı nitelikteki kaynaklar her zaman birbirine referans vermese de başka çalışmalardan biliyoruz ki, Osmanlı Ortodoks din adamları ve kurumları, dönemsel dalgalanmalara rağmen, Osmanlı merkezî idaresiyle birlikte ve birbirlerinin işleyişlerinden haberdar bir şekilde çalışmaya devam etmişlerdir¹⁴. Bu işleyişin en önemli unsurlarından biri, Ortodoks ileri gelenlerinin Osmanlı idaresinin ilk yüzyıllarından itibaren hem merkezî idarede hem de kendi cemaatlerinde oynadıkları önemli toplumsal rol ve aracı konumundaki işlevleriydi. Öte yandan bu roller, Osmanlı ekonomik ve politik bağlamına uygun olarak zamanla dönüşüp gelişmişti. Bu aktörlerin farklı boyutlardaki nüfuzu, çeşitli temellere dayanıyordu. Ortodoks kürkçüler, bu açıdan da bize verimli bir örnek oluşturmaktadır.

Kürkçülerin Maddi Nüfuzu

İstanbul'daki Ortodoks kürkçü esnaf ve tüccarı, Ortodoks cemaati üzerinde temel olarak maddi güçlerinden kaynaklanan, fakat bununla sınırlı olmayan bir itibara ve nüfuza sahipti. Bu nüfuz çeşitli alanlarda tezahür ediyordu. Zengin esnaf ve tüccar, okul inşa edilmesine katkıda bulunuyor, kiliselere maddi olarak yardım ediyor, ihtiyacı olanlara -kimi zaman faizle- borç para veriyordu.

Kürkçüler loncası, İstanbul'daki okul ve hastanelerin, Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi'nin bakım ve onarımı için gereken ihtiyaçları karşılıyordu (Pitarakis ve Merantzias, 2006, s. 88). Kürkçü loncasının katkıda bulunduğu okullardan bazıları Amasya, Patmos, Sifnos, Edirne, Yanya, Filistin (1720) ve Silivri'de (1799) bulunmaktaydı (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 106). Karaköy'deki Kafatiani (Kaphatiane) Kilisesi'nin¹⁵ 1734 tarihli kitabesinde kiliseye maddi katkıda bulunan isimler arasında kürkçüler de bulunmaktadır. Cemaatlerine maddi yardım ve katkıda bulunan esnaf ve tüccar yalnızca kürkçüler değildi elbette. Örneğin bakkallar loncası 1753'te Yedikule (Balıklı Rum) Hastanesini kurmuştu (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 14; Papadopoulos, 1990, s. 190).

¹³ Rum tüccarların kendi aralarında kurdukları vaftiz babalığı, kefalet gibi diğer ilişki biçimleri için bk. Carras 2017.

¹⁴ Kermeli, 2008; Bayraktar Tellan, 2011; Çolak, 2015.

¹⁵ Günümüzde Türk Ortodoks Kilisesinin idaresindedir ve Meryem Ana Kilisesi olarak geçer.

Osmanlı dönemi Ortodoks kiliselerinin maddi kültürü üzerine yapılmış bazı çalışmalar, esnaf loncası üyelerinin ve toplumdaki diğer nüfuzlu kişilerin kiliselere yaptığı bağışları ve diğer katkıları belgelemektedir. Kiliselerde bulunan bazı ikona, gümüş tepsi, kadeh, kâse gibi değerli eşyaların ithaf yazıları cemaat içindeki hediye alışverişini ve sosyal ilişki ağlarını gösterir. Örneğin, İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin hazinesinde bulunan değerli taşlarla süslenmiş bir altın madalyon, kürkçüler loncası tarafından İznik piskoposu Kalinikos'a armağan edilmişti (Pitarakis ve Merantzas, 2006, s. 88).

Maddi gücü yerinde olan kürkçülerin toplumun çeşitli kesimlerine borç verdiğini sıklıkla görüyoruz. Özellikle Ortodoks din adamlarının kürkçülerden aldıkları borçlara dair bolca örnek mevcuttur. Örneğin 1688'de vergisini ödemekte zorlanan ve aralarında Patrikhane yönetimindeki din adamlarının ve diğer üç kürkçünün de olduğu on altı kişi, kürkçü Diamantes'ten 500 *aslanı* (arşın kuruş)¹⁶ borç almışlardı (Vaporis, 1969, ss. 70-71). On sekizinci yüzyılda Kıbrıs'ta başpiskopos olan Filoteos da İstanbul'daki kürkçü esnafından olan Anton'dan 20.000 kuruş miktarında borç almıştı (Özkul, 2006, ss. 97-98). 1744 yılından bir patrikhane kaydına göre ise kürkçü esnafı Aynoroz manastırlarına borç vermişti (Gritsopoulos, 1959, s. 368). Kadı sicillerinde de kürkçülerden borç alan Ortodoks metropolitlere, hatta bu borcu ödeyemedikleri için hapse atılanlara rastlamak mümkündür¹⁷. Dolayısıyla, özellikle nakdin önem kazandığı dönemlerde ciddi bir maddi yük altında olan Ortodoks din adamlarına borç verenlerden bir kısmının kürkçüler olduğunu görüyoruz.

Kürkten Gelen Güç ve İtibar

Kürk tüccarlarının ve esnafının maddi gücü, kendilerine oldukça önemli bir iktidar alanı ve prestij sağlıyordu. İstanbul'un önde gelen Ortodoks ailelerine mensup bazı isimlerin kürk ticaretiyle uğraştığını biliyoruz. Bu aileler, itibar ve nüfuzlarını kısmen ticaretten elde ettikleri maddi imkânlarla borçluydular. Osmanlı idaresi döneminde hayatlarına mültezim olarak devam eden Bizans aristokratlarından biri olan Andreas Chalkokondyles'in uğraştığı işler arasında Rusya'dan kürk ithalatı da bulunuyordu¹⁸. Aynı şekilde Rusya'dan değerli kürk

¹⁶ Bk. Sahillioğlu, 1995, 368-369.

¹⁷ 61 numaralı Eyüp sicillerindeki kayıtlara göre, 1655 yılında İstefe'nin eski metropolidi Lavrendi, Mahmudpaşa kürkçülerinden Apostol'e yedi sene önceden kalan 500 riyal kuruşluk borcunu mahkemede ikrar eder (Yılmaz, 2011b, ss. 133-134). Yine 1655'te İbrail metropolidi Meletios'un, İstanbul'daki iki kürkçüye on yedi sene öncesinden kalan 900 riyal kuruş borcu mahkemede tescil edilir (Yılmaz, 2011b, ss. 163-164). Hapse atılan metropolid bir süre sonra kürkçülerle sulh eder. Buna göre borcunun yarısı affedilir, kalan 450 kuruşluk borcun 250 kuruşunu öder, 200 kuruşu 180 gün sonrasına tecil edilir (Yılmaz, 2011b, ss. 211-213).

¹⁸ Andreas Chalkokondyles'in 1460-70'lerde Osmanlı ekonomik sistemindeki faaliyetleri için bk. İnalçık, 1993, s. 312; İnalçık, 1967, s. 155; Matschke, 2002, s. 102.

ticareti yapan Mihail Kantakouzenos'a on altıncı yüzyılda saraydan senede 60.000 duka ödeniyordu (Iorga, 2000, s. 119). İlk divan-ı hümayun tercümanı Panagiotis Nikousios'un ise babası kürkçüydü (Stamatiadis, 1865, s. 29).

Osmanlı Ortodoksları arasında on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda kürk ticaretiyle öne çıkmış birkaç önemli figür mevcuttur. Bu figürlerin “gayrimüslim tüccar” klişesini aşan kimlikleri ve içinde buldukları gruplardaki çok boyutlu ilişkileri burada ele almaya değer.

Örneğin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Kastoryalı Manolakis¹⁹ nüfuzlu Ortodoks kürkçülerin en önemlilerinden biriydi. Manolakis özellikle desteklediği eğitim kurumlarından dolayı adı anılan bir figür olmuştur. Maddi destek verdiği en önemli okul, günümüzde Özel Fener Rum Lisesi olan Mektebi Kebir'dir [*Patriarchiki megali tou genous scholi*] (Gritsopoulos, 2004, ss. 211-217). Manolakis, Fener'de bir bina satın alıp üç eğitmenin masraflarını üstlenerek okula katkıda bulunmuştu (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 106). Bunun dışında Sakız Adası'nda ve Epir bölgesinde bulunan Arta'da da okullar yaptırmıştı (Iorga, 2000, s. 213; Gedeon, 1883, s. 127).

Hasluck'ın aktardığına göre Manolakis, Patrikhane'ye de maddi olarak destek olmuş, buraya 1669'da fildişi süslemeli bir sandık hediye etmişti (Hasluck, 1911, s. 103). Ancak Kastoryalı Manolakis'in gücünü gösteren en iyi örnek 1688'de Patrik II. Kalinikos'un seçiminin Manolakis'in evinde yapıldığı bilgisidir (Iorga, 2000, s. 213; Gedeon, 1996, s. 484).

Manolakis'in 1677 yılında Aynoroz'a giden İngiliz din adamı John Covel'in ziyaretine izin verilmesi için manastırlara mektup yazmış olması, Patrikhane ve Ortodoks din adamları nezdinde ne denli etkili olduğunu gösteriyor (Hasluck, 1911, s. 103). Covel'in referans mektubu aldığı isimlerden bir diğeri de 1670'lerde İstanbul'da Fransa büyükelçisi olarak bulunan Charles Olier de Nointel'di. Bu dönemde İstanbul'daki elçiliğin sosyal çevresinden ayrıntılı olarak bahseden Antoine Galland'ın 1672-1673 yıllarında tuttuğu günlüğünde çok zengin ve nüfuzlu bir Rum olarak bahsettiği Bay Manolakis, Kastoryalı kürkçü Manolakis olmalı. Öyle görünüyor ki Manolakis, Divan tercümanı Panagiotis Nikousios gibi dönemin önemli şahıslarının da yer aldığı İstanbul'daki bu sosyal çevrenin bir parçasıydı. Manolakis, tercüman Marc Antonio'nun düğününde Boğdan Prensi namına sağdıçlık yapmış ve geline on parça altın hâlinde, yüz sekiz değerinde bir hediye sunmuştu (Galland, 1998b, s. 42). Galland'ın aktardığına göre Bay Manolakis ve Bay Mavrokordatos²⁰ arasındaki bir para davası 1672 Temmuz'unda, çözülmek üzere Patrik tarafından Fransa

¹⁹ Manolakis Kastorianos olarak biliniyor. John Covel'in günlükleri üzerinde çalışan Hasluck, Manolakis'in soyadını Petrovitzes olarak kaydeder (Hasluck, 1911, s. 103).

²⁰ Panagiotis (Panayot) Nikousios'tan sonra 1673'te divan tercümanı olan Aleksandr Mavrokordatos.

büyükelçisine havale edilmişti. Buna göre Manolakis, dört sene önce üç bin kuruş miktarındaki parasını “Hristiyan âleminde” işletmesi için Mavrokordatos’a vermiş, kazancın üçte biri Mavrokordatos’da kalmak üzere bir anlaşma yapmışlardı. Mavrokordatos parayı bir Ceneviz gemisine teslim etmiş, fakat gemi korsanlar tarafından zapt edilince para kaybolmuştu. Dört sene sessiz kalan Manolakis, sonradan Mavrokordatos’un bir miktar parası kendi eline geçince parayı elinde tutmuş ve iade etmeyi reddetmişti. Galland bu davanın sonunda, elçinin Mavrokordatos lehinde karar verdiğini bildiriyor (Galland, 1998a, ss. 152, 153).

Çağdaş kaynaklar Manolakis’in sosyal çevresi hakkında biraz daha ipucu veriyor. 1687’de Macaristan’da Osmanlı askerleri açısından başarısızlıkla sonuçlanan Şikloş Muharebesi sırasında Sadrazam Süleyman Paşa, kapıkulu askeri üzerinde yoklama yapınca orduda ayaklanma çıkmış ve Sadrazam, sancak-ı şerifi de alarak Belgrad’a, oradan da İstanbul’a kaçmıştı (İnalçık, 2015, s. 224). Süleyman Paşa bu dönemde, arkadaşı olan “kürkçübaşı” Kastoryalı Manolakis’in Kuruçeşme’deki evinde saklanmıştı (İpsilantis, 1972, s. 192; Cantemir, 1734, s. 342). Kastoryalı kürkçü Manolakis, 1699 yılında hayatını kaybettiikten sonra, borçlarının bir kısmını varisleri miras olarak teslim aldı²¹.

Osmanlı kaynaklarında bir başka “Kürkçü Manol”ün adına 1730 Patrona Halil İsyanı sırasında rastlıyoruz. Dönemin kaynaklarına göre isyan sırasında Sultan III. Ahmed’in İbrahim Paşa’yı katletmediği, cesedini isteyen asilere Kürkçü Manol’ün cansız bedenini gösterdiği, İbrahim Paşa’nın ise saklandığı söylentileri yayılmıştı (Aktepe, 1958, s. 152; Uzunçarşılı, 2007, s. 209). Hakan Yılmaz’ın isyana dair yeniden incelediği Mühimme kayıtlarına göre, “Eflâk ve Boğdan voyvodalarının ve patriklerin azl [ve] nasblarına karış[an]” kürkçübaşı Manol’ün, isyan çıkınca Boğdan voyvodasının yanına kaçtığı biliniyor ve yakalanması emrediliyordu (Yılmaz, 2016, ss. 416-417; Altınay, 1988, ss. 109-110). Kürkçü Manol “Rum taifesinden, sarı bıyıklı, gök gözlü, tıraş zımmi” olarak tarif ediliyordu (Altınay, 1988, s. 109).

Burada bahsedilen kürkçübaşı Manol, Fenerli ailelerden İpsilantis ailesine mensup olan Manuel İpsilantis idi. Voyvoda Aleksandros İpsilantis’in büyük amcası olan Manuel Ioannis İpsilantis, 1700-1730 arasında kürkçübaşıydı (Byzantios, 1851, s. 540). Athanasios Komnenos İpsilantis’in bildirdiğine göre Manuel İpsilantis, Ioannis Konstantin İpsilantis’in oğluydu. 1714’te Sadrazam Damat Ali Paşa’nın kürkçübaşı iken, İskenderiye patriği Kozma’nın İstanbul patriği olmasında etkili olmuştu (İpsilantis, 1972, s. 295).

²¹ 12 Ekim 1699 tarihli bir kayda göre yeğeni Theologina, Manolakis’in eski Euripos (Eğriboz) metropolitine vermiş olduğu 1550 kuruşluk borcu, hâlihazırdaki metropolit Kalinikos’tan teslim aldı (Vaporis, 1973, s. 89).

Bahsettiğimiz figürler görüldüğü gibi, Osmanlı Ortodoks dünyasının kurum ve kişileri üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahiptir. Önde gelen Ortodoks ailelere de mensup olabilen kürkçüler, nüfuz ve itibarları sayesinde merkezî idarede aktif olarak yer alıyor, saraydaki etkin ve güçlü şahıslara yakın olmaları sayesinde voyvoda ve patrik atamalarında dahi etkili olabiliyorlardı. Kürk ticareti yapıyor olmaları, sahip oldukları gücün önemli kaynaklarından biriydi.

Patrikhane Çevresinde Çok Katmanlı İlişkiler

Osmanlı Ortodokslarının sosyal ve dini hayatında yalnızca nüfuzlu kürk tüccarları ve kürkçübaşlar değil, zaman zaman sıradan esnaf da önemli rol oynamıştı. Bu durum özellikle on sekizinci yüzyıl ortasında oldukça net bir şekilde gözlemlenebilir.

Cemaatin nakit para kaynağı olan kürkçülerin, diğer önde gelen Ortodoks esnaf grupları gibi İstanbul Patrikhanesi üzerinde de belirli bir etkiye sahip olmaları kaçınılmazdı. On sekizinci yüzyılın ortasına gelindiğinde Ortodoks esnafın, Patrikhane etrafında meydana gelen bir kutuplaşmada taraf hâline geldiğini görüyoruz. Bu dönemde İstanbul Ortodoks Patrikhanesi, içinde bulunduğu maddi zorlukları aşmak için çeşitli yerlerden borç almış bulunmaktaydı. Öteden beri itibar ve nüfuz sahibi olan esnafın da doğal olarak bu borç-iktidar çemberi içinde bir yeri vardı. Daha erken dönemlerde de esnafın ileri gelenlerinin Ortodoks Osmanlı cemaatinin eğitim ve dini kurumlarına yaptıkları katkı ve bağışlara değinmiştik. Esnafın etkisi bağışların maddi katkısının çok ötesindeydi; öyle ki 1751’de sürgüne gönderilen İstanbul patriği Kyrillos’un bir buçuk sene sonra makamına geri getirilmesini sağlayan bir ayaklanmada Ortodoks esnaf çok önemli bir rol oynamıştı.

Patrik Kyrillos Karakallos dönemi (1748-51, 1752-57), esnafın Patrikhane üzerindeki etkisinin en gözle görünür olduğu dönemlerden biri olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde İstanbul’daki din adamları arasında Ortodoks halkın da haberdar olduğu teolojik bir tartışma sürüyordu: Yeniden vaftiz (*anabaptism*) meselesi. Kyrillos, kendi yerine getirilen Patrik Paisios ve çevresindekilerden farklı olarak, Katoliklerden etkilenen vaftiz usulünü değil, geleneksel Ortodoks vaftizini savunuyordu. Paisios’un savunduğu vaftiz usulü ve ona atfedilen diğer Katolik etkisindeki davranışlar, Ortodoks halkın geleneksel inançlarına ters düşüyordu.

1752 yılının Eylül ayında Paisios’u indirip yerine Kyrillos’u yeniden patrik yapmak isteyen bir halk kitlesi, Katolik usulü vaftize karşı çıkarak isyan ettiler²². İsyanın çıkmasında, Bursa’nın Katırlı köyünde yaşayan, Kyrillos’un eski dostu olan keşiş Auxentios’un vaazları da etkili olmuştu. Kyrillos’u destekleyen muhafazakâr Ortodokslar arasında kürkçülerin de dâhil olduğu esnaf ön planda

²² bk. Bayraktar Tellan, 2016, 99-112.

yer alıyordu. Olayların birinci elden bir tanığı tarafından kaleme alınan bir el yazması olan ve Papadopoulos tarafından yayımlanan *Planosparaktes*'in yazarına göre, bu dönemde düzgün şekilde Rumca konuşamayan terziler, dericiler, kalfalar ve diğer eğitimsiz esnaf, hak etmedikleri pozisyonlara gelmeyi başarmışlardı (Papadopoulos, 1990, s. 276). *Planosparaktes*'in yazarı, esnafın nüfuzunun kilise işlerine bu denli karışacak şekilde artmasını rahatsızlık verici bir durum olarak değerlendirir. Kyrillos ve taraftarlarına karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olan çağdaş yazar, patriği destekleyen esnaf için “barbar” gibi pejoratif sözcükler kullanır (Papadopoulos, 1990, s. 312).

Kyrillos'u destekleyen esnaf içinde özellikle dericiler önemli bir yer tutuyordu. Kyrillos, loncanın geleneksel ustalığa terfi törenine katılmıştı. Ustalığa terfi edenlerin verdiği yemek sırasında Kyrillos, yemekte bulunanların her birinden söz almış, bu kişilere kâğıt imzalatmış ve Paisios'a karşı kendisini desteklemelerini istemişti. Sonrasında şehirde çıkan ayaklanmaya dericiler, şekerciler, inşaat kalfaları ve diğerleri de katıldı (Papadopoulos, 1990, s. 276-317).

Kyrillos'u yeniden patrik yaparak amacına ulaşan ayaklanmanın sonunda, şehirdeki karmaşayı yaratmaktan sorumlu tutulan iki kişi, kürkçü Yani ve kazancı Pantazi idam edildiler (Ipsilantis, 1972, s. 370). Kürkçü esnafının desteği kısa süre sonra Kyrillos tarafından ödüllendirilecekti. 1755'te Patrikhane finansmanının idaresi için kurulan bir komitede (*Epitropi tou Koinou*) üç metropolit ve cemaatin üç önde gelen üyesine ek olarak esnaftan üyeler de bulunuyordu. Konseyin kuruluş metninde belirtilen esnaf arasından sadece kürkçülerin adının açıkça yazılmış olması, bu dönemde kürkçülerin en azından Patrikhane meselelerinde diğer esnaf arasında önde gelen konumuna dair bir fikir verir (Papadopoulos, 1990, ss. 200-201; Mansi, 1907, s. 637)²³.

Kürkçülerin kendi aralarındaki ilişki ile esnaf ve tüccarın toplumsal olaylarda ne derece birlikte hareket ettikleri, üzerinde düşünülmesi gereken sorulardan biridir. Örneğin 1752 olaylarında, yani Kyrillos'u geri getiren ayaklanmada ve dönemin diğer olaylarında bahsi geçen kürkçü esnafına, muhtemelen kürk tüccarları dâhil değildi. Bu dönemde İstanbul'da bulunan Rus elçi Obreskov'un 1752'de yazdığına göre tam da bu sırada kürk tüccarlarıyla zanaatkârları arasındaki ilişkinin çıkmaza girmesi üzerine, tüccarlar ayrılıp kendi yöneticileri olan “ihtiyarları” seçtiler. Kürk zanaatkârları ise Ağustos ortasından itibaren altı ay boyunca tüccarlardan hiçbir şey satın almamaya sırayla yemin ettiler. Duruma müdahil olan patrik dahi aralarını düzeltmedi (Carras, 2010, s. 617). Obreskov'un aktardıklarını göz önüne alacak olursak kürk tüccarlarıyla zanaatkârlar arasında tam da bu dönemde var olan ayrışmanın, yeniden vaftiz

²³ Komite, Kyrillos'un 1757'de azledilmesinden hemen sonra Osmanlı idarecileri tarafından lağvedildi (Papadopoulos, 1990, s. 201).

tartışmaları etrafında beliren ve Kyrillos'un yeniden patrik yapılmasıyla sonuçlanan olaylarla ilgili olabileceğini düşünebiliriz. Bu konuda daha çok örneğe ihtiyacımız olmasına rağmen en azından şunu söyleyebiliriz ki Osmanlı esnafından bahsederken düalist sınıflandırmalar epey yüzeysel kalacak, grupların kendi içlerindeki ayrışmalar gibi -sebepleri henüz karanlıkta kalan- birçok farklı boyutun göz ardı edilmesiyle sonuçlanacaktır²⁴.

Esnafın on sekizinci yüzyıl boyunca kilise yönetimindeki etkinliğini ve kiliselerin yönetim kurullarında esnafın da olduğunu gösteren başka kaynaklar da mevcuttur. Örneğin 1734 tarihli kilise kitabesinden ve 1794 tarihli bir toplantı tutanağından kilise yönetimindeki esnaf arasında yalnızca kürkçülerin değil, kereste tacirleri, kuyumcular, abacılar, çuhacılar, cevahirciler ve hatayiciler de bulunduğunu görebiliriz (Pitarakis ve Merantzias, 2006, s. 88). Fakat gördüğümüz gibi bu dönemde kürkçüler Patrikhane çevresindeki aktörler arasında başrolde yer alıyordu.

Esnaf ve tüccarın on sekizinci yüzyıldan önce de kiliselere ve dini kurumlara maddi katkısı olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla özellikle güçlü tüccarların dini kurumlar üzerinde belirli bir etkisi olduğundan söz edilebilir. Fakat tüccarlara kıyasla daha küçük çapta iş yapan ve 1750'lerin çağdaş Rum kaynaklarında cahil ve avam tabaka olarak değerlendirilen esnafın, Patrikhane üzerindeki etkisinin daha önceki dönemlerde de bu derece açık ve başarılı olup olmadığını görmek için daha çok çalışmaya ihtiyaç duymaktayız.

Son olarak, ilişki ağlarının karmaşıklığını ve iç içe geçmişliğini gösteren on yedinci yüzyılın sonuna ait ilginç bir örnek, yüksek düzey görevlilerin tayinlerinde kürkçülerin nüfuzunun sadece Ortodoks cemaatiyle sınırlı olmadığını gösteriyor ve bir Ermeni-Müslüman-Ortodoks iş birliğine tanıklık ediyor. 1686 yılına ait bir mahkeme kaydına göre, Mahmud Paşa Hanı kürkçülerinden (Ortodoks) Tanaş, Karabet'in Ermeni patriği yapılması için Meldon'un kendisine -kürkçübaşı Mehmed Çelebi'ye iletmek üzere- verdiği 500 kuruş değerindeki "rüşvet"i Mehmed Çelebi'ye ulaştırmadığı gerekçesiyle kendisini mahkemede buluyor. Tanaş, parayı Mehmed Çelebi'ye verdiğini iddia etse de sözü kabul görmüyor ve söz konusu parayı Meldon'a iade etmesi tembih olunuyor (Yılmaz, 2011a, ss. 586-587). Buna benzer örnekleri başka çağdaş

²⁴ Tüccar ve esnafın yollarının ve çıkarlarının ne derece birbiriyle kesişip örtüştüğüne dair elimizde başka ipuçları da mevcut. Örneğin kürkçülerle ilgili 1755 ve 1756 tarihli iki nizamname, bu dönemde İstanbul'a Moskova ve Rumeli'nden kürk ticareti yapan "bezirgânlar" ile bu bezirgânlardan kürkleri alacak olan kürkçü esnafı ihtiyarlarının ve kürkçübaşının isimlerini, kimin hangi handa çalıştığını, kürklerin cinslerine göre fiyatlarını ayrıntılı olarak içeriyor (BOA MAD 3338, Sahillioğlu, 2006, ss. 595-612). Ancak bu kayıtlar tek başlarına, İstanbul kürkçülerine dair sınırlı ve tek boyutlu bir resim sunuyor. Uzun dönemdeki trendleri ve değişimi takip edebilmek için bundan çok daha fazla veri üzerinde çalışmaya ihtiyaç duymaktayız.

kaynaklarda da bulmak mümkün. Örneğin Ragıp Paşa'nın doktoru olan Athanasios Komnenos Ipsilantis, on sekizinci yüzyılın sonunda kaleme aldığı eserinde merkezî idarenin yakın çevresinde olan ve farklı dinlere mensup birçok şahsın yer aldığı ilişki ağlarını gözler önüne serer. Özellikle Ortodoks patriklikleri ile Eflak ve Boğdan voyvodalıkları gibi pozisyonlara yapılan atamalardaki kişisel bağlantılar hakkında bilgi verir. Bu çağdaş kaynakta yer alan birçok örnek, ilişki ağlarının ne denli renkli, karmaşık ve çok boyutlu olduğunu bir kez daha teyit eder.

Değişim

On sekizinci yüzyılda esnaf loncaları, dönemin iktisadi güçlükleriyle baş edebilmek ve sosyal değişime uyum sağlamak için toplumun diğer kurumları gibi birtakım değişiklikler geçirmişti. Kürkçü esnafı da dönemin yeni uygulamalarından payını alıyordu. Bu dönemde esnaf nizamnameleri ayrıntılı olarak kaleme alınmış, dışarıdan loncalara girecek olan esnafın üzerindeki iç denetim artmıştır (Yıldırım, 1999/2000, ss. 4-5). Aynı dönemde İstanbul'da artan gedik uygulaması, ustanın yeterliliğini onaylıyor ve iş araçları üzerinde kendisine tasarruf hakkı sağlayıp bunları satabilmesine ve bireysel olarak çalışabilmesine olanak sağlıyordu²⁵. Eleni Angelomati'nin incelediği kürkçü esnafıyla ilgili 1760 tarihli bir patrik mektubu, bu dönemde kürkçüler loncasının karar verdiği düzenlemelerin, esnafın pazar şartlarına uyum sağlayacak şekilde daha rahat hareket edebilmelerine izin verdiğini gösterir (Angelomati, 2010, ss. 423-441).

Öyle görünüyor ki on sekizinci yüzyıla kadar oldukça güçlü olan kürkçülerin nüfuzu, on dokuzuncu yüzyılda aynı şekilde devam etmedi. Balıklı Rum Hastanesi'nin kayıtlarına dayanarak İstanbul'daki Ortodoks esnafın sağlık koşullarını inceleyen hekim Aleksandros Paspatis, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde kürkçü esnafının yoksullaşıp artan oranlarda hastalanmalarını, aynı abacılar da olduğu gibi, bu dönemde giyim kuşamın Batılılaşmasına ve Avrupa'dan kışlık kıyafet ithalatının artmasına bağlıyor (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 105). İstanbul üzerine üç ciltlik bir eseri bulunan Skarlatos Byzantios da, çalışmasının 1851 yılında yayımlanan birinci cildinde, "Türkiye'de" kıyafetlerin değişmesinden sonra, "son yirmi beş yıldır" kürkçülerin eski itibarının kalmadığını belirtiyor (Byzantios, 1851, s. 540). Kürkçülerin gücünün azaldığı bu dönemde, Ayvansaray'daki Vlaherna ayazmasının -1862 itibarıyla senede yaklaşık iki yüz bin kuruşu bulan- geliri sayesinde birçok yoksul kürkçü ailesi geçimini sağlıyordu (Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 106)²⁶. On dokuzuncu

²⁵ Gedikleşme hakkında daha fazla bilgi için bk. Akarlı, 2004, ss. 166-200; Yıldırım ve Ağır, 2015, ss. 217-236; Yıldırım, 1999/2000, ss. 146-177; Kal'a, 1990, ss. 181-187.

²⁶ Bu ayazmanın bir dönem Müslüman çingenelerin tasarrufu altında olup, 1750'lerde Ortodoks kürkçü esnaf tarafından yeniden cemaate kazandırıldığı için kilise ve

yüzyılda yaşanan itibar ve güç kaybı, diğer tüm esnaf gibi kürkçülerin de dönemin gelgitlerinden etkilendiğini gösteriyor.

Sonuç

Osmanlı Ortodoks tebaasını, Osmanlı toplumu bağlamından kopuk, kendi cemaatinin sınırlarına hapsolmuş ve durağan bir şekilde tasvir eden bir bakış açısı, farklı birkaç çalışmanın varlığına rağmen maalesef baskın olmaya devam etmektedir. On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan “millet sistemi”nin kalıplarını önceki dönem üzerine yansıtmak, Osmanlı zimmilerinin tecrübelerini kavramanın önünde şu ana kadarki ana-akım tarihyazımının en önemli engellerinden biri olagelmıştır. “Millet sistemi” teorisine göre Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler, yalnızca olumsuz durumlarda etkileşime giriyorlardı.

Hâlbuki Osmanlı toplumunda Müslüman-gayrimüslim ayrımının keskinleşmesi ve bu iki grubun toplum içindeki tecrübelerinin din bazlı olarak farklılaşmasını, ancak on sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra, Osmanlı-Rus savaşlarının ve Balkan coğrafyasında yaşanan olumsuzlukların da katkıda bulunduğu bir gelişme olarak değerlendirmek gerekir. Daha erken dönemler söz konusu olduğunda, farklı dinlere mensup bireylerin iç içe geçmiş tecrübeleri ve etkileşimlerini artık Osmanlı sosyal dokusunun doğal bir parçası olarak kabullenmek kaçınılmazdır. Osmanlı zimmilerini de içeren daha geniş kapsamlı sorulara cevap ararken, gayrimüslim Osmanlıların ve kurumlarının Osmanlı merkezî idaresinin bir parçası olabileceği göz ardı edilmemelidir. On sekizinci yüzyılın son çeyreğinden önce Osmanlı idaresindeki Ortodoks tecrübesine vakıf olabilmek için bu bakış açısıyla yaklaşmak daha sağlıklı olacaktır.

“Esnafın, dini olarak karışık mı homojen mi olduğu” sorusu bugüne kadar birçok çalışmada ele alınmıştır. Bu çalışmalara göre, kadı mahkemelerine birlikte başvuran Müslüman ve Hristiyan esnaf örneklerinden de anlaşılacağı gibi dinen karışık loncalar mevcuttu. Tamamen Hristiyanlardan oluşan loncalar da vardı fakat bu loncaların kethüdası Müslüman olurdu (Faroqhi, 2005a, s. 15). Farklı örneklere ve çalışma sayısının az olmasına rağmen, dini olarak homojen olan loncaların sayısının on dokuzuncu yüzyılda arttığı genel olarak kabul görür (Faroqhi, 2005a, s. 14). Esnaf içinde farklı dine mensup kişiler arasında yaşanan çatışmanın on sekizinci yüzyıldaki temellerini gösteren çalışmalar da mevcuttur (Yıldırım, 2002, ss. 407-419).

Osmanlı döneminde loncaların dini açıdan ne derece karışık olduğu ilginç ve birçok örnek için hâlâ yeteri kadar incelenmemiş ve cevap bekleyen bir sorudur. Fakat bu sorunun bir adım ötesine geçip, dini olarak homojen veya karışık olan esnaf topluluklarının nasıl bir ilişki ağı içinde yaşadığını incelemek, esnafın

ayazmanın gelirinin kürkçülere bırakıldığını öğreniyoruz (Gedeon ve Burazeli-Marinaku'dan aktaran Paspatis ve Yerasimos, 2014, s. 106).

çevresindeki sosyal ağ, ilişki içerisinde olduğu aktörler ve nüfuzunu etkileyen faktörlere bakmak birçok açıdan verimli cevaplar sunacaktır.

Gördüğümüz gibi Ortodoks kürk tüccarları maddi servetleri sayesinde Osmanlı idaresinin erken yıllarından itibaren cemaatleri üzerinde belirli bir güç ve iktidar sahibi olmuşlardı. Sarayın ihtiyaç duyduğu kürklerin ticareti ile uğraşiyor olmaları sayesinde merkezî idaredeki önemli figürlerle irtibat hâlindeydiler. Bu da kendi cemaatlerini ilgilendiren konularda, örneğin patrik atamalarında, finansal meselelerde veya kiliseyi de ilgilendiren diğer merkezî kararlarda etkin olmalarına olanak veriyordu. Diğer güçlü esnaf ve tüccar gibi kürkçüler de, aralarında Ortodoks din adamlarının da bulunduğu geniş bir kitleye borç veriyorlar, eğitim kurumlarına maddi destek sağlıyorlardı. Kürkçüler örneğinde ticaretin maddi güç getirdiği kadar, maddi gücün de kürk ticareti yapmaya olanak veren bir etken olduğunu söylemek gerekir. Sadece büyük kürk tüccarları değil, şehirdeki kürkçü esnafı da belirli ölçülerde güce sahipti. Esnafın kilise üzerindeki etkisi özellikle on sekizinci yüzyılda belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Fakat daha öncesinde ne derece etkili olduklarını belirlemek için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duymaktayız.

Önemli olan şu ki toplumdaki nüfuzlu aktörlerin etki ve iktidar alanı kendi cemaatleriyle sınırlı değildi. Bu figürlerin dini kimliklerinden bağımsız olarak, hem üst düzey pozisyonlardaki bireyler arasında hem de merkez-cemaat arasında aracı konumunda olduklarını görüyoruz. Birçok farklı örnekte gördüğümüz kürkçülerin ekonomik ve toplumsal ilişkileri, her dine mensup insanı kapsayan bir ilişkiler ağı dâhilindeydi. Nizna tüccarları gibi örnekler ise kürk tüccarlarının izole olmadığını, aksine hem geniş bir Ortodoks sosyal ilişki ağına dâhil olduklarını hem de Osmanlı merkezî idaresinden faydalanabildiklerini gösteriyor.

Sonuç olarak, Osmanlı dönemindeki esnaf ve tüccarlara bakışımızda ikili sınıflandırmalarla yetinen perspektifi bir kenara bıraktığımızda görüyoruz ki farklı dinlere mensup kürkçüler çok boyutlu ve karmaşık ilişki ağlarına dâhildiler ve bu durum Osmanlı zimmilerine dair gerçeğin önemli bir parçasıydı.

Kaynakça

BOA MAD 3338

- Akarlı, E.D. (2004). *Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840. Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things*, (A. Pottage ve M. Mundy Ed.) içinde (ss. 166-200). Cambridge.
- Aktepe, M. (1958). *Patrona İsyanı (1730)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Altınay, A.R. (1931). *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Altınay, A.R. (1935). *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Altınay, A.R. (1988). *Hicri On ikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*. İstanbul: Enderun.
- Angelomati-Tsougaraki, E. (2010), 'Η συντεχνία τῶν γουναράδων τῆς Κωνσταντινούπολης. Μνήμη Πηνελόπης Στάθη: Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας (K. Lappas, A. Anastasopoulou, I. Kolovos, Ed.) içinde (ss. 423-441). Herakleion: Girit Üniversitesi Yayınları.
- Bayraktar T. E. (2011) *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Bayraktar T. E. (2016) Sürgün Patrik, Kayıp Keşiş ve İstanbul'da Bir Ayaklanma: On sekizinci yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi. *Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan: Tarih ve Edebiyat Yazıları* (H. Çolak, Z.K. Çeçen, N.I. Demirakın Ed.) içinde (ss. 99-112). Ankara: Kebikeç.
- Byzantios, S.D. (1851). *Η Κωνσταντινούπολις*, Cilt I. Atina: Andreas Koromilas.
- Cantemir, D. (1734). N. Tindal (Çev.). *The History of the Growth and the Decay of the Othman Empire, Part I*. Londra.
- Carras, I. (2010). *Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα: Ρωμοί στη Ρωσία 1700-1774*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, Atina.
- Carras, I. (2012). Community For Commerce: An Introduction to the Nezhin Greek Brotherhood Focusing on its Establishment as a Formal Institution in the Years between 1692 and 1710. *Merchant Colonies in the Early Modern Period*, (V.N. Zakharov, G. Harlaftis, O. Katsiardi-Hering, Ed.) içinde (ss. 141-156), Pickering&Chatto.
- Carras, I. (2017). Connecting Migration and Identities: Godparenthood, Surety and Greeks in the Russian Empire (18th – Early 19th Centuries). *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th–19th c.)*, (O. Katsiardi-Hering ve M.A. Stassinopoulou Ed.) içinde (ss. 65-113). Leiden: Brill.
- Çolak, H. (2015). *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Dankoff, R. (2011). Furs: Luxury or Necessity? The Evidence from Evliya Çelebi's Seyahatname. *Yücel Dağlı Anısına. "Geldi Yücel, gitti Yücel, bir nefes gibi..."*, (E. Balta, Y. Dedes, E.N. İşli, M.S. Koz, Haz.) içinde (ss. 152-176). İstanbul: Turkuaz.
- Dankoff, R., S.A. Kahraman, Y. Dağlı (Haz.) (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, I. Cilt*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası.
- Davidova, E. (2013). *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s–1890s)*, Leiden: Brill.
- Eyice, S. (2002). Kürkcü Hanı. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, s. 670), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Faroqhi, S. (1995a). The Fieldglass and the Magnifying Lens: Ottoman Studies of Crafts and Craftsmen. *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820* içinde (ss. 71-91), İstanbul: The Isis Press.
- Faroqhi, S. (1995b). Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case. *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820* içinde (ss. 93-112), İstanbul: The Isis Press.
- Faroqhi, S. (2004a). *The Ottoman Empire and the World Around It*. London, New York: I.B. Tauris.
- Faroqhi, S. (2004b), Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes. *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, (S. Faroqhi ve C.K. Neumann, Ed.) içinde (ss.15-48). İstanbul: Eren.
- Faroqhi, S. (2005a). Understanding Ottoman Guilds. *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, (S. Faroqhi and R. Degulhem, Ed.) içinde (ss. 3-40). London. New York: I.B. Tauris.
- Faroqhi, S. (2005b). Ottoman Craftsmen: Problematic and Sources with Special Emphasis on the Eighteenth Century. *Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, (S. Faroqhi and R. Degulhem, Ed.) içinde (ss. 84-118). London. New York: I.B. Tauris.
- Galland, A. (1998a), C. Scheffer (Haz.). N.S. Örik (Çev.). *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673), I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Galland, A. (1998b). C. Scheffer (Haz.). N.S. Örik (Çev.). *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673), II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gedeon, M. I. (1883). *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας: Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1454-1830*. İstanbul.
- Gedeon, M.I. (1996). *Πατριαρχικοί Πίνακες: Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως*. Atina (1899 baskısının yeniden basımı).
- Gritsopoulos, T.A. (1959). Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε΄ ο Καρακάλλος, *EEBS* 29, 367-389.
- Gritsopoulos, T.A. (2004). Πατριαρχική μεγάλη του γένους Σχολή. Atina.
- Hasluck, F.W. (1911). The First English Traveller's Account of Athos. *The Annual of the British School at Athens*, 17, 103-131.

- Iorga, N. (2000). *Byzantium After Byzantium*. Iași, Oxford, Portland: The Center for Romanian Studies.
- Ipsilantis, A.K. (1972) (G. Afthonidos Haz.). *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίων Η', Θ'και Ι' ήτοι τα Μετά την Αλωσιν (1453-1789)*. Atina: Noti Karavia (1870 baskısının yeniden basımı).
- İnalcık H. ve Quataert D. (Ed.) (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge.
- İnalcık, H. (1967). Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanunname, Fond Turc Ancien 39, Bibliotheque Nationale, Paris. *Der Islam*, 43 (1-2),139-157.
- İnalcık, H. (1993). Greeks in Ottoman Economy and Finances, 1453-1500. *Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* (J.S. Allen, C.P. Ioannides, J. S. Langdon, S. W. Reinert Ed.) içinde (ss. 307-319). New York: Aristide D. Caratzas.
- İnalcık, H. (2015). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III Köprülülük Devri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli, M. (Haz.) (2007). *Târih-i Na'îmâ, Cilt III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kal'a A. (1990). Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 67, 181-187.
- Kal'a, A. (Ed.). (1997). *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi.
- Karaca, F. (1998). Hil'at, *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 18, ss. 25-27) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaca, F. (2002). Kürk, *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 568-570) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kermeli, E. (2008). Central Administration Versus Provincial Arbitrary Governance: Patmos and Mount Athos Monasteries in the 16th Century, *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2), 189-202.
- Kırlı, C. (2010). Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı. *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (Seyfi Kenan, Ed.) içinde (ss. 183-212). İstanbul: ISAM.
- Kırlı, C. (2015). İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Cilt IV*, (C.Yılmaz, Ed.) içinde (ss. 72-79). İstanbul: ISAM.
- Kırlı, C. ve Başaran B. (2011). 18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (Fatmagül Demirel, Ed.) içinde (ss. 7-20). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kireev, N. G. (1977) On the History of Russian-Turkish Trade Relations via İstanbul in the Middle of the 18th Century. *Istanbul à la Jonction des Cultures Balkaniques, Méditerranéennes, Slaves et Orientales, aux XVIIe- XIXe Siècles* içinde (ss. 125-131). Bükreş.
- Koller, M. (2008). The Istanbul Fur Market in the Eighteenth Century. *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*, (M. Koller ve V. Costantini, Ed.) içinde (ss. 115-129). Leiden: Brill.

- Kuran, T. (Ed.). (2010). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyoekonomik Yaşam, Cilt 1*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun.
- Mansi, G.D. (Ed.), *Sacrorum Conciliorum, Nova et Amplissima Collectio*, C. 38, Paris: Welter.
- Marcus, A. (1989). *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press.
- Matschke, K.P. (2002). Research Problems Concerning the Transition to Tourkokratia: The Byzantinist Standpoint. *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (F. Adanır ve S. Faroqi Ed.) içinde, (ss. 79-113). Leiden: Brill.
- Özkul, A.E. (2006). *Kıbrıs'ın Sosyoekonomik Tarihi 1726-1750*. İstanbul: İletişim.
- Papadopoulos, T.H. (1990). *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*. Aldershot: Variorum.
- Paspatis, A. ve Yerasimos, M. (Haz.) (2014) *Balıkli Rum Hastanesi Kayıtlarına göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı, 1833-1860*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Phillips, A. (2015). Ottoman Hilat: Between Commodity and Charisma. *Frontiers of the Ottoman Imagination: Studies in Honour of Rhoads Murphey* (Marios Hadjianastasis, Ed.) içinde (ss. 111-139). Leiden: Brill.
- Pitarakis B. ve Merantzas C (2006). *Parıldayan Hatıralar: Sevgi Gönül Koleksiyonlarından Son Dönem Osmanlı İstanbuluna ait Kilise Gümüşleri* (S. Alper, Çev). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi.
- Sahillioğlu, H. (1995). Esedi. *İslam Ansiklopedisi* içinde, (C. 11, ss. 368-369), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (2006). Hicri 1167 (M. 1754) Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı. *Prof.Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, (Z.T. Ertuğ, Ed.) içinde (ss. 595-612). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Stamatiadis, E. (1865). *Βιογραφίαι των Ελλήνων μεγάλων διερχομένων του Οθωμανικού κράτους*. Atina.
- Stavrides, T. (2001). *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*. Leiden: Brill.
- Tekin, Z. (2002). Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti. *Türkler*, Cilt X, (H.C. Güzel, K. Çiçek, Ed.) içinde, (ss. 754-763). Ankara.
- Tezcan, H. (2004). Furs and Skins Owned by the Sultans. *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, (S. Faroqi ve C.K. Neumann, Ed.) içinde (ss. 63-79), İstanbul: Eren.
- Uzunçarşılı, İ.H. (2007). *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Kısım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vaporis, N. M. (Ed.). (1969). *Some Aspects of the History of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Study of the Ziskind MS No.22 of the Yale University Library*, USA.

- Yıldırım, O., Ağır S. (2015). Gedik: What's in a Name? *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* (S. Faroqhi, Ed.) içinde, (ss. 217-236). Berghahn Books.
- Yıldırım, O. (1999/2000). Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826. *Toplum ve Bilim*, 83, 146-177.
- Yıldırım, O. (2002). Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul, *International Review of Social History*, 47, ss. 407-419.
- Yıldırım, O. (2008). Ottoman Guilds in the Early Modern Era, *IRSH* 53, Supplement, ss. 73-93.
- Yılmaz, C. (Ed.). (2011a). *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096- 1097 / M. 1685 - 1686)*. İstanbul: ISAM.
- Yılmaz, C. (Ed.). (2011b). *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi, (Havâss-ı Refîa) 61 numaralı Sicil (H. 1065-1066 / M. 1655)*. İstanbul: ISAM.
- Yılmaz, H. (2016). İsyanın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyanı. *Osmanlı İstanbulu IV*, (F.M. Emecen, A. Akyıldız, E.S. Gürkan, Ed.) içinde (ss. 411-452). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Yi, E. (2004). *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul, Fluidity and Leverage*. Leiden: Brill.
- Zygulski, Z. (1992). *Ottoman Art in the Service of the Empire*, New York University Press.

MUDANYA'DAN LOZAN'A YUNANİSTAN'DAKİ TÜRKLER VE NÜFUS MÜBADELESİ (1922-1923)*

*Bestami S. BİLGİ***

Öz: Yunanistan'ın Anadolu'ya asker çıkarıp işgale başlamasından sonra Ankara'da Mustafa Kemal'in önderliğindeki direniş hareketi, Yunan ordularını ülkeden çıkarmak için askerî bir mücadeleye girişti. Bu mücadele sonrasında Yunan orduları Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldılar. Yunan orduları Anadolu'dan ayrılırken onlarla beraber çok sayıda Rum da Yunanistan'a akın etti. Savaş sonrasında iki ülke aralarındaki azınlık meseleleri dâhil bütün sorunları çözmek için Lozan'da bir araya geldiler. 24 Temmuz 1923 tarihinde bir antlaşma imzalayarak ilişkilerini normalleştirme yolunda önemli bir adım attılar. Ancak bir antlaşmanın imzalanması iki ülke arasında barışı hemen tesis edemedi. Özellikle Lozan Antlaşması'nın kapsamında yer alan nüfus mübadelesinin uygulanması sırasında karşılaşılan zorluklar, Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginliğin devam etmesine yol açtı. Bu zorlukların ortaya çıkmasının temel sebeplerinden biri, Yunanistan'ın ülkesindeki Türklere daha mübadele müzakereleri devam ederken ve hatta Lozan Antlaşması'nı imzaladıktan sonra uyguladığı baskılardı. Anadolu'dan gelen Rum muhacirlere yer açabilmek için Yunanistan uluslararası bağitlarına rağmen Türklere evlerinden çıkardı ve mallarına el koydu. Bu çalışmada 1922 yılının Kasım ayından 1923 yılının sonuna kadar olan dönemde Yunanistan'daki Türklere karşı Atina'nın takip ettiği siyaset incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Yunanistan, Lozan Antlaşması, mübadele, Batı Trakya Türklere.

Turks in Greece and the Exchange of Populations from Mudanya to Lausanne (1922-1923)

Abstract: After Greece commenced the occupation of Western Anatolia in 1919, a resistance movement led by Mustafa Kemal in Ankara came about. One of the prime targets of this movement was to kick the Greek forces out of Turkey. After a prolonged military conflict with the Greeks, Mustafa Kemal emerged victorious and the Greek forces had to leave Turkey. Thousands of Anatolian Greeks fled with them and sought shelter in Greece. After the war, Turkey and Greece sat at a conference in Lausanne in order to reach a final settlement regarding their differences including the minority question. Eventually on 24 July 1923 they signed an agreement that was supposed to normalize the bilateral relations. Nevertheless, the signing of an agreement did not bring about an immediate resolution of the problems between the two countries. Especially the difficulties that arose in implementing the exchange of populations which was part of the larger Lausanne settlement led to the prolongation of the Turkish-

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 22.09.2017 - 08.10.2017

** Doç.Dr., Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Balkanlar Masası
bsbilgic@gmail.com ORCID: 0000-0003-3678-3871

Greek differences. One of the main reasons for these difficulties was Greece's oppression of the Turkish population in that country both during the negotiations in Lausanne and in the immediate aftermath of the signing of the treaty in July 1923. In violation of its international commitments the Greek government expelled Turks from their homes and confiscated their properties in order to shelter incoming Anatolian Greek refugees in Greek Macedonia. This article analyzes the Greek policy vis-à-vis the Turks in Greece from November 1922 to the end of the year of 1923.

Key words: Turkey, Greece, Lausanne Treaty, exchange of populations, Western Thrace Turks.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra uluslararası toplum sadece Avrupa'da değil dünyanın diğer bölgelerinde de barışçıl bir düzen tesis edilebilmesine yönelik bir çaba içerisine girmişti. Bu çaba doğrultusunda Paris'te bir konferans tertip edilmiş ve konferans sonucunda bir dizi antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşmalar bazı devletleri memnun ederken bazılarını ise tatmin etmekten uzaktı. Muzaffer devletler tüm dünyada barışı muhafaza etmek için gayret etseler de Paris'te meydana getirdikleri düzenleme ve bu düzenlemenin devamı için kurdukları Milletler Cemiyeti gayrimemnun devletleri revizyonist emellerinden vazgeçiremeyecek ve neticede İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini engelleyemeyecekti.

Muzaffer devletler uluslararası antlaşmalara uyulması için ne kadar enerji sarf ettiyseler yenilen devletler de en az bir o kadar enerjiyi antlaşmaların revize edilmesi için harcamışlardı. Almanya Versailles Antlaşması'ndan hiç memnun değildi. Avusturya, Saint Germain Antlaşması'ndan şikâyetçiydi. Bulgaristan ise Neuilly Antlaşması'yla kendisine haksızlık yapıldığını düşünüyordu. Ancak revizyonist devletlerin kendilerinden alındığını iddia ettikleri toprakları geri almak için harekete geçmeleri için epey bir zaman geçmesi gerekecekti. Bu devletlerin aksine Türkiye, savaş sonrası düzenlemeyi kabul etmemişti. Türkiye'nin durumu yukarıda bahsedilen üç devletten başka bir açıdan daha farklıydı. Bu üç devlet toprak kaybetmişlerdi ancak ülkelerinin merkez noktaları muzaffer devletler tarafından işgal edilmemişti. Türkiye ise muzaffer devletler tarafından nüfuz bölgelerine bölünmüştü. Hatta Yunanistan gibi küçük bir ülke bile büyük bir nüfuz bölgesini işgal etme hakkı kazanmıştı. Türk hükûmetine ise sadece Anadolu'nun ortasında küçük bir bölge bırakılmıştı.

Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğindeki Ankara merkezli hareket, Birinci Dünya Savaşı sonundaki düzenlemeyi kabul etmemiş ve Türk tarihyazımında "Kurtuluş Savaşı" olarak bilinen mücadeleyi başlatmıştı. Ankara hükûmeti ülkeyi kurtarmak için giriştiği mücadelede işgalci Büyük Devletlerin silahlı kuvvetlerinden ziyade Yunan orduları ve Fransız güdümündeki Ermeni çetecilerle savaşmak durumunda kalmıştı. Anadolu'ya Yunanların asker

çıkarması Mustafa Kemal'in etrafında toplananlar için özellikle kabul edilemezdi. Yunanistan ile Ankara hükûmeti arasında Anadolu'daki savaş yaklaşık dört yıl sürmüş ve nihayet Ankara hükûmeti galip gelmiş ve Yunan orduları Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmışlardı (Howard, 1931; Abbott, 1922; Smith, 1973; Psomiades, 1968; Andrew, 1930; Pallis, 1937; Sonyel, 1975).

Yunan orduları 1922 yılının Eylül ayı ortalarında Anadolu'yu terk etmişlerdi. Ancak işgalcilerle Ankara hükûmeti güçleri arasındaki silahlı çatışmalar Ekim ayına kadar devam etmişti. Ekim ayında Mudanya'da bir ateşkes imzalanmıştı. Ateşkesten sonra Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri ile Ankara hükûmeti Lozan'da bir konferans tertip ederek nihai bir anlaşmaya varmaya çalışmışlardı. Kasım ayında başlayan konferans ile birlikte Türkiye ile Yunanistan arasındaki silahlı çatışmanın da tamamen bitmesi beklenebilirdi. Ancak 1923 yılının Temmuz ayında antlaşma imza edilene dek iki ülke arasındaki silahlı çatışma olasılığı devam etmişti.

1922 yılı sonları ve 1923 yılı başlarında Batı Trakya'da Yunan ordu birlikleri toplanmıştı. Lozan'da Türk ve Yunan temsilcileri müzakerelere başladıktan sonra Türk-Yunan sınırındaki Türk birlikleri ile Yunan birlikleri arasında silahlı çatışmalar gerçekleştiğine dair raporlar gelmeye başlamıştı. Başbakan Hüseyin Rauf Bey sınırdaki Türk birliklerinin komutanına talimatlar göndererek sınıra doğru ilerleyen Yunan kuvvetleriyle geniş kapsamlı bir çatışmaya girmekten sakınmasını istemişti. Lozan'da bulunan İsmet Paşa'ya da sınırda yaşanan hadiselerin büyük çapta olmadığını bildirmişti (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 13 Aralık 1922, içinde Şimşir, 1990a, s. 209).

Lozan'da Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri ile nihai bir anlaşmaya varmaya çalışan İsmet Paşa bir yandan da Ankara ile Yunanistan'ın ateşkes kurallarına uyup uymadığı meselesini görüşüyordu. Ankara'ya gönderdiği bir telgrafta İsmet Paşa, Batı Trakya'daki Yunan kuvvetleri ile Doğu Trakya'daki Türk kuvvetleri arasındaki tarafsız bölgede bulunan Karaağaç'ın küçük bir Yunan askerî birliği tarafından işgal edildiğine dair haberler aldığını yazmıştı (İsmet'ten Heyet-i Vükelaya, 9 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 335). Bu telgrafa cevaben Hüseyin Rauf Bey, Karaağaç'ın Yunanlar tarafından işgal edildiğine dair bir bilginin kendisinde olmadığını ve meseleyi araştıracağını söylemişti (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 10 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 358). 13 Ocak 1923 tarihinde Hüseyin Rauf Bey, İsmet Paşa'ya bir telgraf daha göndermiş ve hakikaten Yunan hükûmetinin Trakya'da Mudanya Ateşkes Antlaşması hükümlerine aykırı bir şekilde hareket ettiğini belirtmişti. Ateşkes antlaşmasına göre Meriç Nehri'nin batı yakası İngilizlerin kontrolünde bulunacaktı. Ancak bu tarafsız bölgeyi Yunanlar işgal etmişlerdi. Kuleliburgaz-Mustafapaşa ve Kuleliburgaz-Dedeoğaç bölgesindeki Yunan birlikleri bu bölgeden geçmek durumunda olanlara zorluklar çıkarıyorlardı. Burada işleyen

trenlerden Müslüman ve Yahudi operatörleri indiriyorlardı. Yunan birlikleri ateşkesin sağladığı dört aylık çatışmasızlık dönemini kullanarak toparlanmaya çalışıyorlar ve muhtemelen Lozan'daki görüşmeleri sabote etmeyi hedefliyorlardı. Dahası, bu birliklerdeki askerlerin çoğu İngiliz üniforması giymişlerdi. Bu yüzden, bir Yunan oldubittisiyle karşı karşıya kalmamak için Büyük Devletlerin dikkati bu konuya çekilmeli ve eğer tarafsız bölgede barış ve istikrarı sağlama görevini yerine getirmezlerse bunun ağır sonuçları olabileceği konusunda onları uyarmalıydı (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 13 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 375; Refet Paşa'dan Heyet-i Vükela Başkanlığına, 10 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, ss. 376-379). Ayrıca, Hüseyin Rauf, Lozan'daki Türk delegasyonunun üzerinde baskı kurabilmek amacıyla İngilizlerin Yunanlıları kışkırtıklarına dair aldıkları bir istihbaratı İsmet Paşa'yla paylaşmıştı (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 14 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 383).

Nihayet 18 Ocak 1923 tarihinde Ankara, İsmet Paşa'ya bir Yunan birliğinin Karaağaç'ı işgal ettiği bilgisinin teyit edildiğini söylemişti. O sıralarda İzmir'te bulunan Mustafa Kemal durumdan haberdar edildiğinde konunun İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı Henderson ile görüşülerek Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın ihlal edilmesine dair endişelerin bildirilmesi talimatını vermişti (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 18 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 398). Ayrıca İstanbul'daki diğer Büyük Devletler temsilcilerine bir nota gönderilerek eğer Yunan hükümeti Mudanya Ateşkes Antlaşması'nı ihlal etmeye devam eder ve Büyük Devletler de bu duruma göz yumarlarsa Ankara hükümeti ateşkesin artık geçerli olmadığını düşünerek ona göre hareket edecekti (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 18 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, ss. 400-401).

Bazı Avrupa gazeteleri de Trakya bölgesinde Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginliğe dikkat çekiyorlardı. 20 Ocak 1923 tarihli Le Matin ve Le Temps gazeteleri General Pangalos komutasında yetmiş bin kişilik bir Yunan kuvvetinin Batı Trakya'da toplandığını yazmışlardı (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 18 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 401). Türk askerî istihbaratına göre de iki Yunan tümeni Selânik ve Dırâma'dan Batı Trakya yönüne doğru harekete geçmişlerdi. Bu Yunan kuvvetlerine İngilizler silah ve mühimmat tedarikinde bulunuyorlardı (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 25 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, s. 438).

Trakya'daki Yunan ordusunun savaş çıkarmaya yatkın manevraları Yunanistan'daki Amerikan diplomatlarının da gözünden kaçmamıştı. 9 Şubat 1923 tarihinde Selânik'ten Washington'a gönderilen bir raporda Trakya'daki Yunan ordusunun Türkiye ile silahlı çatışmayı sürdürmede pek de isteksiz olmadığı belirtiliyordu. Askerlerin morali yüksekti ve genel hâlleri gayet iyi durumdaydı. Yunan birlikleri İngilizlerin kendilerine maddi ve manevi her türlü

yardımda bulunacağından emin görünüyorlardı (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 9 Şubat 1923, Microfilm No. 443, Roll 5). Aynı yılın Mayıs ayında Atina'daki Amerikan Büyükelçisi Ray Atherton gönderisinde Trakya'daki Yunan ordusunun en üst rütbeli subaylarından General Pangalos'un Selânik'te yaptığı bir konuşmaya yer vermişti. Bu konuşmada General Pangalos, Yunan halkına çektikleri acıların ve içinde buldukları belirsizliğin bir ay içinde sona ereceğini vaat etmişti. Her ne şekilde olursa olsun bu durum sona erecekti. Atina'da alınan kararlar netti. Yunanlar barışı onurlu bir şekilde istiyorlardı. General Pangalos, Türk tarafının tekliflerinin mantıksız olduğunu iddia etmiş ve bu teklifleri hiçbir şekilde kabul etmeyeceklerini söyleyerek bir savaş durumunda Türkleri hem Trakya'da hem de Anadolu'da yenebilecek güçte olduklarını eklemişti (Ray Atherton'dan Dışişleri Bakanına, Atina, 16 Mayıs 1923, Microfilm No. 443, Roll 5)¹.

Bununla birlikte Türkiye ile savaşı bütün Yunan ordusunun istediği gibi bir durumun söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 12 Mayıs 1923, içinde Şimşir, 1990b, s. 299). Trakya üzerinden Türkiye'ye saldırmak, kendisini Yunan siyasetinde güçlü bir duruma getirmek için Pangalos'un şahsi fikri gibi görünmektedir. Trakya'daki Yunan tümenlerinden birinin komutanı General Condylis ise Trakya cephesinde sayısal üstünlüğe sahip olmalarına rağmen Türkiye ile bir savaşa karşı çıkmaktadır. O dönemde Pangalos ve Condylis arasındaki rekabet hem Yunan iç siyasetini hem de ülkenin Türkiye ile ilişkilerini ciddi şekilde etkiler görünmektedir (Leland Morris'ten Dışişleri Bakanına, Selânik, 14 Mayıs 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5; Goold'tan Dışişleri Bakanına, Atina, 20 Eylül 1926, Microfilm No.: 363, Roll 5).

Her iki tarafın birbirlerinin iyi niyetine karşı duyduğu şüphelere rağmen Türkiye ile Yunanistan 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nı imzalamışlardır. Antlaşmanın imzalanması Türkiye'de ülkenin siyasi hayatında yeni bir sayfanın açılması olarak memnuniyetle karşılanmıştı. Ülkenin işgalden kurtulduğu tescil edilmiş ve yeni bir siyasi rejimin tesis edilmesi yolunda önemli bir eşik aşılmış olmuştur. Yunanistan'da ise antlaşmanın imzalanmasının büyük bir coşku meydana getirdiği söylenemez. Selânik'ten Washington'a gönderilen bir raporda Yunan Makedonyası'nda sadece Türklerin memnun oldukları anlatılmaktadır. Bölgedeki Yunan unsuru ise gelişmelerden pek de tatmin olmuş görünmemektedir (Adam Beaumont'tan Dışişleri Bakanına, Selânik, 27 Temmuz 1923, Microfilm No.: 363 Roll 5). Hatta Lozan Antlaşması'nın imzalanmış olmasına rağmen Yunanistan'ın silahlanmaya devam etmeyi düşündüğüne dair raporlar vardır. Atina'daki Amerikan büyükelçisi Atherton,

¹ General Pangalos'un Türkiye ile savaşa istekli olduğuna dair ayrıca bk. Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 12 Mayıs 1923, içinde Şimşir, 1990b, ss. 298-299.

Yunan hükûmetinin çok yakın bir gelecekte büyük paralar ödeyerek silah ve mühimmat almayı hesapladığını yazmıştır. Yunan hükûmeti bu alımları Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'dan yapmayı düşünmektedir. Atina, donanmasını da güçlendirmeyi istemekte bu doğrultuda iki ya da üç modern denizaltı satın almayı planlamaktadır (Ray Atherton'dan Dışişleri Bakanına, 8 Eylül 1923, Microfilm No.: 363 Roll 5). Dolayısıyla Lozan'da bir antlaşmanın imzalanması Türkiye ile Yunanistan arasındaki siyasi gerginliğe bir son vermemiştir. Özellikle bu antlaşmanın bir parçası olan ve daha erken bir tarihte 30 Ocak 1923'te imzalanan Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu'nun müzakeresi ve uygulanması sırasında yaşanan zorluklar Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginliğin devamına yol açmıştır. Yunanistan'ın 1922 yılının sonlarından itibaren ülkesindeki Türklere karşı uygulamış olduğu baskı politikaları bu gerginliğin başlıca sebeplerinden olmuştur. Bu makalede Yunanistan'daki Türklere karşı Atina'daki hükûmetin 1922 yılının sonlarından 1923 yılının sonuna kadar olan bir yıllık dönemde takip ettiği siyaset incelenecektir. Bu incelemenin sadece Türk-Yunan ilişkileri alanyazınına değil aynı zamanda yirminci yüzyılın başlarında Yakın Doğu coğrafyasında azınlıkların durumu hakkındaki tartışmalara da bir katkı vermesi hedeflenmektedir. Bu dönemde Yakın Doğu'daki azınlıklar hakkında araştırma yapılırken daha çok gayrimüslim toplulukların durumu inceleme konusu yapılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'den Yunanistan'a göç etmek durumunda kalan Rumlar ve yaşadıkları zorluklar hakkında da ciddi çalışmaların yayımlanmış olduğu not edilmelidir (Pentzopoulos, 2002; Hirschon, 1998; Kontogiorgi, 2006). Müslümanların başlarına gelenler ise daha az sayıda incelemenin konusu olmaktadır. Bu çalışmayla bu alandaki eksikliğin bir nebze giderilmesi ve daha başka çalışmaların da teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.

Yunanistan'ın ülkesindeki Türklere karşı uyguladığı politikalara geçmeden önce kısaca 30 Ocak 1923 tarihli Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu'nun ne olduğu anlatılacaktır.

Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu

Balkanlarda nüfusların yer değiştirmesi yeni bir olgu değildi. Daha Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce özellikle de 1912-1913 Balkan Savaşları sırası ve sonrasında Balkanlarda büyük çaplı göçler yaşanmıştı (Pallis, 1925b, ss. 315-316; Carnegie Endowment, 1993; Ağanoglu, 2001). Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları sırasında aldığı yenilgilerden ve özellikle Osmanlı Makedonyası'ndaki çarpışmalardan en çok zarar görenler bölgenin Müslüman ahalisiydi (McCarthy, 1995; Halaçoğlu, 1994). Makedonya'daki Müslümanlar yaşadıkları korku nedeniyle evlerini ve arazilerini bırakarak Osmanlı topraklarına doğru kaçıma başlamışlardı (Pallis, 1925b, s. 317). Balkanlardan Osmanlı İmparatorluğu'na doğru Müslüman göçü Birinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmişti. Bu bağlamda Yunanistan'ın Osmanlı

İmparatorluğu'ndan ele geçirdiği bölgelerden Osmanlı topraklarına yaklaşık 125.000 kişi göç etmişti (Pallis, 1925b, 318; Toynbee, 1922, s. 138).

Bu süreçte yaşanan göç hareketi tek yönlü değildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı Rumlar da yaşadıkları zorluklardan dolayı Yunanistan'a göç ediyorlardı (Ladas, 1932, s. 16; Blanchard, 1925, s. 452; Mourellos, 1985, ss. 389-413; Pallis, 1925a, s. 378).

1914 yılının yaz ortasında Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki göçler neredeyse durma noktasına gelmişti. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi Osmanlı hükümeti ile Yunanistan bu soruna bir çözüm bulmak için müzakerelere hazırlanıyorlardı. İkincisi ise Birinci Dünya Savaşı patlak vermişti. Yunanistan epey bir süre savaşta tarafsız kalmıştı ve bu yüzden Osmanlı Devleti, Yunanistan'ı İtilaf Devletleri safında savaşa girmeye zorlayacak hareketlerden kaçınmaya çalışıyordu (Kaldis, 1979, s. 1140). Ancak Yunanistan'ın 1917 yılında İtilaf Devletleri'ne katılması sonucunda iki ülke arasındaki göç sorununa barışçıl bir çözüm bulunması kısa vadede pek mümkün olamayacaktı.

1919-1922 yılları arasında Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu işgali sonrası başlayan Türk-Yunan savaşı sırası ve sonrasında yaklaşık bir milyon Rum, Türkiye'yi terk ederek Yunanistan'a göç etmişti. Bu göç hareketi Yunan hükümeti için muazzam bir muhacir sorunu yaratmıştı. Yunanistan'dan Türkiye'ye doğru gerçekleşen Müslüman göçü de aynı şekilde Türkiye için sorun teşkil ediyordu. Bu göç sorununa bir çözüm bulmak için Türk ve Yunan temsilciler bu sefer Lozan'da bir araya gelebilmişlerdi. Lozan'da devam eden müzakereler kısa bir süre sonra sonuç vermiş ve İsmet Paşa ile Venizelos 30 Ocak 1923'te Nüfus Mübadelesi Konvansiyonunu imzalamışlardı (Ladas, 1932, ss. 335-344; Bilsel, 1998, s. 294; Arı, 2003, ss. 15-18)².

Konvansiyonun üçüncü maddesine göre konvansiyonun imza edildiği tarihte mübadeleye dâhil edilen bölgelerde ikamet edenler veya bu bölgeleri Balkan Savaşlarının başladığı 18 Ekim 1912 tarihinde terk etmiş olanlar mübadil olarak kabul edileceklerdi. Yedinci maddeye göre ise mübadiller terk etmek zorunda kalacakları ülkenin vatandaşlığından çıkacak ve gidecekleri ülkenin vatandaşlığına geçeceklerdi.

Sekizinci maddede mübadillerin yanlarında istedikleri kadar taşınır mal götürebilecekleri belirtiliyordu. Bunu yaparken herhangi bir gümrük resmi ödemeyeceklerdi. Geride taşınır mal bırakmak zorunda kalırlarsa bunlarla ilgili bir envanteri hem mal sahipleri hem yerel makamlar hem de mübadele

² Konvansiyonun Türkçe metnine <http://ua.mfa.gov.tr> adresinden ulaşılabilir. Erişim 22 Eylül 2017 tarihinde saat 00:35'te sağlanmıştır.

konvansiyonunun kurulmasını öngördüğü Muhtelit Mübadele Komisyonu muhafaza edecekti.

Mübadillerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz bütün mallar Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafından incelenecekti. Bu mallara ait bir değerlendirme belgesi mübadillere verilecekti. Mübadiller bu belge ile yeni vatanlarında tazmin edilmelerini isteyebileceklerdi. Mübadillerin geride bıraktıkları bütün malların mülkiyeti malların bulunduğu ülkenin hükûmetine geçecekti³.

Konvansiyonun ikinci maddesi kimlerin mübadele dışı kalacağını açıklıyordu. Bu maddeye göre 30 Ekim 1918 (Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı gün) tarihinden önce İstanbul vilayet sınırları dâhilinde yerleşik bulunan Rumlar ile Batı Trakya'daki Müslümanlar gayrimübadil olarak değerlendirilecekti.

On birinci maddeyle bir Muhtelit Mübadele Komisyonu kuruluyordu. Bu komisyonda Türkiye ile Yunanistan'ı her biri için dört kişi ve Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen üç tarafsız temsilci bulunacaktı. Komisyon, mübadelenin konvansiyonda belirtildiği şekilde gerçekleşmesini sağlamakla görevliydi (Ladas, 1932, ss. 353-376; Blanchard, 1925, s. 451).

Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu'nun metnini hazırlayanlar mübadelenin sorunsuz gerçekleşeceğini hesap etmiş gibi görünmektedirler (Yıldırım, 2006). Özellikle Yunanistan muhtemelen bu metindeki hükümleri yerine getirebileceğini düşünmüş olabilir. Ancak iş uygulamaya geldiğinde Yunanistan'ın imzaladığı uluslararası bir antlaşmaya sadık kalmadığı görülmektedir. Yunanistan daha mübadele meselesi müzakere masasına gelir gelmez ülkesindeki Türklere baskı uygulamaya başlamış, Türkleri evlerinden çıkarmış ve mallarına el koymuştur. Takip eden bölümde bu mesele Lozan öncesi ve sonrası olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

Yunanistan'ın Ülkesindeki Türklere Karşı Lozan Öncesi Takip Ettiği Politika

Lozan Antlaşması imza edilmeden önce Yunan hükûmeti Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Rumlara barınacak yer sağlamak için Yunanistan'daki Müslümanların mülklerine el koymaya başlamıştı. Özellikle mübadeleye dâhil edilen Türklere Yunan makamlarınca fena muamele ediliyordu. Yunan yetkililer mübadeleye tabi tutulacak Türklerin serbest bir şekilde Ege adalarına ve Türkiye'ye göç etmelerini engelliyor ve mallarını müsadere ediyorlardı (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 14 Aralık 1922, içinde Şimşir, 1990a, ss. 214-215; Arı, 2003, s. 8; Oran, 2003, s. 102; Çanlı, 1994a, s. 55). Arnavutluk vatandaşı olan Müslümanların da evlerine el konuluyordu. Bu Müslümanlar,

³ Bu mesele açık bir şekilde yazılmamıştı. Ancak sekizinci, dokuzuncu ve onuncu maddelerden böyle bir çıkarım yapılabilir.

Rum muhacirlerle topraklarını ve çift hayvanlarını paylaşmaya zorlanmışlardı. Gördükleri fena muameleyi Arnavut makamlarına bildirmişlerdi (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 16 Aralık 1922, Microfilm No: 443 Roll 5).

1922 yılının Aralık ayında Yunan Tarım Bakanı, Yunan Makedonyası Genel Valisi'ne ve Trakya'daki yerel Yunan makamlarına gönderdiği bir direktifte Türkiye'den gelen ve Müslümanların evlerine yerleştiren Rumların, bu evler Müslüman sahiplerine iade edileceğinden dolayı gerekli bakımlarının yapılmasını istemişti. Ancak, Selânik'teki Amerikan Konsolos Yardımcısı Sydney O'Donoghue'nun bildirdiğine göre yerel Müslümanlar evlerini geri alabileceklerine inanmıyorlardı. Muhacir Rumların evlerinden çıkarılmayacaklarını ve yeni gelen Rumların da yine Müslüman evlerine yerleştirileceklerini düşünüyorlardı (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 16 Aralık 1922, Microfilm No.: 443 Roll 5). Batı Makedonya'daki Verria, Vodena ve Nausa kentlerinde Yunan yetkililer Türklerin dükkânlarını mühürleyip kapatıyorlardı. Bu kentlerdeki Türkler, Yunanların Lozan'da tartışılan nüfus mübadelesine yönelik hazırlıklar yaptıklarına inanıyorlardı (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 22 Aralık 1922, Microfilm No.: 443 Roll 5).

Yunan makamlarının fena muamelesinden zarar gören sadece Müslümanların malları ve mülkleri değildi. Bu süreçte bazı Müslümanlar hayatlarını kaybetmişlerdi. Hüseyin Rauf Bey'in İsmet Paşa'ya gönderdiği 26 Aralık 1922 tarihli bir telgrafta Batı Trakya'daki Gümölcine ve İskeçe kentlerinde yerel Müslümanların Yunanlar tarafından öldürüldükleri belirtiliyordu. Rauf Bey, İsmet Paşa'dan bu öldürme olaylarının durdurulması için gerekli girişimlerde bulunmasını istiyordu (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 26 Aralık 1922, içinde Şimşir, 199a, s. 279). 10 Ocak 1923 tarihli başka bir telgrafta ise Hüseyin Rauf Bey, İsmet Paşa'ya Yunanların (Sivil mi resmî mi oldukları belirtilmemiş.) Girit'te Müslümanları öldürdükleri ve genel olarak Girit'te hayatın Müslümanlar için tahammül edilemez noktaya geldiğini anlatıyordu (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 10 Ocak 1923, içinde Şimşir, 1990a, ss. 357-358).

8 Ocak 1923 tarihinde Yunan makamları Selânik'teki Türk müftüyü ve katibini tutuklayarak hapse attılar. Batı Trakya'daki Müslüman toplumunun yeni müftüsü olarak kendi buldukları birisini atadılar. Ancak Yunan yetkililer eski müftüyü tutukladıklarını kabul etmediler ve Yunan hükûmeti için 'istenmeyen adam' olduğu için görevden alarak yerine başka birini getirdiklerini iddia ettiler. Ancak Yunan hükûmetinin yaptığı Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın imzaladıkları 11 Kasım 1913 tarihli Atina Antlaşması hükümlerine aykırıydı. Bu antlaşmaya göre her bölgenin müftüsü o bölgedeki Müslüman toplumu tarafından seçilecekti. Ayrıca Yunan hükûmeti hiçbir kamu görevlisini mahkeme olmaksızın görevden alamayacaktı. Ancak Yunan hükûmeti bu

antlaşmanın hükümlerini yok sayarak hareket etmiş gibi görünüyordu. O'Donoghue görevden alınan müftünün aslında Yunan hükûmetine açıktan muhalefet etmediğini ancak "sessiz" bir şekilde Ankara hükûmetini desteklediğini yazmıştı. O'Donoghue, yeni müftünün eskiden Edirne'de yaşadığını ve 1922 yılının Ekim ayında şehirde Türklerle kalmaktansa Yunan ordusu ile birlikte Yunanistan'a gittiğini eklemişti. Yeni müftü koltuğuna oturur oturmaz bütün Müslümanların ibadetlerinde Türkiye'nin yeni yöneticilerinin isimlerinin değil eski sultanın isminin zikredilmesinin gerektiğini duyurmuştu (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 12 Ocak 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

Bu dönemde Yunan hükûmetinin ülkesindeki Müslümanlara karşı tatbik etmiş olduğu baskı politikası Türk basınına da konu olmaktaydı. 17 Ocak 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan bir habere göre Müslümanların gayrimenkullerini ellerinden çıkarmalarına izin verilmemekteydi. Ayrıca Türkiye'den gelen Rum muhacirler, Müslümanların ev ve arazilerine zorla yerleştirilmekteydi. Yunan hükûmetinin bilgisi dâhilinde bir kısım çeteciler Müslümanlara karşı tedhiş faaliyetlerinde bulunmaktaydı (Aghatabay, 2007, ss. 71-72).

Ocak ayının sonlarına doğru İsmet Paşa ile Venizelos'un Lozan'da bir nüfus mübadelesi üzerinde anlaşmaya yakın oldukları haberleri Yunan Makedonyası'na ulaştıktan sonra bazı yerel resmî makamlar Müslümanları, mübadeleyi protesto mitingleri düzenlemeye zorlamışlardı. 29 Ocak'ta Siatista'da nüfus mübadelesini protesto etmek için toplananlar, Selânik'teki Amerikan Konsolosluğu'na bir telgraf yollamışlardı. Bu telgrafta bölge Müslümanları olarak Lozan Konferansı sırasında nüfus mübadelesi yönünde alınan kararları protesto ettiklerini belirtmişlerdi. Ayrıca kendilerinin Yunan hükûmetinden çok memnun olduklarını hiçbir şekilde Türkiye'ye gönderilmek istemediklerini ifade etmişlerdi (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 3 Şubat 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5). Edesa'da yaşayan Müslümanlar Şubat ayında bir miting tertip etmişlerdi. Bu miting sırasında aldıkları kararları hem Yunan resmî makamlarına hem de yabancı ülke temsilciliklerine iletmışlerdi. Aşıklar bölgesi Müslümanları da aynı şekilde bir toplantı düzenlemişlerdi. Bu toplantıyı düzenleyen heyetin üyeleri bizzat Amerikan Konsolosluğu'na giderek aldıkları kararları Amerikalılara elden ulaştırmışlardı. Ancak, bu heyetin sözcüsü Amerikan konsolosluk çalışanlarına Yunan Makedonyası'ndaki resmî makamların kendilerini nüfus mübadelesini protesto etmeye zorladıklarını ve hatta kendilerinin konsolosluğa aslında jandarma zoruyla getirildiklerini söylemişlerdi (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 2 Mart 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

1923 yılının Mayıs ayında Türk Genelkurmay Başkanlığı Batı Trakya'da Yunan yetkililerin yaptığı mezalimin devam ettiğini bildirmişti. Yunan makamları

Müslümanları zorla evlerinden çıkarıyorlar ve yerlerine Rum muhacirleri yerleştiriyorlardı. Yunan hükümeti Müslümanları gelen Rum muhacirlerin hayatlarının idamesine zorluyordu. Gümölcine ve İskeçe arasındaki köylerde yaşayan Müslümanlar, zorla adalara gönderiliyorlar ve yolculuk sırasında birçoğu denize atılarak öldürülüyorlardı. Bu yüzden Hüseyin Rauf Bey, Lozan'da bulunan İsmet Paşa'dan Yunan hükümetini 30 Ocak 1923 tarihinde imza edilmiş olan Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu'nun hükümlerini ihlal ettiği için protesto etmesini istemişti (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 29 Mayıs 1923, içinde Şimşir, 1990b, ss. 369-370). Ankara'dan gelen bu talepler üzerine İsmet Paşa, Venizelos'a bir nota vererek Yunan hükümetinin Batı Trakya'daki Türklere karşı yaptığı mezalimi protesto etmişti (İsmet Paşa'dan Venizelos'a, 2 Haziran 1923, ss. 386-387).

Batı Trakya'daki Müslümanlara uygulanan baskı hakkında Ankara hükümetinin şikâyetleri kesilmedi. 3 Haziran 1923'te Hüseyin Rauf Bey İsmet Paşa'ya başka bir telgraf göndererek Dırama kentindeki Türklerin çektikleri sıkıntıları anlatmıştı (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya, 3 Haziran 1923, içinde Şimşir, 1990b, s. 390). 17 Haziran 1923 tarihli telgrafında ise Hüseyin Rauf Bey, Tanin gazetesinde çıkan bir haberde Yunanistan'ın bir yasa çıkararak Müslümanların evlerine ve diğer mallarına el koyma ve bunları gelen Rum muhacirlere dağıtma yetkisini hükümete verdiğini İsmet Paşa'ya anlatıyordu. Hüseyin Rauf Bey, Tanin'deki bu haberi kendisinin de araştırdığını ve araştırma neticesinde haberi doğrulattığını belirtmişti (Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya 17 Haziran 1923, içinde Şimşir, 1990b, s. 453).

Yunanistan'ın Ülkesindeki Türklere Karşı Lozan Sonrası Takip Ettiği Politika

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın imza edilmesi Yunan Makedonyası'ndaki Türklerin yaşadıkları sıkıntıların durması sonucunu doğurmamıştı (Arı, 2003, s. 21; Erden, 2004, ss. 268-269; Yıldırım, 2006, s. 5; Aghatabay, 2007, ss. 85-87). Ankara bu durumu yakından takip etmeye devam ediyordu. 10 Eylül 1923'te Mentеше Mebusu Esad Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına yazdığı bir yazıda Yunan hükümetinin Batı Trakya'daki Türklere çeşitli suçlar isnat ederek idam dâhil olmak üzere ağır cezalar verdiğini anlatarak hükümetin Batı Trakya'da devam eden Yunan "mezalim"ini durdurmak için girişimlerde bulunmasını istemişti (*Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I*, 1995, ss. 328-329).

24 Ekim 1923 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde bir grup milletvekili, Yunanistan'daki Müslümanlara uygulanan baskılar hakkında bir takrir vermişti. Bu takrir Yunanistan'ı Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu'nun hükümlerine uymamakla suçluyordu. Yunan hükümetinin baskıları yüzünden Türk muhacirler Türkiye'ye gelirlerken yanlarında taşınabilir mallarını getiremiyorlardı. Ayrıca Yunan hükümeti bu Türklere geride bıraktıkları

taşınmazlara dair evrakı düzenleyip teslim etmemiştir. Ayrıca 100.000 kadar Türk kendilerine Yunanistan'ı terk etmek için verilen süre henüz dolmadan Yunan makamları tarafından sınır dışı edilmişlerdi. Taktiri veren milletvekilleri hükümetten Türkiye'de yaşayan Rumlara ve Yunanlara aynı şekilde muamele edilmesini ve bu kişilerin mallarına, dükkânlarına, depolarına, fabrikalarına; Yunanlar Yunanistan'daki Türklerin bu türden mal ve mülklerine ne yapıyorsa aynıısının yapılmasını talep ediyorlardı (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II Cilt 3, Kırkbirinci İçtima, 24 Ekim 1923, ss. 39-40; *Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934*, 1974, ss. 155-156; Yıldırım, 2006, s. 193).

İsmet Paşa bu takrime Kasım ayında mecliste yaptığı bir konuşmayla cevap verdi. İsmet Paşa milletvekillerinin Yunanistan'da fena muameleye tabi tutulan Türkler hakkındaki hassasiyetlerini anladığını belirtti. Bununla beraber nüfus mübadelesinin kendisinin eleştirilmesinin doğru olamayacağını ifade etti. Ankara hükümeti, Lozan'da nüfus mübadelesi konvansiyonunu Yunanistan'daki Müslümanların acılarının dinmesi için imzalamıştı. Konvansiyon yürürlüğe girdikten sonra Müslüman muhacirler Türkiye'ye gelmeye başlamışlardı. Bazıları kalabalık gruplar hâlinde gelirken bazıları da dağınık bir şekilde Türkiye'ye ulaşmışlardı. Bazı muhacirler hayatlarını kurtarmak için bir an önce Anadolu sahillerine ulaşmaya çalışmışlardı. Bunların hâli perişandı. Perişanlıklarının sebebi de Yunan hükümetinin nüfus mübadelesi konvansiyonunun hükümlerine riayet etmemesiydi. İsmet Paşa konuşmasında bu duruma dair örnekler vermişti. Mesela Selânik'te birçok Müslüman evlerinden çıkarılmış ve sokaklarda yaşamaya zorlanmışlardı. Ancak mübadele konvansiyonun öngördüğü şekilde evrakı düzenlenmeden hiç kimse evinden çıkarılmamalıydı. İkincisi, mübadiller Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun kuracağı alt komisyonların gözetiminde yola çıkarılacaklar ve güvenli bir şekilde varış noktalarına ulaştırılacaklardı. Ancak mübadillerin birçoğu âdeta kaçmaya zorlanmışlardı. Mübadele Konvansiyonu mübadillere istedikleri kadar taşınabilir mallarını yanlarında götürme hakkı tanımıştı. Ancak Türk muhacirlerin taşınır mallarına ya el konmuştu ya da geride bırakmaya zorlanmışlardı. Bazı muhacirler de taşınır mallarını gerçek değerlerinden çok az fiyata satmak zorunda bırakılmışlardı (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, ss. 70-71).

Taşınmaz mallar hakkında ise İsmet Paşa yine Mübadele Konvansiyonu'na atıf yaparak Türk mübadiller Türkiye'ye vardıklarında üzerlerinde geride bıraktıkları taşınmazlara dair evrak olmadığını söyledi. Taşınmazlarına ait tapu senetleri ya ellerinden zorla alınmış ya da yok edilmişlerdi (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, s. 71).

İsmet Paşa konuşmasının devamında Batı Trakya'da mübadele dışı bırakılan Türklerden bahsetti. Türk hükümetinin bu Türklerin fena muameleye tabi

tutulduğuna dair ne zaman haber olsa gerekli girişimleri yaptığını anlattı. Bu girişimler bazen zaman almaktaydı çünkü Türkiye ile Yunanistan hâlâ sağlıklı siyasi ilişkiler kuramamışlardı. Buna rağmen Türkiye şikâyetlerini Yunan hükûmetine üçüncü taraflar aracılığıyla iletliyordu. Özellikle Türkiye'deki Hollanda temsilciliği bu konuda Türkiye'ye olabildiğince yardım ediyordu. Türkiye'nin bu girişimlerine zaman zaman Yunan tarafından olumlu yanıtlar geliyordu. Mesela bir defasında bir Yunan mahkemesi Batı Trakya Türk azınlığına mensup bazı kişilere tamir edilmesi imkânsız cezalar verdiğinde Türk hükûmeti bu durumu Yunan hükûmeti nezdinde protesto etmiş ve Atina Ankara'ya bu durumun tekerrür etmeyeceğine dair güvence vermişti (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, s. 73).

İsmet Paşa her ne kadar Mübadele Konvansiyonu'nu savunsa da konvansiyonun öngördüğü şekilde kurulan Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun çalışmalarından duyduğu memnuniyetsizliği de ifade etmişti. Komisyonda bolca konuşma yapıldığını ancak az iş üretildiğini belirtmişti. Özellikle Batı Trakya'daki Türklerin maruz kaldığı baskıları durdurma konusunda komisyon neredeyse hiçbir şey yapmamıştı. Ayrıca mübadillerin Türkiye'ye transferi düzenli bir şekilde gerçekleştirilmemişti. İsmet Paşa, eğer Batı Trakya'daki Türklerin perişan hâli konusunda gerekli adımlar atılmazsa, Türk hükûmetinin takriri veren milletvekillerinin talep ettiği şekilde misliyle karşılık vereceğini söylemişti (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, ss. 74-75).

İsmet Paşa, Türklerin imzaladıkları anlaşmalara eskiden beri sadık olduklarını ve yine sadık olacaklarını belirtti. Bu yüzden Türkiye'de kalan mübadele dışı Rumların korkmalarını gerektirecek bir durum olmadığını söyledi. Ancak eğer Batı Trakya'daki Türkleri yok etmeye yönelik bir girişimde bulunulursa Türkiye'deki gayrimübadillerin başına gelebileceklerden de 1919-1922 yıllarında Anadolu'yu yakıp yıkanların sorumlu tutulması gerekecekti (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, s. 77; Yıldırım, 2006, ss. 193-194).

İsmet Paşa Türk hükûmetinin Yunanistan'la dostane ilişkiler istediğinin altını çizdi. Lozan Konferansı sırasında Yunan delegelerine aynı şeyi söylemişti. Bununla beraber Mübadele Konvansiyonu'na her iki tarafın riayet etmesi de Türk hükûmetinin öncelik verdiği hususlardandı. Dolayısıyla gelecekte Yunanistan'la iyi ilişkiler tesis edilebilmesi Yunanistan'ın Mübadele Konvansiyonu'nun hükümlerine uymasına bağlıydı (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, s. 78).

İsmet Paşa sözü daha sonra İstanbul'daki Rum Ortodoks ahalinin durumuna getirdi. Ankara hükûmeti Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk üyelere bir talimat vererek komisyonu Türkiye'deki Rum Ortodoks azınlığın durumunu gözlemlemeye ve incelemeye davet etmelerini istedi. Böylece komisyon Türkiye'deki Rum azınlığın durumuyla Batı Trakya'daki Türklerin ahvalini

karşılaştırılabilecekti. İsmet Paşa sadece bunun bile komisyonu Batı Trakya'daki Türklerin yaşamlarının normalleşmesi için gerekli adımları atmaya ikna etmeye yeterli olacağı kanaatindeydi (*İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1933, s. 80).

8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı; Başbakanlık'ı Yunanistan'ın Lozan ihlalleri konusunda bilgilendirdi. Bu bilgilendirmede Kavala ve Dırrama'dan Türkiye'ye gelen Türk mübadillerin yanlarında sadece mutfak eşyalarının olduğu ifade ediliyordu. Yunan makamları mübadillere ait bütün taşınır mallara ve hayvanlara el koymuştu. Ankara hükûmeti bunun üzerine Yunan hükûmetine Lozan Antlaşması'nı ihlal etmeme çağrısında bulundu. Bu konuda İstanbul'da yabancı devletlerin misyonlarına haber verildi. Ayrıca Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne de bilgi verildi (*Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934*, 1974, ss. 154-155).

Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk delegasyonunun başkanı Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin iddialarına Yunanistan'ın verdiği cevap hakkında Başbakanlık'a verdiği bilgide Yunan hükûmetinin iddiaları kabul etmediğini ve Türkiye'ye gitmek üzere Selânik'te toplanan mübadillerin durumlarının gayet iyi olduğunu öne sürdüğünü ifade etti. Tevfik Rüştü Bey, Yunan hükûmetinin Selânik'te bekleyen Türk muhacirlerin iyi durumda oldukları savının doğru olmadığını ekledi. Ayrıca, Selânik'teki alt komisyon başkanı Henmot'un Muhtelit Mübadele Komisyonu'na Selânik'teki Türk muhacirlerin sefaletlerini anlattığını ve komisyonu Türk muhacirlerin Türkiye'ye nakillerinin hızlandırılması konusunda acele etmesi konusunda harekete geçmeye çağırdığını söyledi (*Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934*, 1974, s. 158).

1924 yılının Şubat ayında Türk Dışişleri Bakanlığı, Muhtelit Mübadele Komisyonu'na bir telgraf göndererek hem mübadele edilmeyi bekleyen Müslümanların hem de mübadele dışı bırakılan Batı Trakya Müslümanlarının Yunan makamları tarafından rahatsız edildiklerini bildirdi. Özellikle Batı Trakya Türkleri evlerinden çıkarılıyorlar ve taşınır mallarına hayvanları da dâhil olacak şekilde Yunan yetkililerce el konuluyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nu bu hukuksuz işlemlerin durdurulması için gerekli adımları atmaya davet ediyordu (*Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934*, 1974, ss. 156-157).

Selânik'te bulunan Amerikan Konsolosluğu'ndan Washington'a gönderilen raporlar, Ankara hükûmetinin iddialarını doğrular niteliktedir. 1923 yılının Ağustos ayında Sydney O'Donoghue'nun Washington'a gönderdiği bir rapora göre Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Yunan hükûmeti bir bildiri yayımlayarak Yunanistan'da yaşayan hiçbir Müslümanın mallarını henüz

atanmamış bir heyet tarafından bu malların maddi değerlendirilmesi yapılmadan satamayacağını duyurmuştu. O'Donoghue bu kararın Müslümanlar için gerçekten zorluk çıkardığını çünkü Yunan Makedonyası'nda eğer imkân olursa mallarını herhangi bir fiyata elden çıkarıp herhangi bir Avrupa ülkesine gitmeye hazır Müslümanlar olduğunu yazmıştı. Ayrıca Türkiye'ye gitmek isteyen Yunanistan vatandaşı Türklerle de büyük zorluklar çıkarılıyordu. Yerel makamlar seyahat için gerekli belgeleri düzenliyorlardı, ancak limandaki yetkililer İstanbul ya da başka bir Türk limanına gidecek olan gemilere Müslümanları bindirmeme yönünde ellerinde talimat olduğunu söylüyorlardı. Ancak demiryolu yetkilileri bu tür bir talimat almamış olmalıydılar ki Türklerin trenlere binmesine izin veriliyordu. Ancak O'Donoghue bu Türklerin sınırı güvenli geçip geçmediklerini dair bir bilgi olmadığını eklemişti (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 25 Ağustos 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5)⁴.

Selânik'teki Amerikan konsolosu Leland Morris, Washington'a gönderdiği bir raporda Yunanistan'da iktidarda bulunan partinin çok fazla taraftarı olmayan bölgelerde yoğun bir propaganda yürüttüğünü ve Türkiye'den gelen Rum mübadillerin daha çok bu bölgelere yerleştirildiklerini yazmıştır. İktidar partisi Rum mübadillerin kendisine oy vererek bu bölgelerde kendisini daha güçlü duruma getireceklerini planlamıştı. Türk seçmenler ise oy kullanma haklarını gelen Rum muhacirlere kaptırmışlardı. Hâlbuki Lozan Antlaşması'na göre mübadele başlayana kadar Yunanistan'daki Türkler oy kullanma haklarını muhafaza edebilmeliydiler (Morris'ten Dışişleri Bakanına, Selânik, 19 Eylül 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

1923 yılının Eylül ayında Atina hükûmeti Yunan Makedonyası'ndaki yetkililere emirler göndererek Müslümanların mallarına el konulması işine süratle başlanmasını istemiştir. Bu talimat üzerine yerel makamlar müsadere işlemlerine başlamışlar ve özellikle de Müslümanların tarım arazilerini gözlerine kestirmişlerdir. Çünkü Atina hükûmeti kış gelmeden Rum mübadillere toprak verilmesini arzu etmektedir. O'Donoghue'nun bildirdiğine göre Türkiye'den gelen Rum mübadillerin iskân edilmesi işi Yunan Makedonyası'ndaki en ciddi sorunlardan biri hâline gelmiştir. Bu bölgedeki nüfusun bir kısmı, Atina hükûmetine bu meseleden dolayı büyük öfke duymaya başlamıştır. Yunan Makedonyası Genel Valisi Lambros, Yahudi Toplumu Konseyi Başkanı ile yaptığı bir görüşmede Türklerin sahip oldukları evlerde kalan Yahudi aileler için "İki ay içinde eşyalarıyla birlikte o evleri boşaltmayı kafalarına soksalar iyi olur." demiştir. Lambros devamla Mübadele Konvansiyonu'na göre evlerini Türkiye'de bırakarak gelen Rumların

⁴ Türklerin arazilerini kolaylıkla ellerinden çıkaramamalarının bir sebebi de bu arazilerin bir kısmının ortak mal olmasıdır (Çanlı, 1994b, s. 58).

Yunanistan'dan ayrılan Türklerin evleriyle tazmin edileceklerini söylemiştir. Genel Vali böylece açık bir şekilde Türklerin evlerinde kimlerin kaldıklarına bakılmaksızın bu evlerin Türkiye'den gelen Rumlara yer açmak için boşaltılmaları gerektiğini ifade etmiştir. Ancak Selânik'teki Yahudi toplumu mensupları hükûmetin Türklerin evlerini müsadere edeceğini ve Türkiye'den gelen Rumlara geride ev bıraktıklarına ve dolayısıyla mübadil Türklerin evleriyle tazmin edilmelerinin hakları olduğuna dair belgeleri hükûmete gösterene kadar da hükûmetin hiçbir şey yapmayacağını düşünmektedirler (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 21 Eylül 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

Yunan Makedonyası'nın en yüksek rütbeli askerî komutanı General Othoneos, 15 Eylül'de bölgedeki Müslümanlar ile ilgili bir bildiri yayımlamıştı. Bu bildiriyle mübadeleye tabi olan Selânik, Pella, Kozan ve Florina'daki Müslümanların satış, değiş tokuş veya hediye yoluyla mallarını ellerinden çıkarmalarının yasaklandığı duyuruluyordu. Bu mallara öküz, inek, eşek, manda, at ve katır gibi hayvanlar ile tütün, mobilyası ve diğer ev eşyaları da dâhildi (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 21 Eylül 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5. Ayrıca bk. Erden, 2004, s. 268).

O'Donoghue 21 Eylül 1923 tarihli raporunda Yunan Makedonyası'nın iç bölgelerinden Selânik'teki Amerikan konsolosluğuna ulaşan haberlere göre Türk ailelere reva görülen muamelenin aşırı derecede haksız olduğunu yazmıştı. Müslümanlar köylerindeki evlerini terk ederek birkaç evde toplanmak zorunda bırakılmışlardı. Tarlalarını işlemeleri engellenmişti. Gerçi tarlalarını işlemelerine izin verilseydi bile bundan kazanacakları çok bir şey olmayacaktı. Kendilerine ait eşyalarını satmalarına izin verilmiyordu. Dolayısıyla yiyecek alacak paraları bile yoktu. Yaşam koşulları çok kötüydü (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 21 Eylül 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

1923 yılının sonbaharında nüfus mübadelesini izlemek için Milletler Cemiyeti tarafından kurulan bir uluslararası komisyon, Yunanistan'a vardığında Yunan Makedonyası Genel Valisi bir tamim yayımlayarak Türklerin ev eşyalarını, tarım araç gereçlerini ve çift hayvanlarını satmaları konusundaki yasağın kaldırıldığını duyurdu (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 2 Kasım 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5). Bu uluslararası komisyon, Kasım ayında Atina'da bir toplantı yaptı. Toplantıya katılan Türk delegasyonu Yunanistan'ın Lozan Antlaşması'nı ihlalleri hakkında yazılı delil sundu (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 20 Kasım 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5). Bunların bir kısmı resmî duyurulardı. Bir kısmı da Selânik'te bulunan Genel Vali'nin yerel mercilere gönderdiği tütünün, ev eşyalarının ve çiftlik hayvanlarının müsadere edilmesine ve Türklerin evlerinin ellerinden alınarak Rum mübadillere verilmesine yönelik talimatlardı (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 20 Kasım 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5; *Greek Refugee Settlement*, 1926, s. 126). O'Donoghue'nun bildirdiğine göre Atina'daki

hükûmet Genel Vali'den müsadere işlemlerini durdurmasını istedikten sonra bile Genel Vali, Türkleri evlerinden çıkarmaya ve mallarına mülklerine el koymaya devam etmişti (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 20 Kasım 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

Türk yetkililer sadece Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun değil bölgedeki diğer yabancıların da dikkatini Batı Trakya'daki Türklere uygulanan baskılara çekmeye çalışıyorlardı. Bu bağlamda, Kızılay yöneticileri Yakın Doğu Muavenet Cemiyeti'nden Vodena'ya bir temsilci göndererek Yunan yetkililerin keyfî uygulamalarını gözlemlemesini istemişlerdi. O dönemde Yakın Doğu Muavenet Cemiyeti, Yunan Makedonyası'nda yoğun bir şekilde Rum mübadillere yardım ediyordu. Rivayete göre Yakın Doğu Muavenet Cemiyeti'nin bir temsilcisi Yunan hükûmetinin keyfî uygulamalarını ortaya koyan bir rapor hazırlamıştı. Ancak O'Donoghue böyle bir raporun hazırlandığını Selânik'teki Yakın Doğu Muavenet Cemiyeti Merkezi çalışanlarıyla teyit edememişti (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 20 Kasım 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5). O'Donoghue böyle bir raporun hazırlandığı bilgisini nereden aldığından bahsetmemektedir. Yakın Doğu Muavenet Cemiyeti'nin Amerikan Kongresine sunduğu 1923 yılına ait faaliyetler raporunda da Batı Trakya Türklerinin bahsi geçmemektedir. Bu rapor neredeyse tamamen Yunanistan'daki Rum ve Ermeni muhacirlerin vaziyeti hakkındadır (Near East Relief Organization, 1924).

Yunanistan'ın ülkesindeki Müslümanlara karşı keyfî uygulamaları Türk yetkililerin sabrını iyiden iyiye taşırmaya başlamıştı. Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk delegasyonunun başkanı Tevfik Rüştü Bey eğer Yunan hükûmeti Yunanistan'da hükûmetin keyfî ve hukuksuz uygulamalarından zarar gören Müslümanların zararlarını karşılama yoluna gitmezse Yunanistan'ı terk etmek zorunda kalacağını ifade etti. Tevfik Rüştü Bey'in bu çıkışına Yunan temsilciler Müslümanlara herhangi bir tazminat ödemesinin mümkün olmadığı cevabını verdiler. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey, Yunanistan'daki bütün Türklerin İstanbul'a götürülerek bütün ihtiyaçlarının bu şehirdeki Rumlar tarafından yapılmasını teklif etti. Eğer Yunan hükûmeti bu teklifi de reddedecek olursa konuyu ilk önce kendi hükûmetine ve sonrasında da Ankara hükûmeti vasıtasıyla Milletler Cemiyeti'ne götüreceğini söyledi (O'Donoghue'dan Dışişleri Bakanına, Selânik, 20 Kasım 1923, Microfilm No.: 443 Roll 5).

Görüldüğü üzere ortada uluslararası bir antlaşma olmasına rağmen Yunanistan imzaladığı bu antlaşmanın hükümlerini açıkça ihlal ediyordu. Ankara'nın bütün çabalarına rağmen Atina bir türlü kendi kuzey bölgelerinde yaşayan Türklere uyguladığı baskıyı durdurmuyordu. 1923 yılının sonlarına gelindiğinde Yunanistan'daki Türkler evleri ve malları ellerinden alınmış bir şekilde yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlardı.

Sonuç

Bugünden geçmişe bakmanın verdiği avantajla özellikle çok büyük sayıda Rum muhaciri daha mübadele resmen başlamadan topraklarında yerleştirmek ve bakımlarını sağlamak sorunuyla karşı karşıya kalan Yunanistan'ın Nüfus Mübadelesi Konvansiyonu'nun metnini imzaladığı hâliyle kabul etmesi ve uygulamaya geçildiğinde de bir sürü ihlallerde bulunması bir eleştiri konusu yapılabilir. Zira bu ihlaller yüzünden Türkiye ile Yunanistan, Lozan gibi kapsamlı bir antlaşmayı imzalamış olmalarına rağmen iyi komşuluk ilişkileri tesis etmekte zorlanmışlar ve hatta zaman zaman silahlı bir çatışmanın eşiğine gelmişlerdi. Bu durumdan Türkiye'den Yunanistan'a göç etmek durumunda kalan Rumlarla beraber Yunanistan'daki Türkler de zarar görmüşlerdir. Zira Yunan hükûmeti gelen Rum muhacirlere yer açmak için gözünü Türklerin evlerine ve arazilerine dikmiştir. Daha mübadele meselesi müzakere edilirken Türkler evlerinden çıkarılmış ve mallarına el konmuştur. Yaşadıkları zorluklardan dolayı Türkiye'ye gitmek istedikleri zamanlarda da önlerine çeşitli engeller çıkarılmıştır.

Yunanistan'daki Türklerin maruz bırakıldığı bu kötü muamele Türk-Yunan ilişkilerinin normalleşmesinin önündeki engellerden biri olmuştur. Bu dönemde hem mübadil Türklerin hem de Batı Trakya'da mübadele dışı bırakılanların evlerine ve mallarına Yunan hükûmeti tarafından el konması iki ülke arasındaki ilişkilerin uzun süre gergin seyretmesinin başlıca sebeplerinden biri olmuş, ancak 1930 yılında mübadillerin ve azınlıkların mal mülk sorunları çözülebilmiştir.

Yunanistan'daki Türklere Atina'nın uyguladığı politika Türk-Yunan ilişkileri bağlamının dışında genel olarak yirminci yüzyılın başlarında Yakın Doğu'daki azınlık toplulukları hakkındaki alanyazın içerisinde de değerlendirilmelidir. Zira özellikle uluslararası alanyazında neredeyse sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkların zorunlu nüfus hareketlerine maruz kaldığına dair bir görüş ağır basmakta ve Türklerin azınlık olarak yaşadıkları ülkelerdeki tecrübeleri göz ardı edilmektedir. Yunanistan'daki Türklerin de resme dâhil edilmesi Yakın Doğu coğrafyasındaki nüfus hareketlerinin sebep ve sonuçlarının yaşanan acılar yarıştirilmeden daha net anlaşılmasına katkı sağlayacağı açıktır.

Kaynakça

- Abbott, G. F. (1922). *Greece and the Allies 1914-1922*. London.
- Aghatabay, C. Z. (2007). *Mübadelelerin Mazlum Misafirleri. Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930*. İstanbul: Bengi.
- Ağanoğlu, Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*. İstanbul: Kum Saati.
- Andrew, Prince of Greece. (1930). *Towards Disaster; the Greek Army in Asia Minor in 1921*. London.
- Arı, K. (2003). *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I*. (1995). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Bilsel, M. C. (1998). *Lozan*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Blanchard, R. (1925). Exchange of Populations Between Greece and Turkey, *Geographical Review*, 15 (3).
- Carnegie E. (1993). *The Other Balkan Wars 1912-13: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry In Retrospect*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace: Brookings Institution Publications.
- Çanlı, M. (1994a). Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi I, *Tarih ve Toplum*. Eylül 1994, 22 (129), 54-61.
- Çanlı, M. (1994b). Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi II, *Tarih ve Toplum*. Ekim 1994, 22 (130), 51-59.
- Erden, M. S. (2004). The exchange of Greek and Turkish populations in the 1920s and its socio-economic impacts on life in Anatolia, *Crime, Law & Social Change*, 41, 261-282.
- Greek Refugee Settlement*. (1926). Geneva: League of Nations Publications.
- Halaçoğlu, A. (1994) *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hirschon, R. (1998). *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. New York: Berghahn Books.
- Howard, H. N. (1931). *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*. Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*. (1933). Ankara: Başvekalet.
- Kaldis, W. P. (1979). Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914, *Journal of Modern History*, 51 (2).
- Kontogiorgi, E. (2006). *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees, 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press.
- Ladas, S. (1932). *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*. New York: The Macmillan Company.
- McCarthy, J. (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1822-1922*. Princeton: Darwin Press.

- Microfilm No. 443. Roll 5, *Records of Department of State Relating to Internal Affairs of Greece, 00/183-445*.
- Microfilm No. 363 Roll 5, *Records of the Department of State Relating to Political Relations Between Turkey and Other States, 1910-1929* 767.68/600 – 767.68114.
- Mourellos, Y. G. (1985). The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey, *Balkan Studies*, 26 (2), 389-413.
- National Archives Records Administration Department of State 767.68115/144.
- Near East Relief Organization. (1924). *Report to Congress for 1923*. New York.
- Oran, B. (2003). The Story of Those Who Stayed: Lessons From Articles 1 and 2 of the 1923 Convention, içinde Renee Hirschon (haz.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*. New York: Berghahn Books.
- Pallis, A. A. (1925a). Exchange of Populations in the Balkans, *The Nineteenth Century and After*, 1-8.
- Pallis, A. A. (1925b). Racial Migrations in the Balkans During the Years 1912-24, *The Geographical Journal*, 66 (4).
- Pallis, A. A. (1937). *Greece's Anatolian Venture and After; A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor, 1915-1922*. London.
- Pentzopoulos, D. (2002). *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*. London: Hurst & Company.
- Psomiades, H. (1968). *The Eastern Question: The Last Phase; A Study in Greek-Turkish Diplomacy*. Thessalonika: Institute for Balkan Studies.
- Smith, M. L. (1973). *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*. New York: St. Martin's Press.
- Sonyel, S. R. (1975). *Turkish Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement*. London: Sage Publications.
- Şimşir, B. (1990). *Lozan Telgrafları, Cilt 1-2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Toynbee, A. (1922). *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*. Boston and New York: Houghton Mifflin Company.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1923)*. Devre II, Cilt 3.
- Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934*. (1974). Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı.
- Yıldırım, O. (2006). *Diplomasi ve Göç. Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TÜRKÇEDE GEÇİŞSİZ FİLLERİN AYRIMI ÜZERİNE*

*Mevlüt ERDEM, Serap PILGİR***

Öz: Bu çalışma Türkçedeki geçişsiz fiiller ve bunların ayrımı üzerine yoğunlaşmaktadır. Geleneksel gramer kuralları geçişsiz fiilleri unsurlarının anlamsal özelliklerine değinmeden basitçe nesnesi olmayan fiiller olarak değerlendirir. Modern çalışmalar ise geçişsiz fiilleri taşıdıkları unsurların sözdizimsel ve anlamsal özellikleri açısından ele alır ve onları anakkuzatif-anergatif (*unaccusative -unergative*) şeklinde sınıflandırmaya çalışır. Bu ayrıma göre anergatif fiiller, *kılıcı (agent)* rolünde bir unsura (*Çocuk koştu*); anakkuzatif fiiller ise *etkilenen (patient)* rolünde bir unsura sahiptir (*Buz eridi*). Birçok araştırmacı çeşitli diller üzerinde bu ayrıma dair çeşitli biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel bulgular ileri sürmüşlerdir. Türkçe için de bu ayrımın varlığına dair bulgular aranmıştır. Bu ayrıma kişisiz edilgen yapılar, *et-* / *ol-* yardımcı fiillerinin seçimi, fiilin görünüşsel özelliği vb. kanıt olarak gösterilmiştir. Bu ikili ayrımın dışında bazı araştırmalar özne konumundaki unsurun kılıcı olup olmamasına ve fiil anlamının bitmişlik veya bitmemişlik özelliğine göre geçişsiz fiilleri dört grupta değerlendirmektedir. Bu yazıda ilk önce anakkuzatif-anergatif ayrımı üzerine durulacak daha sonra dördümlü ayrıma göre Türkçe geçişsiz fiillerin durumu değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Fiiller, geçişsiz fiiller, geçişlilik, anakkuzatif-anergatif, görünüş, kılıcı, bitmişlik-bitmemişlik.

On the Distinction of Intransitive Verbs in Turkish

Abstract: This study focuses on the intransitive verbs and their distinctions in Turkish. Traditional grammar rules consider intransitive verbs simply as objectless verbs without mentioning their subject's semantic features. Modern studies deal with intransitive verbs in terms of their syntactic and semantic properties and classify them as unaccusative and unergative verbs. According to this difference, unaccusative verb is an intransitive verb whose argument has patient role semantically (*Buzlar eridi* 'The ice melted'); unergative verb is an intransitive verb whose argument has agent role semantically (*Çocuk koştu* 'The child ran'). Many linguists have proposed various morphological, syntactic, and semantic findings of unaccusative and unergative divisions in various languages. Findings about the existence of this distinction were also sought for Turkish. Impersonal passives, the selection of the *et-* 'to do' / *ol-* 'to become', aspectual properties etc. were exemplified as evidence. Apart from this unaccusative-unergative

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 19.06.2017 - 30.10.2017

** Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü mevluterdem@gmail.com ORCID: 0000-0001-6641-8061

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, srpp1gr90@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1036-1518

distinction, some researchers assessed intransitive verbs into four groups. In this article, firstly the distinction between unaccusative and unergative verbs will be described. Then the properties of four intransitive verb groups in Turkish will be examined.

Key words: Verbs, intransitive verbs, transitivity, unaccusative-unergative, aspectual types, aktionsart, telicity-atelicity.

Giriş

Fiil anlamsal olarak bir cümledeki iş, oluş ve hareketi anlatan; biçim bilimsel olarak da kişi, sayı, zaman, kip, görünüş, olumsuzluk gibi kategorileri alabilen sözcükler biçiminde tanımlanabilir. Ancak bu tanımlamalar fiillerin cümledeki önemini vurgulamak için yeterli değildir. Fiiller; yönetim çerçevelerinde bulunan unsur sayısı, bu unsurlara tayin ettikleri anlamsal roller, durum, hareket, oluş vb. bildirmeleri, kılınışsal, görünüşsel vb. özellikler bakımından değişiklik göstermektedir. Cümlenin en önemli unsuru olan fiiller ve taşıdıkları çeşitli özellikler, dil biliminde çeşitli söz dizimsel konularla yakından ilişkilidir. Bu nedenle fiillerin sahip olduğu bu anlamsal ve yapısal özelliklerin tespit edilip aynı özellikleri gösteren fiillerin sergiledikleri ortak eğilimlerin belirlenmesi bu fiillerle ilgili çeşitli söz dizimsel olaylardaki farklılıkları veya düzensizlikleri açıklamada önemli ipuçları sağlayabilir.

Türkçe alanyazında fiilleri ele alan çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Nakiboğlu ve Üntak (2006), fiilleri aldıkları türetim ekleri bakımından sınıflandırarak biçim bilimsel bir çalışma ortaya koyar. Kahraman (1996) fiilleri cümlede zorunlu veya seçimlik olarak bulunmasını istedikleri unsurlar bakımından sınıflandırarak söz dizimsel bir çalışma yapar. Bu tür betimleyici çalışmalar, yapılacak akademik araştırmalar için veri oluşturmaları bakımından önemlidir. Ancak bunlar cümle içinde önemli bir role sahip olan fiilleri anlamada tek başlarına yeterli değildir ve bu malzemelerin çeşitli kuramsal anlayışlarla işlenmesi gerekmektedir. Zira Perlmutter'in (1978) geçişsiz fiillerin anakkuzatif-anageratif ayrımına dair ileri sürdüğü Anakkuzatif Hipotezi (*The Unaccusative Hypothesis*) ile birlikte geçişsiz fiillere olan bakış açısı değişmiştir ve geçişsiz fiillerin özne konumundaki unsurları anlamsal açıdan değerlendirilmeye başlanmıştır. Sonraki çalışmalar geçişsiz fiilleri sınıflandırmada etkili olan kavramları ortaya çıkarır. Bunlardan birincisi öznenin kılıcı olup olmamasıyla, ikincisi ise fiil anlamının bitmişlik/bitmemişlik anlamı taşımasıyla ilgilidir.

1. Fiillerde Geçişlilik

Fiillerin cümlede zorunlu olarak barındırması gereken unsurlar fiilin istemini veya yönetim çerçevesini oluşturur. Fiiller, geleneksel çalışmalarda anlamsal açıdan zorunlu olarak almak istedikleri unsurlar bakımından geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadırlar (ayrıntı için bk. Banguoğlu, 2004; Ergin, 1985). Bu ayrıma göre cümlede belirtme durum ekli veya eksiz bir nesnenin

varlığını isteyen fiiller geçişli fiil; istemeyenler ise geçişsiz fiil olarak adlandırılır. Yani cümledeki olayı ifade eden fiillerin nesneyle olan ilişkisi onun geçişlilik-geçişsizlik durumunu belirtmekte ve bu yüzden de fiiller iki gruba ayrılmaktadır. İki üyeli bir geçişli fiilin simetrik bir yapı oluşturduğu söylenebilir. Bu yapılar da fiilin iki üyesi (özne ve nesne) arasında ayırım yapmak oldukça kolaydır. İki unsur ya işaretlenme ya da sıralanış yönüyle cümlede kolayca tanınır. Fakat geçişsiz fiillerin bir unsuru olduğu için geçişli fiillerde görülen simetri bunlarda yoktur. Bazı dillerde geçişsiz fiillerin öznelerinin işaretlenmesinde görülen farklılaşma Türkçede görülmez. Anlamsal açıdan farklı olan bütün özneler her durumda yalnız durumdadır. Fakat bazı diller bazen geçişsiz fiillerin öznelerinin işaretlenmesinde farklı davranabilmektedir. Örneğin Lakhota (Siouan dili, Amerika Birleşik Devletleri) dilinde geçişsiz fiillerin birinci ve ikinci kişi çekimlerinde kılıcı (*agentive*) özneleriyle kılıcı olmayan özneleri (*nonagentive*) farklı biçimbirimlerle (örnekler için bk. 4. bölüm) işaretlenmektedir (Van Valin, 1977). Başka dillerde geçişsiz fiillerin işaretlenmesinde dile bağlı farklı stratejiler kullanılır [bk. ayrıntı için Wunderlich (2006, s. 69)].

Ancak fiillerin geçişliliği konusunda ara tonlardan da bahsetmek mümkündür. Hopper ve Thompson'ın fiillerin geçişliliği noktasında yaptığı çalışmadan hareketle fiilleri, taşıdıkları özellikler bakımından bir geçişlilik skalasına göre ele almak daha doğru bir yaklaşımdır. Buna göre katılımcı sayısı, eylemin hareket bildirip bildirmemesi, görünüşü, anlık gerçekleşip gerçekleşmemesi, gönüllü/istemli olarak yapılıp yapılmaması, olumlu veya olumsuz olması, gerçek veya gerçek dışı bir olayı ifade etmesi, kılıcının hareketin aktarılmasında sahip olduğu potansiyelin yüksek veya düşük olması, nesnenin eylemden etkilenme derecesi, nesnenin belirli olup olmaması gibi fiillerin geçişliliğini etkileyen çeşitli faktörler fiillerin geçişlilik skalasındaki yerini belirlemede kullanılır. Böylece oluşturulan skala üzerinde fiillerin geçişlilik sıralaması yapılabilir. (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hopper-Thompson, 1980; Erdem, 1998; Erdem, 2016b).

2. Geçişsiz Fiillerin Anakkuzatif-Anergatif Ayrımı

Bu çalışmada yukarıda bahsedilen geçişlilik skalasının en alt kısımlarında bulunan zorunlu olarak tek bir unsur alan fiiller yani geleneksel olarak geçişsiz olarak bilinen fiil kümesi üzerine yoğunlaşılacaktır.

İlişkisel gramerin kurucularından ve önemli savunucularından Perlmutter (1978, s. 160), Anakkuzatif Hipotezi'yle geçişsiz fiilleri ikiye ayırır:

Anakkuzatif (*unaccusative*) ve anergatif (*unergative*).¹ Perlmutter Anakkuzatif Hipotezi'yle bazı geçişsiz cümlelerin 2'ye (nesneye) sahip olduğunu, 1'e

¹ Bazı Türkçe kaynaklarda anakkuzatif fiiller için “nesneli geçişsiz”, anergatif fiiller içinse “özneli geçişsiz” terimi kullanılmıştır. Anakkuzatif/anergatif terimleri

(özneye) sahip olmadığını iddia eder. O; *oyna-*, *konuş-*, *gül-*, *düşün-*, *yüz-*, *yürü-*, *kavga et-*, *ağla-*, *uyu-*, *horla-*, *kus-* vb. fiilleri anergatif fiillere örnek olarak verir. Perlmutter; anakkuzatif fiillerin oldukça fazla olduğunu söyler ve bunlar için *yan-*, *düş-*, *damla-*, *bat-*, *ak-*, *sız-*, *damla-*, *kuru-*, *piş-* vb. fiilleri; *eri-*, *don-*, *sön-*, *çürü-*, *büyü-*, *kır-*, *patla-*, *ayır-* vb. başlama (*inchoatives*) fiillerini örnek olarak verir. Bu fiillerin dışında *var ol-*, *ol-*, *meydana gel-* gibi var olma/olma fiillerini (*existing and happening*); *parla-*, *kok-* vb. istem dışı gerçekleşen emisyon/yayma fiillerini (*verbs of emission*); *başla-*, *devam et-*, *bit-* gibi görünüş (*aspectual*) yüklemelerini; *kal-*, *yaşa-* vb. sürerlik ifade eden fiilleri de anakkuzatif fiiller grubuna dâhil eder (Perlmutter, 1978, s. 163).

Söz dizimsel temellere dayanan geçişsiz fiil ayrımı birçok teoriyle (Yönetim ve Bağlama Kuramı “*Government and Binding Theory*”, Leksikal ve İşlevsel Gramer “*Lexical Functional Grammar*” vb.) de ilişkilendirilmiştir. Örneğin Yönetim ve Bağlama Kuramı’na göre anergatif fiil derin yapıda (*D-structure*) nesneyi değil sadece özneyi alır, diğer taraftan anakkuzatif fiil derin yapıda sadece nesneyi (yani bir ad öbeğini) alır. Buna göre iki fiil sınıfının derin yapıdaki sentaktik görüntüsü aşağıdaki gibi kabul edilir:

1. a. Anergatif fiil: AÖ [FÖ F]²

b. Anakkuzatif fiil: ___ [FÖ F AÖ]

Yani, anergatif bir fiil yönetim çerçevesinde özne gibi haricî bir unsura sahiptir ve fiilin doğrudan bir iç unsuru yoktur. Fakat anakkuzatif fiilin ise doğrudan bir iç unsuru vardır, haricî bir unsuru (öznesi) yoktur. Dikkat edilirse bu ayırmada fiilin anlamsal yönü de ağır basmaktadır. Unsurların sentaktik konumu fiilin anlamına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Anakkuzatif Hipotezi bu iki fiil sınıfı arasındaki ayırımı söz dizimsel olarak temsil edildiğini iddia etse de bu ayırımı tamamen anlamsal temellere bağlı gerçekleştirdiği varsayılmıştır (Levin-Hovav, 1995, s. 3). Rol ve Referans Grameri (*Role and Reference Grammar*) de bu ayırımı söz dizimsel terimlerden ziyade anlamsal terimlerle daha iyi açıklanabileceğini savunur (Van Valin, 1993).

gramatikal ilişkileri ifade eden kavramlardan ziyade daha çok biçim bilimsel işaretlenme ile ilgilidir. Anakkuzatif terimi, “akkuzatif” işaretleme sistemlerine sahip dillerdeki nesne ekini almamış unsuru, yani nesne anlamlı unsuru karşıladığı için anakkuzatif terimi kullanılmıştır. Diğer taraftan anergatif terimi de ergatif (*ergative*) işaretleme sistemiyle doğrudan ilgilidir. Ergatif dillerde geçişli fiilin öznesi ergatif ekiyle işaretlenirken geçişli fiilin nesnesi ve geçişsiz fiilin öznesi “absolutif” (*absolutive*) ekiyle işaretlenmektedir. Anergatif terimi, ergatif ekiyle işaretlenmemiş özneyi karşılamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla özneli veya nesneli geçişsiz gibi kavramlar konunun özünü anlatmaktan uzak oldukları için bu yazıda anakkuzatif (*unaccusative*) ve anergatif (*unergative*) terimleri tercüme edilmeden kullanılacaktır.

² Bu yazıda kullanılan kısaltmalar şunlardır: AÖ: Ad Öbeği, FÖ: Fiil Öbeği, F: Fiil.

Bilindiği üzere geçişsiz fiiller, geçişli fiillerin aksine yönetim çerçeveleri gereği zorunlu olarak sadece bir unsur ister ve bunlar farklı söz dizimsel kuruluşlara sahiptir. Perlmutter'in yapmış olduğu Anakkuzatif Hipotezi'ne göre anergatif fiiller, özne konumunda görünür bir yüzeysel özneye (*surface subject*) sahipken anakkuzatif fiillerin yüzeysel özneleri nesneden kaynaklanır/doğar ve bu yönüyle geçişli bir fiilin doğrudan nesnesiyle ortak bazı özellikleri vardır.

Yukarıda söylendiği gibi ayrımın temelinde fiile bağlı olan unsurların anlamsal değerleri/rolleri yer alır. Buna göre anakkuzatif fiiller, işin yapılmasını yöneten, kontrol eden *kılıcı* rolünde bir unsura sahipken (*Çocuk koştu*); anergatif fiiller, *etkilenen* rolünde bir unsura sahiptir (*Çocuk düştü*). Bu fiillerin farklı anlamsal role sahip olmalarının sebebini Perlmutter'in (1978) yukarıda bahsedilen Anakkuzatif Hipotezi'ne göre açıklamak mümkündür. Bu hipoteze göre, anakkuzatif fiillerin nesne konumundaki unsuru özne konumuna yükselmiştir (*Kitap düştü*); anergatif fiillerde ise böyle bir ilerleyiş söz konusu değildir (*Kadın güldü*). Yani anakkuzatif fiillerin temel söz dizimi *Fiil (F)–Ad Öbeği (AÖ)* biçimindedir; fakat *AÖ* orijinal yerinden hareket ederek fiilin önüne gelmiş ve özne konumuna yerleşmiştir. Anergatif fiillerin temel söz dizimi ise *AÖ–F* biçimindedir ve özne konumu bir ilerleme sonucu doldurulmamıştır yani gerçek bir öznesi vardır. Bilindiği üzere fiilin sahip olduğu özne, nesne vb. unsurlar çeşitli anlamsal roller taşırlar. Bu anlamsal rollerden *kılıcı* rolü genellikle özne konumundaki unsur ile *etkilenen* rolü ise nesne konumundaki unsur ile ilişkilendirilir. Buna göre anakkuzatif fiillerin öznesi, nesne konumundan özne konumuna ilerlemesiyle oluştuğu için bu unsur yeni geldiği özne pozisyonunda da nesne konumundayken sahip olduğu *etkilenen* rolünü taşımaya devam eder. Anergatif fiillerde *kılıcı* bir özne bulunduğu için böyle bir durum söz konusu olamaz.

Fiillerdeki anakkuzatif-anergatif ayrımı bazı dillerde belirgin bir şekilde söz dizimsel durumu etkileyebilmektedir. Örnek vermek gerekirse; İtalyancada anakkuzatif bir fiilin öznesinin yerini *ne* zamiri alabilirken (2a), anergatif bir fiil öznesinin yerini *ne* zamirinin almasına izin verilmez (2b). İtalyancada *ne* zamiri ile yer değiştirme aslında geçişli fiillerin nesnesinin sergilediği bir özelliktir (2c). Bu bakımdan geçişli fiilin nesnesi ile anakkuzatif fiilin öznesi söz dizimsel olarak benzer davranmaktadır.

2. a. Sono arrivate *molte lettere*. → *Ne* sono arrivate molte.
Çoğu mektup ulaştı mı. → Onlardan ulaştı mı çoğu. (Onların çoğu ulaştı mı?)
- b. *Molti bambini* hanno dormito. → **Ne* hanno dormito molti.
Çoğu çocuk uyudu. → Onlardan uyudu çoğu. (Onların çoğu uyudu.)
- c. Abbiamo visto *molti film*. → *Ne* abbiamo visti molti.
Biz birçok filmi gördük. → Onlardan gördük birçoğunu. (Onların birçoğunu gördük.) (Ježek, 2016, s. 109).

İtalyancada geçişsiz fiillerin ayırımında göze çarpan bir diğer özellik birleşik zaman çekiminde görülür. Buna göre anakkuzatif fiiller, *essere* “to be” yardımcı fiilini (auxiliary verb) seçerken; anergatif fiiller, *avere* “to have” yardımcı fiilini seçmektedir.

Bugün konu ile ilgili alanyazın tarandığında bu ayırımın dil bilimciler tarafından ilgiyle karşılandığı görülür. Fiillerin anakkuzatif-anergatif ayırımı konusunda pek çok dünya dilinde bu ayırımın biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel dayanaklarının var olup olmadığı konusunda araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalarda dil bilimciler ayırımın anlamsal ve yapısal bulgularını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu konuda özellikle Flemenkçe üzerine çalışan Zaenen, (2006) çalışmasında çeşitli dillerde bu ayırımın varlığını ispat etmeye çalışarak verileri tartışır.

Dillerdeki geçişsiz fiiller arasındaki ayırma bu tür dil bilimsel bulguları konu alan çalışmaların yanı sıra bu fiillerin beynin farklı kısımlarında üretildiğine dair tespitler ortaya koyup bu fiiller arasındaki farkın nörolojik olarak da gerçekleştiğini belirten çalışmalar da yapılmıştır (bk. Shetreet, Friedmann-Hadar, 2010). Geçişsiz fiillerin ayırımı hakkında farklı disiplinlerdeki bu çalışmalar konunun ne kadar büyük bir ilgiyle karşılandığını göstermektedir.

2.1. Türkçedeki Anakkuzatif-Anergatif Ayırımına Dair Bulgular

Türkçe için de geçişsiz fiiller arasında anakkuzatif-anergatif ayırımının varlığına dair çalışmalar yapılmış, çeşitli biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel bulgular tespit edilmiştir. Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

a) Kişisiz Edilgen (Impersonal Passive) Yapılar

Keenan'nın (1985) da tespit ettiği üzere genellikle diller geçişli fiillerin edilgen yapılmasında çok düzenliken geçişsiz fiillerin edilgen yapılmasında aynı durumdan söz edilemez. Bazı diller geçişsiz fiillerin edilgen yapılmasına hiç izin vermezken bazı diller kısmen izin verir. Türkçe, geçişsiz fiillerin edilgen yapılmasına kısmen izin veren diller arasındadır ve bu kısmiliğin ne dereceye kadar Perlmutter'in anakkuzatif-anergatif ayırımı ile açıklanabileceği bu yazıda gösterilecektir.

Bu ayırım için ilk bulgu olarak Perlmutter'in çalışmasında yer verdiği *kişisiz edilgen (impersonal passive)* yapıları ele almadan önce kişisiz edilgenlikle ne kastedildiğini açıklamak gerekir.

Geçişsiz fiillerle kurulan edilgen cümleler, kişisiz edilgen yapılar olarak bilinir. Burada *kişisiz* ifadesiyle anlatılmak istenen şey söz dizimsel olarak bu yapılarda özne pozisyonunu dolduracak bir unsurun olmayışı ve anlamsal olarak da eylemi gerçekleştiren belirli bir varlığın ifade edilmemesidir. Yani, anlamsal olarak eylemi gerçekleştiren bir kılıcının tamamıyla yok oluşu kastedilmemektedir.

Dünya dillerinde geçişsiz fiillerin kişisiz edilgen yapılmasına dair genel eğilime bakıldığında aşağıdaki temel özellikler sıralanabilir:

Bazı diller (Almanca, Flemenkçe, Latince, Klasik Yunanca, Shona (Bantu), Türkçe vb.) geçişsiz fiil öbeklerinden kişisiz edilgen cümleler oluşturmak için temel edilgenlik oluşturmada kullanılan söz dizimsel ve biçim bilimsel unsurları kullanır. Aşağıdaki Flemenkçe cümle bu kullanımı örneklendirir:

3. Er wordt (door de jongens) gefloten
Orada oldu (tarafından belirlilik genç.adamlar ıslık çaldı
“Genç adamlar tarafından ıslık çalındı.”

Temel edilgen yapılardaki aynı fiil morfolojisini kullanan kişisiz edilgenlikler genellikle kılıcı ad öbeğini de temel edilgen yapılarda olduğu gibi alır.

Bazen Türkçede geçişsiz fiiller üzerine kurulan edilgen yapılar kılıcı ad öbeğini almazlar. Ancak dillerin çoğu eğer temel edilgen yapıda kılıcı ad öbeğine izin veriyorsa (Flemenkçe, Latince, Kuzey Rusça ve Shona dillerinde olduğu gibi) kişisiz edilgen yapılarda da buna izin verir.

Kişisiz edilgenlik, geçişsiz fiillerle sınırlı değildir. Özellikle geçişli bir fiil, nesnesi olan AÖ ile birlikte bir FÖ oluşturabilir ve edilgen yapılabilir. Bu durumda edilgenleştirmeden sonra bile AÖ nesne olarak kalmaya devam eder.

Birkaç dilde dönüşlü (*reflexive*) biçimler, kişisiz edilgen anlam ile birlikte işlev görebilir.

Bir dil sentaktik ve morfolojik olarak temel edilgenliklerden bağımsız kişisiz yapılara sahip olabilir (konuyla ilgili örnekler için bk. Keenan, 1985, s. 346-348).

Perlmutter'e göre anergatif fiillerin edilgen yapılmasında bir sıkıntı yaşanmazken anakuzatif fiillerin edilgen yapılmasında dil bilgisel olmayan sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Perlmutter bu durumu şu şekilde açıklar: Anakuzatif Hipotezine göre bütün anakuzatif fiillerle kurulan cümlelerdeki özneler aslında nesne konumunda olan unsurun özne konumuna yükselmesi sonucu oluşmuştur. Bir cümle edilgen yapılırken de cümlede nesne konumunda bulunan unsur özne konumuna yükselir. Yani bir cümle edilgen biçime dönüştürülürken de nesne konumundan özne konumuna bir ilerleme söz konusudur. Ancak *Özne*

Konumuna İlerleme Kuralına (I-Advancement Exclusiveness Law) göre hiçbir cümlede birden fazla özne konumuna ilerleme olamayacağı için anakkuzatif fiillerle kurulan cümlelerin gramatikal olmadığını savunur (1978, s. 166).

Perlmutter, çalışmasında görüşünü desteklemek için Hollandacanın yanı sıra Türkçeden de örneklere yer vererek kişisiz edilgen yapıların anakkuzatif-energatif ayrımının evrensel bir ölçüt olduğunu ifade eder (1978, s. 176-177). Fakat Türkçe bu genellenmenin dışına çıkar ve anakkuzatif fiiller Türkçede edilgen yapılabilir. Yani Türkçede geçişsiz fiillerin edilgen yapıya yapılamaması anergatif-anakkuzatif ayrımına bağlı değildir. Bu sebeple kişisiz edilgen yapılar Türkçede anakkuzatif-energatif ayrımında ölçüt olarak kullanılamaz. Biktimir'in (1986) de belirttiği gibi Türkçede öznesi insan olduğu müddetçe anakkuzatif fiillerle kurulan cümlelerin dil bilimsel olarak edilgenleştirilmesine çok sayıda örnek vardır. Dahası anergatif fiillerle kurulan edilgen cümlelerin de gramatikal olması için öznesinin insan olması gerekir:

4. a) *Ormanda insanlardan kaçılıyor.

b) *Gece sokakta havlanıyor.

Yukarıda verilen örneklerde fiiller anergatif olmasına rağmen insan dışı bir varlığa işaret ettiğinden dolayı anlamsal olarak doğru değildir.

Son olarak özne sadece insan değil aynı zamanda belirsiz (*non-specific*) de olmalıdır. Dahası Türkçede kişisiz edilgenler öznenin belirsiz olmasının bir getirisi olarak *tarafından* edat öbeği ile gramatikal değildir, çünkü bu öbek özneyi belirli (*specific*) kılar.

Kısaca Türkçede kişisiz edilgen yapıların şu üç özelliği taşıdığı söylenebilir: a. *Tarafından* öbeğini asla kabul etmez. b. Özne belirsiz olmalıdır. c. Özne insan olmalıdır.

Türkçe kişisiz edilgen yapılar, anakkuzatif-energatif ayrımı için bir bulgu gibi durmamaktadır. Zira Türkçede herhangi bir geçişsiz fiille kurulan edilgen yapıların öznesi *belirsiz bir insanı* ifade ettiği sürece gramatikaldir.

5. a) Gölde boğulunur.

b) O semtte kolay kaybolunur (Biktimir, 1986, ss. 54-61).

Yukarıdaki anakkuzatif fiiller ile edilgen cümlelerde öznesi belirsiz bir insan grubunu ifade etmekte ve dil bilimsel olarak doğru kabul edilmektedir³.

³ Türkçede zaman zaman sınırlı sayıdaki bazı fiillere üst üste edilgenlik eki, *denil-örneğinde olduğu gibi gelebilir. Fakat bazı [edilgen/dönüştürme + edilgen] kuruluşundaki kırılır, üzülünür gibi (Göksel-Kerslake, 2005) ikili kullanımlar ve Biktimir'in (1986) verdiği boğulunur gibi örnekler Türkçe gramerlerde zaman zaman yer alsalar da bunların*

Özkaragöz (1986), Türkçede anakkuzatif-nergatif ayrımına anlamsal açıdan yaklaşmanın yetersiz kalacağını belirterek söz dizimsel olarak bu ayrıma bulgular aramış ve 3 söz dizimsel yapı sunmuştur: alıntı kelimelerde *ol-*, *et-* yardımcı fiil seçimi, çift ettirgen yapılar ve *-ArAk* zarf-fiilli yapılar.

b) Alıntı Kelimelerde *ol-*, *et-* Yardımcı Fiil Seçimi

Özkaragöz'ün Türkçedeki geçişsiz fiillerin ayrımı için vermiş olduğu söz dizimsel bulgulardan biri alıntı kelimelerle yeni birleşik fiiller oluştururken *et-* veya *ol-* yardımcı fiillerinden hangisinin tercih edildiğidir. *Et-* yardımcı fiiliyle geçişli fiillerin yanı sıra (*dezenfekte et-*, *izole et-*, *protesto et-* vb.) geçişsiz fiiller de oluşturulabilmektedir. *Ol-* yardımcı fiili ile oluşturulan fiiller de vardır ve bu fiiller daima geçişsizdir:

6. a) dans *et-*, dua *et-*, hareket *et-*, itiraz *et-*, kavga *et-*, tereddüt *et-*, tefekkür *et-* vb.

b) ameliyat *ol-*, teslim *ol-*, sünnet *ol-*, peyda *ol-*, alabora *ol-*, şahit *ol-* vb.
(Özkaragöz, 1986, s. 199, 200).

Ayşe bütün gece dans etti gibi bir cümlede *et-* yardımcı fiili ile kurulan *dans et-* geçişsiz fiili zorunlu bulundurması gereken unsura (*Ayşe*) kılıcı rolünü yüklemiştir. Oysa *Ahmet dün gece ameliyat oldu* cümlesinde *ol-* yardımcı fiili ile kurulan *ameliyat ol-* geçişsiz fiili sahip olduğu tek unsura (*Ahmet*) etkilenen rolünü yüklemiştir. Buna göre *et-* yardımcı fiili ile kurulan fiiller (6a) anergatif geçişsiz fiiller oluştururken *ol-* yardımcı fiilli ile kurulan fiiller (6b) anakkuzatif geçişsiz fiiller oluşturmaktadır.

c) Çift Ettirgen Yapılar

Özkaragöz, çift ettirgen yapıların anakkuzatif-nergatif ayrımında bir bulgu olabileceğini ileri sürmüştür. Kuramsal altyapıya girmeden belirtmek gerekirse anakkuzatif fiillerle kurulan çift ettirgen yapılar aşağıdaki örneklerde de gösterildiği gibi ikinci kılıcının hem yönelme durum ekiyle işaretlenmesine hem de *vasıtasıyla* edat öbeğine izin verir.

7) a) *Sema suyu* (Ø) musluktan akıttırdı.

b) *Sema suyu Turhan'a/Turhan vasıtasıyla musluktan akıttırdı*⁴.

kabul edilebilirliği oldukça tartışmalıdır. Yukarıdaki edilgen biçimler Türkçenin derlemlerinde de hiç kullanılmaz (sorgulama için bk. (TUD)).

⁴ 7 ve 8. örneklerde verilen cümlelerin çift ettirgen yapıya dönüşüncüye kadar geçirdiği morfosentaktik değişimler sırasıyla aşağıdaki gibidir:

Su musluktan aktı. > *Turhan musluktan suyu akıttı.*

Sema ağladı. > *Turhan Sema'yı ağlattı.*

Özkaragöz, anergatif fiillerin *vasıtasıyla* edat öbeğine izin verdiğini fakat anakkuzatif fiillerin çift ettirgen yapılmasında yönelme durum ekiyle işaretlemenin dil bilgisel olmayan sonuçlar çıkacağını belirtir.

8) a) Ben Sema'yı Turhan vasıtasıyla ağlattırdım.

b) */? Ben Turhan'a Sema'yı ağlattırdım (Özkaragöz, 1986, s. 211-222).

Özkaragöz'ün anakkuzatif fiiller için yaptığı bu genellemenin çok geçerli olmadığı söylenebilir. Lewis (2000, s. 149) gramerinin ettirgen yapılar bölümünde geçişsiz fiillerin ettirgen yapılmasını anlatırken aşağıdaki yönelme durum ekini almış anakkuzatif örnekleri verir:

9. Çocuk doğdu. > Anne, çocuğu doğurdu. > Ebe, anneye çocuğu doğurttu.

Rakibi öldü. > (Kiralık katil) rakibini öldürdü. > Rakibini kiralık bir katile öldürttü.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi çift ettirgen yapılmış cümlelerde yönelme durum ekini almış ad öbeği anlamsal gereklilikten dolayı cümlenin ettirgen anlamına katkıda bulunmaktadır.

d) –ArAk Zarf-fiilli Yapılar

-ArAk zarf-fiil eki ile ana cümleye bağlı yan cümleler kurulur. Bu ekle kurulan yan cümleler ana cümle ile eş zamanlılık (*Çocuk gülererek oyun oynuyordu.*) veya ardışık (*Çocuk kayarak düştü.*) zaman ilişkisi kurar.

Özkaragöz'ün ileri sürdüğü bulguya göre -ArAk zarf-fiili ile kurulan cümlelerde ana cümle ile yan cümlenin özneleri aynı anlamsal rolü içermelidir. Yani yan cümlenin fiili anakkuzatif ise ana cümlenin fiili de anakkuzatif veya edilgenleştirilmiş bir geçişli fiil olmalıdır. Eğer yan cümlenin fiili anergatif ise ana cümlenin fiili de anergatif geçişsiz bir fiil veya geçişli bir fiil olmalıdır.

10. a) Işık parlayarak söndü.

b) *Kız top oynayarak kaydı.

c) Kız top oynayarak şarkı söyledi (Özkaragöz, 1986, ss. 183-184).

“10a” ve “10c” örneklerinde sırasıyla *parla-* ve *sön-* fiilleri anakkuzatif; *oyna-* ve *şarkı söyle-* fiilleri ise anergatiftir, bu yüzden de örnekler dil bilgisel olarak doğrudur. Fakat “10b” örneğinde *oyna-* fiili anergatif iken; *kay-* fiili anakkuzatiftir, bu yüzden de örnek dil bilgisel olarak doğru kabul edilmez.

e) Görünüşsel Bulgu

Nakipoğlu (2000, ss. 67-69; 1998, ss. 80-88), Türkçedeki anakkuzatif-anergatif fiillerin görünüş kategorisi bakımından birbirinden farklı olduğunu ileri sürerek bu fiilleri görünüşsel (*aspectual*) özellikleri bakımından incelemiştir. Bu açıdan anakkuzatif fiiller *bitimli görünüşe* (*telic aspect*) sahipken; anergatif fiiller *bitimsiz görünüşe* (*atelic aspect*) sahiptir. Buna kanıt olarak eklendiği fiile geçmişte tamamlanmışlık anlamlı sıfatlar türeten *-mXş* sıfat-fiili ile anakkuzatif fiiller dil bilgisel olarak doğru türetimler oluştururken (*çürü-müş / don-muş / erimiş yiyecek*), anergatif fiiller ile bu yapılar tercih edilmemektedir (**koş-muş / *yüz-müş / *yürü-müş çocuk*). Bu fiillerin görünüşsel açıdan bitimli mi yoksa bitimsiz mi olduğunu test için *x zaman içinde / x zaman boyunca* ifadeleri kullanılabilir. Bitimli anakkuzatif fiiller genelde *x zaman içinde* ifadesiyle tercih edilirken (*Kız bir saat içinde/*boyunca öldü, doğdu*); anergatif fiiller *x zaman boyunca* ifadesiyle tercih edilir (*Kadın bir saat boyunca / * içinde ağladı / yüzdü*).

Nakipoğlu (1998, ss. 88-90), anakkuzatif-anergatif fiiller arasındaki görünüşsel farka kanıt olarak fiilden sıfat türeten *-Xk* ekini de gösterir. Olayın nihai durumunu bildiren bu ek bitimli anakkuzatif fiillerin büyük bir çoğunluğuna eklenirken (*bat-ık gemi / düş-ük fiyatlar*); anergatif fiillere eklenmez (**çalış-ık adam / *koş-uk genç / *gül-ük çocuk*).

Nakipoğlu (2002, ss. 5-11), Özkaragöz'ün ileri sürdüğü *-ArAk* zarf-fiilli yapıları da anakkuzatif ve anergatif fiillerin sergiledikleri görünüşsel fark ile açıklamıştır. Buna göre anakkuzatif fiiller bitimli bir görünüşe sahip olduğundan *-ArAk* zarf-fiilli yapıları ile kullanıldıklarında biri diğerini takip eden iki ardıl olayı anlatmak için kullanılır. Anergatif fiiller bitimsiz bir görünüşe sahip olduğundan *-ArAk* zarf-fiilli yapılar ile kullanıldıklarında birbirinden bağımsız eş zamanlı iki olayı anlatır. Nakipoğlu bu görüşünü desteklemek için *-XrkAn* ve *-XncA* zarf-fiillerinin kullanımını da örnek olarak göstermektedir. Nakipoğlu'nun görüşünü aktarmadan önce bu zarf-fiillerin temel işlevleri hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

-XrkAn ve *-XncA* zarf-fiil eklerinin temel işlevi zaman bildirmeleridir. *-XrkAn* zarf-fiil ekinin belirttiği eylem ile ana cümle eylemi aynı zaman diliminde gerçekleşir. Yani yan cümlenin fiili ile ana cümlenin fiili arasında eş zamanlı bir zaman ilişkisi kurar. *-XrkAn* zarf-fiil ekinin geldiği eylem süreçsel bir olayı belirtirken ana cümledeki fiil süreçsel veya noktasal bir olayı belirtebilir. *Sen uyurken ben kahvaltıyı hazırladım* gibi bir cümlede yan ve ana cümle fiillerinin her ikisi de belirli bir süreçte gerçekleşmiştir. *Sen uyurken arkadaşın geldi* cümlesinde ise yan cümle bir süreç belirtirken ana cümlede bu süreç zarfında gerçekleşen noktasal/anlık bir olay meydana gelmiştir. *-XncA* zarf-fiili ise cümle içinde eklendiği fiilin ana cümle fiilinden önce gerçekleştiğini belirtir, dolayısıyla yan cümle fiili ile ana cümle fiili arasında zamansal olarak ardışıklık anlamı katar.

Babasını görünce hemen ayağa kalktı gibi bir cümlede *gör-* eylemi *ayağa kalk-* eyleminden önce gerçekleşmiştir ve aralarında ardışık bir zaman ilişkisi vardır. Cümle içinde *-XncA* zarf-fiil ekinin bağlı bulunduğu özne ile ana cümle öznesi aynı veya farklı olabilir. *Sınıfa girince onu gördüm* cümlesinde *gir-* ve *gör-* eylemini gerçekleştiren *ben* öznesi iken; *Ben gelince apar topar çıktı* cümlesinde *gel-* eylemine gerçekleştiren *ben* öznesiyken *çık-* eylemini yapan *o* öznesidir.

Buna göre *-ArAk* zarf-fiilli yapıları, bitimsiz anergatif fiillerle kullanıldığında ortaya çıkan eş zamanlılık anlamı *-XrkAn* zarf-fiili ile karşılanabilmektedir. Örneğin *Çocuklar gülerken oynadı* cümlesinde *yan* ve ana cümle öznesi *Çocuklar* bitimsiz anergatif fiillerdir ve bu *yan* ve ana cümle içinde yer alan fiillerin *Çocuklar oynarken güldü* cümlesinde olduğu gibi yer değiştirilmeleri koşuluyla *-XrkAn* zarf-fiili ile kurulan yapılarda kullanılabilir. Fiiller bu şekilde yer değiştirmeyip *Çocuklar gülerken oynadı* biçiminde kullanıldığında sanki “çocukların oyun oynaması” sadece “gülme” anıyla sınırlı olarak yorumlanabilmektedir. Yine *-ArAk* zarf-fiilli yapılar, bitimli anakkuzatif fiiller ile kullanıldığında ortaya çıkan art zamanlılık anlamı *-XncA* zarf-fiili ile karşılanabilmektedir. *Atlet takılarak düştü* cümlesinin *yan* ve ana cümlesinde yer alan fiiller bitimli anakkuzatif fiillerdir ve bu fiillerin *Atlet takılırken düştü* veya *Atlet düşerek takıldı* biçiminde *-XrkAn* zarf-fiili ile kullanımı dil bilimsel olarak yanlış ifadeler doğurur. Bu cümle öznesi fiilleri arasında art zamanlı bir zaman ilişkisi bulunduğundan *Atlet takılınca düştü* cümlesinde olduğu gibi *-XncA* zarf-fiili ile kullanılabilir.

Buna göre eklendiği cümleye eş zamanlı gerçekleşen iki olay anlamı katan *-XrkAn* zarf-fiili ile bitimsiz anergatif fiiller tercih edilirken; eklendiği cümleye öncelikli-sonrakilik anlamı katan *-XncA* zarf-fiili ile bitimli anakkuzatif fiiller tercih edilmektedir. Bu durum da anakkuzatif-anergatif fiiller arasındaki görünüşsel farkı desteklemektedir (Nakipoğlu-Demiralp, 2002, ss. 5-11; Nakipoğlu, 1998, ss. 157-161).

f) Emir Cümleleri

Dietrich, Türkçede anakkuzatif-anergatif ayrımı konusunda emir cümlelerinin de belirleyici olacağını belirtir. Anergatif fiillerle emir cümleleri yapmak mümkün iken (*çalışın / oynayın / tartışın*); anakkuzatif fiillerle dil bilimsel olarak doğru olmayan sonuçlar elde edilmemektedir (**batın / *esin / *kaynayın*) (1999, ss. 53-54).

3. Dörtlü Geçişsiz Fiil Sınıflandırması

Bazı araştırmacılar (Dowty, 1991; Wunderlich, 2006) diller arası yapılan tipolojik çalışmalardan hareketle, bazı dillerde geçişsiz fiillerin öznelere farklı işaretlenmesine dayanarak geçişsiz fiilleri iki gruba değil, dört gruba ayırır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Lakhota (Suan/Siouan dili) dilinde geçişsiz fiillerin

kılıcı özneleri ile kılıcı olmayan özneleri 1 ve 2. kişi çekimlerinde farklı biçim birimlerle işaretlenmektedir. Örneğin “atlamak” anlamına gelen *psica* fiilinin öznesiyle “yanmak” anlamına gelen *ile* fiilinin öznesi farklı biçim birimler alır. Maya dillerinden olan Yukatek dilinde ise geçişsiz fiillerin öznelerinin işaretlenmesi içsel görünüşe (*inherent aspect*) bağlıdır. İçsel bitimsiz fiiller (*inherently imperfective verbs*) *-(n)ah* bitmişlik (*perfect*) biçimbirimini alırken içsel bitimli fiiller *-VI* biçim birimini alır (Wunderlich, 2006, s. 68).

Bu gibi tipolojik bulguları geçişsiz fiilleri sınıflandırmak için kullandığımızda özne ve fiil anlamlarıyla ilgili ikili kavramlarla karşılaşırız. Bunlardan birincisi “kılıcı”/“kılıcı olmayan” özneleri göstermek için kullanılan kavram [kontrol] kavramıdır. [+kontrol] fiillerinin bir kılıcısı (*gel-* fiili gibi) varken [-kontrol] fiillerinin (*bat-* fiili gibi) bir kılıcısı yoktur.

Konuyla ilgili diğer bir kavram, fiilin bitmişlik/bitmemişlik anlamıyla ilgilidir. [bitmişlik/ *telic*] kavramı fiilin bitmişlik-bitmemişlik görünüşüyle yani içsel bir son noktasının olup olmadığıyla ilgilidir. [+bitmişlik] fiilleri belli sonuçları ortaya çıkaran olayları gösterir. Bu fiiller “olmak” anlamıyla daha belirgin hâle gelirler. Örneğin *öl-* fiili “ölü olmak” anlamına sahiptir, “ölme”nin gerçekleşmesi için bir aşamanın gerçekleşmesi gerekir ve bu yüzden de bu fiil [+bitimli] bir fiildir. [-bitmişlik] fiiller içsel bir sonlanmayı bildirmezler. Örneğin *Bahçede koşuyor* cümlesinde *koş-* eylemi “koşma”yı ifade eder, herhangi bir zamansal sınırı göstermez ve bu yüzden de [-bitimli] bir özelliğe sahiptir. Durum ve iş (*activities*) fiilleri [-bitmişlik] özelliğe sahiptirler (ayrıntı için bk. Erdem (2016b)).

Wunderlich’in geçişsiz fiilleri dört gruba ayırması Dowty’ye (1991) dayanır. Dowty, ilgili yazısında geçişsiz fiilleri ayırmada kullanılan ölçütlerin dilden dile değiştiğini, bir dilde anakkuzatif olan fiilin diğer bir dilde anergatif olabileceğini çeşitli dillerden örnekler vererek anlatır. Dowty’e göre anakkuzatif ve anergatif fiiller arasındaki ayrım kesin değildir, daha ziyade bir skalaya dayanır (dil bilgisi konularındaki skala için bk. Erdem (2016a) ve iki sınıf arasındaki zıtlığın en belirgin özelliği “istem/irade” (*volition*) kavramıyla ifade edilir. İstem, genellikle “bilinçli” olmayı gerektirir ve bu bilinçliliği sağlayan fiiller anergatiftir. Dowty’e göre anergatif ve anakkuzatif arasındaki ikinci ayrım yukarıda da anlatılan “bitmişlik/bitmemişlik”le (*telic / atelic*) ilgilidir.

Dowty'nin geçişsiz fiillerle ilgili kavramları Wunderlich'in (2006) verileriyle birleştirildiğinde aşağıdaki tablo elde edilir:

	BİTMEMİŞLİK	BİTMİŞLİK
KILICI	1 anergatif <i>gül-, koş-, konuş-</i>	2 <i>gel-, kalk-, var-</i>
KILICI OLMAYAN	3 <i>kok-, kayna-</i>	4 anakkuzatif <i>öl-, düş-</i>

Tabloda da görüldüğü gibi geçişsiz fiiller dört sınıfa ayrılmaktadır. Hücrelerin ikisi (1 ve 4) “anergatif” ve “anakkuzatif” olan fiilleri içermektedir. “Anergatif” fiiller kılıcı olan ve bitmemişlik ifade eden fiillerdir. “Anakkuzatif” fiiller ise kılıcı olmayan ve bitmişlik anlamı taşıyan fiillerdir. Yani anergatif fiillerin kılıcı özelliği yüksek, etkilenen (*patient*) özelliği düşüktür. Anakkuzatif fiillerin ise kılıcılık özelliği düşük, etkilenen özelliği yüksektir. Her iki şartın/gerekliliğin yüksek veya düşük olduğu durumlarda fiillerin kararsız olduğu görülür (Dowty, 1991). Yani fiiller, öznenin anergatif fiillerdeki gibi kısmen kontrollü olduğunda veya öznenin anakkuzatif fiillerdeki gibi kılıcı olmadığında farklı fiil grupları ortaya çıkar.

Yukarıdaki bulguların bir kısmı Nakipoğlu-Demiralp'ın (2001, s. 144) değerlendirmeleriyle büyük ölçüde örtüşür. Nakipoğlu-Demiralp geçişsiz fiillerin öznelerinin işi kontrol edip etmemeleri açısından yaptığı değerlendirmede geçişsiz fiilleri beş gruba ayırır. Birinci grup fiilleri (*atla-, koş-, oyna-, yürü-, yüz-*) anergatif, beşinci gruptakiler de anakkuzatif (*bat-, çürü-, don-, eri-, karar-, patla-, sol-*) fiillerdir. Dördüncü grupta anakkuzatif grubuna yakın fiiller (*büyü-, yaşlan-, buna-*) yer alır. Bu fiillerin özneleri eylemin gerçekleşmesinde doğrudan bir iradeye sahip değillerdir. İkinci gruptaki fiiller (*ağla-, gül-, hapşır-, horla-*) ise kısmen anergatif fiillerin özelliklerine sahiptir. Fakat özneler işi kontrol etmede birinci gruptakiler kadar kararlı değildir. Skalanın ortasında üçüncü grup yer alır, bu gruptaki fiillerin (*öl-, boğul-, bayıl-, doğ-*) özneleri hem anergatif hem de anakkuzatif fiillerin öznelerinin sergilediği özelliklere benzer.

Sonuç

Geçişsiz fiiller, geleneksel çalışmalarda nesne almayan, sadece öznesi olan fiiller olarak tanımlanır. Fakat bu fiiller morfosentaktik ve anlamsal ölçütler uygulandığında çeşitli alt gruplara ayrılır. Perlmutter, geliştirdiği kuramda Anakkuzatif Hipotezi ile geçişsiz fiilleri anakkuzatif-anergatif şeklinde ikiye ayırır. Anergatif fiiller, özne konumunda bir yüzeysel özneye sahipken anakkuzatif fiillerin yüzeysel özneleri nesneden doğar ve bu yönüyle geçişli bir fiilin nesnesiyle bazı ortak özelliklere sahiptir. Bu sınıflandırmadan sonra pek çok araştırmacı çeşitli diller üzerine yaptıkları çalışmalardan bu ayrıma dair çeşitli

biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel deliller bulmuşlardır. Türkçe üzerine yapılan çalışmalar (alıntı kelimelerle *ol-/et-* yardımcı fiil seçimi, *-ArAk* zarf-fiil yapıları, görünüşsel bulgu vb.) bu ayrımın varlığını destekleyecek niteliktedir.

Geçişsiz fiillerde yukarıdaki ayırmada etkili olan özellik öznenin kılıcı olup olmamasına dayanmaktadır. Fakat ayırma fiilin bitmişlik veya bitmemişlik özelliği dâhil edildiğinde geçişsiz fiillerin ikili ayrımı dördütlü ayrıma dönüşür. Fiillerin geçişlilik skalası düşünüldüğünde böyle bir ayırım oldukça anlamlı görünmektedir. Bazı dillerde kılıcı/kılıcı olmayan öznelerin farklı biçim birimlerle işaretlenmesi ve fiillerin bitmişlik/bitmemişlik açısından farklılaşması dördütlü ayrımı desteklemektedir. Türkçe fiil sistemi, özellikle geçişsiz fiiller bu tip anlamsal sınıflandırmayla daha iyi açıklanabilmektedir.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Biktimir, T. (1986). Impersonal Passives and the *-ArAk* construction in Turkish. *Studies in Turkish Linguistics*: 53-75.
- Dietrich, A. P. (1999). Relational Grammar and Impersonal Passives. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 35: 35-54.
- Dowty, D. (1991). Thematic Proto-Roles and Argument Selection. *Language* 67(3): 547-619.
- Erdem, M. (1998). Türkçede Fiillerin Geçişlilik Derecesi. *Dil Dergisi* 71: 5-9.
- Erdem, M. (2016a). Dil Bilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11(10): 243-254.
- Erdem, M. (2016b). Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11(20): 185-200.
- Ergin, M. (1985). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- Hopper, P. J. ve Thompson, S. A. (1980). Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56(2): 251-299.
- Ježek, E. (2016). *The Lexicon: An Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: TDK.
- Keenan, E. I. (1985). Passive in the World's Languages. Shopen, Timothy (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press. 243-281.
- Levin, B. ve Hovav, M. R. (1995). *Unaccusativity At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. Cambridge, Mass; London: MIT Press.

- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Nakipoğlu, M. (2000). On the Aspectual Properties of Unaccusatives. Göksel, Aslı-Kerslake, Celia (Eds.), *Studies on Turkish and Turkic Languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag. 67-74.
- Nakipoğlu, M. H. (1998). *Split Intransitivity and the Syntax-Semantics Interface in Turkish*. Basılmamış Doktora tezi, University of Minnesota.
- Nakipoğlu-Demiralp, M. (2001). The referential properties of the implicit arguments of impersonal passive constructions. Taylan, Eser Erguvanlı (Ed.), *The Verb in Turkish* Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 129-150.
- Nakipoğlu-Demiralp, M. (2002). Türkçedeki Ayrık Geçişsiz Eylemlerin Olay Yapısal Bir İncelemesi. *Dil Bilim Araştırmaları*: 1-16.
- Nakipoğlu, M. ve Üntak, A. (2006). Türkçede Eylem Sayısı ve Eylemlerin Biçim Birimsel Özellikleri. *Dil Araştırmaları*: 129-164.
- Özkaragöz, İ. (1986). *The Relational Structure of Turkish Syntax*. University of California.
- Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 4: 157-189.
- Shetreet, E., Friedmann, N. ve Hadar, U. (2010). The Neural Correlates of Linguistic Distinctions: Unaccusative and Unergative Verbs. *Journal of Cognitive Neuroscience* 22(10): 2306-2315.
- TUD *Türkçe Ulusal Derlemi*. <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/anasayfa>. ET: 20.03.2016.
- Van Valin, R. D., Jr. (1993). A Synopsis of Role and Reference Grammar. R. D. Van Valin, Jr. (Ed.), *Advances in Role and Reference Grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Van Valin, R. D. (1977). *Aspects of Lakhota Syntax*. Basılmamış Doktora tezi, University of California, Berkeley.
- Wunderlich, D. (2006). Towards a structural typology of verb classes. *Advances in the theory of the lexicon*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter. 57-166.
- Zaenen, A. (2006). Unaccusativity. Brown, Keith (Ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics (Second Edition)*. Oxford: Elsevier Science. 217-224.

AİLE VE AKRABALIK ANLAYIŞI BAĞLAMINDA MOĞOL ATASÖZLERİ*

*Bülent GÜL***

Öz: Bu makalede Moğollarda tarihten günümüze gelen genel aile kurma âdetlerinin yanı sıra, yüzyılların tecrübelerini dile getiren, ortak düşünce dünyasına ait aile ile ilgili atasözleri incelenmiştir. Moğolların aileye, kadına, çocuklara ve aile kurumuna bakışı, çalışma içinde ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Moğolların kadim zamanlarından bu yana aile düşüncesinde değişikliğin olmadığı da atasözleri vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ayrıca sözlü kültür ürünlerinden olan atasözlerinin, toplumun sosyal hayata bakışını değerlendirmede de kullanılabilmesi ve aile ile ilgili düşünüşün atasözlerine yansımaları gösterilmeye çalışılmıştır. Atasözlerinde ifade edilen düşüncelerin, âdetler yolu ile yüzyıllar boyunca da yaşatıldığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Moğollar, atasözü, aile, aile kurma, evlilik, evlilik âdetleri.

Mongolian Proverbs with regard to Family and Kinship

Abstract: This article analyses both Mongolian family traditions and the proverbs related to family reflecting centuries long experience transmitted through generations. The perspectives of Mongols regarding the institution of family, children, and women are evaluated respectively. Proverbs illustrate that the idea of family among Mongols remained unaltered from ancient times to now. The current study also shows that proverbs as an outcome of oral culture not only depict ideas related to family but they can be used to evaluate societal views on public life. Furthermore, the article indicates that concepts perpetuated in proverbs preserve ancient long customs..

Key words: Mongols, proverbs, family, start a family, marriage, marriage customs.

Atasözleri milletlerin yüzyıllar boyunca kazandıkları tecrübe ve kolektif şura dayalı düşüncelerden oluşan, yol gösterici sözlü kültür ürünleridir. Atasözlerinin sözlü kültür içindeki yeri tartışmasız çok önemlidir. Atasözleri sadece sözlü kültürün bir edebî ürünü olarak görülemez. Atasözleri, bir milletin kültürünü, yüzyıllar içindeki tecrübelerini ve kültür dairesi içindeki değişimlerini de gösterir. Bu nedenlerle bir milletin düşünce dünyasını en iyi gösteren sözler, atasözleridir.

En küçük toplumsal yapı taşı olarak kabul edilen aile de, kan bağılılığı ve evlilik yolu ile aralarında akrabalık ilişkisi olan insanların oluşturduğu bir toplumsal

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 23.10.2017 - 09.11.2017

** Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Beytepe, Ankara, bulentg@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0001-9868-9990

birimdir. Sosyal kurum olarak da aile toplumların kültürel devamlılığını sağlamasında önemli bir kurum kabul edilmektedir. Aile kurumunun sağlıklı olduğu toplumların devamlılığını sürdürdüğü de gözlemlenmektedir.

Bu çalışmada Moğol toplumunun aileye bakışı, aile kurumunun insan ve toplum hayatındaki önemi ve akrabalığın tesisinde önemli görülen unsurlar atasözlerinde belirtilen hususlar çerçevesinde incelenmiştir¹.

Moğol atasözlerinde insanın birey olarak yaşayamayacağı; tek insandan aile olamayacağı; ailenin sadece insan soyunun devamlılığı için değil, insanın yaşamda mutlu ve huzurlu olmasının da aile yaşantısına bağlı olduğuna dair düşünceler vurgulanır.

Gants mod gal bolohgüi,

Gants hün ail bolohgüi.

Tek ağaç ateş olmaz,

Tek insan aile olmaz.

Gants tsutsal gal boldoggüi,

Gants hün ail boldoggüi.

Tek köz ateş olamaz,

Tek insan aile olamaz.

Moğol atasözlerinde iyi eş bulmanın önemi devamlı vurgulanır. İnsanın hayatta mutlu olabilmesi için öncelikle iyi bir eşe sahip olması gerekir ve insanın eşi ile kuracağı ailenin de mutluluğu buna bağlıdır. Tabii, burada Moğol evlilik geleneklerine baktığımız zaman değişik uygulamaların olduğu da görülmektedir².

Moğollarda evlilikteki en önemli husus, evlenilecek kişinin soyu ile ilgilidir. Aile kuracak kişilerin yabancı veya anne tarafından eş seçmeleri istenir. Bu durum şu atasözlerinde de dile getirilir:

Hüühen avah bol nagatsiig ni har

Hüleg avah bol şüdiig ni har.

Kız alacaksan anne tarafına bak,

At alacaksan dışlarına bak.

Hün avah bol udamiig ni har

Hüleg avah bol şüdiig ni har

Kişi alacaksan akrabalarına bak

At alacaksan dışlarına bak.

¹ Bu çalışmadaki Moğol atasözleri (Gül, 2010)'dan alınmıştır.

² Moğollardaki evlilik gelenekleri ile ilgili olarak bk. (Beyâni, 2015, s. 33-65; Kalan, 2013, ss. 373-382; İzgi, 2017, ss. 165-172; Anzerli, 2017, ss. 59-69). Evlilik ve süreçlerine yönelik Moğol âdetleri için ayrıca bk. (Kalan, 2013, ss. 373-382).

Moğollarda özellikle anne tarafından gelin almak âdeti övülürken; baba tarafından gelin almanın kötü sonuçlar doğuracağına inanılmaktadır. Moğol tarihinin ve kültürünün en önemli kaynağı olan Moğolların Gizli Tarihi'nde (MGT), Ögedey Han, yaptığı yanlış işleri anlatırken, baba tarafından yani amcasının halkından bir kız ile evlenmesinin yanlış bir iş olduğunu kabul eder (bk. Kaya 2011, s. 250; Anzerli, 2017, s. 62). Moğollar kendi uruklarından (neslinden) evlenmek isteyenlere *Urgaa uhna törlöö tönhönö* “Uruğunu bitirir, akrabalarını bozar” sözünü söylerler. Zaten Moğollarda akraba evlilik hâlen ayıp olarak kabul edilmektedir. Örneğin, Oyratlar arasında en kalabalık olan Dörvödler arasında akraba evliliğine dair *Övçin irdeg, Esgii hagardag* “Hastalık gelir, keçe de yarılır” anlamında deyim vardır. Dolayısıyla, evlenecekler arasında en az üç göbek uzaklık olmalıdır ki, torunlar sağlıklı olsun düşüncesi vardır. Anne tarafı yani dayı tarafından üç göbekten uzak olduğu zaman evlenebilirler, ama baba tarafından en az dokuz göbek uzaklık olması gerekmektedir (Badamhatan, 1996, s. 69). Zahçin boyunda da evlenmek için çiftin baba tarafından en az 5-7 göbek içinde akrabalık bağının olmaması şart koşulmaktadır (Badamhatan, 1996, s. 355). Buna göre Ögedey Han'ın amca Otçigin'in boyundan kız getirtmesi bir ayıp olarak yorumlanabilir.

Ayrıca, yabancından gelin almak hem aileyi genişletmek hem de ekonomik kazançlar bakımından faydalı görülmektedir. Moğollar, yabancı gelin almanın faydasını da *Harid ögsön ber, Hadand harvasan sum* “Yabancıya verdiği gelin, Kayaya attığın ok (gibidir)” sözü ile anlatırlar. Bu söz yabancıya verilen gelinin geri dönemeyeceğini anlatmaktadır. Moğollarda geleneksel evliliklerde boşanma durumu söz konusu değildir.

Moğol akrabalık düzeninde *Uuliin chinee mahnaas; Utsiin chinee yas (deer)* “Dağ gibi etten, ip kadar kemik daha değerlidir” ve *Ehiin tal holdoj; Etsgiin tal oirtdog* “Anne tarafı uzaklaştırır; baba tarafı yakınlaştırır” sözleri ile soyun baba tarafından gelişeceği; bu nedenle de akrabalık düzeninde baba tarafının daha değerli olduğu anlatılır.

MGT'de *ökin gü'ün-nü jaya'an töreksen e'üten-tür ötölgü ügei* (Rachewiltz, 1972, s. 26) sözü ile de “bir kızın kaderinin doğduğu kapıda/evde yaşlanmamak olduğu” anlatılır. Yani bir kız evlenerek kocasının yurduna yerleşmeli ve hayatının sonuna kadar da eşinin yanında bulunmalıdır. Moğollar, *Tsagaan zeer emegtei hüin hoyr nutaggüi* “Ceylan ile kızın yurdu belli değildir” sözü ile de kız çocuklarının yabancı ile evlenip kocasının yurduna yerleşene kadar, yurdunun olmayacağını anlatırlar.

MGT'de göç sırasında yol üzerinde görülen ve beğenilen kadınların eş olarak alındığı görülmektedir. Ayrıca Moğollarda Türklerde de olduğu gibi kız kaçırma ve Türkçede *beşik kertmesi* denilen daha çocuklar doğmadan evlilik sözünün alınması da görülmektedir. MGT'de Duva-Sohur'un kardeşi Dobun-

Mergen için göç eden bir grup içinde Alun Goo'yu görüp beğenmesi; Yesugai Han'ın Timuçin'in annesi olarak Ögelen Eke'yi beğenerek eş olarak istemesi gibi anlatılar da vardır:

Bir gün Duva-sohor, küçük kardeşi Dobun-mergan ile birlikte Burhan-haldun (dağına) çıkmıştı. Duva-sohor, Burhan-haldun'un tepesinden bakarken, bir grup insanın göç etmekte ve Tunggelik nehri boyunca akıntı istikametinde (kendilerine doğru) yaklaşmakta olduklarını gördü ve: 'Şu yaklaşan kimseler arasında, siyah bir arabanın önünde güzel bir kız oturuyor; eğer o henüz bir erkeğe verilmemişse, ben onu küçük kardeşim olan Dobun-mergan için, yani senin için isteyeceğim.' diyerek, kızını görmek için küçük kardeşi Dobun-mergan'ı gönderdi. Dobun-mergan bu kabile yanına vardığında, hakikaten iyi nesilden Alan-ho'a namında güzel bir kızın mevcut olduğunu ve onun henüz bir erkeğe verilmediğini öğrendi (Temir, 2010, s. 4).

MGT'de geçen Timuçin'e kız bulma anlatısı da şu şekildedir:

Temucin dokuz yaşında iken, Yesugai-ba'atur onun için annesi Ho'elun'un (akrabaları olan) Torgut kabilesine mensup Olhuno'ut'lardan, (yani kendi dayılarından kız istemek maksadiyle, Temucin'i alarak yola çıktı. Yolda giderken, Çekçer ve Çihurgu (dağları) arasında, Unggirat'lardan Dei-seçen'e rastladılar. Dei-seçen: 'Kaynım Yesugai, kime gidiyorsun?' diyince, Yesugai-ba'atur: 'Bu oğlum için, dayıları olan Olhuno'ut kabilesinden kız istemeye gidiyorum' diye cevap verdi. Dei-seçen sözüne devam etti: 'Senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü nurludur. Kaynım Yesugai! Ben bu gece bir rüya gördüm. Beyaz bir asil doğan, güneşle ayı pençeleriyle yakalayarak uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı başkalarına da anlattım: güneşle ayı (ancak) bakarak görmek (mümkündür), şimdi ise bu asil doğan onları yakalayıp getirdi ve ellerimin üzerine kondu. Beyaz olarak kondu. Bu rüya nasıl da güzel şeyler gösteriyor' diye düşünüyordum. Kaynım Yesugai, bu rüya herhalde senin, oğlunla geleceğini göstermek istemiştir. Ben iyi bir rüya gördüm. Acaba bu neyi ifade eder? Bu herhalde, sizin Kiyat halkından geldiğinizi tebşir eden bir işaret olsa gerektir. Bizim, yani Unggirat halkının eskiden beri yiğitlerimiz yakışıklı, kızlarımız güzeldir. Uluslarla rekabete girişmedik. Güzeli yanaklı kızlarımızı sizden Han olan kimselere verdik, onları büyük arabaya bindirdik, kara dişi deve koşarak gönderdik, Han tahtına birlikte oturttuk. Biz başka uluslarla rekabete girişmedik. Biz güzel ve iyi kızlar büyüttük, onları faytonlara bindirerek, boz erkek deve koşarak, gelin ettik. (...) Kaynım Yesugai, benim evime buyur! Kızım daha küçüktür, fakat kaynım, bir görmelisin!' Dei-seçen bu sözlerle onu evine götürerek yer gösterdi. Yesugai onun kızına bakınca, yüzünün nurlu ve gözlerinin ateşli olduğunu gördü ve hemen beğendi. Bu kız Temucin'den bir yaş büyük olup, on yaşında ve Borte adında idi. Geceyi orada geçirdikten sonra, ertesi gün Yesugai kızını istedi. Dei-seçen: 'Çok ricadan sonra verirsem, onun kıymeti yüksek olur, az ricadan sonra verirsem onun kıymeti aşağı olur. Kızın takdiri, doğduğu evde

ihtiyarlamamaktır. Ben sana kızımı vereyim. Giderken, oğlunu damat olarak burada bırak!' dedi (Temir, 2010, s. 19).

MGT'de geçen bu anlatıda Anzerli'nin de (bk. 2017, s. 61) belirttiği gibi iki önemli âdet ve bu âdetlerin sonuçları görülmektedir. İlk olarak yukarıda da bahsedildiği üzere anne tarafından gelin alınmak istenmesi önemli bir âdet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Timuçin'in gelinin olduğu yerde bırakılmak istenmesi de evlenecek gençlerin birbirlerini daha iyi tanımalarına yönelik bir âdettir. Moğollarda bir yıllık sözlülük süresi diyebileceğimiz *güreget-te talbiq* âdeti gençlerin birbirlerini tanımaları için yapılan bir uygulamadır. Bu açıdan bakıldığında da evliliğe ve eş seçimine Moğollarda önem verildiği gözlemlenmektedir. Hatta Oyratlar içinde bu sürenin üç yıla kadar uzandığı da görülmektedir (Badamhatan, 1996, s. 69). Bu açıdan bakıldığında da evliliğe ve eş seçimine Moğollarda önem verildiği anlaşılmaktadır.

Türk halklarında da görülen *beşik kertmesi*, Moğollar arasında *öndgün süi* yani "Henüz doğmamış çocukların evlenmesi için aileler arasında yapılan nişan." anlamında olup XX. yüzyıla kadar yaygın bir biçimde kullanılmaktaydı. Moğolistan'da yaşayan Türk kökenli halklar arasında da beşik kertmesi yaygın görülmektedir. Moğol Tuvaları arasında *jörgek solçur* olarak adlandırılan bu âdete göre çocuklar beşikteyken evlendirme sözünü taraflar verir. Bunun kanıtı olarak karşılıklı olarak beşik, battaniye, kemer değiştirirler ve kaç yaşında evleneceklerine karar verildiği zaman, damat tarafından altın ve gümüş başta olmak üzere değerli eşyalar rehin olarak verilmektedir (Baatarkhuu-Zolbayar, 2013, s. 38).

Moğollardaki evlilik geleneklerini inceleyen araştırmacılara göre Moğollarda çok eşlilik önceki dönemlerde kağanlar ve zengin beyler arasında görülmektedir. Beyânî, bu durum ile ilgili olarak şunları söyler: "Moğollar, sahip oldukları ekonomik duruma göre birçok kadın alıyorlardı; bazen imkânlar dahilinde otuz kadın seçiyorlardı. Fakat her zaman ilk eş, diğer kadınlardan daha üst bir mevkide; ilk hatunlar ise, daha önemli ve üstün hatun mesabesinde olup sonraları sultanların yanında melike konumunda yerlerini aldılar" (2015, s. 28). Kalan'a göre Cengiz Han'ın çok eşli olmasının bir nedeni bozkır halklarındaki nüfus azlığını arttırmaya yöneliktir (bk. Kalan, 2013, s. 380). Ayrıca, bu durum iktisadî sebeplerden de kaynaklanıyordu (bk. Beyânî, 2015, ss. 28-32). Moğollarda çok eşlilik tartışmalı bir konu olsa da atasözlerinde tek eşliliğin iyi olduğuna dair öğütler verilmektedir:

Gants temeetei hünd erel tasrahgüi,
Hoyor ehnertei hünd herüül tasrahgüi.
 Tek develi insanda arama eksik olmaz,
 İki eşli insanda kavga eksik olmaz.

*Sain morind gants emeel,
Sain hüühend neg er.
İyi ata tek eyer,
İyi kıza tek erkek.*

Moğollar arasında evlilik için kızın anne ve babasına Türklerde süt hakkı olarak bilinen, nişan anlaşmasına uygun olarak değerli eşya ve hayvan verme âdeti de vardır³. Bu âdete Moğollar *süi belig* demektedir. Bilindiği üzere, 1740'lı yıllarda Moğollar arasında uygulanan *süi belig*'in miktarı hakkında resmi belgelerde “beşer sayıda at, sığır ve koyun olarak yazıldığı ve dönemin halkın gücüne uygun olarak bu sayıyı 2'ye indirdiği” bilinmektedir (Gongor, 1978, s. 138). Buna rağmen Güney Halhalar arasında bu miktarın XX. yüzyılın başına kadar çok yüksek olduğu bilinmektedir. Örneğin, 1920'li yıllarda orta düzeyde bir aileden kız istendiği zaman 500 liang gümüş (1 liang 37 gram'dır), 25 koyun, 10 deve, 2 attan oluşan *süi belig* verilmekteydi (Ayush, 2011, s. 75). Hatta o dönemde en ilkel yaşam süren *Duhalarda* bile bu miktarın 100 baş hayvana kadar yükseldiği görülmektedir (Badamhatan, 1962, s. 36).

Genel olarak evlilik âdetlerini verdiğimiz Moğollarda, aile kurumuna büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Kötü koca, hem aile hem de eş için büyük sıkıntılar çıkaracaktır ve bu durum da atasözlerinde özellikle kötü kocanın özelliği olarak eşe yapılan baskı, güç ve hatta dayak ile kötülenmiştir:

*Zalhuud ohinoo büü ög,
Sogtuud morio büü ög.
Tembele kızını verme,
Sarhoşa atını verme.*

*Muu nohoi mal ruu hutsлаг,
Muu er emdee noyordhog.
Kötü köpek hayvana havlar,
Kötü adam karısına hükmeder.*

*Adgiin noyon albatdaa baatar,
Adgiin er avgaidaa baatar.
Kötü bey kölesine kahraman,
Kötü koca karısına kahraman.*

*Muu daisan tan'dagtaa baatar,
Muu er emdee baatar.
Kötü düşman tanıdığına kahraman,
Kötü eş karısına kahraman.*

³ Moğollarda *süi belig* “armağan, hediye şeklinde kızın annesine verilen hediyedir. Başlangıçta hediye şeklinde düşünülen bu hediye şekli, sonraki yüzyıllarda bir bakıma başlık parası konumuna da gelmiştir. Arap harfli Moğolca sözlüklerden King Sözlüğü'nde *ögöle* kelimesi için “başlık parası” anlamı verilmiştir. Modern Moğolcada *öglög* şeklinde yaşayan kelimenin anlamı ise “sadaka; hediye; bağış” şeklindedir (bk. Şahin, 2015, s. 53).

Kadının kötüsü de aynı kötü koca gibi atasözlerinde kötülenmiştir. İyi bir kadın ile evlenmek gerektiği anlatılırken, kadının nasıl olması gerektiği ve aile içinde kadının yeri atasözlerinde genellikle süs ve mücevher kelimeleri ile anlatılmıştır:

Geriin çimeg gergii
Gedesnii çimeg budaa.
 Evin süsü hanım,
 Midenin süsü piriñç.

Tsetsen sain tüşmel ulsın erdene,
Hatan geriin erdene.
 Akıllı, iyi memur ulusun mücevheri,
 Akıllı kadın (prenses) evin mücevheridir.

Tsetsen tüşmel ulsın erdene,
Sain ehner geriin erdene.
 Akıllı bakan ulusun mücevheri,
 İyi eş evin mücevheridir.

Tsetsen said ulsın ezen,
Sain ehner geriin erdene.
 Akıllı bakan ulusun sahibi,
 İyi eş evin mücevheridir.

Sain em han',
Muu em ad.
 İyi kadın eş,
 Kötü kadın şeytandır.

Atasözlerinde kadının kötü olmasını gösteren özellikler olarak da genellikle evine bağlı olmama, temiz olmama ve kocasına karşı kötü davranış özellikleri ile anlatılmaktadır. Kadının kocasına karşı vazifeleri ile ilgili olarak Cengiz yasalarında da belirtilen husus şöyledir: “Kadın, kocası ava veya askere gittiğinde evi tertip ve düzene sokmalıdır; öyle ki eve bir elçi veya misafir geldiğinde her şeyi tertipli görmelidir; iyi bir ateş yakılmış, evin ihtiyaçları giderilmiş olmalıdır; kesinlikle, ortalıkta kocanın iyi namı dolaşmalıdır; kadın, onun ismini yüceltmelidir ki meclislerde başı yüksek dağlar gibi olsun. ‘Erkeklerin iyiliği, kadının iyiliğinden belli olur; eğer kadın kötü, düzensiz, düşüncesiz ve tedbirsiz olursa, erkeğin kötülüğü o kadından anlaşılır.’ (Beyânî, 2015, s. 49). Cengiz yasalarında görülen bu yaklaşım, atasözlerinde de dile getirilmektedir:

Muu emeel morin daisan,
Muu em eriin daisan.
 Kötü eyer, ata düşman;
 Kötü kadın, kocasına düşman.

Muu emiin nüür höötei,
Muu biçeeçiin gar behtei.
 Kötü kadının yüzü isli,
 Kötü yazıcının eli mürekkeplidir.

Muu eriin uur gereer düüren,
Muu emiin us oroor düüren.
 Kötü erkeğin siniri evin içinde,
 Kötü kadının saçı yatağın içinde.

Muu ideş jiliin gai,
Muu ehner nasnı gai.
 Kötü yiyecek yılına zarar,
 Kötü eş ömrüne zarar.

Muu Lam sümiin bulai,
Muu em geriin bulai.
 Kötü Lama tapınağın ayıbı,
 Kötü kadın evin ayıbı.

Tamga barisan hatnaas,
Talıg toirson çavgants deer.
 Damga tutan hatundan,
 Bozkırı dolaşan kocakarı üstündür.

Sain nohoi hotoo sahina,
Muu em üüd hesne.
 İyi köpek kasabayı korur,
 Kötü kadın kapı dolaşır.

Atasözlerine göre kadının eş olarak seçilmesi sırasında sadece güzelliğine değil becerikli olmasına da bakılmalıdır. Ayrıca atasözlerinde kadının kocasına sadakati de özellikle vurgulanmaktadır; çünkü iyi bir eş insanı ömür boyu mutlu eder; kötü eş ise bir ömür boyu acıya sebep olur:

Urin nüdteig n' büü har,
Uran gartaig n' har.
 Güzel gözlüye bakmayın,
 Hamarat elliye bakın.

Unaa saitın yavdal büten,
Avgai saitın ner büten.
 Aracı iyi olanın gidişi tam,
 Karısı iyi olanın adı tam.

Tsereğ hünii çih daarahgüi,
Tsemtsger hüühnii guya daarahgüi.
 Askerin kulağı üşümez,
 Temiz kadının kalçası üşümez.

*Tsuutai hüühen hurimgüi,
Duutai tenger boroogüi.
Ünlü kadın düğünsüz,
Sesli gök yağmursuz.*

*Öglöo ert sogtol neg ödriin zovlon,
Öödgüi ehner abval neg nasni zovlon.
Sabah erken sarhoş olursan bir günlük acıdır,
Vicdansız eş alırsan bir ömür boyu acıdır.*

Moğol aile yapısı içinde Türk aile yapısında da görüldüğü üzere anne ve babanın yeri önemlidir ve aile içinde babanın sözü değerli kabul edilmektedir:

*Alt möngüig ereed olno,
Aav eejiig ereed olohgüi.
Altın, gümüş aranarak bulunur;
Anne, baba aranarak bulunmaz.*

*Erdene zuud mörgösnöös,
Eej aavaa hündelsen n' deer.
Erdene Zuu'ya⁴ dua etmektense,
Anne babaya saygı göstermek iyidir.*

*Aav n' bügdiiin haan,
Ah n' düügiin haan.
Baba ailedeki herkesin hanı,
Ağabey kardeşinin hanı.*

*Aavin açiiig öngörsnii hoino,
Ailin açiiig nüüsni hoino.
Babanın kıymetini öldüğünde,
Komşunun kıymetini taşıdığında (anlarsın).*

*Aav n' helj,
Hüü n' dagana.
Babanın söylediğini,
Çocuğu yapar.*

*Aavin buid hün tan',
Agtın buid gazar üz!
Baban varken insanlarla tanış,
Atın varken her yeri gör!*

*Aavin biid hüntei tanilts,
Agtın biid gazar üz!
Baban varken insanlarla tanış,
Atın varken her yeri gör!*

⁴ Moğolistan'daki en eski tapınlardan biridir.

Anne babanın öğütlerinin her ne kadar çocuklar tarafından beğenilmese bile önemli olduğu; anne baba sözlerinin çocuklar tarafından tutulması gerektiği de yine atasözlerinde öğüt olarak verilir:

*Asga hadni çuluu hatuu,
Aav eejiin surgaal hatuu.
Büyük kaya dağının taşı sert,
Anne babanın öğütleri sert.*

*Aavın surgaal alt,
Eejiin surgaal erdene.
Babanın öğüdü altın,
Annenin öğüdü mücevherdir.*

*Aavın uurgıg bar'j sur,
Aduu mal çin' ösnö,
Eejiin züüg bar'j sur,
Erhem üil çin' bütne.
Babanın kementini tutmayı öğren,
Malların (yıllık) çoğalır.
Annenin dikişini iyi öğren,
Önemli işlerin tamamlanır.*

*Dörvön tsagiin dotoroos,
Zun tsag ülemj,
Amrag sadni dotoroos,
Aav eej ülemj.
Dört mevsimin içinde,
Yaz mevsimi en iyi.
Akrabaların içinde,
Anne baba en iyi.*

Moğol atasözleri içinde çocuk da büyük önem taşır. Çocuk, ailenin dolayısıyla soyun devamı niteliği taşır ve çocuksuz olan insanlar gözü yaşlı olarak nitelendirilir:

*Ürgüi hünii nüid noiton,
Ürtei hünii övör noiton.
Çocuksuz insanın gözü yaşlı,
Çocuğu olan insanın da kucağı ıslaktır.*

Yine çok önemli bir öğüt de atasözleri vasıtasıyla iletilmektedir: Anne baba çocuğa isim verir ama kişi insanlar içindeki değerini ve sıfatını dünyada yaptıkları ile elde eder:

*Duudah neriig aav eej ögdög,
Duursah aldrıg ööröö oldog.
Çağrılacak ismi, anne baba verir,
Hatırlanacak şöhreti, kişi kendisi bulur.*

Ayrıca bazı atasözlerinde çok çocuklu olmak övülürken; bazı atasözlerinde de özellikle çok kızı olanın daha mutlu olacağı anlatılmaktadır:

*Yösön hüütei hün-hotın ah,
Yos ihteı hün-saahaltın ah.
Dokuz çocuklu insan obanın ağası,
Saygıdeğer insan komşunun ağası.*

*Tavan hüütei hün tal deer hevtene,
Tavan ohintoı hün targan mah idne.
Beş oğlu olan bozkırda yatar,
Beş kızı olan bol et yer.*

Moğol atasözlerinde çocukların büyüdükçe anne babalarını beğenmemeleri ve onlardan ayrı bir dünya kurma isteği taşımaları anlatılır:

*İşig evree urgahaar,
Ehiıgee mörgöh.
Oğlak boynuzunu büyütünce,
Anasını boynuzlar.*

*Gedes tsadval geree martaj,
Gergii avbal eejee martah.
Karnı doyan evini unuttur,
Evlenen annesini unuttur.*

*Ehiin setgel ürd,
Üriin sanaa uuland.
Annenin gönlü, düşüncesi çocuklarda,
Çocukların düşüncesi dağlarda.*

*Ehiin sanaa ürd,
Üriin sanaa uuland.
Annenin düşüncesi çocuklarda,
Çocukların düşüncesi dağlarda.*

Moğol ailesinde aile içi iletişim, dayanışma ve aile bireylerinin birbirlerine destek olmaları öğütlenirken; yakın akrabalık konusunda da çeşitli öğütler verilmektedir:

*Aav eej üriin tüşig,
Ah egç biyeiin tüşig.
Ana baba evladına destek,
Ağabey abla birbirine destek.*

*Aav eejteıgee zöröldvöl açlalaa barna,
Ah düüiteıgee muudaltsval hündee barna.
(Bir kişi) anne ve babasıyla anlaşamazsa beddua alır,
Ağabey kardeşiyle kötü olursa itibarını yitirir.*

*Agt mor' sain bol alsın zamd tüşig,
Ah düü sain bol al' alindaa tüşig.
At iyi olursa uzun yola dayanır,
Ağabey kardeş iyi geçinirse birbirine destek olur.*

*Ah düü nar evtei bol,
Avdar altnaas tsentei.
Ağabey kardeşler uyumluysa,
Sandık altından değerlidir.*

*Aavaa sanaval avgaa,
Eejee sanaval nagtsaa.
Babanı özlersen amcana,
Anneni özlersen dayına git.*

Ağabey kardeş ilişkileri de Moğol atasözlerinde sıkça vurgulanmaktadır. Atasözlerine bakıldığında kardeşler arası ilişkilerin iyi tutulması gerektiği, çok kardeşli olmanın faydalı olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca, ağabeyin aynı zamanda baba; ablanın da anne olarak görülmesi gerektiği vurgulanır:

*Aavın ügüid ah aav,
Eejin ügüid egç eej.
Babanın yokluğunda ağabey baba,
Annenin yokluğunda abla anne olur.*

*Ah düütei hün tal met uujim,
Ah düüigüi hün algin çinee baçim.
Ağabey kardeşli ev, ova gibi geniş;
Ağabey kardeşsiz ev, avuç içi kadar dar.*

*Ah saitın düü nar tsetsen,
Ajil saitın am'dral sain.
Ağabeyi iyi olanın kardeşi akıllıdır,
İşi iyi olanın hayatı iyidir.*

*Ah saitın düü tsetsen,
Ajil saitın ger tsemtsger.
Ağabeyi iyi olanın kardeşi zeki,
İşi iyi olanın evi düzenlidir.*

*Ail aimag zötei n' saihan,
Ah duu nar nairtai n' saihan.
Konu komşu uyumlarıyla güzel,
Ağabey kardeş sevgileriyle güzel.*

*Sain bergen eej met,
Sain ber ohin met.
İyi büyük gelin anne gibi,
İyi küçük gelin de kız gibidir.*

Moğol atasözlerinde üvey annelik ile ilgili tespit edebildiğimiz aşağıdaki atasözünde üvey annelerin çocuklara kötü davranması eleştirilir:

Havar tsagiin şuurga hetsüü,
Hoit ehiin nudarga hetsüü.
 İlkbaharın fırtınası zor,
 Üvey annenin yumruğu zor.

Sonuç

Bozkır halklarının yaşadıkları coğrafya ve yaşam şartlarının belirlediği kültürel ve toplumsal hayatlarının zaman içindeki kültürel değişimlerle birlikte değişmeye başladığı görülmektedir. Moğollarda aile kurumu, bozkır hayatının belirlediği şartlar içinde kimi zaman değişikliklere uğrasa da aile ile ilgili geleneklerin ve düşünce hayatının yüzyıllardır aynı şekilde yaşadığı atasözleri bağlamında ortaya çıkmaktadır. Atasözleri ve Moğol evlilik geleneklerine baktığımızda aile yapısına ve evliliğe önem verildiği; eş seçimine ve eşler arasındaki uyuma dikkat edildiği; akrabalık ve kardeşlik ilişkilerine de değer verildiği görülmektedir. Atasözleri açısından bakıldığında Moğol ailesi, Moğol toplumunun ve dolayısıyla kültürünün devamlılığını sağlayan, sosyalleştirme görevini yerine getirerek topluma yeni üye sağlayan bir sosyal kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Anzerli, C. (2017). *XVII. Yüzyıl Moğol Kroniklerinin Türk ve Moğol Adetleri Yönünden Karşılaştırılması*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ayush, Ts. (2011). *1979 ond Umnugovi aimagt ajillasan ugsaatn zuin heeriin sudalgaanı tailan, eh hereglegdehüün//Mongolin ugsaatnı züin sudalgaanı eh hereglegdehüün (1979-1982)*. C. V. Ulaanbaatar.
- Baatarkhuu, B. ve Zolbayar, G. (2013). *Tuvaçuudın Hurımın Zan Üil. Tuva: Tüüh, Hel, Soyol*. Ulaanbaatar.
- Badamhatan, S. (1962). *Hövs göliin Tsaatan Ardın ac Baidlin Toim*. Ulaanbaatar: ŞUA-İin Hevlel.
- Badamhatan, S. (1996). *Mongol Ulsın Ugsaatnı Züi*. Ulaanbaatar: ŞUA-İin Hevlel.
- Beyânî, Ş. (2015). *Moğol Dönemi İnan'ında Kadın*. (Mustafa Uyar, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gongor, D. (1978). *Halh Tovçoon*. 2-r boti. Ulaanbaatar.
- Gül, B. (2010). *Moğol Atasözleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İzgi, Ö. (2017). Moğollarda Evlenme Âdeti. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. (Erkin Ekrem, Serhat Küçük, Ed.) içinde (ss. 165-172). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Kalan, E. (2013). Moğolların Gizli Tarihçesi'ne Göre Moğollar'da Kız İsteme ve Evliliğe Dair Bazı Deyimler ve Gelenekler. *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. (Hatice Şirin User, Bülent Gül, Ed.) içinde (ss. 373-382). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kaya, M. L. (2011). *Moğolların Gizli Tarihçesi*. İstanbul: Kabalcı.
- Rachewiltz, I. D. (1972). *Index to The Secret History of The Mongols*. Bloomington: Indiana University.
- Şahin, U. (2017). *Rasulid Hexaglot The King's Dictionary'nin Moğolca Sözvarlığı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

NOGAYCA ÇOKFİLLİ YÜKLEMLER: FİLLERDEN GELİŞMİŞ DİLBİLGİSEL BİÇİMLERE BÜTÜNCÜL BİR BAKIŞ*

*Birsel KARAKOÇ***

Öz: Bu makale, Kıpçak Türkçesinin Güney Kıpçak alt grubunda yer alan ve günümüzde özellikle Kuzey Kafkasya'da konuşulan Türk dillerinden biri olan Nogaycadaki çokfilli yüklemeler ile fiillerden gelişmiş dilbilgisel yapıları biçimsözdizimi özellikleri ve işlevleri yönüyle inceleyerek bütüncül bir sınıflandırma ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bir zarf-fiil *(-I)p* ya da *-A*, ad-fiil *(-MAGA)* ya da sıfat-fiil *(-A)yAK* ekiyle birleşerek dilbilgisel kompleks bir morphem oluşturan fiillerin farklı alt işlevleriyle birlikte kılımlı, görünüş, kiplik, proksimatif veya avertif işaretleyicisi olarak kullanıldığı görülmektedir. Dilbilgiselleşme sürecinden geçmiş bazı fiillerin hem kendi sözlük anlamlarıyla da kullanılabilme hem de aynı zamanda farklı dilbilgisel kategorileri işaretleyebilme özelliği göz önüne alındığında, potansiyel olarak karşımıza çıkan biçimsel aynılık ve çokişlevlilik sorunu da makalede ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, Nogayca, dilbilgiselleşme, art-fiilli yapılar, ad-fiil içeren dilbilgisel yapılar, sıfat-fiil içeren dilbilgisel yapılar.

Multiverbal Predications in Noghay: An Overview of the Complex Grammatical Morphemes Developed from Verbs

Abstract: This paper aims to analyse morphosyntactic and functional properties of grammaticalised morphemes consisting of a nonfinite verb form plus a verbal lexeme in Noghay, which is a South Kipchak Turkic language spoken in the northern Caucasus. The nonfinite form in question can be a converb in *(-I)p* or *-A*, a verbal noun in *-MAGA*, or a participle in *(-A)yAK*. Combinations of nonfinite forms with subsequent verbs can perform various grammatical functions (i.e. phase specification, viewpoint, modality, proximative or avertive). The paper takes into account the problems with ambiguity that can arise because some of the verbal lexemes in such combinations can potentially also appear in their lexical meanings or because one and the same combination can denote different grammatical notions. The issue of suprasegmental factors will therefore also be discussed.

Key words: Turkic languages, Noghay, grammaticalisation, postverbal constructions, grammatical morphemes containing a verbal noun, grammatical morphemes containing a participle.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 03.04.2017 - 02.06.2017

** Prof. Dr., İsveç, Uppsala Üniversitesi, Diller Fakültesi, Dilbilim ve Filoloji Bölümü, Türk Dilleri Anabilim Dalı, birsel.karakoc@lingfil.uu.se ORCID: 0000-0001-7487-7620

Giriş

Bu makale, Kuzey Kafkasya'daki Türk dillerinden biri olan Nogaycadaki çokfiilli yüklemeler ile fiillerden gelişmiş dilbilgisel yapıları biçim-sözdizim özellikleri ve işlevleri yönüyle karşılaştırmalı olarak inceleyerek bütüncül bir sınıflandırma ortaya koymayı amaçlamaktadır.¹

Türk dilleri ailesi içerisinde, Kazakça, Karakalpakça ve Kıpçak-Özbekçesi ile birlikte, Kıpçak (Kuzeybatı) grubunun Aral-Hazar (Güney Kıpçakçası) alt grubunu oluşturan Nogayca, içerisinde yer aldığı Kıpçak grubuna ait diğer Türk dillerinde de olduğu gibi, çokfiilli yapılar açısından oldukça zengin bir envantere sahiptir. Nogay dilinin biçim-sözdizim ve anlam yönünden kompleks bir görüntü çizen bu yapıları, bir kısmı şimdiye kadarki bazı çalışmalarda ele alınmış olmakla birlikte, henüz bir bütün halinde değerlendirilip sistemli ve kendi içerisinde karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir. Bu doğrultuda, makale, bazı yapılarda potansiyel olarak karşımıza çıkan biçimsel aynılık ve çekişlevlilik sorununa da değinecektir.

Çözümlememiz, Nogay edebi yazı dilinin yanı sıra konuşma dilinden derlenmiş, ayrıca kaynak kişilerden soruşturma yoluyla elde edilmiş dil verilerine dayanmaktadır. Kiril alfabesi esaslı Nogay yazı dilinden alıntılanan örneklerin Latin alfabesine aktarılmasında kullanılan çeviri yazı metodu konuşma diline ait örnekler için de uygulanmıştır. Örneklerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında kaynak dil olan Nogaycadaki sözcük ve dilbilgisel biçimlerin, bire bir karşılıkları bulunduğu müddetçe, hedef dil olan Türkiye Türkçesinde olduğu gibi korunmasına gayret gösterilmiştir. Ancak, doğrudan yapı benzerliğini esas alan bir sözcük ve biçim aktarımı bazı örneklerde idiyomatik/pragmatik sorunlar oluşturduğu için, Türkiye Türkçesinde anlamı kendi doğal bağlamı ve anlatım türü içerisinde en iyi şekilde ifade edecek tercihlere gidilmiştir. Bu durumda, parantez içerisinde *bire bir* aktarımın da nasıl olduğu ayrıca belirtilmiştir. Nogayca örneklerin Türkiye Türkçesine sadece çevirisi yapılmış, morfolojik anotasyona gerek görülmemiştir.

Makalenin bundan sonraki kısmı şu şekildedir: 1. bölüm, çokfiilli yapıların biçim-sözdizimi yönünden sınıflandırmasına yer verdikten sonra, önce zarf-fiil

¹ Türk dillerinde bazı fiiller ileri seviyede dilbilgiselleşme sonucu yapı erozyonuna uğrayarak büsbütün ekleşmiştir. Örneğin, farklı Türk dillerinde *-DI*, *-Dir* hatta *-t* şeklinde 3. şahıs özne işaretleyicisi olan ekin artzamanlı olarak *tur-* fiilinden geliştiği bilinmektedir. Fiilin yapıca saydamlığını kaybederek yapışık bir morfem halini aldığı, dil tarihi açısından daha erken bir katmanda dilbilgiselleşmeye örnek olabilecek bu tür durumlar bu makalede ele alınmayacaktır. Burada bizi ilgilendiren, her ne kadar farklı seviyelerde fonetik indirgenme ve ekleşme örnekleri ile karşı karşıya olsak da fiilin bağımsız bir unsur olarak yapı bütünlüğünü büyük ölçüde koruduğu, kronolojik olarak daha geç zamanlı dilbilgiselleşmelere örnek teşkil eden durumlardır.

içeren yapıların (1.1.), ardından da ad-fiil (1.2.) ve sıfat-fiil (1.3.) temelinde gelişmiş olan yapıların analizini sunmaktadır.

1. Çokfiilli Yapıların Biçim-Sözdizimi Yönünden Sınıflandırması

Türk dillerinde sıklıkla karşımıza çıkan çokfiilli yüklemelerin dilbilgiselleşmiş bir fiil içeren türlerinde birbirini takip eden iki fiil araya giren bitimsiz bir fiil eki aracılığıyla birleşerek kompleks bir birlik oluşturur. Söz konusu bitimsiz fiil eki, geleneksel olarak zarf-fiil (ZF), ad-fiil (AF) ya da sıfat-fiil (SF) olarak adlandırdığımız fiil çekim kategorisinden bir ektir. Bu yapılarda, birinci fiil (FİİL-1) sözlük anlamı ile kullanılan 'asıl fiil' iken ikinci fiil (FİİL-2) sözlük anlamını ya büyük ölçüde ya da tamamen yitirip ardına eklendiği bitimsiz fiil ekini de içine alarak dilbilgisel bir işlev üstlenmiştir. Nogaycada çokfiilli yapıları biçim-sözdizimi yönünden şu şekilde sınıflandırabiliriz:²

GRUP 1. Bu grupta yer alan yapılarda sözcük anlamıyla kullanılan birinci fiil (FİİL-1) *-(I)p* ya da *-A* zarf-fiil (ZF) eklerinden birisini alır. Ardından gelen dilbilgisel işlevdeki fiil (FİİL-2) şimdiye kadarki pek çok çalışmada art-fiil olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı, birinci fiilin bir zarf-fiil eki aldığı bu gruptaki yapılar makalenin bundan sonraki kısmında art-fiilli yapılar olarak da nitelendirilecektir. Nogaycada oldukça üretken olan bu yapılar için birkaç örnek verebiliriz: *sez-e kal-dî*, *yıla-p yiber-di*, *ķara-p şik-tî*, *ayt-ip koy-dî*, *esit-e koy-dî*, *ayt-ip bol-dî*, *yasa-p tur-a-dî*, *ķara-y tur-a-dî*, *kel-e-yatîr*, *kör-ip turî*, *oķi-p yûri*, *et-ip oltîri*.

GRUP 2. Çokfiilli yapının birinci fiili *-MAGA* ad-fiil (AF) ekini alır. Bu yapılar için şu örnekleri verebiliriz: *bol-maġa bol-a-dî*, *bil-meġe süy-di*, *yiber-meġe turî edi*, *öl-meġe tur-ġan*, *ket-peġe az ġal-dî*.

GRUP 3. Çokfiilli yapının birinci fiilinin *-(A)yAK* sıfat-fiil (SF) ekini aldığı bu yapılar için şu örnekler verilebilir: *öl-eyek bol-dî*, *tüs-eyek bol-ip turî*³; bk. Tablo 1.

² Bu makalede, çokfiilli yüklem yapılarında ikinci fiilin bir 'ek-fiil' olduğu durumlar inceleme dışında bırakılmıştır. Nogay dilinin ek-fiil sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Karakoç (2000, 2002, 2005).

³ Nogaycada bir sıfat-fiilden sonra *bol-* fiilinin gelmesiyle oluşan başka birleşik yapılar da mevcuttur: ör. *-ġan boladî*, *-ġan bolar*, *-Ataġan bolġan*, *-Ataġan boliptî*, *-Ataġan boldî*, *-(A)yatġan boladî*, *-(A)yatîrġan boladî*, *-(I)p turġan boladî* vb. Ancak, bu yapılar içerisinde *bol-* ya statik/dinamik bir ek-fiil işlevindedir, ya da 'varolma, bulunma' bildiren bir anlam taşır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Nogaycanın ek-fiil içeren birleşik yapıları bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Sıfat-fiil + *bol-* ek-fiilli temelinde oluşan birleşik biçimbirimler için bk. Karakoç (2000, 2005).

Tablo 1. Nogayca Çokfiilli Yapıların Biçimsel Sınıflandırması ve Morfolojisi

Çokfiilli yapıların biçimsel sınıflandırması	Çokfiilli yapıların morfolojisi
GRUP 1: Zarf-fiil içeren yapılar	FİİL-1 + ZF (-/I)p ya da -A) + FİİL-2 + yüklemleştirici
GRUP 2: Ad-fiil içeren yapılar	FİİL-1 + AF (-MAGA) + FİİL-2 + yüklemleştirici
GRUP 3: Sıfat-fiil içeren yapılar	FİİL-1 + SF (-/A)yAK) + FİİL-2 + yüklemleştirici

Burada önemli olan hususlardan biri, bitimsiz bir fiil ekiyle bir birlik oluşturabilme yeteneğine sahip olan fiillerin (FİİL-2), ileri seviyede genel dilbilgisel anlamlar taşıyor olması ve ancak kapalı bir grup oluşturacak şekilde sınırlı ve az sayıda olduğudur. Dil tarihi açısından, dilbilgiselleşme süreçlerine bağlı olarak sonradan oluşageldikleri için, söz konusu bu fiil birleşimlerinin değışkeleri ve ifade ettikleri anlamlar, Türk dilleri arasında benzerlik ve paralellikler gösterebilmesine rağmen aslında doğal olarak bire bir aynı değildir. Dolayısıyla, bu yapıların envanterinin ve anlam alanlarının her bir Türk dili için ayrı ayrı ele alınıp ortaya konması gerekmektedir.⁴ Aşağıda, Nogayca açısından, bu üç grup içerdikleri alt gruplarla birlikte yapı ve işlevleri yönüyle incelenecektir.

1.1. GRUP 1: Zarf-Fiil İçeren Yapılar

Türk dillerindeki zarf-fiilli parçacıklar ile ana cümle parçacıkları arasındaki ilişkinin tipolojik özelliklerini inceleyen Johanson, şu şekilde bir sınıflandırmaya gider: 1) Birleşik bir yüklemlik (complex predication), 2) Birleşik bir yüklem (complex predicate), 3) Birleşik bir fiil (complex verb) (Johanson, 1990, ss. 137-138; 1991, ss. 100-101; 1995, ss. 314-315). Bu sınıflandırmaya göre, zarf-fiilli parçacığın, ana cümle parçacığının yüklemine dahil olmadan, bağımlı fakat ikincil bir yüklemlik oluşturduğu durumlarda 'birleşik bir yüklemlik' söz konusudur. Bu tip, özellikle ana cümle ile zarf-fiil cümlesinin farklı öznelere sahip olduğu durumlarda açıkça görülür. Örnek 1'de

⁴ Konuyu şimdikiye kadar çokfiilli yapıların bir alt türü olan zarf-fiil içeren (art-fiilli) birleşimler bağlamında hem genel kuramsal açıdan (ör. Johanson, 1990, 1991, 1995, 2004, Johanson ve Csató, 2017) hem de farklı Türk dilleri açısından ele alan çalışmalar bulunur (ör. Schönig, 1984; Demir, 1992, 1993; Rentzsch, 2006; Bacanlı, 2014; Aslan Demir, 2013). Nogay dilinin bitimli fiil sistemini inceleyen Karakoç (2005) görünüş işaretleyicisi art-fiil yapılarını çözümlenmiştir. Karakoç (2007a) Nogaycada zarf-fiil eki olarak kullanılan art-fiilli biçimleri incelerken Karakoç (2007b) Nogayca kılınış ve görünüş ifade eden art-fiil yapılarının biçim-işlevsel bir sınıflandırmasını sunar. Ergönenç Akbaba (2011) Kazak ve Nogay dillerinde art-fiilli yapıların kılınış belirten türlerini 'tasvir fiilleri' adı altında incelemiştir. Nogayca ad-fiil ya da sıfat-fiil içeren dilbilgisel biçimbirimler Karakoç (2013) ve (2017)'de ele alınmıştır.

-GAndA kompleks zarf-fiil ekiyle oluşmuş zarf-fiilli parçacık ile ana cümle arasında böyle bir ilişki söz konusudur:

(1) /.../ *korazlar kişikiriş baslayanda, ol uyqlap bolmay, tek tinlap yatar edi.* (Džanibekov, 1961, s. 53) ‘/.../ horozlar ötmeye başladığında, o uyuyamaz, sadece dinlerdi (*bire bir*: dinleyip yatarı).’

Zarf-fiil eki taşıyan yüklem ile ana cümledeki yüklemi kendi sözlük anlamlarıyla, ama tek bir özneye bağlı olarak kullanılırsa, bu durumda, ‘birleşik bir yüklem’ (çokyüklemlilik yapı) söz konusu olur. 2 numaralı örneğin birinci cümlesindeki *yat-* hem dinamik (bir yere yatmak) hem de durağan/statik (bir yerde yatmak) anlam taşıyabilen bir fiildir. Aşağıda ele alınacağı üzere bu fiil, çokfiilli yapılar içerisinde art-fiil olarak da sıklıkla kullanılmaya potansiyeline sahip olduğu halde, bu örnekte sözlük anlamıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla, *yalap yataği*, ‘yalayıp yatar’, ‘yalayarak yatar’, ‘yalar ve yatar’ anlamlarında birleşik bir yüklemidir.

(2) *Ɔoyan erinin yalap yataği. Ɔaraña tünde bu turadı.* (Kumratova-Karakaev, 1992, s. 24) ‘Tavşan dudağını yalayıp yatar. Gece yarısı (*bire bir*: karanlık gecede) bu kalkar.’

Bu makale 1 ve 2 numaralı örnekler eşliğinde kısaca izah ettiğimiz ilk iki türü ele almayacaktır. Burada bizi ilgilendiren, zarf-fiilli yapıların ‘birleşik fiil’ (art-fiilli yapı) oluşturduğu durumlardır. ‘Birleşik fiil’ oluşturan (art-fiilli) yapılarda zarf-fiilli takip eden ikinci fiil, yüklem çekirdeği olma potansiyelini kaybederek dilbilgisel bir işlevde gelişme göstermiştir. Burada bir noktaya değinmemiz gerekir. Türk dillerinde sözdizimsel cümle hiyerarşisinde sola dallanmanın söz konusu olduğu bilinmektedir. Yani *Ahmet gülererek konuştu* örneğinde *gülererek* zarf-fiilli parçacığı *konuştu* yükleminden önce gelerek (solunda yer alarak) bu yüklem anlamını niteler: *gülererek* > *konuştu*. Morfosentaktik sözcük içi hiyerarşide ise bu yön tersinedir. Sözcük kökü, her aldığı ek ile yeni bir anlam değişmesine uğrar. Örneğin *bildirmek* sözcüğünde *bil-* fiili ardından gelen (sağında yer alan) *-dir-* eki ile yeni bir anlam kazanır: *bil-* < *-dir-*. Türk dillerinde, sözdizimsel yapıların art zamanlı olarak dilbilgisel yapılara evrilmesine, yani bir fiilin asıl anlamını kaybederek dilbilgisel bir morfemin parçası haline gelmesine paralel olarak, soldan sağa dallanmadan, sağdan sola ilerleyen bir dallanmaya geçiş gerçekleşir. Bir diğer ifadeyle, ‘birleşik yüklem’ yapısı söz konusu olduğunda soldan sağa doğru sözdizimsel bir niteleme görülürken ‘birleşik fiil’ yapılarında sağdan sola morfosentaktik bir niteleme ile karşı karşıya kalırız (krş. Johanson, 1992, ss. 186-189).

Hem birleşik yüklemlik hem de birleşik yüklem yapılarında pek çok zarf-fiil eki farklı anlam nüanslarıyla kullanılabilirken üçüncü tür olan birleşik fiil yapılarında sadece iki zarf-fiil ekinin mümkün olabildiğini görüyoruz: *-(I)p* ve *-A*. Bunlardan *-(I)p*, köken olarak son-sınırlı bir görünüş değerine işaret ederken *-A* zarf-fiili ara-sınırlılık ifade eder.⁵ Ancak zaman içerisinde bu iki form, aralarındaki görünüşsel karşıtlığın nötrleşme eğilimi göstermesiyle, benzer anlamlarla birbirinin yerine de kullanılır olmuştur (ör. Johanson, 1991, 2004).

Nogaycada art-fiilli yapılar özellikle şu ana işlevlerde karşımıza çıkar: 1. Asıl fiilin sözlük anlamını farklı açılardan betimleyen kılınış işaretleyicisi olarak, 2. Yeterlik, olasılık ifade eden kiplik işaretleyicisi olarak, 3. Görünüş işaretleyicisi olarak.

1.1.1. Kılınış İşaretleyen Art-Fiilli Yapılar

Zarf-fiil eki ile onu takip eden art-fiilden oluşan kılınış işaretleyicileri, asıl fiilin iç evre yapısını yeniden sınıflandırarak fiilin ifade ettiği eylemi nicelik veya nitelik açısından betimleme görevi üstlenir. Fiiller farklı iç evre yapılarına sahiptir. Olası üç evre, biri başlangıç diğeri bitiş sınırı olmak üzere iki dinamik sınır evresi ile bir statik/durağan orta evreden ibarettir. Bir fiil, eğer kılınış içeriği başlangıç veya bitiş sınırını belirten doğal bir dönüşüm noktası içeriyorsa, 'dönüşümlü' [+DÖN] bir fiildir. Başlangıç-dönüşümlü fiillerde, başlangıç sınırı kılınış öbeğinin dönüşüm noktası olarak kavranırken bitiş-dönüşümlü fiillerde, bitiş sınırı aşılması gereken kritik dönüşüm noktasıdır. Başlangıç-dönüşümlü fiiller hem bir dinamik başlangıç sınırını hem de bu sınırı takip eden durağan bir evreyi ifade etmek suretiyle iki anlamlı fiillerdir. 'Dönüşümsüz' [-DÖN] fiillerin kılınış içeriği ise kesin bir başlangıç veya bitiş sınırı içermeyen homojen bir yapıdadır. Kılınış işaretleyen art-fiilli yapılar, başlangıç veya bitiş sınırından birisini veya durağan evreyi aktif hale getirmek suretiyle, ardına eklendikleri fiillerin iç evre yapılarını yeniden kategorize ederler ve bu özellikleriyle diğer bazı dillerdeki ön-fiil/ön-eklere veya zarflara benzer bir işlev görürler (Johanson, 2000, ss. 58-73). Devamlılık, süreklilik, yoğunluk, birdenbirelik, çabukluk, istem dışı gerçekleşme vb. anlamlar, bu yapıların genellikle evre belirleme işlevine bağlı olarak ortaya çıkan ve metin bağlamına göre yorumlamaya açık olan yan nüanslardır (Johanson, 2004, Johanson ve Csató, 2017). Asıl fiilin iç evresini yeniden kategorize etme açısından ele aldığımızda, kılınışsal art-fiilli yapıların daha çok dönüşümlülük [+DÖN] ya da dönüşümsüzlük [-DÖN] işaretleyicisi olarak kullanıldığı görülür. Burada önemli olan hususlardan biri, gerek kılınış gerekse kiplik işaretleyen art-fiilli yapıların (görünüş işaretleyen yapıların aksine) farklı pek çok bitimli ya da bitimsiz yüklemleştirici ile birlikte kullanılabilir olmasıdır. Bunu *-(I)p tur-*

⁵ Görünüş değerleri üzerine detaylı bilgi için bk. 1.1.3.

üzerinden örneklendirecek olursak: *-(I)p tur-dî*, *-(I)p tur-adî*, *-(I)p tur-ar*, *-(I)p tur-ayak*, *-(I)p tur-yan*, *-(I)p tur-iptî*, *-(I)p tur-sa*, *-(I)p tur-γanda* vb.

Dönüşümlülük [+DÖN] İşaretleyicileri

Dönüşümlülük işaretleyen dilbilgisel yapıların temel işlevi, dönüşümsüz veya kılınış evresi belirsiz olan fiilleri, başlangıç veya bitiş evrelerinden birini ön plana çıkararak dönüşümlü fiillere çevirmektir. Fiilin kılınış içeriğine yönelik bu dönüşüm, aynı zamanda işaretlenen evreye de bağlı olarak birdenbire, umulmadık veya engellenemedik bir şekilde ortaya çıkma, çabukça tamamlayıp bitirme, dikkatlice sonuna kadar sürdürme, kararlılıkla sona erdirmeye vb. farklı nüanslar eşliğinde gerçekleşebilir (Johanson, 2004, s. 182). Nogaycadaki kılınış işaretleyicisi art-fiilli birleşimlerin sayıca büyük bir kısmı dönüşümlüleştiricilerden ibarettir. Aşağıda bazılarını kısaca ele alacağımız bu yapılardan sıkça karşılaşılanları şunlardır: *-(I)p al-*, *-(I)p yiber-*, *-(I)p qal-*, *-(I)p basla-*, *-(I)p bol-*, *-(I)p şik-*, *-(I)p koy-*.⁶

-(I)p al- biçimi asıl fiilin başlangıç evresini niteler. 3. örnekte *-(I)p al-*, *kapla-* fiilinin dinamik evresi olan 'kaplar duruma geçme'yi vurgularken 'kaplıyor olma durumu'nu gösteren statik evreye yönelik bir yorumu imkansız kılar ve aynı zamanda söz konusu dinamik evrenin kısa bir süre içerisinde ve birdenbire ortaya çıktığı yönünde de bir bilgi içerir. Benzer bir şekilde, 4'te *korq-* fiilinin 'korkuya kapılma' evresi vurgulanırken 'korkuyor olma' evresi devre dışı bırakılır. *-(I)p al-* aynı zamanda cümlenin birinci eyleyeni veya öznesine yönelik ve eyleyenin kendi yararı doğrultusunda gerçekleşen bir eylemi de gösterebilir (5).

(3) *Awıldî sût tüsli koyî tuman kaplap aldı.* 'Köyü (birdenbire) sût renginde koyu bir duman kapladı.'

(4) *Munî körgeŋ dawlar qarttan seskenip, korqîp aldılar.* 'Bunu gören devler ihtiyardan çekinip korktular.'

(5) *Manlayındayî qara terin koliniŋ üsti men sürtip aldı.* 'Alnındaki teri (bire bir: kara terini) elinin tersi (bire bir: üstü) ile sildi.'

⁶ Burada kısaca ele alınan kılınış belirleyicileri ile ilgili daha fazla örnek ve ele alamayacağımız diğer yapıların içerdikleri nüanslar ile ilgili bilgi için bk. Ergöneç Akbaba (2011).

Bir eylemin dinamik başlangıç evresini işaretleyen diğer bir art-fiil yapısı *-(I)p yiber-*'dir.⁷ Bu yapının ifade ettiği nüanslardan biri başlangıç evresinin bilinçli bir eyleyen tarafından ansızın ve/veya istemli/istem dışı olarak harekete geçirildiğidir (6). *-(I)p kal-* yapısı, başlangıç-dönüşümlü fiillere eklendiğinde eylemin başlangıç evresini ve bu evrenin aşılmasıyla birlikte içine girilen durum evresinde kalmayı ifade eder (7).

(6) *Ayşat kişkürüp yilap yiberdi.* 'Ayşat birden bağırarak ağlamaya başladı.'

(7) *Ötemis Akay, - deydi Yolmambet, karttün kasına kelip, - uyklap kalıppan.* 'Ötemis amca, - der (bire bir: diyor) Yolmambet, ihtiyar adamın karşısına gelip, - uyuyakalmışım.'

Burada kısaca değinmek istediğim bir başka yapı *-(I)p basla-* yapısıdır. Başka bir nüans içermeksizin eylemin sadece başladığını belirten bu birleşik yapının içerdiği *basla-* 'başla-' leksikal anlamını korumaktadır (8-9). Kanımca, bu yapıyı bir art-fiil yapısı olarak değerlendirmek zordur (bk. Karakoç, 2013, ss. 319-320).

(8) *Eñ baslap sazlıktañi kuşlar kozyaldılar, nege deseñ sazlıkklar buzlap basladılar.* 'İlk önce sazlıktaki kuşlar harekete geçtiler, çünkü sazlıklar buzlanmaya başladı.'

(9) *Bu xabardi esitken yigitler, xannin kızın alayak bolip, xanya kelip, bilgen otiriklerin aytıp baslaydılar.* 'Bu haberi işiten gençler, kızını almak için hana gelerek bildikleri yalanları anlatmaya başladılar (bire bir: başlıyorlar).'

-(I)p bol- morfemi eylemin bitiş sınırını işaretleyerek bitiş-dönüşümlü fiiller oluşturur (10). Bir başka bitiş sınırı belirleyicisi olan *-(I)p şik-* aynı zamanda eylemin hızlıca ve bir çırpıda gerçekleştirilmiş olduğu bilgisine de yer verebilir (11). Benzer bir şekilde, eylemin bitiş sınırını vurgulayan ve metin bağlamı ile cümlenin bitimli formuna bağlı olarak pek çok nüans eşliğinde kullanılan diğer bir art-fiil yapısı *-(I)p koy-*'dur (12).

(10) *Asiñdi işip boldiñ ma, balam?* 'Yemeğini yiyip bitirdin mi, evladım?'

(11) *Direktor yas uçitel'diñ kayıtların bir qarap şikti.* 'Müdür, genç öğretmenin kağıtlarına (belgelerine) bir göz attı.'

(12) *Şükür kazıanlardı, birewge de aytıp koymasın dep olardı öltürüp sol şükürya tasladılar.* 'Kimseye söylemesinler diye çukur kazanları öldürüp o çukura attılar.'

⁷ *-(I)p yiber-* art-fiilli biçiminin etimolojik olarak *i:δ-u ber-* (< *-(I)p*-zarf-fiili + *i:δ-* 'gönder-' + *A*-zarf-fiili + *ber-* 'ver-') şeklinde daha kompleks bir art-fiil yapısından gelişmiş olduğu düşünülebilir (bk. Clauson, 1972, s. 37, Johanson, 2004, s. 184).

Dönüşümsüzlük [-DÖN] İşaretleyicileri

Birincil işlevi, dönüşümlü fiilleri dinamik başlangıç veya bitiş evrelerini devre dışı bırakarak dönüşümsüz fiillere çevirmek olan art-fiilli yapılar sayıca daha küçük bir grup oluşturur: *-(I)p tur-*, *-(I)p oltır-*, *-(I)p yat-* ve *-(I)p yür-*. Aynı zamanda bu yapılarda yer alan art-fiillerin, bizzat başlangıç-dönüşümlü fiiller sınıfından olması ve fiziksel pozisyon bildiren leksikal içeriklere sahip olması dikkat çekicidir. Yukarıda da açıklandığı üzere, başlangıç-dönüşümlü fiiller, başlangıç sınırı ile bu sınırı takip eden durum evresini ifade etmek suretiyle iki anlamlıdır. Yani *tur-* hem dinamik olarak ‘ayağa kalkmak’, ‘doğrulmak’ hem de statik/durağan olarak ‘ayakta durmak’ anlamında kullanılabilir. Aynı şekilde *oltır-* hem ‘bir yere oturmak’ hem de ‘bir yerde oturmak’, *yat-* hem ‘bir yere yatmak’ hem de ‘bir yerde yatmak’, *yür-* de ‘yola koyulmak’ veya ‘yürümek’ anlamlarını gösterebilir. Türk dillerindeki bu fiil türleri başka pek çok dilde iki farklı fiil ile karşılığını bulur. Örneğin *yat-* fiili Almancada ‘sich hinlegen’ ve ‘liegen’, İngilizcede ‘to lie down’ ve ‘to lie’ şeklinde fiil çiftleriyle karşılanır. Bünyesinde başlangıç-dönüşümlü bu dört fiilden birini içeren art-fiilli yapılar, asıl fiilin dinamik evresini ön plana çıkaracak bir yorumu imkansız kılarak sadece durağan evreyi işaretlemek suretiyle dönüşümsüz fiiller oluşturur. Bu şekilde fiilin durağan evresinin işaretlenmesi süreklilik, devamlılık, tekrarlanma, alışkanlık vb. yorumları da beraberinde getirir.

Bu dönüşümsüzlük belirleyicileri arasında göreceli olarak en yaygın olanı *-(I)p tur-*’dur. Diğerleri hem asıl fiillerle birleşebilirlik hem de sözlük anlamlarını koruma kapasiteleri açısından biraz farklı bir görüntü çizer. 13. örnekteki asıl fiil *ķara-* hem ‘bir şeye bakma durumuna geçme, göz atma’ hem de ‘bakar halde olma’ şeklinde iki evresi olan bir fiildir. Bu fiilin ardından gelen *-(I)p tur-* yapısı *ķara-* fiilinin durağan evresini etkinleştirir. Yani *ķarap turdī* çokfiilli yüklemi bütün olarak dinamik bir anlam içermez.

(13) *Avtomobil’ ketkenli xiyli da boldi, a er kisi yol üstinde uzakķa deyim yastin artinnan ķarap turdi.* (Kurmangulova et. al., 1991, s. 225) ‘Otomobil gideli epey oldu ama adam yol üstünde gencin ardından uzaklara doğru uzun zaman bakıp durdu.’

Dönüşümsüzlük işaretleyicisi art-fiiller bitiş-dönüşümlü fiillere eklendiğinde, genellikle, eylemin tekrarlanarak gerçekleştiğine dair bir yorumu mümkün kılarlar (bk. Johanson, 2004). 14. örnekteki *öp-* bitiş-dönüşümlü bir fiildir. *-(I)p tur-*, *öp-* fiilinin farklı zamanlarda tekrarlanarak ortaya çıktığını göstererek bunu bütün olarak dönüşümsüz bir fiile çevirir. 15 numaralı örnekte *-(I)p yat-* art-fiilli yapısı, *tijla-* ‘dinle-’ fiilinin dinamik ‘dinler duruma geçme’ evresini ortadan kaldırıp ‘dinler durumda bulunma’ anlamını ön plana çıkarırken cümlenin bitimli yüklemleştiricisi *-(A)r edi*, eylemin geçmişte tekrarlanarak gerçekleştiği bilgisini verir. Bu yapıda yer alan *yat-* fiili aynı zamanda eylemin ne tür bir fiziksel pozisyonda gerçekleştirildiği üzerine de ek bir bilgi içerir.

(14) *Bas degen künlerde Azamat okuwyňa yabîsîp, şkolaya barmaya asîyîp em şkoladan kaytsa da kuwnak kelip, kelgenley anasîñ kuşaklap öbip turdî.* ‘Azamat ilk günler okumaya çok hevesli idi. Okula koş a koş gidip (*bire bir*: okula varmaya acele edip) sevinçle dönüyordu (*bire bir*: okuldan döndüğünde de sevinçli gelip) ve gelir gelmez de annesini kucaklayıp öpüyordu.’

(15) *Keşede baqalar barqıldap, koñizlar tizildap, qorazlar kişkirip baslayanda, ol uyqlap bolmay, tek tînlap yatar edi.* (Džanibekov, 1961, s. 53) ‘Geceleyn kurbağalar vıraklamaya, böcekler vızıldamaya, horozlar ötmeye başladığında, o uyuyamaz, sadece dinlerdi (*bire bir*: dinleyip yatardı).’

Hareket/Yön İfade Eden [+YÖN] Art-Fiiller

Hareket ve yön bildiren bir fiilin *-(I)p* zarf-fiil ekiyle birleşmesi sonucu oluşan art-fiil yapıları, çoğunlukla, konuşurun deiktik merkezine doğru —zaman ya da mekan boyutunda— yaklaşıp veya merkezden uzaklaşıp gelişen eylemleri işaretler. *-(I)p kel-* biçimi asıl fiilin ifade ettiği, geçmişte belli bir zamanda başlamış olan eylemin halihazırdaki deiktik merkeze doğru gerçekleşmeye devam ettiğini belirtirken (16), *-(I)p bar-* eylemin uzaklaşıp ilerlediği yönünde bir bilgi içerir (17).⁸

(16) *Evdokiya Sergejevna em Nikolay İvanoviç şkola aşilyannan beri kullîk etip keleyatîrlar.* (Karakoç, 2005, s. 156) ‘*Evdokiya Sergejevna* ile *Nikolay İvanoviç* okul açıldığından beri çalışmaktalar.’

(17) *Ol anasîñîñ bölmesine kirgende, kuwîrîlyan ettiñ iyisi burîndî yarîp barayatîr edi.* (Karakoç, 2005, s. 157) ‘O annesinin odasına girdiğinde kavrulan etin kokusu burnu delmekteydi (*bire bir*: yarıp varmaktaydı).’

-(I)p kel- ile *-(I)p bar-* yapılarının görünüş belirticisi olan *-(A)yatîr* formuyla birlikte sıkça kullanılıyor olması oldukça dikkat çekicidir (bk. Karakoç, 2005, ss. 152-157). Bu birleşik oluşumları aşağıda 1.1.3. bölümünde ayrıca ele alacağım.

-A Zarf-Fiili İçeren Kılımsız İşaretleyicileri

Yukarıda ele aldığımız bazı yapıların aynı zamanda ara-sınırlı bir zarf-fiil eki olan *-A* ile oluşmuş çiftleri de bulunur. Buna göre *-(I)p tur-*’un yanı sıra *-A tur-*, *-(I)p kal-*’ın yanı sıra *-A kal-*, *-(I)p koy-*’un yanı sıra *-A koy-* yapıları ile de karşılaşırız. Bu yapıların ortak özelliği, *-A* zarf-fiilinin ara-sınırlı işlevi de göz önünde bulundurulduğunda, eylemin başlangıç veya bitiş sınırı aşıldıktan sonra ortaya çıkan durum evresinin devam ettiğine/sürdüğüne dair bilgi içeriyor olmalarıdır. Örneğin *oltîrip turadî* şeklinde bir yüklem bir yere oturduktan

⁸ Nogaycada hareket ifade eden *-(I)p kel-*, *-(I)p ket-* ve *-(I)p kaş-* yapılarının *al-* fiiline eklenmesiyle oluşan *âkel-* ‘getir-’, *âket-* ‘götür-’ ve *âkaş-* ‘kaçır-’ fiilleri de art zamanlı sözlükselleşme çerçevesinde ilginç örneklerdir.

sonra, oturuyor olma durumunda bulunmayı veya bir yere oturma eylemini tekrar tekrar, yineleyerek gerçekleştirmeyi ifade ederken *oltıra turadı* daha ziyade oturuyor olma durumunun devam etmekte olduğunu belirtir. 18. örnekteki *-A tur-*, bitiş-sınırlı bir iç evreye sahip olan *ölip ket-* eyleminin yinelenerek devam etmekte olduğunu işaretler.

(18) *Oni man yasli kurtqalar, kartlar akirin duniyadan tayip, ölip kete turadilar.* (Kazakov, 1983, s. 53) ‘Onunla yaşıt yaşlı kadın ve erkekler bir bir dünyadan göçüyor, ölüp gidiyorlar (*bire bir*: ölüp gideduruyorlar).’

-A kal- biçimi eylemin, bitiş sınırı aşıldıktan sonra içine girilen evrede kalmaya devam ettiğini belirtir (19). *-A koy-* biçimi, vurgulanan durum evresinin birdenbire aşılma bir dinamik başlangıç veya bitiş sınırı sonrası ortaya çıktığı nüansını verebilir (20). Nogaycada *-(I)p* zarf-fiilli bir çifti olmayan ve daha çok emir kipinde kullanılan *-A ber-*, eylemin, çabucak ve pek çok örnekte aynı zamanda bir başkasının yararına tamamlandığı nüansını da içerebilecek şekilde gerçekleştirildiğini belirtir (21).

(19) *Tek yastij tömen ekenin seze kaldi.* ‘Fakat birden gencin moralinin bozuk olduğunu anladı.’

(20) *Alla-taladij özi munij sözün yanma-yan esite koydi.* ‘Allahutaala’nın bizzat kendisi bunun sözünü hemen işitti.’

(21) *Ne zat akında söyleseyeksin sen oni man? Üyiñge bara ber, azirlen ketpege.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 231) ‘Hangi konuda konuşacaksın onunla? Hadi evine var, gitmek için hazırlan.’

-Ayaz- art-fiil işaretleyicisi, diğer pek çok Türk dilinde olduğu gibi Nogaycada da, tam gerçekleşmek üzere olan bir olayın son anda gerçekleşmediğini gösteren bir kategori olan ‘avertif’ ifadesi için kullanılır (22).⁹ Bu yapı içerisinde yer alan ve artık bağımsız bir madde/leksem olarak kullanılmayan *yaz-*, ‘yanıl-’, ‘hataya düş-’, ‘başarısız ol-’ anlamlarında bir fiildir.

(22) *Korkkaninnan yiñilayazdi.* ‘Korkusundan (*bire bir*: korktuğundan) neredeyse yıkılacaktı.’

⁹ Avertif kategorisi için bk. Kuteva (1998, 1999), Nevskaya (2005). Nogaycada avertif işaretleyen biçimler için bk. Karakoç (2017).

1.1.2. Kiplik İşaretleyen Art-Fiilli Yapılar

Yeterlik, muktedirlik ifade eden *-(I)p bil-* ile bu anlamların yanı sıra olasılık da bildiren *-(I)p bol-*¹⁰ art-fiilli yapıları, Türkiye Türkçesindeki *-(y)Abil-* ekine benzer işlev görürler (23-24). Bunlardan *-(I)p bil-*'in içerdiği *bil-* fiilinin sözlük anlamı güçlüdür ve Türkiye Türkçesinde aynı zamanda *-mAYI bil-* ile de karşılanabilir. Söz konusu kiplik anlamlarının olumsuzluğu için *-A alma-*¹¹ ya da *-(I)p bolma-* kullanılır (25-26).

(23) *Men äriw kazan asip bilemen.* 'Ben iyi yemek yapabiliyorum/ yapmayı biliyorum.'

(24) *Birew de onı duris anlap bolmayayin ol bek äriw anlaytayan edi.* 'Hiç kimsenin onu doğru dürüst anlayamayacağını gayet iyi kavıyordu (*bire bir:* o çok iyi anlıyordu).'

(25) *Uşip bolmaydı, soya köre yasirinyan.* 'Uçamıyordu, onun için saklandı.'

(26) *Basim awıryan sebepli, men yiyinya bara almadim.* 'Başım ağrıdığı için ben toplantıya gidemedim.'

1.1.3. Görünüş İşaretleyen Art-Fiilli Yapılar

Yukarıda ele aldığımız dönüşümsüzlük işaretleyen art-fiilli yapılar, pek çok Türk dilinde olduğu gibi Nogaycada da, dilbilgiselleşmenin bir sonraki evresinde görünüş işaretleyicilerine dönüşmüşlerdir. Bir diğer ifadeyle, kılınış belirten türlerde zarf-fiil eki ile art-fiil birleşerek asıl fiilin iç kılınış içeriğini etkilerken görünüş belirten türlerde zarf-fiil, art-fiil ve ardından gelen basit yapıyı yüklemleştirici ileri seviyede kaynaşarak daha karmaşık bir ikincil yüklemleştirici oluşturur.

¹⁰ Ergöneç Akbaba (2011, ss. 100-101) Nogaycanın tasvir fiilleri altında ihtimal, imkan ifade eden *-A bol-* şeklinde bir tasvir fiili (bizim burada ele aldığımız şekliyle kılınışsal art-fiil yapısı) olduğundan bahseder. Ancak, bu birleşik yapı aslında bir tasvir fiili değildir. Yapıca, şimdiki zaman belirten *-A zarf-fiil eki* ile, ihtimal, olasılık belirtmek üzere dilbilgiselleşmiş olan *bolar* ek-fiilinden oluşan bu kompleks biçim Türkiye Türkçesinde aynı şekilde ara-sınırlı bir presamtif olan *-(Ø)Iyordur* ile karşılığını bulur, bk. Karakoç (2005, ss. 137-138). Nogaycada *bolar* ek-fiilinin işlevleri için ayrıca bk. Karakoç (2005, ss. 45-49).

¹¹ *-A alma-* yapısının ünsüz ile biten fiillerden sonra farklı varyantları bulunur: 1) *-A zarf-fiil eki* de, *al-* art-fiilinin ünlüsü de korunur ve bu ikisi birleşik veya ayrı yazılabilir, ör. *Körealmadı, Bara almadı*, 2) *-A eki* ile *al-*'in ünlüsü kaynaşır ve bu ikisi tek bir sözcük olarak yazılır, ör. *Baralmadı*, 3) *-A eki* ile *al-*'in ünlüsü arasına /y/ sesi girer, ör. *Aytayalmadı*. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-A zarf-fiil eki -y* şeklinde ortaya çıkar ve art-fiilin ünlüsü korunur, ör. *Okiyalmadı*.

Johanson'a göre (ör. 1971, 2000) Türk dillerinde ara- ve son-sınırlı görünüş kategorileri dilbilgiseldir. Bu görünüş değerlerini ifade eden dilbilgisel araçların işlevi, bir yönelme noktasından fiilin ifade ettiği olaya öznel perspektifler açmaktır. Bunu yaparken olayı kılınış yönünden karakterize etmezler, yani söz konusu eylemin iç evre yapısını, sözlük içeriğini etkilemezler. Ara-sınırlı bakış açısı [+ARA] olayı başlangıcından sonra, bitiminden önce kendi sınırları içerisinde (Johanson, 2000, ss. 76-102); son-sınırlı bakış açısı [+SON] ise olayı kritik sınırının aşıldığı bir noktada kavrar. Bu sınır, yukarıda 1.1.1. altında ele aldığımız kılınış öbeklerinin iç evrelerine göre değişir (Johanson, 2000, ss. 102-135). Ara- ve son-sınırlı görünüş türleri, ayrıca, psikolojik ilginin yönelme noktasında az veya çok yoğunlaşmasını ifade eden odaklılık derecelerine göre de alt gruplara ayrılırlar. Yoğun odaklılık, yönelme noktasında yüksek seviyede bir aksiyonal yoğunluğu, zayıf odaklılık ise güçlü bir odaklanmanın olmadığını belirtir (Johanson, 2000, ss. 85-89). Yoğun odaklı ara- veya son-sınırlı yapılar dilin tarihi seyri içerisinde zamanla bu özelliklerini kaybederek zayıf odaklı yapılara dönüşürler. Bu gelişme de zamanla, yeni yoğun odaklı biçimlerin, ki art-fiilli yapılar bunun için malzeme sunarlar, dilbilgiselleşmesine yol açmıştır (Johanson, 2000, ss. 99-101 ile 129-135).

Nogaycada görünüş ifade eden art-fiilli kompleks yüklemleştiriciler farklı sözdizimsel işlevlerde karşımıza çıkar: 1) Bitimli form olarak ana cümlelerde, 2) Sıfat-fiil olarak niteleme ve tümleç yan cümlelerinde, 3) Zarf-fiil olarak belirteç yan cümlelerinde.

Art-Fiil İçeren Bitimli Yüklemleştiriciler

Nogaycada görünüş işaretleyen art-fiil temelli bitimli formlar şunlardır: - (A)yatir, -(I)p turı, -(I)p yatir, -(I)p olteri und -(I)p yüri. Art-fiil yapısından gelişmiş bir sıfat-fiil olan -Atayan aynı zamanda bitimli yüklemleştirici olarak ana cümlelerde de kullanılır. Bu formlar özellikle ara-sınırlı görünüş işaretleyicileri olarak karşımıza çıkar. Bunlardan, yoğun odaklı ara-sınırlılık ifadesi için en ileri seviyede dilbilgiselleşmiş olan, aynı zamanda Nogay gramerlerinde de şimdiki zaman bildiricisi olarak betimlenen yapı -(A)yatir'dır (27).¹²

(27) *Nogay xalkiniñ ertegiler yüyüntiyi birinşi kere basılıp şiyayatir.* (Kalmykova, 1967, s. 4) 'Nogay halkının masallar antolojisi ilk kez basılıp yayımlanmakta (bire bir: basılıp çıkmakta).'

Diğer iki formun (-(I)p turı ve -(I)p yatir) bünyesindeki art-fiillerin de büyük ölçüde sözlük anlamlarını kaybettiği görülür (28-31). Dolayısıyla, 28. örnekte *Qandaza*'nın 'aletleri ayakta durarak toplaması', 29'da insanların 'ayakta durarak yol yapması', 30'da *Asanbiy*'in 'köpeğini yatarak dövmesi' veya 31'de

¹² Bk. Baskakov (1973, s. 226) ve Milyx (1954, s. 137).

dükkan sahibi *Marziye*'nin 'satışı yatarken/yatarak gerçekleştirmesi' söz konusu değildir. Daha doğrusu, örnekleri yorumlarken fiziksel olarak 'ayakta durma' veya 'yatma' eylemlerine dayalı yorumlar getirmemiz her zaman mümkün olmakla birlikte, kullanılan art-fiiller bu doğrultuda bir ek bilgiyi sistemli olarak kodlamazlar.

(28) *Erteği şağ. Qandaza siyiriniñ sütin maşinadan yañi şiyarip, alatlarin yiyistürip turı edi.* (Kultaev, 1978, s. 50) 'Erken bir vakit. *Qandaza* sığırının sütünü makineden yeni çıkarmış, aletlerini toplamakta idi.'

(29) *Burilip karasam, ädemler yol yasap turı ediler.* 'Dönüp baktım ki (*bire bir*: dönüp baksam) bir de ne göreyim, insanlar yol yapmaktalar (*bire bir*: yapmaktaydılar).'

(30) *Asanbiy qazıq alip iytin töbelelep yatır.* 'Asanbiy bir sopa almış köpeğini dövmekte.'

(31) *Onı man söylesip Ayşat Aliyevna tükenge kirdi. Tükenşi Marziye satuw etip yatır edi.* (Kultaev, 1978, s. 43) '*Ayşat Aliyevna* onunla konuşarak dükkana girdi. Dükkan sahibi (*bire bir*: dükkancı) *Marziye* satış yapmaktaydı.'

Buna karşın, yine yoğun odaklı ara-sınırlı bir form olan *-(I)p oltiri*, eylemin aynı zamanda oturur durumdayken (32), *-(I)p yüri* ise hareket halinde iken (muhtemelen yürüyerek) (33) gerçekleştiğine dair ek bilgiler içerebilir.

(32) *Ayayınnan başına aq kiygen Bumbarov kabinetinde kullıq etip oltiri edi.* 'Tepeden tırnağa (*bire bir*: ayağından başına) ak giymiş olan Bumbarov bürosunda (oturmuş vaziyette) çalışmaktaydı.'

(33) *Ay yas yigit, endi ne zat izlep yürisiñ? /.../ şirigen qarayustıñ qanatın izlep yürimen.* (Kalmykova, 1967, s. 56) 'Ey delikanlı, ne arıyorsun? /.../ çürümüş kartalın kanadını aramaktayım.'

Yoğun odaklı ara-sınırlılık için neden bu kadar fazla biçimbirimi olduğuna ve bunları birbirinden ayıran özelliklerin neler olduğuna dair bir soruya cevap bulabilmek pek kolay değildir. Yukarıdaki örneklerle de izah edildiği üzere, söz konusu olan art-fiilin sözlük anlamı, *-(I)p turı* ve *-(I)p yatır* açısından genellikle önemli olmazken *-(I)p oltiri* ve *-(I)p yüri* formlarında büyük ölçüde etkindir. Bundan dolayı ilk iki biçim, farklı pek çok fiile eklenebilirken *-(I)p oltiri* ve *-(I)p yüri* daha sınırlı sayıda (ya hareket ya da durağanlık ifade eden) fiille bir araya gelir. Bu iki özelliğin doğal bir sonucu olarak ise *-(I)p oltiri* ve *-(I)p yüri*'nin *-(I)p turı* ve *-(I)p yatır*'a göre, göreceli olarak, daha az kullanıldığını söyleyebiliriz. Bir diğer önemli husus, *-(I)p turı* ve *(I)p yatır* biçimlerinin ara-sınırlılığın yanı sıra, özellikle bazı fiillere eklendiklerinde, son-sınırlı bir görünüş kategorisini de ifade edebiliyor olmasıdır (bk. Tablo 2). Bu son durumu aşağıda çekişlevlilik bağlamında (1.1.4.) ele alacağız.

Tablo 2. *-(I)p turî, -(I)p yatîr, -(I)p oltîri ve -(I)p yûri* Biçimlerinin Karşılaştırması (krş. Karakoç, 2005, s. 174)

	<i>-(I)p turî ve -(I)p yatîr</i>	<i>-(I)p oltîri ve -(I)p yûri</i>
Art-fiilin sözlük anlamı	yok / çok zayıf	güçlü
Birleşebilirlik	pek çok fiille	sınırlı sayıda fiille
Kullanım sıklığı	sık	seyrek
İşlev	[+ARA] ya da [+SON]	[+ARA]

Burada üzerinde kısaca durmak istediğim bir husus da, *-(I)p kel-* ve *-(I)p bar-art-fiil* yapılarının görünüş belirticisi olan *-(A)yatîr* ile oluşturdukları bazı özel birleşimlerdir. Bu birleşik yapıların özellikle zaman dilimi belirten ifadeler içerisinde sıklıkla kullanıldığını görüyoruz, ör. *keş bolîp keleyatîr* ‘akşam olmak üzere’, *kün tuwîp keleyatîr* ‘gün doğmak üzere’, *tañ atîp keleyatîr* ‘tan ağarmak üzere’, *tañ ses berîp keleyatîr* ‘tan ses verip gelmekte’, *tögerek yaq ayarîp keleyatîr* ‘ortalık ağarmak üzere’, *wakîit tün ortasinnan ozîp barayatîr* ‘vakit gece yarısını geçmek üzere’, *tüs awîp barayatîr* ‘öğlen vakti geçmek üzere’, *tannîj yariyi soyîp keleyatîr* ‘şafak (aydınlığı) sökmek üzere’ vb. (bk. Karakoç, 2005, ss. 152-157). Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, *-(I)p barayatîr* ile *-(I)p keleyatîr* biçimlerinin, zaman diliminin tam değişmek üzere olduğunu ifade eden bu özel kullanımlar içerisinde bir çeşit ‘proksimatif’ işaretleyicisi olduklarını ifade edebiliriz, bk. örnekler (34-35).¹³

(34) *Kün tuwîp keleyatîr.* ‘Güneş doğmak üzere (*bire bir*: doğup gelmekte).’

(35) *Kün yañî kizarîp batîp barayatîr edi.* ‘Güneş henüz kızılılaşmış batmak üzere idi (*bire bir*: batıp varmakta idi).’

Art-Fiil İçeren Sıfat-Fiiller

Art-fiil içeren ve görünüş ifade eden sıfat-fiiller, niteleme yan cümleleri ile tümleç yan cümlelerinde de karşımıza çıkar. Yapıca kompleks bu sıfat-fiiller, bünyelerinde basit yapıları bir sıfat-fiil eki olan *-GAN* ekini barındırarak dilbilgiselleşmiştir: *-Atayan*, *-(A)yatқан*, *-(A)yatîryan*,¹⁴ *-(I)p turyan*, *-(I)p yatқан*, *-(I)p oltîryan*, *-(I)p yürgen*. Basit yapıları *-GAN* sıfat-fiil eki görünüş açısından kayıtsız/nötr bir ek iken morfolojik yönden kompleks bu art-fiilli sıfatlar, ara-sınırlı görünüş ifade etmek üzere özel bir işlev üstlenirler.

¹³ Proksimatif için bk. Heine (1994), Kuteva (1998, 2001), Heine ve Kuteva (2002), Korn ve Nevskaya (2017). Nogaycada proksimatif işaretleyen biçimler için bk. Karakoç (2013, 2017).

¹⁴ *-(A)yatîryan* sıfat-fiili *-(A)yatқан* ile karşılaştırıldığında bünyesinde iki art-fiil (*yat-* + *tur-*) barındırmak suretiyle yapıca daha komplekstir. Aynı durum aşağıda ‘art-fiilli zarf-fiiller’ bağlamında ele alınacak olan *-(A)yatîrip* ile *-(A)yatîp* formları arasındaki ilişki için de geçerlidir.

36. örnekte yoğun odaklı ara-sınırlı *-Ayatırın* ile 'alışılmışlık' ifade eden ara-sınırlı *-Atayan* ekleri birer niteleme yan cümlesi oluştururlar. 37. örnekte yoğun odaklı ara-sınırlı *-(A)yatқан* formu, tümleç yan cümlesi oluşturan bir yüklemleştirici rolündedir.

(36) *Şaytan қартқа, көз салсаң қірқ төbediң арғи yayında bolayatırın затлар көринетаян қутиқ береди.* 'Şeytan yaşlı adama, içine bakıldığında (*bire bir*: göz atsan) kırk tepenin ardında olup biten şeyleri gösteren (*bire bir*: şeyler görünen) bir kutu verir.'

(37) */.../ қолında tayayи болған bir kisidiң keleyatқанiң көrdim.* (Džanbidaeva-Ogurlieva, 1995, s. 240) 'Elinde baston olan bir kişinin gelmekte olduğunu gördüm.'

-(I)p turın ve *-(I)p yatқан* formları ayrıca son-sınırlılık da ifade edebilir. 38. örnekte *-(I)p turın* formu yoğun odaklı ara-sınırlılığı ifade ederken 39 numaralı örnek aynı formun son-sınırlı bir anlamda da kullanıldığını gösterir.

(38) *Baliy Babaydiң azbarına yeter-yetpes, ayaş yarıp turın yigitti kördi de oya baқirdi...* (Kazakov, 1983, s. 10) 'Baliy, Babay'ın avlusuna vardığında (*bire bir*: yeter yetmez) odun yarmakta olan bir delikanlı görüp ona bağırdı.'

(39) *Mine bizim қолımızда—balalarға деп şiyip turın yir kitap. Noғay tilinde bu bas деп baspalanıp turı.* (Kudajberdiev, 1994, s. 4) 'İşte elimizde çocuklar için yayımlanmış (*bire bir*: çıkmış) olan bir şarkı kitabı (bulunuyor). Bu, Nogay dilinde ilk kez basılmış bulunuyor.'

Art-Fiil İçeren Zarf-Füller

Görünüş ifadesi için dilbilgiselleşmiş art-fiilli yapılar, belirteç yan cümlelerinde zarf-fiil olarak karşımıza çıkar. Yapıca karmaşık bu zarf-fiillerden bir kısmının bünyesinde, görünüş ifadesi açısından kayıtsız/nötr bir ek olan basit zarf-fiil eki *-(I)p* yer alır: *-A turıp*, *-(A)yatıp*, *-(A)yatırıp*, *-A yürüp*. Diğer bir kısmı ise, art-fiilli bir sıfat-fiilin durum eki ile birleşmesi sonucu oluşmuş biçimlerdir: ör. *-(A)yatқанда*, *-(A)yatırғанда* (Karakoç, 2007a). 40. örnekte ara-sınırlı bir zarf-fiil eki olan *-A turıp*, zaman anlamlı bir belirteç yan cümlesi oluşturur.¹⁵ 41. örnek *-A yürüp*'in, 42 *-(A)yatırıp*'in, 43. örnek ise *-(A)yatırғанда* formunun benzer şekilde kullanıldığını göstermektedir.

(40) *Keldixan Қумратова öziñiñ birinşi yatlawlarin şkolada oқıy turıp yazıp basлаған.* 'Keldixan Қумратова ilk şiiirlerini daha okul yıllarında iken (*bire bir*: okulda okurken) yazmaya başlamış.'

¹⁵ Nogaycada ayrıca *-MAy turıp* şeklinde başka bir karmaşık yapı daha mevcuttur. Bu yapı, Türkiye Türkçesine '-mAdAn önce' formu ile aktarılabilir.

(41) *Bu asker izley yürüp ayaşlıkta Aysildi tabadı.* ‘Bu, asker ararken ormanda Aysil’ı bulur.’

(42) *Awilya kireyatirip äyesi, arkanıdî yüyip, tayi da beline oradi.* (Karakoç, 2007a, s. 223) ‘Köye girerken ninesi, organı toplayıp beline sardı.’

(43) *Bolsa da kırtka uliniñ kaytkanin körealmadı. Kırk besinşi yıldıñ kişiniñ bir suwiş keşesinde tañ atayatırında ol topırağ boldı.* (Karakoç, 2007a, s. 220) ‘Fakat yaşlı kadın oğlunun döndüğünü göremedi. Kırk beşinci yılda soğuk bir kış gecesi (*bire bir*: kırk beşinci yılın kışının bir soğuk gecesinde) tan ağarırken (*bire bir*: tan atarken) öldü (*bire bir*: toprak oldu).’

Tablo 3, Nogaycanın görünüş işaretleyen art-fiilli yapılarını sözdizimsel işlevlerine göre bir bütün halinde sunar.

Tablo 3. Görünüş İşaretleyen Art-fiilli Biçimlerin Sözdizimsel Türleri

Görünüş işaretleyen art-fiilli yapılar		
Bitimli yüklemleştiriciler (ana cümlelerde)	Sıfat-fiiller (niteleme ve tümleç yan cümlelerinde)	Zarf-fiiller (belirteç yan cümlelerinde)
-Atayan	-Atayan	-A turip
-(A)yatir	-(A)yatkan	-(A)yatip
-(I)p turî	-(A)yatırğan	-(A)yatirip
-(I)p yatir	-(I)p turğan	-A yürip
-(I)p olitiri	-(I)p yatkan	-(A)yatkanda
-(I)p yüri	-(I)p olitirğan	-(I)p turğanda
	-(I)p yürigen	

1.1.4. Çokişlevlilik ve Anlam Ayırdedici Unsurlar

Buraya kadar çözümlemeye çalıştığım biçim-işlev ilişkilerindeki ayrıntılardan da anlaşılacağı üzere karşımıza çıkan sorunlardan biri çokişlevliliklidir. Öncelikle, art-fiilli yapılar için, içerdikleri her iki fiilin de teorik olarak kendi sözlük anlamında kullanılabilmesi durumların söz konusu olduğunu belirtmeliyiz. Bir diğer ifadeyle, çokfiilli yapı aslında sadece bir çokyüklemli yapıdan ibaret olabilir.¹⁶ 44. örnekteki *bar-ip tur-adi* birleşiminin, metin bağlamı dikkate alındığında, ‘varıp durur’, ‘varır ve durur’ anlamlarında çokyüklemli bir birleşim olduğu, dolayısıyla, *-(I)p turadi*’nin bir art-fiil örneği sunmadığı görülür (ayrıca bk. örnek 2).

(44) *Sonnan soñ Amet bätir atlanip Šaarbek yatkan uşpa şarlaş aldına barip turadi.* ‘Daha sonra *Batır Amet* atına atlayıp (*bire bir*: atlanıp) *Šaarbek*’in yattığı çatı katının önüne varıp durur (varır ve durur).’

¹⁶ Bunu yukarıda 1.1.’de ‘birleşik yüklem’ yapıları altında kısaca izah etmiştim.

Bu tür olası çokyüklemlilik durumlarının dışında, bazı kılınış ile görünüş ifade eden yapılar da morfolojik olarak benzerlik gösterebilir. *-(I)p turadî* bunun için de örnekler içerir. Bu biçim 45 numaralı örnekte kılınış ifade ederken, 46 numaralı örnekte son-sınırlı bir görünüş işaretleyicisidir. Bunun doğal bir sonucu olarak 47 numaralı örneği iki farklı şekilde anlayıp yorumlamamız mümkündür (*yuwilip turadî* 'yıkandı duruyor' veya 'yıkandı bulunuyor').

(45) *Solay ša solay, dedi Ayšat: Meni rayonodij zaveduyuşiyi koymay šakirip turadî. Bara bara bezdim.* (Kultaev, 1978, s. 98) 'Hem de nasıl, dedi Ayšat: İdari bölge şefi beni durmadan çağırıp duruyor. Gide gide (*bire bir*: vara vara) bezdim.'

(46) *Klasta karta mira ilinip turadî.* (Baisov, 1975, s. 273) 'Sınıfta dünya haritası asılmış (duruyor).'

(47) *Sol kiyimler yuwilip turadî.*

'Şu giysiler yıkandı duruyor.'

'Şu giysiler yıkandı (bulunuyor).'

Biçimsel aynılık, ara- veya son-sınırlı görünüş kategorileri arasında da söz konusu olabilir. Bunu da yine özellikle *-(I)p turî* ve *-(I)p yatir* örneklerinde gözlemliyoruz. *-(I)p turî* formu 48 numaralı örnekte ara-sınırlı bir görünüş işaretleyicisi iken (*bolip turî* 'olmakta') 49 ve 50 numaralı örneklerde son-sınırlılık ifade eder (*kelip turî edi* 'gelmiş bulunuyordu', *baspalanip turî* 'basılmış bulunuyor'). Burada belirtmemiz gereken önemli bir nokta, *-(I)p turadî*, *-(I)p turî* ya da *-(I)p yatir* biçimlerinin son-sınırlı görünüş işlevini, özellikle, *kel-*, *öl-*, *yiber-* gibi bitiş-dönüşümlü fiillerle birlikte belirgin bir şekilde ortaya koyduğudur.

(48) *Kelse, awilda Zuhradij toyi bolip turî.* 'Geldiğinde bir de ne görsün (*bire bir*: gelse), köyde Zuhra'nın düğünü olmakta.'

(49) *Sol zamanda Orağ segiz yasına kelip turî edi.* 'O zaman Orağ sekiz yaşına gelmiş bulunuyordu.'

(50) *Mine bizim qolimizda - balalarğa dep şiyip turyan yir kitap. Noğay tilinde bu bas dep baspalanip turî.* (Kudajberdiev, 1994, s. 4) 'İşte elimizde çocuklar için yayımlanmış (*bire bir*: çıkmış) olan bir şarkı kitabı (bulunuyor). Bu, Nogay dilinde ilk kez basılmış bulunuyor.'

Niteleme veya tümleç yan cümlelerinde yüklemleştirici işlevde kullanılan kompleks yapı *-(I)p turyan* sıfat-fiili de, en az dört farklı anlamda karşımıza çıkabilir. Bu durumu *kelip turyan bala* örneği üzerinden ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ile şu şekilde gösterebiliriz: 1) Çokyüklemlilik bir yapı içerisinde 'gelmiş ve burada duran çocuk' anlamında, 2) Dönüşümsüzlük belirleyicisi olarak '(sürekli, sık sık) gelip duran çocuk' anlamında, 3) Ara-

sınırlı bir görünüş belirleyicisi olarak 'gelmekte olan çocuk' anlamında, 4) Son-sınırlı bir görünüş belirleyicisi olarak 'gelmiş olan (bulunan) çocuk' anlamında.

Araştırmalarımıza göre, bu tür olası biçimsel aynılık ve çokişlevlilik durumlarında olumsuzluk ekinin birleşik yapı içerisindeki yeri, anlam ayırdedici bir rol üstlenebilir. Olumsuzluk eki *-MA*'nın art-fiilden sonra geldiği durumlar kılınmış kategorisine işaret ederken asıl fiile eklenmesi, son-sınırlı bir görünüş kategorisi ile karşı karşıya olduğumuzun göstergesidir (Karakoç, 2005, ss. 167-172). 47 numaralı örnekteki çokanlamlılığın, olumsuzluk ekinin iki farklı kullanımı ile nasıl ortadan kalktığı 51 ve 52 numaralı örneklerle gösterilebilir (Karakoç, 2005, s. 170).¹⁷

(51) *Sol kıyimler yuwilmay turadi.* 'Şu giysiler henüz (halihazırda) yıkanmamış.'

(52) *Sol kıyimler yuwilip turmaydilar.* 'Şu giysiler hiç yıkanmıyor.'

Tablo 4, çokanlamlı *-(I)p turadi* biçimbiriminin örneklendirdiğimiz farklı işlevlerini, olumsuzluk eki ile kullanımını ve Türkiye Türkçesindeki farklı karşılıklarını da göz önünde bulundurarak özetlemektedir:

Tablo 4. *-(I)p turadi* Biçiminin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları (Karakoç, 2005, s. 172)

Form /Olumsuzluk	İşlev	Türkiye Türkçesindeki karşılık
<i>-(I)p tur[adi]</i> <i>-(I)p tur[maydi]</i>	Kılınmışsal, [-DÖN] işaretleyicisi	<i>-(y)Ip duruyor</i>
<i>-(I)p turadi</i> <i>-MAy turadi</i>	Görünüşsel, [+SON] işaretleyicisi	<i>-mİştr, -mİş (bulunuyor)</i>
<i>-(I)p + turadi</i>	Çokyüklemli yapıda yer alma	<i>-(y)Ip + duruyor / kalkıyor,</i> <i>-mİş (halde) duruyor vb.</i>

Burada belirtmek istediğim bir husus da şudur: Buraya kadar verilen örneklerin bir kısmında da görüldüğü üzere, birden fazla art-fiilli biçimin, farklı fakat birbiriyle uyumlu olabilecek işlevlerde art arda gelmesiyle, yapıcı çok daha karmaşık yüklemelerin ortaya çıkması da olasıdır. Bu tür yüklemeler içerisinde, kılınmış işaretleyicisi olan art-fiil yapısı asıl fiile doğrudan eklenirken görünüş işaretleyen art-fiilli yapı yüklem hiyerarşisi açısından en son unsur olmalıdır. Bir diğer ifadeyle, morfosentaktik sıralama şu şekilde gerçekleşir: asıl fiil + kılınmış işaretleyen art-fiil biçimi + kiplik işaretleyen art-fiil biçimi + görünüş işaretleyen art-fiil biçimi. Bu tür bir sıralama, aslında, kılınmışsal art-fiil yapılarının asıl fiilin anlamını değiştirmek suretiyle yapım eklerine benzer bir işlev üstlenmesinden kaynaklanır. Hem kiplik bildiren biçimler hem de görünüş

¹⁷ Art-fiilli yapılarda bir diğer anlam ayırdedici unsurun vurgu olduğu bilinmektedir (bk. İmart, 1981, s. 1599; Demir, 1993, 1996). Nogaycada vurgunun bu tür yapılardaki rolü için bk. Karakoç (2005).

biçimleri çekim ekleri ile bağlantılı oldukları için kılınış ifade eden yapılardan sonra gelmelidirler. Bu şekilde, birden fazla art-fiil biçiminin birbirini takip etmesi teorik olarak mümkün olmakla birlikte, işaretledikleri konseptlerin birbiriyle uyumlu olması şartı göz önünde bulundurulduğunda, bunun pratikte çok sıklıkla karşılaşılan bir durum olmadığını belirtmemiz gerekir.

1.2. GRUP 2: Ad-Fiil İçeren Yapılar

Çokfiilli yüklem yapılarının bir diğer türünde, asıl fiil (FİİL-1), bünyesinde yönelme durum eki barındırarak gramatikleşen *-MAGA* ad-fiil ekini alır. Bu ad-fiil ekine bağlanarak dilbilgisel işaretleyici rolünde gelişen fiiller *bol-*, *süy-*, *tur-*, *de-* (sadece *dep* şeklinde) ve *az kal-*'dan ibaret küçük bir kapalı grup oluşturur. Bunlardan *-MAGA bol-* 'yapabilme', 'mümkün olma' anlamıyla (53), *-MAGA süy-* '-mAk iste-' anlamıyla (54) kiplik ifade eder.

(53) *Yatlaw kelistirüwde, köbinşe, dört sidiradan tüzilgen şuwmaqtı kullanadılar, ama onıñ sanı onnan köp bolmaya da boladı.* (Ajbazova, 1996, s. 65) 'Şiir yazarken çoğunlukla dört mısradan oluşan bir yapı kullanılır, fakat bu sayı daha çok da (*bire bir*: onun sayısı ondan çok) olabilir.'

(54) *Qayday kömek keregin bilmege süyip, mirtazaqlar onıñ qasına keldiler.* (Ajbazova, 1996, s. 104) 'Nasıl bir yardım gerektiğini bilmek isteyerek polisler onun yanına geldiler.'

Bir olayın gerçekleşmeden önceki ön evresine veya hazırlık evresine göndermede bulunarak tam gerçekleşmek üzere olduğunu gösteren ve Türkiye Türkçesinde '-mAk üzere ol-' biçimi ile ifadesini bulan 'proksimatif' kategorisi Nogaycada *-MAGA tur-* veya *-MAGA dep* biçimleri ile dilbilgisel olarak kodlanır. Proksimatif işaretleyicisi olarak, bitimli ana cümlelerde *-MAGA turı* (çok seyrek olmakla birlikte olumsuzlukta *-MAska turı*) (55-56), niteleme ve tümleç yan cümlelerinde *-MAGA turıyan* (57), zaman ifade eden belirteç yan cümlelerinde *-MAGA turıyanda* (58), diğer belirteç yan cümlelerinde ise *-MAGA dep* (59) yapıları kullanılır (Karakoç, 2013, 2017).

(55) *Ol ene-mine yılap yibermege turı.*¹⁸ (Kurmangulova et al., 1991, s. 235) 'O nerdeyse ağlamak üzere.'

(56) *Aqılınnan uşpağa turıman ene.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 226) 'Nerdeyse aklımı yitirmek üzereyim (*bire bir*: aklımdan uçmak üzereyim).'

¹⁸ Bu örnekteki *yıla-p yiber-mege turı* iki farklı karmaşık dilbilgisel yapı içerir: Asıl fiil *yıla-* + kılınışsal art-fiil işaretleyicisi *-(I)p yiber-* + proksimatif işaretleyicisi *-MAGA turı*.

(57) *Körmeysiñme, kemedede ädemlerge orin yetpeydi, a sen öziñ az dep, ölmege turyan atıñdı da süyreysiñ...* (Kurmangulova et al., 1991, s. 240) ‘Görmüyor musun, gemide insanlara bile yer yok (*bire bir*: yer yetmiyor), sen ise kendin yetmezmişsin gibi (*bire bir*: kendin az diye) (bir de) ölmek üzere olan atını da çekip getiriyorsun.’

(58) *Orninnan turyan küin ok ta, at arba tawip, yolawşı şikpaya turýanda, yanındaýi koñisilari, awıldiñ bári de saqallilari, kümistey bolyan yasi üykenleri keldiler.* (Ajbazova, 1996, s. 60) ‘Yerinden doğrulur doğrulmaz (*bire bir*: doğrulduğu gün) hemen araba bulup, yola çıkmak üzereyken (*bire bir*: yolcu çıkmak üzereyken) yanındaki komşuları, köyün bütün sakallıları, saç- sakalı gümüş gibi ağarmış yaşlıları (*bire bir*: gümüş gibi olmuş yaşı büyükleri) geldiler.’

(59) *Söylespege dep Tenisbaydı da şakirdilar.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 246) ‘Konuşmak üzere *Tenisbay*’ı da çağırdılar.’

Nogaycada, tam gerçekleşmek üzere olan bir olayın son anda gerçekleşmediğini gösteren ‘avertif’ dilbilgisel bir kategori olarak, yukarıda ele aldığımız -*Ayaz-art*-füllü yapısının yanı sıra, -*MAGA az kal*- ad-fülli yapısı ile de kodlanır (60). Tablo 5 ad-fiil içeren gramatik yapıların biçimleri ile işlevlerini bir bütün halinde sunar.

(60) *Birinşi bolip mırza atin aydadı, tek ol suwya kirgenley, atin ayin akaştı, özi suwya ketpege az kalıp, kewdesin teýaran şıyardı.* (Kapaev, 1989, s. 7) ‘Mırza önce atını sürdü, fakat suya girer girmez atı suyun akıntısına kapılıp gitti (*bire bir*: atını akın alıp götürdü), kendisi ise nerdeyse suya kapılıp gitmek üzereyken (*bire bir*: gitmeye az kalıp) gövdesini zorlukla çıkardı.’

Tablo 5. ‘AF + fiil’ Yapısındaki Dilbilgisel İşaretleyiciler ve İşlevleri

Ad-fiil içeren işaretleyiciler	
Biçim	İşlev
- <i>MAGA bol</i> -	Kiplik: ‘imkan, yeterlik’
- <i>MAGA süy</i> -	Kiplik: ‘-mAk iste-’
- <i>MAGA turı</i>	Proksimatif (bitimli cümleler)
- <i>MAGA turyan</i>	Proksimatif (niteleme/tümleç yan cümleleri)
- <i>MAGA turýanda</i>	Proksimatif (zaman gösteren belirteç cümleleri)
- <i>MAGA dep</i>	Proksimatif (belirteç cümleleri)
- <i>MAGA az kal</i> -	Avertif

1.3. GRUP 3: Sıfat-Fiil İçeren Yapılar

Bu gruptaki dilbilgisel yapılar, asıl fiile eklenen $-(A)yAK$ sıfat-fiil eki ile ardından gelen *bol-* fiilinden oluşur. Nogaycada $-(A)yAK$ ve $-(A)yAK$ *bol-* şeklinde iki biçim bulunur. Bu iki biçim arasındaki işlev farkı, şimdiye kadarki çalışmalarda isabetli bir şekilde ortaya konmamış, $-(A)yAK$ *bol-*'un temel işlevinin istek bildirme olduğu belirtilmiştir. Oysaki istek ifadesinin $-(A)yAK$ *bol-*'un içerdiği nüanslardan biri olduğu, gramerleşen konseptin ise farklı bir konsept olduğu görülmektedir. Hatta 61. örnekten de anlaşılacağı üzere $-(A)yAK$ *bol-* işaretleyicisinin, istek anlamını devre dışı bırakacak fiillere de eklenebilir olması dikkat çekicidir. Karakoç (2017)'de yer alan çözümlenmeye göre, basit yapılı $-(A)yAK$ eki, öznenin ilgisinin gelecekte gerçekleşecek olaya yönelik olduğunu belirtirken (62), $-(A)yAK$ *bol-* yapısı, gerçekleşecek olan olayın konuşma anında öznenin ilgisinin merkezinde olduğunu ifade eder (63). Gelecekteki olay ile ilgili konuşma anına yönelik yoğun bir odaklanma, öznenin isteği şeklinde bir yorumlamaya açık olmakla birlikte, burada dilbilgiselleşen kavramın 'yoğun odaklı öngörülülük' olarak adlandırabileceğimiz bir görünüş kategorisi olduğu görülmektedir. Bu çözümlenmeye göre, $-(A)yAK$ eki 'öngörülülük' ifade ederken $-(A)yAK$ *bol-* 'yoğun odaklı öngörülülük' işaretleyicisidir.¹⁹

(61) *Bu kişikayaklı onı ne zat için betlemege kerek eken? dep Rauf aşuwanayak ta boldi /.../* (Kapaev, 1989, s. 36) 'Bu kadın onu neden kınamak zorunda acaba? diye Rauf sinirlenecek oldu.'

(62) *Bir yumadan borışti bermesek, koylarımızdı kelip alayak.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 226) 'Önümüzdeki cumaya kadar (*bire bir*: bir cumadan) borcu vermezsek, koyunlarımızı gelip alacak.'

(63) *Aruzat atası man özi söyleseyek boldi, dedi Tenisbay.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 226) 'Aruzat babasıyla bizzat kendisi konuşacak oldu, dedi Tenisbay.'

Bu bağlamda kısaca değinmek istediğim bir konu da yukarıda ele alınan biçimlerin olumsuzluklarıdır. Nogaycada $-MAyAK$, $-(A)yAK$ *tuwil* ve $-(A)yAGI$ *yok* şeklinde üç farklı olumsuzluk biçimi bulunur. Bazı çalışmalarda bu üç biçimin de basit yapılı $-(A)yAK$ ekinin olumsuzu olduğu ifade edilerek muhtemel işlev farkları göz ardı edilmiştir (ör. Ergönenç Akbaba, 2009, s. 134).

¹⁹ İncelediğimiz dil verilerinde $-(A)yAK$ eki ile *bol-* fiilinden oluşan birleşik yapıların her zaman bir 'yoğun odaklı öngörülülük' işaretleyicisi olmadığını gösteren örnekler de vardır. Bu tür örneklerde, ilk unsur olan $-(A)yAK$ 'öngörülülük' ifadesi için kullanılırken ikinci unsur olan *bol-* sadece bir ek-fiil olarak görev üstlenmektedir. Karakoç (2017) bu tür örneklere de yer vererek $-(A)yAK$ *bol-* yapısı bağlamında çokişlevlilik sorununu tartışmaktadır.

Oysaki burada da *-MAyAK* ile *-(A)yAK tuwıl* arasında, *-(A)yAK* ile *-(A)yAK bol-* için yukarıda izah ettiğimiz türden sistemli bir işlevsel dağılım söz konusudur. *-MAyAK* eki *-(A)yAK* ekinin olumsuzu iken *-(A)yAK tuwıl* 'yoğun odaklı öngörülülük' belirten *-(A)yAK bol-*'un olumsuz şeklidir (Karakoç, 2017). Yani, bir formun, biri diğerinin yerine geçebilen iki olumsuz varyantından ziyade, aralarında işlev dağılımı olan iki farklı öngörülülük formunun farklı iki olumsuz şekli ile karşı karşıya olduğumuz açıktır.

Nogaycada *-(A)yAK bol-* biçiminin, yukarıda ele aldığımız yoğun odaklı arasırlılığın işaretleyen *-(I)p turı* art-fiilli yapısıyla birleşmesi sonucu oluşan, morfolojik yönden çok daha kapsamlı bir başka dilbilgisel yapı daha mevcuttur: *-(A)yAK bolıp turı* (64). Özellikle konuşma dilinde görülen, iki fiile dayanan bu biçim de yukarıda incelenen *-MAGA turı*'ya benzer bir şekilde 'proksimatif' işaretleyicisi rolündedir. *-(A)yAK bolıp turıyan* niteleme ve tümleç yan cümlelerinde (65), *-(A)yAK bolıp turıyanda* ise zaman belirten zarf-fiil cümlelerinde proksimatif ifade eden formlardır. Ayrıca, Türkiye Türkçesindeki *-mAK için* formuna benzer bir şekilde dilbilgiselleşerek amaç bildiren yan cümleler oluşturan *-(A)yAK bolıp* yapısından da burada söz etmek gerekir (66-67).

(64) *Bala yilayaq bolıp turı*. (Karakoç, 2017, s. 28) 'Çocuk ağlamak üzere.'

(65) *Öleyek bolıp turıyan ane itti üydiñ işine alşı (al-tayı)!* (Karakoç, 2017, s. 28) 'Ölmek üzere olan şu köpeği evin içine alsana!'

(66) *Vasiliy Ostapenko em Sergey Lebedev pen teatrya barayaq bolıp söylestik.* (Kurmangulova et. al., 1991, s. 244) 'Vasiliy Ostapenko ve Sergey Lebedev ile tiyatroya gitmek için sözleştik.'

(67) *Ol Aruzattıñ üyine barayaq bolıp bir de imtildi...* (Kurmangulova et. al., 1991, s. 256) 'O Aruzat'ın evine gitmek için birden telaşlandı...'

Bu bağlamda, yapısında üretken olmayan bir sıfat-fiil eki ile iyelik eki taşıyan ve diğer Kıpçak dillerinde olduğu gibi, Nogaycada da yaygın olarak kullanılan *-GI-sI kel-* biçiminden de bahsetmek gerekir. Bünyesindeki fiilin buraya kadar izah ettiğimiz diğer dilbilgisel yapılarda olduğu gibi, sözlük anlamını büyük ölçüde kaybettiği bu birleşik yapılı morfem, 'istek' ifade etmek üzere kullanılır (68).

(68) *Dučege işkisi kelmewin aytsa, ol sözün kulağına da aspayaq, kaytarasına xäteri qalyansıp, aqlatıp baslayaq, tüsindirüw söziniñ soñı bolmayaq.* (Kapaev, 1989, s. 17) 'Duče'ye içmek istemediğini söylese, o buna kulak asmayacak (*bire bir*: sözünü kulağına asmayacak), hatırı kalmış gibi yaparak yeniden anlatmaya başlayacak, sözünün sonu gelmeyecek.'

Tablo 6. ‘SF + fiil’ Yapısındaki Dilbilgisel İşaretleyiciler ve İşlevleri

Sıfat-fiil içeren işaretleyiciler	
Biçim	İşlev
-(A)yAK <i>bol-</i>	Yoğun odaklı öngörülülük
-(A)yAK <i>bolip turi</i>	Proksimatif (bitimli cümleler)
-(A)yAK <i>bolip turyan</i>	Proksimatif (niteleme/tümleç yan cümleleri)
-(A)yAK <i>bolip turçanda</i>	Proksimatif (zaman gösteren belirteç cümleleri)
-(A)yAK <i>bolip</i>	- <i>MAK için</i> (amaç bildiren yan cümleler)

Sonuç ve Değerlendirme

Buraya kadar olan çözümlerimizden anlaşılacağı üzere, fiil içeren kompleks dilbilgisel yapılar açısından oldukça zengin bir dil olan Nogaycada en çok karşımıza çıkan fiiller, *bol-* ve *tur-*'dur. Bu iki fiil, art zamanlı olarak baktığımızda, eski dönemlerden itibaren en fazla dilbilgiselleşme eğilimi gösteren ve dolayısıyla sadece Nogaycada değil diğer Türk dillerinde de sıklıkla kullanılan fiiller olmuştur. Bunlardan *tur-* fiilinin, daha erken dönemlerden itibaren tamamen dilbilgiselleşerek yapışık bir morfem halini aldığı durumlar bilinmektedir. Örneğin *tur-* fiilinden gelişmiş, *-DI*, *-Dir*, *-t* şeklindeki 3. şahıs özne işaretleyicisi olan bir ek, göreceli olarak dil bütünlüğünün devam ettiği daha eski dil katmanlarına ait (birincil) bir dilbilgiselleşme sürecinden geçip geldiği için, bugün hemen hemen bütün Türk dillerinde mevcuttur. Buna karşın, bu makalede incelenen *tur-* temelli gramatik işaretleyicilerin bir kısmı, kronolojik olarak geç dönemli ikincil oluşumlar olduğundan, başka Türk dillerinde de görülebilirken, bir kısmı sadece Nogaycaya özgüdür. Birincil oluşumlarda gözlemlenen fonetik indirgenme ile yapısal saydamlığı kaybedip ekleşme özelliği, bu ikincil oluşumlarda büyük ölçüde söz konusu değildir. Örnek verecek olursak, Nogayca *-(I)p tur-a-di* birleşik yapısının son unsuru olan *-di* erken bir dilbilgiselleşme sürecinin eseri iken *-(I)p tur-* daha geç döneme ait bir gelişmedir. Dolayısıyla, ikincil oluşumlarda gözlemlenen fiilin yapı bütünlüğünü koruma durumu, araştırmacılar açısından, sözlüksel kullanım-dilbilgisel kullanım yelpazesi üzerinde sağlıklı bir işlev çözümlemesi ortaya koymada zorluklar yaratabilir. Bir diğer ifadeyle, birincil bir dilbilgiselleşme sürecini temsil eden örneklerde karşımıza çıkan zorluk, daha ziyade bu eklerin kökenini tesbit etmek ile ilgili olabilirken sonraki süreçlerin ürünü olan yapılarda karşılaşılan zorluk, söz konusu fiilin kendi sözlük değeri ile mi kullanıldığı yoksa dilbilgisel özel bir işlev mi edindiği üzerinedir.

Nogaycada dilbilgisel işlev edinme eğilimi en fazla olan fiillerden *bol-*, bu makalede şu birleşimler içerisinde ele alınmıştır: dönüşümlülük işaretleyen *-(I)p bol-*, yeterlik/kiplik işaretleyen *-(I)p bol-*, olasılık/kiplik işaretleyen *-MAGA bol-* yoğun odaklı öngörülülük işaretleyicisi *-(A)yAK bol*.²⁰ Aynı şekilde *tur-* fiilinin hem kılınış, hem görünüş işaretleyen farklı yapılarla hem de proksimatif işaretleyen *-MAGA tur-* gibi yapılarla kullanıldığını görüyoruz. *Bol-* ile *tur-*'un birlikte yer aldığı yapıca daha kapsamlı bir dilbilgisel biçim olan *-(A)yAK bolip turü* da *-MAGA turü*'ya benzer bir şekilde proksimatif işaretleyicisidir. Niceliksel sıklık açısından bu iki fiili, hem kılınış hem de görünüş öbekleri içerisinde yer alabilen *yat-*, *oltür-* ve *yür-* fiilleri izlemektedir.

Tablo 7 fiillerden gelişen dilbilgisel işaretleyicileri işlevlerine göre sınıflandırmaktadır.

Tablo 7. Fiillerden Gelişen Kompleks Dilbilgisel İşaretleyicilerin İşlevlerine Göre Sınıflandırması

Kılınış	Kiplik	Görünüş			Proksimatif	Avertif
		[+ARA]	[+SON]	[+ÖNG]		
[+DÖN] -(I)p al- -(I)p yiber- -(I)p kal- -(I)p bol- -(I)p şik- -(I)p koy- vb.	-(I)p bol- -(I)p bil- -A alma- -MAGA bol- -MAGA süy- -GIsI kel-	[+ARA] Bitimli -Atayan -(A)yatür -(I)p turü -(I)p yatür -(I)p oltürü -(I)p yüri	[+SON] Bitimli -(I)p turü -(I)p yatür Sıfat-fül -(I)p turyan -(I)p yatkan	[+ÖNG] -(A)yAK bol-	Bitimli -MAGA turü -(A)yAK bolip turü -(I)p keleyatür -(I)p barayatür Sıfat-fül -MAGA turyan -(A)yAK bolip turyan -(I)p keleyatüryan -(I)p barayatüryan Zarf-fül -MAGA turyanda -MAGA dep -(A)yAK bolip turyanda -(I)p keleyatüryanda -(I)p barayatüryanda	-Ayaz- -MAGA az kal-
[DÖN] -(I)p tur- -(I)p oltür- -(I)p yat- -(I)p yür-		Sıfat-fül -Atayan -(A)yatkan -(A)yatüryan -(I)p turyan -(I)p yatkan -(I)p oltüryan	Zarf-fül -(I)p turyanda			
[+YÖN] -(I)p kel- -(I)p bar-						
[+S-DÖN] -A tur- -A kal- -A koy- -A ber-		Zarf-fül -A turip -(A)yatip -(A)yatürip -A yürüp -(A)yatkinda				

²⁰ Yukarıda da belirtildiği üzere, bütün bunlara ilaveten *bol-* fiilinin üretken bir ek-fiil olarak da pek çok birleşik yüklem yapısında yer aldığı görülür, ör. *-Atayan bolyan*, *-GAn boladi*, *-GAn bolar*, *-(A)yatkan bolyan* vb.

Kaynakça

- Ajbazova, E. S. (1996). (edit.) *Nogaj Literaturasy. Učebnik-xrestomatija*. Čerkessk.
- Aslan, D. S. (2013). Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller. *Türkbilig* 26, 67-90.
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baisov, B. (1975). (edit.) *Jolda. Nogaj Jazuvşylarynyň Ortak Jylyntgy*. Čerkessk.
- Baskakov, N. A. (1973). (edit.) *Grammatika Nogajskogo Jazyka. Čast' I. Fonetika i Morfologija*. Čerkessk.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Demir, N. (1992). Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -ip dur- in einem Anatolischen Dialekt. *Altaic Religious Beliefs and Practies. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. G. Bethlenfalvy; Á. Birtalan, A. Sárközi, J. Vinkovics (edit.), Budapest, 89-95.
- Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter Besonderer Berücksichtigung eines Südanatolischen Dorfdialekts*. (Turcologica 17.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Demir, N. (1994). Birleşik Fiiller ve Vurgu: -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 83-94.
- Džanbidaeva, D. K., Ogurlieva, E. S. (1995). (edit.) *Nogaj Literaturasy. 6. Klass Üşin*. Čerkessk.
- Džanibekov, E. A. (1961). (edit.) *Tuvgan Til. Baslangyş şkoladyň III. Klassynda Okuv Knigasy*. Čerkessk.
- Ergönenç Akbaba, D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri. Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara: Grafiker.
- Ergönenç Akbaba, D. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Grafiker.
- Heine, B. (1994). On the Genesis of Aspect in African Languages. The proximative. *Proceedings of the Twentieth Annual Meeting of Berkeley Linguistic Society*. Berkeley, California: University of California, 35-46.
- Heine, B., Kuteva, T. (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Imart, G. (1981). *Le Kighiz (Turc d'Asie Centrale Soviétique)*. Aix-en-Provence: L'Université de Provence.
- Johanson, L. (1971). *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu Einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Turcica Upsaliensia I). Uppsala.
- Johanson, L. (1990). Zur Postterminalität Türkischer Syndetischer Gerundien. *Ural-Altische Jahrbücher (Neue Folge)* 9, 137-151.

- Johanson, L. (1991). Zur Typologie Türkischer Gerundialsätze. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, 98-110.
- Johanson, L. (1992). *Strukturelle Faktoren in Türkischen Sprachkontakten*. (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29 (5), Stuttgart.
- Johanson, L. (1995). On Turkic Converb Clauses *Converbs in Cross-Linguistic Perspective*. Martin Haspelmath and Ekkehard König (edit.) Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 313-347.
- Johanson, L. (2000). Viewpoint Operators in European languages. *Tense and aspect in the languages of Europe*. Östen Dahl (edit.), Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 27-187.
- Johanson, L. (2004) On Turkic Transformativizers and Nontransformativizers. In: *Turkic Languages* 8, 180-190.
- Johanson, L., Csató, É. (2017). Grammaticalisation in Turkic. *Grammaticalisation From a Typological Perspective*. Bernd Heine and Heiko Narrog (edit.), Oxford: Oxford University Press.
- Kalmykova, S. A. (1967). *Nogaj Ertegiler*. Čerkessk.
- Kapaev, İ. (1989). *Sülder. Nogajdyň Tolgavy. Birinşi Kniga*. Čerkessk.
- Karakoç, B. (2000). The Finite Copula bol- in Noghay and Its Functional Equivalents in Turkish. *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Aslı Göksel, Celia Kerslake (edit.) (Turcologica 46.) Wiesbaden: Harrassowitz, 143-149.
- Karakoç, B. (2002). Nogayca ve Türkiye Türkçesinde Tümleç Yan Cümlelerinde Yüklemeleştiriciler. *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*. Nurettin Demir ve Fikret Turan (edit.), Ankara: Grafiker, 193-215. Tekrar yayımlandı: *Turcology in Turkey. Selected Papers*. (Studia Uralo-Altaica 47.) Marianne Bakró-Nagy, Árpád Berta and András Róna-Tas (edit.), 2007. Szeged, 337-359.
- Karakoç, B. (2005). *Das Finite Verbalsystem im Nogaischen*. (Turcologica 58) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Karakoç, B. (2007a). Ein Überblick Über Postverbale Konverbien im Nogaischen. *Einheit und Vielfalt in der Türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz*, Universität Mainz. Hendrik Boeschoten, Heidi Stein (edit.), Wiesbaden: Harrassowitz, 215-229.
- Karakoç, B. (2007b). Postverbal Constructions in Noghay. *Conference on the Languages of the Caucasus*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig.
- Karakoç, B. (2013). On obligatory control in Turkish and Noghay complement clauses. *Tehlikedeki Diller Dergisi 2. Journal of Endangered Languages* 2, 303-323. Tekrar yayımlandı: *Türk Dilleri ve Toplulukları El Kitabı*. (Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk, edit.).
- Karakoç, B. (2017). Prospectives, proximatives and avertives in Noghay. *Prospective and Proximative as Grammatical Categories*. [Iran-Turan]. Agnes Korn and Irina Nevskaya (edit.), Wiesbaden: Reichert, 57-76.

- Kazakov, V. (1983). *Togyz Kaptal. Povest'ler Men Xabarlar*. Čerkessk.
- Korn, A., Nevskaya, I. (2017). (edit.) *Prospective and Proximative as Grammatical Categories*. [Iran-Turan]. Wiesbaden: Reichert.
- Kudajberdiev, J. (1994). *Kökte şolpan Köremen. Balalar Jyrlarynyň Jylyntygy*. Čerkessk.
- Kultaev, A. (1978). *Basamaklar*. Maxaçkala.
- Kumratova, K. İ., Karakaev, Y. D. (1992). (edit.) *Bulak. Klasstan tys okuv üşin şygarmalar jylyntygy*. Čerkessk.
- Kurmangulova, S. A., Daulova, N. A., Kireev, M. S. (1991). (edit.) *Nogaj literaturasy. Xrestomatija*. Čerkessk: Stavropol' kitap baspasy.
- Kuteva, T. (1998). On Identifying an Evasive Gram: Action Narrowly Averted. *Studies in Language* 22 (1), 113-160.
- Kuteva, T. (1999). TAM-Auxiliation, and the Avertive Category in Northeast Europe. *Grammaticalisation Aréale et Sémantique Cognitive: Les Langues Fenniques et Sames*, Tallinn (Ural-Ural 1), 27-41.
- Kuteva, T. (2001). *Auxiliation: An Enquiry Into the Nature of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Milyx, M. K. (1954). *Glagol Nogajskogo Jazyka*. (Čerkesskij Naučno-Issledovatel'skij Institut Istorii, Jazyka i Literatury. Vyp. II). 129-182.
- Rentzsch, J. (2006). Actionality Operators in Uyghur. *Turkic Languages* 10, 193-219.
- Schönig, C. (1984). *Hilfsverben im Tatarischen. Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.

BİR ANITIN ENSTALASYONA DÖNÜŞÜMÜ: ZONGULDAK HAVZASI MADEN ŞEHİTLERİ ANITI*

*Bülent ORAL***

Öz: Anıt, bir kişi veya bir olayın anısına gerçekleştirilmiş yapıt iken enstalasyon, düşünce zeminine oturan mekân, nesne ile izleyici arasında sanatçı veya sanat eleştirmeninin kurmuş olduğu ilişkiler ağını gösteren bir süreçtir.

Sanat kavramı hakkında pek çok düşünür, sanatçı veya sanat eleştirmeni çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Bu görüşler, sanat kavramının koşullar içerisinde değişkenlik gösterdiğini ve süreklilik arz ettiğini doğrular niteliktedir.

Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı geleneksel sanat tarihi kavramlarından ‘anıt’ ve postmodern sanat kavramlarından “enstalasyon”u bir süreç içinde buluşturmuştur.

Bu çalışmayla bir sanat kavramını oluşturan yapıtın, başka bir sanat kavramını tanımlayan yapıta mekân ve nesnelere değişmeden de karşıt anlamı ifade edebilecek şekilde nasıl dönüştürebildiği ortaya konmuştur. Böylece sanat kavramının koşullar içerisinde sürekliliği ve değişkenliği somut bir örnekte tartışılabilecektir.

Çalışmanın içeriğindeki anıt ve enstalasyon terimleri irdelenmiş, makaleye konu olan sanat kavramlarının belirli bir süreçte içerdiği anlamına zıt bir anlama dönüşümü ortaya konmuş, bu dönüşüm sanat kavramları üzerinden açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Anıt, enstalasyon, sanat eleştirisi, geleneksel sanat, postmodernizm, geçicilik, deneyimsel, kuram.

The Transformation of an Installed Monument: The Zonguldak Miner “Martyrs” Monument

Abstract: Whereas a monument is a structure inspired by an event or a person, its installation is a process depicting the relation between the object and the audience as perceived by the artist and its critics.

There are many thinkers, artists and art critics that claim different ideas about art. These different opinions demonstrate the dynamic and continuous change impeded in art.

The Dead Miners’ Monument in the Zonguldak District combined the traditional art history concept of a monument with the post-modern art theme of installation.

This study shows how an artistic structure can transform into a different work of art whereupon although the space and objects are unalterable a reciprocating

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 10.05.2017 - 12.07.2017

** Yrd.Doç.Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
bulentoral7@gmail.com ORCID: 0000-0003-1247-4679

meaning is stated. Thus a discussion on continuity and changeability will be made through tangible examples.

This paper analyses monument and installation themes and art themes along with their antonymic transformation to their original meanings through a specific process. In addition, this antonymic transformation is explained through art concepts.

Key words: Monument, installation, art critic, traditional art, postmodernism, temporariness, experience, theory.

Giriş

Cynthia Freeland, sanat terimi hakkında Robert Irwin'in: "O kadar çok anlama geliyor ki artık bütün anlamını yitirdi." dediğini belirtir. Buna karşın Irwin, sanat kavramına bir tanım yapmaktan da geri durmamıştır (Freeland, 2008, s. 192).

Konu sanat olduğunda çeşitli tanımlar söz konusu edilebilir ancak sanatı maceralı ve gizemli kılan şey, tek bir bakış açısıyla açıklanamayan sürekliliği ve devinimidir. Bu süreklilik ve devinim dönemin koşulları içerisinde kimi zaman çok geniş, kimi zaman ise dar sınırlar içerisinde gerçekleşmiştir. Yapıtın oluşumunu etkileyen koşullar ile sanatçının deneyimleri sonucunda ortaya çıkan düşünce ve çeşitli öğelerle ilişkili değişken süreç, sanat olarak tanımlanabilir.

Hem anıt hem de enstalasyon, sanat içerisinde ele alınan kavramlardır. Bu çalışmada Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı'nın geleneksel bir kavramla isimlendirilen yapıttan postmodern sanat kavramı ile ifade edilebilen enstalasyona dönüşümü, 2013-2015 yılları arasındaki gözlemlere dayalı eleştirilerin kuramsal yaklaşımlarla irdelenmesini içerir.

Anıt; koruma bağlamında, kentsel açıdan ve heykel sanatı ürünü olmak üzere üç başlıkta tanımlanır. "Anıt heykel; bir olayın, bir kişinin veya kişilerin anısına adanmış olsun veya olmasın, kentsel mekânda yer alan her tür yapıt anlamına gelir." (Sözen ve Tanyeli, 1994, s. 22). Kentsel mekânda yer alan anıtın tarihî ve kültürel açıdan toplumda bir karşılığının olması beklenir. Örneğin; Çanakkale Şehitleri Anıtı, Ankara Atatürk ve Hukuk Anıtı ve Ankara İnsan Hakları Heykeli.

İnsan, temsiliyette güçlü anlamlar taşıması nedeniyle tarih boyunca anıt yapmaya devam etmiştir. Bununla birlikte anıt genellikle ait olduğu toplumun sahip olduğu sanat/kültür bilinci ile paralel olarak kimi zaman tarihe ve topluma mal olup varlığını koruyabilmiş, kimi zaman da içerdiği anlamın toplum tarafından yeterince kavranamaması veya zayıflaması gibi nedenlere bağlı olarak yok olmuştur.

Bu çalışmaya konu olan diğer bir kavram ise enstalasyondur. Fransızca kökenli 'enstalasyon' kavramı, temelde sanatçı düşüncesine dayanan, işlenen konu ile

mekân arasında güçlü ilişkilerin kurularak izleyici katılımını esas alan bir sanat türüdür.

Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren, mekânların deneyimsel alana dönüşümü, enstalasyon olarak adlandırılmıştır (Oliveira vd., 2001, ss. 11-16). Enstalasyonun kökleri 20. yy'ın ilk çeyreğinde ortaya çıkan Dada ve Avangart akımlara kadar uzanabilir. Süreç içerisinde tarihleme yaparken enstalasyonu; başlangıç, gelişim ve olgunluk evreleri şeklinde ayırmak mümkündür. Başlangıç evresindeki Allan Kaprow (Antmen, 2009, s. 223), Marcel Duchamp (Oliveira ve Petry, 2001, s. 124; Yılmaz, 2013, ss. 258, 259), Andy Warhol (Yılmaz, 2012, ss. 284, 285) ve Kurt Schwitters'in yapıtları enstalasyon sanatının ilk örneklerini oluşturur. Gelişim evresinde Yves Klein ve Pierre Arman'ın yapıtları öne çıkarken, olgunluk evresinde ise Robert Rouschenberg (Yılmaz, 2012, ss. 117-122), Joseph Kousth (Özayten, 1992, ss. 49-54), Cristo ve Jeanne-Claude'un (Freeland, 2008, s. 113) yapıtları öne çıkmaktadır.

Enstalasyon 1960 sonrası ortaya çıkan Kavramsal Sanat'ın içinde değerlendirilmekte olsa da günümüzde bağımsız bir sanat alanı olarak da irdelenebilmektedir.

Özellikle 20. yy'ın son çeyreğinde enstalasyon sanatı, sanat çevresi ve toplumda görece marjinal bir sanat pratiği olmaktan çıkıp sanat çevresini ve toplumu çağdaş sanatta en fazla etkileyen merkezî bir rol elde etmiştir (Oliveira vd., 2005, s. 13).

Genel çerçevede Kavramsal Sanat (Harrison, 2001) özelde ise enstalasyon, estetik kaygısı duymaz. Bu sanat anlayışları katılımcının estetik bir yargıya varmasını amaç edinmemiştir. Bunun yerine fikri merkeze alıp nesne, mekân ve izleyici arasında niteliksel tamamlayıcılık ortaya çıkarır.

Marcel Duchamp'ın 'çeşme' adlı yapıtı bir pisuvarın adının da değiştirilerek özünden ayrı bir tanım ve mekânda yeni bir tanıma sokulması (Lynton, 1991, s. 134) bu durumu özetler niteliktedir. Bugün onlarca kopyaya sahip 'çeşme' (Yılmaz, 2013, s. 149) yeni bir mekânda sergilendiğinde amaç ona estetik bir değer kazandırmak olmamıştır. Duchamp'ın 'çeşme' adlı yapıtı bir şeyi sorgulamanın ürünüdür ve bu hâliyle de estetiksel bir değeri değil, nitel bir anlamı temsil eder.

Enstalasyon bugüne değin iki farklı şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan birincisi, belli bir mekân ve mekâna uygun olarak sanatçı tarafından seçilmiş, çevreden bağımsız olmayan nesnelere meydana gelen türüdür. İkincisi ise hiçbir dış etkiye ihtiyaç duymadan, nesnelere doğal ortamlarındaki tesadüfi ilişkilerinin ortaya çıkardığı sanatçı veya sanat eleştirmeninin kavramsallaştırdığı durumdur. Bu çalışmayla ortaya çıkan yaklaşım ise üçüncü bir enstalasyon tanımı olarak ele alınmalıdır.

Birinci ve en çok kullanılan tanımda geleneksel sanat anlayışında sıklıkla gördüğümüzden farklı olarak sanatçı, sanat ürününü ortaya çıkaran düşüncenin yegâne sahibidir. Bu sanat türünde nesne-mekân ilişkisinin içerisine izleyici katılımı da gereklidir. İzleyicinin başlangıçta anlamlandırmakta zorlandığı bu etkinlikler zamanla kamusal sanatın güçlü olduğu mekânları bile âdeta sanat galerilerine dönüştürmüştür. Buna karşın enstalasyon yapıtının somut olarak ortaya çıkması için doğrudan sanatçı tarafından nesnelerin mekânda yerleştirilmesi beklenmemelidir çünkü sanatçı gerçekleştirme sürecinin düşüncedeki ve tasarlamadaki aktörüdür. Nesnelerin yerleştirilmesi ise artık büyük oranda teknik bir konuya dönüşür. Örneğin Marcel Duchamp'ın "1200 Bags of Coal (1938)" adlı enstalasyonundaki her bir kömür torbasını kendisinin tavana asması beklenemez. Bu ve benzeri durumlar da enstalasyon sanatında sanatçının temellendirdiği fikri nesnenin üzerine çıkardığını ortaya koyar. Nesnelere artık fikri ifade etmenin bir aracıdır ve nesnelerin biçimleri ancak fikri açıklamak için irdelenir.

1980'li yıllarda Jonathan Borofsky'nin enstalasyonları (Fineberg, 2014, ss. 438-440) yurt dışında dikkat çekerken, enstalasyon alanındaki etkinlikler ülkemizde 1995'li yıllardan itibaren sanat çevrelerinde görünür olmuştur (Danto, 2014, s. 240; Gümüşer, 2013, ss. 107114). Fulya Erdemci'nin İstanbul Nişantaşı'nda gerçekleştirdiği enstalasyon, Serdar Yılmaz'ın Beyoğlu'nda 'Find Your Way (Yolunu Bul)' adlı sergisinde yer alan enstalasyon, Füsün Onur'un 'Aynalı Labirent' isimli enstalasyonu (Yıldırım, 2014) ile Figen Özdenak, Hüseyin Bahri Alptekin (Kortun, ss. 233-256) ve Genco Gülan'ın (Graf, 2008; Süzen, 2010, ss. 151-159), Ayşe Erkmen'in 'Şapka' 2010, 'Evde' 1994; Erdağ Aksel'in, 'Suzan' (1999, 2000) ve 12. İstanbul Bienali paralel etkinlikler kapsamında Artam Global Art'da 2011 yılında gerçekleştirilen öncü sanatçıların katıldığı küratörlüğünü Beral Madra'nın yaptığı 'Kavramsal Bir Miras: Öncü Yerleştirmeler' sergisindeki enstalasyonlar bu türün ülkemizdeki örneklerindedir. Yabancı sanatçıların da katkıları ile ülkemizdeki enstalasyon çeşitliliği zaman içinde artmıştır. Bu etkinlikler arasında özellikle İstanbul'daki enstalasyon çalışmaları öne çıkmaktadır. Angelo Bucarelli'nin 'Su. Aşkın Gözyaşları Gibi'(Resim 1), adlı enstalasyonu, ağırlıklı olarak yabancı sanatçıların yapıtlarının sergilendiği Bianeller, sanatçıların katıldığı İstanbul'daki sergilerden bazılarıdır.

Resim 1. Angelo Bucarelli'nin "Su. Aşkın Gözyaşları Gibi", Küratör: Laura Barreca İstanbul. 15 Eylül – 13 Ekim 2013 Küçük Mustafa Paşa Hamamı, Mustantik Sokak. Cibali. Fatih. 13. İstanbul Bienali Paralel Etkinliği (Architecture of Life'dan alınarak).

Son yıllarda özellikle yurt dışında gerçekleştirilen enstalasyon çalışmaları geniş toplum kesimlerinin dikkatini çekmektedir. Fransız fotoğrafçı ve görsel sanatçı Charles Pétillion'un Covent Garden'in tavanına yerleştirdiği 100.000 balonu titretilen ışıklarla aydınlatarak oluşturduğu bulutlar, dikkat çeken enstalasyonlardan biridir. Böylece sanatçı "Heartbeat" (Kalp Atışı) adlı bu çalışmada Londra kentinin merkezini izleyici katılımını da dâhil ederek âdeta yeniden yorumlar (Resim 2).

Resim 2. Charles Pétillion'un, Covent Garden'in, "Heartbeat" Kalp Atışı, Londra, (Milliyet Sanat, Eylül 2015)

Tsuyoshi Tane'nin "Light is time" (Işık Zamanı) adlı enstalasyon çalışması ile Çinli sanatçı Ai Weiwei'nin Melbourne'deki Victoria Ulusal Galerisi'nde gerçekleştirdiği "Bird Balloon" bu sanat türüne birer örnektirler.

İkinci tanımda herhangi bir sokak veya mekândaki doğal durum ve davranışlar içerisinde bulunan canlılar veya nesnelere arasındaki ilişki bir enstalasyona dönüşebilir. Bu ilişkinin enstalasyona dönüşmesi sanatçı veya sanat eleştirmeninin canlıların doğal durum ve davranışlarına veya nesnelere birlikteliğine yükleyeceği anlamla mümkündür.

Modern bir Avrupa kentinin işlek bir meydanına (Puerta del Sol) açılan sokaklarda yeni hayatına tutunmak amacıyla çeşitli eşyaları kurallara aykırı şekilde satmak için oluşturduğu kolay toplanabilen portatif bez tezgâhıyla siyahi bir göçmenin, meydandaki dokuyu sınırlandıran ve kuralları temsil eden dubaya ayağını basmak suretiyle âdeta kuralları ezişini simgeleyen duruşu ile her an ortaya çıkabilecek resmi görevlilerden kaçmak için dubadan destek alması suretiyle siyah dubayı, kuralları temsil eden bir nesneden kural dışı eylemi destekleyen bir nesneye dönüştürmesi ve siyahi göçmenin beden diline yansıyan endişesi ile o endişeden tamamen habersiz insanların tesadüfi buluşmasını anlatan geçici anın sanat eleştirmeni tarafından bir çerçeveye sığdırıldığı “Güvercin Tedirginliği 2016” adlı fotoğraf bu enstalasyon tanımına bir örnektir (Resim 3).

Resim 3. Puerta del Sol'dan bir kare, “Güvercin Tedirginliği” (2016), Madrid, fotoğraf: B. Oral (Kişisel Arşiv).

İlk kez bu çalışmayla ortaya konulan üçüncü tanımda ise bir sanat yapıtı süreci içinde ilk yapım özelliklerinden uzaklaşmak suretiyle âdeta karşıt anlama gelecek şekilde dönüşür. Bu durum Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı'nda

görülmüştür. Hayatını kaybeden madenciler anısına yaptırılan anıtın, postmodern sanat kavramlarından enstalasyona nasıl dönüştüğü gözlemlenmiş, böylece enstalasyona üçüncü bir tanım getirilmiştir.

Örnek yapıyla birlikte anıt hem sanat tarihi disiplini içerisinde tanımlanmış hem de anıtın 1960 sonrası bir sanat kavramına dönüşümünün sanat tarihi disiplini içerisinde anlamlandırılması amaçlanmış, geleneksel bir anıtın postmodern sanat kavramlarından enstalasyona evrilişi irdelenmiş ve böylece enstalasyonu oluşturan yeni bir süreç tanımlanmıştır.

Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı maden işçilerinin anısına, yaşadıkları yerleşim yerinin merkezindeki görünür bir noktaya heykel sanatı ürünü türünde yapılmıştır. Bu makale ile yapıtın klasik heykel sanatı ürününden kavramsal sanat türüne dönüşümü kuramsal olarak irdelenmiştir.

Zonguldak Maden Havzası Anıtı, Madenci, Kent ve Maden İlişkisi

Zonguldak, Cumhuriyet'in ilk illerinden birisidir. Bunun en önemli nedeni kentin önemli taş kömürü rezervlerine sahip olmasıdır. Böylece taş kömürünün yer altından çıkarılması için açılan maden ocakları ve bu maden ocaklarında çalışan işçi nüfusu ile bunlara bağlı kuruluşlar Zonguldak'taki kent olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu kentleşme sürecinin merkezinde taş kömürü ve işçiler yer almıştır. Bütün diğer unsurlar bunu tamamlayan birer ögedirler.

Ülkemizdeki işçi hakları, çalışma koşulları ve bunlara bağlı gelişmeler toplum ile siyaset kurumunun iç içe geçtiği durumlar yaratmıştır. Madeni ve işçiyi gündeme taşıyan olaylar kimi zaman işçi grevleri ile kimi zaman da maden kazaları ile gün yüzüne çıkmıştır. Bu kazaların trajik sonuçları çoğu zaman işçi ölümlerine yol açmış ve bu ölümler kenti ve işçiyi gündeme taşımıştır. Kentte sayısal değere indirgeyecek olursak, çok sayıda işçinin ölümüyle sonuçlanan onlarca kaza meydana gelmiştir. Bu kazalardan en büyüğü 1992 yılında meydana gelen 263 işçinin hayatını kaybettiği Kozlu Maden Ocağı'ndaki grizu patlamasıdır. Makaleye konu olan Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı bu ve buna benzer kazalarda hayatını kaybeden işçiler anısına yaptırılmıştır. Anıtın zamanla ilk yapım özelliklerinden uzaklaşarak neredeyse karşıt anlama gelebilecek bir ifadeyle enstalasyona dönüşmesine değinmeden önce yapısal özellikleri ve tarihçesi hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir (Resim 4, 5).

Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı'nın Yapısal Özellikleri

Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı sanat tarihi disiplini içinde anıt eser niteliğinde bir yapıttır. Anıt, Türkiye Taş Kömürü Kurumu ve Genel Maden İşçileri Sendikası iş birliği ile 1911 yılından 2003 yılına değin hayatını kaybeden 4500 madenci anısına Zonguldak Liman Caddesi üzerindeki sahil yolunun kenarına 2002 yılında projelendirilerek, 25 Mayıs 2003 tarihinde tamamlanmıştır. Anıtın çevre düzenlemesi Zonguldak Belediyesi tarafından yapılmıştır.

Resim 4. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, 2003, (Maden İş Sendikası'ndan alınmıştır.)

Anıt yaklaşık 100 metre uzunluğunda 7 pano duvardan oluşmaktadır. Anıtı oluşturan 7 mermer panonun girişindeki ilk pano diğer panolara göre dik konumda yerleştirilmiştir. Panonun üzerinde anıtı yaptıran kurumların isimleri ve anıtın yaptırılma nedeni belirtilmiştir. Siyah granit kaplı ikinci panonun üzerinde anıtın açık adı “Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı” ibaresi yazılıdır. Bu iki panonun önünde üzerinde maden işçiliğini temsil eden kazma ve kırma aletlerinin sembollerini barındıran bir platform vardır. Siyah granit mermerle kaplı üçüncü, dördüncü ve beşinci panolarda ise maden kazalarında hayatını kaybeden işçi isimlerinin yazılı olduğu levhalar yapıştırılmıştır. Maden kazalarının oluş tarihleri ve kazalarda hayatını kaybedenlerin isimleri pirinç malzemeden levhalara yazılmıştır. Anıtın son iki panosundan birine Türkiye Taş Kurumu Genel Müdürlüğü'nün, diğerine ise Genel Maden İşçileri Sendikası'nın amblemi panoları kapsayacak bir şekilde yerleştirilmiştir.

Anıtın önündeki yolun karşısına çeşitli tarihlerde maden ocaklarında kullanılan teknik araç ve malzemelerin yer aldığı peyzaj düzenlemesi yapılmıştır (Resim 5).

Resim 5. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Geleneksel Bir Anıtın Enstalasyona Dönüşümü

Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı'ndaki (Resim 6) isimlikler, yapıştırıldıkları panolardan zamanla çeşitli nedenlerle (doğa, iklim koşulları, ihmal vb.) düşerek, düştükleri yerde yeni bir anlama bürünmüşlerdir (bk. Resim 7, 8).

Resim 6. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Resim 7. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Resim 8. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı düşen isimlik, Mayıs 2016, (Kişisel Arşiv)
Düşen isimlikler, anıtın giriş kısmında yer alan platformun üstünde ve etrafında toplanarak yeni bir biçim ortaya çıkarmıştır (Resim 9).

Resim 9. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Yığın hâline getirilmiş isimliklerden altta kalanlar madenlerdeki toplu ölümler ile madenden hiçbir zaman çıkarılamayan ve âdeta madenin bir parçasına dönüşen işçi bedenlerini anımsatmakta, bu hâliyle de izleyicileri anıtın hemen girişinde karşılamaktadır. Böylece yeraltında gerçekleşen trajedi yeryüzüne yeniden taşınır. Bu durum anıtı ilk yapım özelliklerinden uzaklaştırmakla kalmayıp, yaşarken kendi hâllerine bırakılan madencilerin öldüklerinde de kendi hâllerine bırakılması suretiyle oluşan enstalasyonu izleyicinin gözleri önüne serer (Resim 9, 10, 11).

Resim 10. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Resim 11. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Resim 12. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

İzleyici anıtta ilerledikçe siyah mermer granit panolar üzerinde ölüm tarihleri ve adları ile duran işçi isimliklerinin altında, üstünde veya yanındaki düşen isimliklerin boşluklarıyla karşılaşır (Resim 12, 13). İsimlik düştükten sonra granit mermerin üzerinde kalan yapışkanın tortusu âdeta işçiyi anıtta tutmaya devam eder (Resim 12, 13). Böylece isimlikten kalan boşluğun sürdürdüğü temsiliyet izleyici nezdinde sorgulanır. İzleyici ilerledikçe kendini tekrar eden bu durum bir sürekliliğe dönüşür ve anıtın anlamından uzaklaşmasını daha da derinleştirir. Bu derinlik sanatın sürekliliği, devinimini ve değişkenliğini destekler niteliktedir.

Resim 13. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı detay, Eylül 2015, (Kişisel Arşiv)

Anıtın ilk yapımında son iki pano üzerinde yer alan Taş Kömürü Kurumu ve Genel Maden İşçileri Sendikası amblemleri yerlerinden sökülerek âdetâ yeni isimliklerini beklemektedir (Resim 14). Doğanın boşalttığı bu panolar sanki yeni ölümleri bekleyen boş alanlar yaratmak suretiyle oluşan enstalasyonu çarpıcı bir şekilde izleyicilerin, kurumların ve siyasi otoritenin gözleri önüne serer. Kamusal sanat içinde var olan nesnelere, bir sanatçı eline ihtiyaç duymadan doğal dönüşüm ortaya koymakta, (Resim 14) böylece buldukları yerle güçlü ilişkiler içinde mekândan kopmadan karşıt anlamları birleştirerek yeni bir anlama bürünmektedirler.

Resim 14. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı, Mayıs 2016, (Kişisel Arşiv)

Değerlendirme ve Sonuç

Enstalasyon; mekân, izleyici katılımı, zaman ve anlam ilişkisini sonsuza değin sürdürmek gibi bir kaygı taşımaz. Enstalasyon örnekleri postmodern dönem öncesi sanat eserleri ve yapıtlardan farklı olarak sonsuza değin var olma amacı da gütmeyiz. Sınırları belirlenmiş bütün bu durumlar gerçekleşir ve biter, bu yönüyle geçicidir. Hâlbuki günümüze ulaşabilen veya ulaşamayan postmodern dönem öncesi sanat eserleri ve yapıtlarında durum bundan çok farklıdır. Bu eser ve yapıtlarda amaç olabildiğince varlığını sürdürmektir. Bu türdeki sanat ürünlerinden anıt, sonsuzluğu en fazla arayan düşüncenin ürünüdür. Peki bu bir çelişki midir? Nasıl olur da sonsuzluğa odaklı bir sanat yapıtı sonsuzluğu amaçlamayan geçici bir sanat yapıtına dönüşür? Bu soruların cevabını karşıtlık kuramında bulabiliriz. Doğa karşıtlıkların dengesi üzerine kuruludur. Yaşamın

tamamında bu karşıtlığın bir doğrusal süreç oluşturduğunu görebiliriz. Bu durum sanat tarihinde sıklıkla ortaya konmuştur. Antik Yunan'da Myron'un "Disk Atan Atlet Heykeli"ndeki (Gombrich, 2013, s. 91) karşıtlık dengesi, Caravaggio'nun ışık gölge karşıtlıklarıyla ortaya çıkan tabloları, Peter Paul Rubens'in kullandığı göz alıcı renkler içindeki biçimlerin zıtlıkları (Altet, 2011, s. 76) ile yaşamdaki dengeyi oluşturan karşıtlıklar benzer bir ilişki ortaya çıkarır.

Enstalasyon sanatı, fikri öncelikli kılan düşüncenin malzemede ifade bulmasıdır. Bundan dolayı herhangi bir anıt türündeki yapıtın zamanla uğradığı veya uğrayacağı tahribat, yapıtı enstalasyona dönüştürmeye yetmez. Böyle bir durumda enstalasyon ancak sanatçı veya sanat eleştirmeninin anlamlandırdığı, izleyiciyi de dâhil eden bir yaklaşımla ortaya çıkabilir. Zonguldak Maden Şehitleri Anıtı ise enstalasyon kavramını ortaya çıkararak sanatçı, izleyici, mekân ve sanat eleştirmenini buluşturur. Örneğin bir yapıtın bir yerden bir yere taşınırken uğradığı tahribat veya bir kişinin kasten yapıtı tahrip etmesi sanatçının dışında gelişmiş olsa da sanatçının bu yeni duruma bir anlam katarak yapıtı olduğu gibi sergilediği görülebilir. Doğal olarak sanatçı veya sanat eleştirmeni yapıtındaki değişime dair bir fikir ortaya koymadığında yapıt, sanat kavramının dışına çıkar veya sanatçı veya sanat eleştirmeninin getirdiği yaklaşımla yeni bir anlamda varlığını sürdürebilir. Örneğin: The Guardian gazetesinde Damien Hirst, Tracey Emin ve diğer modern sanatçıların başına geldiği gibi şimdi de Sara Goldschmied ve Eleonora Chiari'nin "Where Shall We Go Dancing Tonight" adlı enstalasyon yapıtlarının da çöp sanılarak temizlik görevlileri tarafından atıldığı şeklindeki bir habere yer verilmiştir.

(<https://www.theguardian.com/global/shortcuts/2015/oct/27/modern-art-is-rubbish-why-mistaking-artworks-for-trash-proves-their-worth> girişi tarihi: Kasım 2016). Ancak sanatçıların, yapıtlarının çöpe atılmasından kaygılanmadığı da görülür. Bu kaygısızlık yapıtın sanatçının dışında gelişen bir durumda dahi yeni bir biçim kazanması, yeni bir düşünce veya fikri ortaya çıkarabilmesinden kaynaklanır. Bu eserlerin sanat yapıtı olduğu fark edilmeden yanlışlıkla çöpe atılmaları, bu yapıtı içerdikleri anlamlardan, izleyici nezdinde gördükleri ilgilerden uzaklaştırmamıştır. Artık sanat yapıtı kazandığı yeni biçimde ve yeni bir anlamda varlığını sürdürür. Bu tanımlamalarda sanatçı veya sanat eleştirmeninin getirdiği yaklaşımlar öne çıkar. Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı'nda ise bir yapıtın biçimsel değişiminin sanatçı, mekân ve izleyici nezdinde yeniden sorgulanmasına, eleştirmenin getirdiği yaklaşımlar sebep olmuştur. Arthur Danto'nun, "Eleştirmenlik işi anlamları ayırt edebilmek ve onların nasıl vücut bulduklarını açıklayabilmektir." (Danto'dan aktaran Freeland, 2001, s. 65) ifadesi de bunu destekler.

Sezin Türk Kaya, "Mekân bazen geçmiş ile bugün arasında oluşan bir bağı anlatan nesneye dönüşebilir." der (Kaya, 2012, s. 89).

Bununla birlikte Focillon, “Sanat eseri sadece bir mekânda yer alan bir nesne değildir, mekânı tanımlar ve kendisinin ihtiyaç duyduğu anlama büründürür.” der (Focillon, 2015, s. 37).

Anish Kapoor ise sanata bakışını ifade ederken “bir şeyin ifade etmesiyle bir şeyin kendiliğinden ifade bulmasını sağlamak” cümlesini kullanmıştır.

Kapoor, Türk Kaya ve Focillon bu açıklamalarını doğrudan bir eser için ifade etmemiş olsalar da Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı’nın ihtiyaç duyduğu anlama dönüşüm suretiyle kendiliğinden yeni bir ifade bulması bu yazarların sanata bakışına örnektir.

Bütün bunlar Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı’ndaki anıtsal niteliğin enstalasyona dönüşümünü açıklar. Nesnelere estetik ve sonsuzluk kaygısı taşımayan buna karşın nesne, mekân ve izleyici arasında kurulan bağ bir şeyi sorgulatmayı başarır. Bu anıtta ortaya çıkan durum günümüz sanatına bakışın da âdeta bir göstergesi olmuştur. “Artık sanat eserinin kimin olduğu veya insan ürünü mü yoksa doğanın ürünü mü olduğu sorusuyla değil, prestijli sanat anlayışının yaklaşımını ortaya koymasıyla ilgileniriz” (Shiner, 2013, s. 22). Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı da bu hâliyle artık postmodern sanat bakışımızın bir eseridir. Maden ocağı ve çevresinde oluşan yaşamın bir ürünü olan bu anıt, enstalasyona yeni bir başlık oluşturmuştur.

Yeni ölümleri temsil edecek isimlikler bekleyen anıt, yeni bir anlam ve ifadeyle enstalasyona dönüşmüştür. Anıt son hâliyle ilk temsildeki anlamından kopmuş, bir şeyin kendiliğinden farklı ifadeye bürünmesi söz konusu olmuş ve bu dönüşümle yapıtın anlam boyutu genişlemiştir. Sanatçı eliyle ortaya çıkarılan yapıt içerdiği ilk anlamın karşıtı bir düşünceye veya anlama sanatçının katkısı olmaksızın dönüşmüştür. Böylece sanatçıdan bir süre için kopan yapıt; sanat eleştirmeninin nesne, izleyici katılımı ve mekân arasındaki ilişkiye getirdiği yeni yaklaşımla yapıtı yapan veya yaptıranı ihtiyaç duymadan sanat olarak varlığını sürdürmektedir. Şöyle ki anıtın açılışı toplumu, işçiyi ve siyaset kurumlarını 25 Mayıs 2003’te buluştururken işçi ölümlerinin önüne geçilmesi, işçi çalışma koşullarında iyileştirmeler yapılması, maden işletmeciliğinde emeği merkeze alan bir anlayışın anıtsallaştırılması amaçlanmıştır. Ancak zamanla anıt, ihmal ve unutulmuşluğun sonucunda işçi yaşamı ile emeğinin âdeta önemsizleştiğini ifade edecek şekilde ironik bir dönüşüme sahne olmuştur.

Zonguldak, maden ve işçi kenti olma özelliğini büyük oranda korurken, anıt 2015 yılına değin âdeta kaderine terk edilmiş hâlde bırakılarak kapsadığı anlamın içselleştirilemediğini süreç içerisinde bütün çıplaklığıyla ortaya koymuş, böylece törensel yaklaşımların ötesine gidemeyen salt bir abide olmaktan çıkıp enstalasyona dönüşmüştür. Bu durum anıtın yerinin değiştirebileceği tartışmalarını bile ortaya çıkarmıştır.

Bir kişinin elinde hayat bulan nesnelere; artık kimseye ihtiyaç duymadan kendi dönüşümlerini yeni bir anlamda güçlü bir ifadeyle ortaya koymaktadır. Sanat, yeniden hem biçimsel hem de düşünsel değişim sürecine girmiş ve bir şeyin gerçekleştirme amacının karşıtı anlamda kendiliğinden ifade bulma sürecini tamamlamıştır. Ancak, enstalasyon sonsuza değin sürecek -orada duracak- bir oluşum olmadığından ya zaman içinde eskiyip yok olacak ya da Zonguldak Maden Havzası Anıtı'nda olduğu gibi geçici bir süre farklı bir kimliğe dönüşerek toplumsal duyarlılığı etkileyecektir. Sonuç olarak enstalasyon topluma iletilmek istenen mesajı geçicilik esasıyla yerine ulaştırdıktan sonra bulunduğu yerden ayrılabilir ve bu durum rastlantısal değildir.

Kaynakça

- Altet X. B. (2011). *Sanat Tarihi* (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Antmen, A. (2009). 20.Yüzyılda Batı Sanatında Akımlar, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Danto, C. A. (2014). *Sanatın Sonundan Sonra* (Z. Demirsü, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fineberg, J. (2014). 1940'tan Günümüze Sanat Varlık Stratejileri, İzmir: Karakalem Kitabevi Yayınları.
- Focillon, H. (2015). *Biçimlerin Yaşamı* (A. Tümertekin, Çev.). İstanbul: Janus Yayıncılık.
- Freeland, C. (2008). *Sanat Kuramı* (F. Demir, Çev.). Ankara: Kültür Kitaplığı.
- Gombrich, E. H. (2013). *Sanatın Öyküsü*, (E. Erduran, Ö. Erduran, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Graf, M. (2008). *Kavramsal Renkler*, Sanat No: 1, İstanbul: Galeri Perform Yayınları,
- Gümüşer, T. (2013). 2000-2012 Yılları Arasında Kavramsal Sanatın Türkiye'de Eğilimleri. *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi* 2 (5), 102-116.
- Harrison, C. (2001). *Conceptual Art and Painting*, Londra: The MIT Press Cambridge.
- Kaya T. S. ve ALEXI, T. (2012). Derin Enginlikler. *Sanat Dergisi*, 24, 89-96.
- Kortun, V. Salt 10, Derleme, Bölüm 25,26.
- Larry, S. (2013). *Sanatın İcadı* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lynton, N. (1991). *Modern Sanatın Öyküsü* (C. Çetin, S. Özış, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Oliveira, de N., Oxley, N. ve Petry, M. (2001). London: *Installation Art*, Thames-Hudson Ltd.
- Oliveira, de N., Oxley, N. ve Petry, M. (2005). *Yeni Milenyumda Enstalasyon Sanatı Duyular İmparatorluğu* (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Dizisi.
- Özayten, N. (1992). *Mütevazı Bir Miras-Batı'da Obje Sanatı / Kavramsal Sanat / Post-Kavramsal Sanat ve Türkiye'de 1965-1992 Yılları Arasındaki Benzer Eğilimler*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1994). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Süzen, N. H. (2010). Sanatta Disiplinlerarası Bir Yaklaşım: Enstalasyon Sanatı ve Genco Gülan Örnekleme. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 6, 151-158.
- Yıldırım, Ö. (2014). *Bosphorus Art Newspaper*, 86.
- Yılmaz, M. (2013). *Modernden Postmoderne Sanat*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Yılmaz, S. (2012). 1950 Sonrası Sanat Akımlarının Gelişiminde Robert Rouschenberg'in Etkisi. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 10, 117- 122.

KAYSERİ HALICILIĞIYLA İLGİLİ ARŞİV BİLGİLERİ*

*Yıldray ÖZBEK***

Öz: 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bir grup arşiv belgesi Kayseri halıcılığına dair malzeme, boyama, çalışma koşulları ve kalite kontrolüne yönelik uygulamalara ilişkin önemli bilgiler içerir. Günümüzde de önemli bir halı üretim merkezi olan Kayseri’de 19. yüzyıl ve öncesine dair üretimle ilgili bilgi noksanlığı dikkate alındığında bu belgelerin önemi daha da artar. Belgelerden anlaşıldığına göre kalitenin korunması için bir komisyon oluşturulup talimatname hazırlanmış, boyahane ve boyacılıkla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Büyük çoğunluğu Ermeni azınlık olan halı esnafının düzenlemelerden şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Halı esnafının malzeme tercihlerinde dönemin uluslararası ticari atmosferinin, fiyat hareketlerinin etkilerini de belgelerden okumak mümkündür.

Anahtar kelimeler: Kayseri, ipek, halı, halı komisyonu, alametifarika, kurşun mühür.

Archival Material on Kayseri Carpet Weaving

Abstract: Archival documents dated from the last quarter of 19th century to the first quarter of 20th century contain significant information regarding materials, dyeing, working conditions and quality control of Kayseri’s carpet industry. When taken into consideration the scarcity of knowledge on the manufacturing of carpets before and during the 19th century in Kayseri that is still today an important carpet production center, these documents become valuable. Apparently, a commission was constituted to ensure quality and a series of regulations were issued regarding dye houses and dyeing. Carpet artisans in their majority Armenian complained about these regulations. It is highly possible to trace on the documents that price movements and the international commercial conjecture affected the preferences on materials of carpet artisans.

Key words: Kayseri, silk, carpet, carpet commission, trade mark, lead seal.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 19.06.2017 - 15.09.2017

Bu makalede ele alınan arşiv malzemelerinden bir bölümü daha önce “Kayseri Halıcılığıyla İlgili Bir Talimatname” başlığıyla *Sanat Tarihi Yazıları: Prof.Dr. Kerim Türkmen Armağanı* adlı eserde (Konya, 2017, ss. 623-630) yayımlanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde tasnif edilen belgeler arasında 40-50 belgenin Kayseri halıcılığıyla ilgili önemli bilgiler içerdiği gözlenmektedir. Belgeler halıcılıkla ilgili olarak boyacılık/boyahane, malzeme, desen, yolsuzluk gibi konuları içermektedir. Bu yazının amacı, halıcılıkla ilgili belgelerdeki bilgileri paylaşmakla birlikte, arşiv belgelerinden yoksun çalışmaların tam anlamıyla yeterli olamayacağına dikkat çekmektir. Belgelerin okunmasında yardımını gördüğüm meslektaşım Doç.Dr. Güven Dinç’e teşekkür etmek zevkle yerine getireceğim bir görevdir.

** Prof.Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yildirayozbek@gmail.com ORCID: 0000-0002-4475-8775

Marko Polo (1254-1324), Turkomania olarak isimlendirdiği Selçuklu topraklarında, özellikle Konya, Sivas, Kayseri gibi büyük şehirlerde, ince halıları üretenlerin ve renkli ipeklileri dokuyanların Rum ve Ermeniler olduğunu kaydederse de (Heyd, 2000, s. 332) günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki Selçuklu dönemi halısı içinde Kayseri’de üretildiği kabul edilen bir örneğe rastlanmamıştır. Şehirde 16. yüzyılda bir boyahanenin varlığı bilinmesine rağmen, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar halıcılıkla ilgili bilgilere rastlanmaması oldukça ilginçtir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı sanayisi içinde en önemli üretim kolunu dokuma ürünleri oluşturur. Zafer Toprak (1985, ss. 1352-1356), 20. yüzyıl başında dokuma sanayinin, mevcut sanayi sektörleri içinde % 28’lik bir yer tuttuğunu, sanayi çalışanları içinde neredeyse iki kişiden birinin (% 48) bu sektörde istihdam edildiğini kaydederek dokuma sanayiyle ilgili var olan 78 tesisin 55’inin İstanbul ve İzmir dışında bulunduğunu belirtir. 20. yüzyıl başında tutulmuş kayıtlardan anlaşıldığına göre Osmanlı ihracatının % 40-42’lik bir oranını iplik ve dokuma ürünleri oluşturur (Pamuk, 1985, s. 659).

Tanzimat sonrasında gerçekleşen sanayileşme çabaları içinde dokuma sektörü önemli bir yer tutar. İzmir, Afyon, Adana, Tarsus gibi şehirlerde iplik fabrikaları açılır. 1843’te Ohannes ve Bogos Dadian kardeşlerin çabasıyla kurulan Hereke kumaş fabrikası, 1845 yılında devletin eline geçmiş (Seyitdanlıoğlu, 2011, s. 723), 1907 yılında kurulan Şark Halı Kumpanyası Manisa, Uşak, Muğla, Afyon, Isparta, Kırşehir, Konya, Sivas, Kayseri gibi şehirlerde halı dokutturmaya başlamıştır (Deniz, 2000, s. 48). II. Abdülhamid’in Hereke’de 1883 yılında açtığı Halihane’ye Gördes ve Demirci’den ustalar getirilmiş; İran, Anadolu ve Memluk halılarının süsleme özelliklerini devam ettiren ve Gördes ve Sine düğümüne yakın Hekim düğümüyle halılar dokunmuştur. Halıların sağ üst köşesine dokunduğu müessesenin adı ve tarihiyle usta ismi de işlenmiştir (Yetkin, 1991, s. 193).

Yerli sanayi içinde önemli bir ihracat ürünü olan halıcılığın geliştirilmesine yönelik olarak Osmanlı Devleti’nin birtakım tedbirler aldığı görülmektedir. Sözgelimi, Batı Anadolu’da önemli halı üretim merkezlerinden olan Gördes ve Uşak’ta halıların mevcut özelliklerinden dolayı rağbet görmediğinden bahisle, halı ve kilimlerin talep doğrultusunda üretimlerinin yapılması için matbu resimlere sadık kalınması istenmiş ve bunun için Uşak ve Gördes’ten hayriye tüccarlarından bazıları bilgilendirilmek amacıyla İstanbul’a çağırılmışlardır (Çakmak, 2009, s. 144). Devlet, yerel tüccarlara düşük faizli krediler verip ihracat vergisindeki oranı düşürmek, zaman zaman da önemli miktarlarda ürün sipariş etmek suretiyle piyasaya yönelik üretimi teşvik etmiştir (Çakmak, 2009, ss. 156-159). Bu teşvikler bağlamında 20. yüzyılın başlarında Uşak’ta Yılcıoğlu Osman Efendi, Hamzazade Ahmet Ağa, Tiridzade Mehmet Paşa

gibi yerel eşraftan tüccarların iplik fabrikası kurma teşebbüsleriyle karşılaşılır (Tutsak, 2007, ss. 80-83; Çakmak, 2008, s. 48).

1850'lerde Kayserili tüccarların Çukurova pamuğunu Karadeniz kıyılarına ulaştırdıkları, özellikle Amasya, Vezirköprü gibi kentlerde pamuğun evlerde eğirilip ip hâline getirildiği bilinir (Quataert, 1993, ss. 36-37). Bu tüccarlar içinde Ioannis Koiumtzoğlu'nun ipek halılara olan Avrupa talebini karşılamak ve seri üretime geçmek amacıyla 1880'lerde bir halı fabrikası kurmak arzusuyla Manchester'a gitmiş olması (Augustinos, 1992, s. 28) oldukça dikkat çekicidir.

Pretextat Lecomte (ty., s. 102) 20. yüzyıl başlarında Kayseri'de 15 yıldır çok güzel ipek halılar dokunduğunu kaydederken, şehri 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarında ziyaret eden Cuinet, Percy ve Schweinitz gibi seyyahlar burada dokunan yün ve ipek halıların zarafet ve ucuzluğundan ve son zamanlarda kalitelerinin düşmesinden bahsetmişlerdir (Eravşar, 2000, ss. 182, 251, 260). 20. yüzyıl başında Kayseri halılarının ulusal veya uluslararası sergilerde teşhir edilen önemli metallerden biri olduğu gözlenir. 23 Temmuz 1910'da açılan Bursa Sergisi'nde, ipek Kayseri seccadelerinin kare ve dikdörtgen biçimlerinin yanı sıra yuvarlak örneklerinin de sergilendiği belirtilerek ipek halıcılığın şehirde gelişme gösteren bir sanat kolu olduğuna dikkat çekilmiştir (Anonim, 1909, ss. 98-99).

20. yüzyıl başından itibaren yayımlanan salnamelerde Kayseri'deki dokuma sanayi ve ürünlerine ilişkin bilgiler yer alır. Bu salnamelerden ve arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre şehirdeki halı ticareti Ermeni ve Rum azınlığın elindedir. Onların 1915 ve 1924 yıllarında şehirden ayrılmasından sonra tezgâh sayısında azalma gözlenir. Yine de 1927 Türkiye Salnamesine göre Kayseri'de toplam 5070 tezgâhta yıllık 15.200 halı dokunup ihraç edilmektedir (Kocabaşoğlu ve Uluğtekin, 1998, s. 263).

Kayseri günümüzde de önemli bir halı üretim merkezidir. Yün ve ipek halılarla birlikte bir tür suni ipek olan floş malzemeye de halı dokunmaktadır. İpek halılar özellikle Bünyan, Akmesic, Koşcağız, Karadayı, Alayinli'yi içeren Zamantı havzasıyla Pınarbaşı, Tomarza, Develi ve Sarız'da geleneksel tezgâhlarda dokunmaktadır (Şahin, 2013, ss. 37-50).

Kayseri halıcılığıyla ilgili arşiv belgelerinin bir kısmı boyalar, boyacılar veya boyahanelerle ilişkili bilgileri içerir. 19. yüzyıl öncesinde şehirde en azından bir boyahane olduğu, şehir surlarının kuzeybatı tarafındaki Boyacı Kapusu'nun varlığından bellidir. Kapının ismi etrafındaki boyahanelerden kaynaklanmış olmalıdır. Kentin Selçuklu dönemi fiziksel yapısı üzerine yapılan çalışmalar

Boyacı Kapusu'nu o dönemden bir açıklık olarak kabul etmezler¹. Bu kapıyla ilgili olarak Mehmet Çayırdağ'ın (2001, s. 11), bir el yazmasındaki kayıttan hareketle 1574 yılında onarım geçirdiğine dair tespiti söz konusudur. Bu kayıt, kapının varlığını en azından 16. yüzyılın ilk yarısına tarihlememizi sağlar. 17. yüzyıl Şer'iyye Sicillerinde Boyacı Kapusu adına sık sık rastlanmaktadır². Önemli bir doğal boya ham maddesi olan cehrinin (Somuncu, 2004, ss. 99-125) Anadolu'da en çok üretildiği bölge olan Kayseri'de, 16. yüzyılda Karaman Beylerbeyi'nin hassı olan bir boyahane olduğu bilinmektedir. İltizam usulüyle kiralanan boyahanenin müsteciri, kira bedelini aylık taksitler hâlinde Konya'da oturan beylerbeyinin Kayseri'deki adamına kadı huzurunda ödemektedir. Boyahanenin 17. yüzyıl başlarında Celali İsyanlarından dolayı yaşanan boya sıkıntısı nedeniyle bir süre kapatıldığı, yeniden açıldığında da uzun süre eski hâline gelemediği belirtilir (İpşirli, 2002, s. 98). III. Selim döneminde şehirde var olan tek boyahanenin Silahtar Mustafa'nın Sarıgöz Mahallesi yakınındaki camisinin vakfı olduğu belirtilerek burada sıvı boya üretildiği ileri sürülür. 16 Nisan 1798 tarihli bir emirle bu boyahaneden başkasının iş yapmasının yasaklanmış olduğuna (Sezer, 2003, s. 467) dikkat çekilir. Hıfzı Nuri (1922, s. 25), dokuma sektörünün şehirdeki emekçileri olan kadınların aynı zamanda boyacılığı da bildiklerini ileri sürerek halıcıların çoğunluğunun işliklerinde ip ve ipliklerini kendileri boyadıklarından şehirde fazla olması beklenen boyahanelerin 3-4 atölyeyle sınırlı olduğunu kaydeder. Öte yandan Donald Quataert, Kayseri'de 1900 yılı civarında pamuk ipliği ve kumaş üzerine çalışan ve her birinde ortalama 20 işçi istihdam edilen 15 boyahane olduğunu ileri sürer (Quataert, 1993, s. 87).

Kayseri'deki boyahaneler ve boyacılığa ilişkin yukarıdaki bilgilere karşılık Hereke'de açılan Fabrika-ı Hümayun'un kalitesinde boyama yapılmadığı arşiv belgelerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid zamanında 1883 yılında Hereke'de açılan Halıhane, bir fabrika olmasının yanı sıra, Anadolu'nun

¹ Şehrin Selçuklu dönemi fiziksel yapısı ve Boyacı Kapusu'yla ilgili olarak bk. Osman Eravşar, *Orta Çağ'da Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, ss. 98-105. Mahmut Akok, "Kayseri Şehri Tarihî İç Kalesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XX/2 (1976), ss. 5-38. Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri, 2001.

² Boyacı Kapusu adının kayıtlarda geçtiği 17. yüzyıl Kayseri kadı sicilleriyle ilgili olarak bk. Mehmet Ali Kılıç, *41/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008, s. 329. Bayram Üstün, *41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2009, s. 165; Ayşe Şahin, *74/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilinin (H.1077-78/M.1667) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2010, s. 30.

diğer dokuma merkezlerinden gelenlere dokuma, boyama ve model çıkarma işlerinde kursların verildiği bir okul kimliğine de sahiptir (Yiğit, 2011, s. 140). Sözgelimi 1898 tarihli bir belgede boyacılık üzerine Kayseri’den seçilen Mehmed Efendi ile boyacı Simon oğlu Anastas’ın Fabrika-ı Hümayun’a gönderilmeleri ve eğitimlerine özen gösterilmesi istenmektedir (BOA, DH.MKT.2155/19). Adı geçen ustaların eğitimlerini tamamlayıp, şahadetname olarak Kayseri’ye döndükleri diğer belgelerden anlaşılmaktadır. 5 Eylül 1898 tarihli bir belgede, Kırşehir Mutasarrıflığının Hereke Fabrika-ı Hümayunu’ndan halis boyanın cins ve türlerini bilen bir usta isteği reddedilmiş; Kırşehir’den birkaç ustanın Kayseri’ye giderek boyama işini öğrenebilecekleri ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT.2104/118). 14 Haziran 1899 tarihli belgede isimleri belirtilmemişse de Hereke Fabrika-ı Hümayunu’nda boyacılık eğitimi almış ustaların boyadığı ipliklerle dokunmuş seccadelere birinin, Kayseri Ticaret ve Sanayi Odasınınca yeterli halı esnafı huzurunda muayene edildiği ve boyanın has ve sabit olduğunun anlaşıldığı belirtilir. Bu tür halı ve seccadelere bir tarafında has, diğer tarafında Kayseri ibarelerinin yazılı olduğu kurşun mühür raptedildiği, denetimlerinin Ticaret Odasınınca yapıldığı, mühürlü olmayanların çıkışına izin verilmediği kaydedilerek, mühürsüz ürünlerin gümrüklerden de çıkarılmaması ve mühürlü Kayseri seccadelerinin boyasının asla bozulmayacağına basın yoluyla ilan edilmesi istenir (BOA, DH.MKT.2211/2).

Kayseri halı esnafından bazılarının, kırmızı ve çivit güvez mor renkte boyanacak iplik ve ipeklerde boyanın sabit ve has olması için bazı kimyasalların ithaline ilişkin izin istediklerine ve uygulamalara yönelik bilgilere de arşiv belgelerinde rastlanmaktadır. Örneğin Kayseri halı tüccarlarından Kuyumcuyan Karabet’in çivit güvez mor renkte boyanacak iplik ve ipeklerin has ve sabit boyalı olması için kullanımının gerekli olduğunu belirttiği “nitrit doso” adlı kimyasalla ilgili Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretinden görüş istenmiştir. Cevabi yazıda söz konusu kimyasal maddenin patlayıcı olmasa bile patlayıcı yapımında kullanılabilir kömür, kükürt içermesinden dolayı gümrük çıkışının caiz olmayacağı bildirilmiştir. Ayrıca adı geçen kimyasalın Fabrika-ı Hümayunda kullanılması söz konusu ise renklerin has ve sabit olmasını ne şekilde temin ettiğinin ve kullanımında sakınca olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT.2309/70). Fabrika-ı Hümayun’dan alınan bilgiye göre adı geçen kimyasal maddenin (nitrit doso) Fabrika-ı Hümayun Boyahanesi’nde kullanılmadığı, ipek ve ipeklilerin has olarak boyanmasının Kayseri’den fabrikaya gönderilen ustalara öğretildiği şekilde yapılması ve fabrikaca başka usulün kullanılmadığı bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.2357/81). Bir başka belgede de söz konusu kimyasalın ithalinin yasak maddeler listesinde bulunduğu belirtilerek “Tophane-i Amire”ce tedarik edilerek, belirlenecek miktarlarda şişeler içinde ve üzerleri mühürlü olarak, yerel hükümetin beyan edeceği miktarlarda belirlenen esnafa verilebileceği, satışlarının da

vilayetlerdeki Tophane Barut memurlarınca yapılabileceği (BOA, İ.TPH.) ifade edilmiştir.

Kayseri’de, halıcılığın kalitesinin korunması ve hileli üretimi denetlemek için oluşturulan Halı Komisyonu’nun tam olarak hangi tarihte kurulduğuna dair bilgi yoksa da 1901-1902 tarihli belgelerde komisyon reisi olarak İmamzade Ömer Efendi’nin adı geçer (BOA, DH.MKT.476/64). Kayseri halılarına olan rağbet ve revacın korunması, halıcı esnafının her türlü işlemleriyle ilişkili olarak hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine takdim edilen 21 Mart 1904 tarihli 39 maddelik talimatnamenin sekiz maddesi boyahanelerle ilgilidir (BOA, DH.MKT.829/24).

Talimatname’nin 27’den 34’e kadar olan sekiz maddesine göre, sadece halıcı esnafının kullanabileceği ve çalışanları komisyonca belirlenecek ve denetlenecek boyahaneler kurulacaktır. Daha önce boyacılık yapanlar komisyonca imtihana tabi tutulacaktır. Hiçbir tezgâh sahibi komisyonun boyahaneleri dışındaki boyacıya ipek ve yün boyattıramayacaktır. Boyahane malzemelerinin masrafları boyacı tarafından karşılanacaktır. Esnafın malı komisyonca belirlenecek fiyattan boyanıp vaktinde teslim edilecektir. Koyu renklere (kırmızı, çividi, ördekbaşı) boyanacak ipekte okka başına 8 kuruş, vasat renklere (fistiki, bal rengi) boyanacak ipekte okka başına 4 kuruş alınacaktır. Açık renk olarak tanımlanan şekerî, havai, sedefî ve sırma renklere boyanacak ipeklerde de okka başına 60 para alınacaktır. Boyalar anilin boyası olacaktır. Boyama bitkisel boyalarla yapılacaksa okka başına 15 kuruş kadar ücret alınabilecektir. Yün ip için her renk anilin boyada 20 para, bitkisel boyada 6 kuruş alınacaktır. Halıcı esnafı boyama ücretinden başka, komisyon veznesine her okka ipek için 20, yün için 10 para ödeyecektir. Boyahaneye giren ve çıkan ipek ve yün ip miktarı bir deftere kaydedilecektir. Kaydettirmeyenlere cezai işlem uygulanacaktır. Boyahaneye teslim edilen ürünler beş gün içinde boyanıp mal sahibine teslim edilmezse veya adı boyayla boyanırsa zarar boyacıdan tahsil edilecektir. Boyacı belirlenen fiyattan fazla ücret talep edemeyecektir.

Kayseri halıcılığıyla ilgili Osmanlı arşivlerindeki belgelerin büyük bölümünde, kalite ve rekabetin korunması için has veya sabit boya kullanımının yanı sıra, “ogül” diye tanımlanan delinmiş kozadan çekilen ipek ile kırık yün veya adi ip kullanımının yasaklanmış olduğu gözlenir. Bu tür ürünlerin ve ham boyanın kullanıldığı halı ve seccadelerin de hileli ürün kabul edilip, yakılarak veya kesilerek yok edilmesi istenir. Bu durum Kayseri halı esnafından bazı kişilerin şikâyetlerine konu olmuştur. Sözgelimi Civan Apramyan isimli bir Ermeni halı esnafı 23 Kasım 1901 tarihli dilekçesinde (BOA, DH.MKT.2560/4) Kayseri’de 2000’den fazla tezgâhta halı dokunduğunu ve 5-6 yıldır bir ilerleme sağlandıysa da hâlâ fennî usullerle üretimde bulunamadıklarını belirtir. Gerek İran’da ve gerekse halı dokunan diğer vilayetlerde karışık dokunan halılarda (yün+pamuk veya ipek+ pamuk) sadece boyanın halis olmasına dikkat edildiği ifade edilerek

Kayseri’de karışık halı (yün+ipek) dokumanın hile olarak kabul edildiği şikâyet edilir. Güzel halıyı herkesin dokuyamayacağı ve herkeste eşit miktarda para olmadığı belirtilerek ipek veyahut yün ve pamuktan üretilen halılara Kayseri Ticaret Odasınınca kurşun mühür basılmasının yeterli olacağı; diğer halıların hileli kabul edilerek yok edilmesi kararının kaldırılması istenir.

Hileli oldukları var sayılan bazı halı ve seccadelerin yok edilmelerinin yanı sıra bazı ithal ürünlerin kullanımının da yasaklanmış olduğu dikkati çeker. Belgelerden anlaşıldığına göre 20. yüzyılın başlarında Kayseri halılarında Japon, İtalyan ve Fransız ipeği kullanılmaktadır. Ancak devlet bu ithal ürünlerin kullanımını yasaklamakta ve sadece Bursa ipeğinin kullanımını istemektedir. Kayserili halı esnafından Parsih Balyan ve tümünün Ermeni olduğu anlaşılan ortaklarının verdiği dilekçede; ellerindeki Japon, İtalyan ve Fransız ipeklerinin 1,5 ay içinde sarf edilerek Bursa ipeği kullanılmasına itiraz edilmektedir. Dilekçede, bahsi geçen ipekleri bir yıldan önce sarf edip tüketemeyeceklerini; 1,5 ay sonra tezgâhlarını tatil ederlerse çalışanlarının işsiz kalacağını, adı geçen ipekleri bahsi geçen tahrirattan önce aldıklarını ve dolayısıyla yasalar gereği tahriratın bundan sonrası için geçerli olmasını istemektedirler. Ayrıca Bursa’dan her zaman yeterli ipeği temin edemediklerini ve bu yüzden tezgâhlarını tatil edip işçilerini işten çıkardıklarını belirterek Bursa ipeğinden üretimin pahalı olması nedeniyle İran halılarıyla rekabet edemediklerini bildirirler. Dolayısıyla yasağın memleket serveti için zarar olduğunu ifade ederek yasağın tümünden kaldırılmasını veya ellerindeki ipeği sarf edene kadar izin verilmesini isterler (BOA, DH.MKT.829/24).

19. yüzyıl başlarında ham ipeğin kıt olduğu dönemlerde İstanbul’daki dokumacılar ham ipeği kendileri üretmek istemiş, hükûmet ham ipeğin ihracını hatta İstanbul ve Bursa dışına satışını da yasaklamıştır (Quataert, 2004, ss. 1020-1021). 1850’lerde Fransa’da ipek böceklerinde ortaya çıkan salgın hastalık nedeniyle artan dış talep dolayısıyla Osmanlı ihracatçılarının zenginleştiği belirtilerek bu yıllarda Bursa ipeğinin fiyatının arttığına dikkat çekilir (Keyder, 1999, s. 274). Cafer Çiftçi, 19. yüzyıl ortalarında Bursa’da büyük bölümü Avrupalılar ve yerli Ermenilerin elinde bulunan otuzdan fazla ipek fabrikası olduğunu belirterek 1906 yılında çevresiyle birlikte bütün Bursa’da 69 ipek fabrikası bulunduğunu kaydeder. 1890’lardan sonra Fransa’nın Osmanlıdan aldığı koza miktarındaki artışa paralel olarak ipek ihracatı azalmıştır. Ham koza sıkıntısından dolayı Bursa ve çevresindeki ipek fabrikalarının atıl kalmaları nedeniyle pek çok işçi ve üreticinin işine son verilebileceği gerekçesiyle Bursalı fabrikatörler, Hüdavendigâr vilayetinden koza ihracatının yasaklanmasını istemişlerdir (Çiftçi, 2013, s. 6). Kayserili halı tüccarlarının Bursa ipeği yerine Japon ve İtalyan ipeği kullanmalarının gerekçesi uluslararası ticari gelişmelerden kaynaklanan fiyat artışlarıyla ilişkili gibi görünmektedir.

Bahsedilen Talimatname içinde malzemeye yönelik de hükümler bulunmaktadır. Talimatname'nin beş maddesi (21-26) bu konuya yoğunlaşmaktadır. Buna göre; kırık yünden, delinmiş kozadan çekilen ve oğul diye adlandırılan çürük ipekten, Avrupa ögülünden ve çözüğü adı ip ve ipekten her türlü halı ve seccade dokunması yasaklanmıştır. İpek halıların atkılarını ipekten olacak, eğer halıcı esnafı ipek atkı istemezse mutlaka Sıvacıoğlu ipliğinden temiz atkı kullanacaktır. İpek halının çözgüsü mutlaka ipek olacak, başka ip kullanılmayacaktır. Atkı ve çözgüde Bursa veya Avrupa ögülü kullanmak yasaktır. İpek halının ipek olacak çözgüleri Avrupa'dan bükülmüş olarak gelen beyaz ve siyah ipekten olacaktır. Bunların birer örneği komisyonda bulunacak ve tezgâh sahipleri, komisyondaki örnekle mutabık olunan çözgüleri kullanabilecektir. İpek halıların 10 santimetrekaresinde 50 sıra olacak, 100 santimetrekarelik bir halı 500 sıradan az olmayacaktır. 100 santimetrekareden büyük halılarda aynı oran izlenecektir. İpek halının atkısında iplik kullanmak isteyenler Sıvacıoğlu ipliğinin 6 numaralı türünden başka ipek ve atkı kullanmayacaktır. Yün halıların çözgü ve atkısı temiz yünden ya da Sıvacıoğlu ipliğinden yapılacak ve yün ve boyası halis ve has olacaktır (BOA, DH.MKT.829/24).

Mesela Uşak'ta halı dokuma merkezlerinin çoğunda olduğu gibi Kayseri'de de dokuma işi kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir (Nuri, 1922, s. 23; Quataert, 2004, s. 1031). Bu konuda Osmanlı arşivlerinde fazla belge yoktur. Belgeler arasında 1901 tarihli ve Balıkcıoğlu Agop önderliğinde aralarında Keçeci Şeyh kızı Şerife, Muhtar Mükremin Efendi'nin kızı Hanife, Gülkatı Varıkyan, Yapıcı Mehmet Ustanın kızı Fadime, Gülzar Estikyan, Mariam Şehirliyan gibi Ermeni ve Müslüman kadınların adının geçtiği ve Adliye Nezaretine gönderilen dilekçe, ilginç konulara değinmektedir. Dilekçede, Kayseri'de halıcılık sektöründe dokumacı olarak çalışan 2000'den fazla kişi olduğu, 50 kadar halı imal ettiren esnaf bulunduğu belirtilerek Belediye Dairesinde oluşturulan Halı Komisyonu Heyetinin emsali görülmemiş kararlarıyla şahsi menfaatlerini engelleyip, kişisel hürriyetlerine saldırdıkları ifade edilmiştir. Her biri 100-200 halı tezgâhına sahip komisyon üyelerinin ipek ve sabit boya denetlemeleri dışında, halılarını her 100 ilmeğe 1,5 para gibi düşük ücretle dokutturdıkları; kendileri için bir halı tezgâhı kurup (Bunun için komisyondan onay almak şartı vardır.) halı dokuyamadıkları, dışarıda her 100 ilmeğe 3 para verilirken âdeta köle derecesinde 1,5 paradan çalıştırıldıkları ve model verme vs. gibi sebeplerle genç kız ve dul kadın bulunan hanelerine girip çıktıkları belirtilerek komisyonun kanunlara aykırı uygulamalarının durdurularak mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT.452/37).

Çeşitli vesilelerle zikrettiğimiz Talimatname'de, daha önce kurulmuş tezgâhlarda halis olduğu belirlenen halı ve seccadeler hangi fiyattan

dokunuyorsa o fiyattan devam edeceği, Talimatname'nin düzenlenmesi ve komisyonun teşkilinden sonra kurulacak tezgâhlarda dokunacak halıların her 100 ilmeğine 1,5-2 para işçilik ödeneceği kaydedilmiştir. Hiçbir işçi dokuma tamamlanmadan bir başkasının işini alamayacak, iş bitiminde ayrılmak isterse iş sahibinden bir belge alıp belgeyi komisyona kaydettirecektir. Elinde işini tamamlayıp ayrıldığını gösteren belge olmayan bir dokuyucuya hiç kimse iş vermeyecek, hiçbir esnaf yüksek ücretle bir başka esnafın işçisini transfer edemeyecektir. Nitelikli işçi ve ustalar belirlenen ücretin (100 ilmeğe 1,5-2 para) üzerinde ücret talep edebilecektir. Esnaf dokuyucuya verdiği malzemeleri bir deftere kaydedip bir örneğini işçiye verecek, anlaşmazlık veya malzeme telefatu durumunda komisyon bu defteri inceleyip karar verecektir. Malzeme kaydının yapıldığı defter işçiye verilmemişse komisyonca iddiaya bakılmayacaktır. Halı esnafı ip, model gibi malzemeleri dokuyucuya vaktinde ulaştırmayıp, onları işsiz bırakırsa yevmiyelerini ödemek zorunda kalacaktır (BOA, DH.MKT.829/24).

Talimatname'de, bir tezgâh sahibinin diğerinin izni olmadan onun model ve imalatına bakamayacağı, işlenen modeli izinsiz kopyalayamayacağı da belirtilir. Bu kayıt dışında desen ve modellerle ilgili fazla bilgi yoktur. Kayseri'de dokunan halıların başka bölgelerde dokunacak halılara model olacak kadar zarif olduklarına dair kayıt vardır. Sözelimi Kırşehir Mutasarrıflığı 1898 yılında Hereke Fabrika-ı Hümayunu'ndan numune halı ve seccade resimlerini içeren bir albüm istemiş; fabrika, böyle bir albümün 3-4 bin kuruşa mal olacağını ve Avrupa'dan getirileceğini belirterek, buna gerek olmadığını bildirip, Kayseri halılarını model olarak değerlendirmelerini istemiştir (BOA, DH.MKT.2104/118).

19. yüzyıl başlarında Anadolu ihraç ürünleri içinde halılar önemli yer tutar. 25 Şubat 1907 yılında İzmir merkezli olarak İngilizler tarafından kurulan Şark Halı Kumpanyası (Tutsak, 2007, s. 76), başta Uşak, Gördes, Kula olmak üzere Afyon, Isparta, Kırşehir, Konya, Kayseri, Sivas ve Maraş gibi merkezlerde daha çok Avrupa ve Amerikalı müşterilerin beğenilerine hitap edecek halılar dokutturmaktadır (Deniz, 2000, s. 48; Öztürk ve Anmaç, 1997, s. 28). Dokutturulacak halıların modellerini hazırlamak üzere İzmir'de bir desen bürosu açıldığı, burada İngiliz ve Fransız ressamların çalıştığı, Avrupa Barok desenlerin yanı sıra İran, Kafkas, Afgan, Hint ve Çin desenleri üzerine çalışıldığı ileri sürülür (Ürer, 2002, ss. 35-36) Tüketicilerin zevklerini temel alarak başta İran olmak üzere çeşitli doğu ülkelerinden getirilen halı ustalarına hazırlatılan guvaş boyalı halı resimleri, Anadolu'daki çeşitli dokuma merkezlerindeki desenhanelerde kareli kâğıtlara aktarılarak dokuyucuya verilmiş, renkleri belirlenerek dokutturulmuştur. Sipariş desenlerle dokutturulan bu tür halıların büyük ebatlı olduklarına dikkat çekilir (Ürer, 2002, s. 61). Dokunması istenilen halının resmi Avrupa'dan getirilmekte, gelen resim usta

dokuyucuya verilmekte ve modeli dokutulmaktadır. 20. yüzyıl başında kareli kâğıtlara modeller çıkarılmış, modeller diğer dokuyucular tarafından tersinden kullanılıp, yeni halılar dokunmuştur (Aytaç, 2001, s. 503).

Bu dönemde fotoğraf ve kartpostal gibi görsel malzemelerin de kimi halı tasarımlarına model oluşturduğu ileri sürülür. Özellikle 19. yüzyıl sonlarında Watteau gibi bazı Fransız ressamlarının tablolarının modellenip kartpostalları hazırlanarak Anadolu’da ve İran’da dokutturulduğunu belirten Donald Quataert, 20. yüzyıl başında hazırlanmış bir kitapta gördüğü ve Kayseri’de dokunmuş olduğunun kaydedildiği ipek halıda Sein Nehri ve Eiffel Kulesi’yle Paris şehrinin kuşbakışı olarak tasvir edilmiş olduğuna dikkat çekmektedir (Quataert, 1993, s. 143).

Kayseri Belediyesi içinde oluşturulan Halı Komisyonu’nun aldığı bir kararla iki tarafı mühürlü halı ve seccade üretimine muhalif hareket edenlerin cezalandırılması, karara uygun davrananların ödüllendirilmesi bağlamında Ankara vilayetince yapılan teklifin Dahiliye Nezareti tarafından uygun bulunduğu bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.2122/43). Halı ve seccadelerin iki yüzüne “Kayseri” ve “has” ibarelerini içeren kurşun mühür raptedilmesinin bir tür alametifarika (tescilli marka) olarak kalitenin korunması yönünde katkı yapacağı da kabul edilmiştir (BOA, DH.MKT.2552/67).

Denetimler esnasında çürük ipek ve sahte boyayla halı üretenlerin cezalandırılmasının yanı sıra, kalitenin korunması yönünde çabaları olanların da ödüllendirildikleri veya en azından ödüllendirilmelerinin teklif edildiği gözlenmektedir. Sözelimi, 1902 yılında Halı Komisyonu başkanı olduğunu bildiğimiz İmamzade Ömer Efendi’nin dördüncü rütbeden Mecidiye Nişanı ve Sanayi Madalyası’yla, komisyon üyelerinin de Sanayi Madalyası’yla ödüllendirilmeleri teklifinin Sadaret’e arz edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT.476/64).

Arşiv belgelerinden öğrenildiğine göre, Mecidiye Nişanı ve Sanayi Madalyası’yla taltifi teklif edilen komisyon başkanı İmamzade Ömer Efendi bir yıl sonra görevinden alınmıştır. Belgelerdeki tarih itibarıyla Ocak-Nisan 1904 tarihleri arasında Diyarbakır Valisi olan, fakat daha önce Kayseri Mutasarrıflığı görevinde de bulunan Es-Seyyid Mehmet Nazif tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Kayserili bir grup halı tüccarının çürük ipek ve ham boyayla dokunmuş halıları Diyarbakır’a satmaya getirdikleri bildirilerek bu tür halıların dokunmasını engellemek için komisyon oluşturup önemli çalışmalar yapan İmamzade Ömer Efendi’nin komisyon reisliğine yeniden atanması istenir (BOA, DH.MKT.829/24). Dahiliye Nezareti, Ankara Valiliği ve Kayseri Mutasarrıflığı arasında gerçekleşen yazışmalardan anlaşıldığına göre, Kayseri’de teşekkül eden Halı Komisyonu, çürük ipek ve ham boyalarla dokunan halı ve seccadelerin kesilerek veya yakılarak yok edilmesi ve has ipek

ve sabit boyayla üretilen halılara bir tür alametifarika sayılacak kurşun mühür raptedilerek kalitenin korunmasına yönelik güzel tedbirler almıştır. Ancak komisyon reisi İmamzade Ömer Efendi'nin, 1901-1902 yılları arasında mimar Vitaliano Poselli'nin planına göre inşa edilen Selânik Hamidiye Cami-i Şerifi (Şenyurt, 2016, s. 190) için dokutulan ve toplam 1600 kuruş değerindeki iki halının bedellerini komisyon gelirlerinden ödemesi ve yetkilerini şahsi çıkarları için kullandığından hareketle görevden alınarak yerine belediye reisi muavini Şeyh İbrahim Efendi'nin başkanlığında yeni bir komisyon kurulduğu bildirilmektedir. Aralarında İmamzade Ömer Efendi'nin de bulunduğu ve her birinin 70-80 tezgâhı olduğu belirtilen hilekâr tüccarların, komisyonun Kayseri'deki sıkı denetiminden kurtulmak, çürük ipek ve kalp boyayla halı ve seccade imal edebilmek için tezgâhlarını Sivas ve Konya vilayetlerine bağlı Gemerek, Tenos (bugünkü Altınyayla) ile Ürgüp kasaba ve köylerine naklettikleri kaydedilerek, Diyarbakır'a satılmaya getirilmiş halıların da bu tezgâhlarda dokunduğu belirtilmiştir (BOA, DH.MKT.829/24).

Kayseri'deki denetimden kurtulmak için tezgâhlarını Ürgüp, Nevşehir, Gemerek, Tenos ve köylerine nakleden tüccarların çürük ipek ve ham boyayla halı ve seccade üretimine devam ettikleri bildirilerek Konya ve Sivas valiliklerinden tedbir almaları ve mühürlü olmayan halıların ihracatının durdurulması istenir. Bu isteğe binaen Dahiliye Nezaretinden Konya ve Sivas Valilikleriyle Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen yazılarda Konya ve Sivas vilayetlerinin bazı kasaba ve köylerinde Kayserili halı tüccarlarınca sahte halılar dokutulduğu, halis halılara sahtelerden ayırmak için mühür vurulması, tembihata aykırı hareket edenlerden ilk seferde 5000, tekrarı hâlinde iki katı nakdî ceza alınması istenerek toplanacak cezaların yarısının ihbarcıya verilmesi, diğer yarısının da hizmetler karşılığında kullanılması bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.829/247). Bahsedilen tedbir ve yapılacak denetimlerde çalıştırılmak üzere görevlendirilecek memurların maaşlarıyla ilgili olarak Sivas Valiliği'nin önerisi reddedilmiştir. Reddedilen öneriye göre, yılda 1-2 halı dokuyan fakir-fukara ahali hariç, mevcut bulunan veya yeni açılacak olan her halı tezgâhı için yıllık 1 Mecîdî vergi alınması planlanmıştır. Ancak bu öneri memur maaşlarının devlet tarafından ödenmesinden dolayı hükûmetçe reddedilmiştir (BOA, DH.MKT.829/24).

Halı üretiminin denetimi esnasında çürük ipek ve ham boya ile dokunmuş halı ve seccadelerin kesilerek veya yakılarak yok edilmesine yönelik şikâyetlerin artması üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odasından³ görüş sormuştur. Oda reisinin imzasıyla gönderilen yazıda,

³ Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası için bk. Ufuk Gülsoy-Bayram Nazır (Haz.), *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu. Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul, 2009.; Anonim, *Locadan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına*, İstanbul, 2007.

halıcılığın kalitesinin bu yöntemlerle korunamayacağı belirtilerek gelişimin serbest ticaret ilkeleri çerçevesinde gerçekleşmesinin doğru olacağı ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT.ŞD.ML.NF 1228/47). Nihayet Sadaret'ten Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Oda'nın görüşü doğrultusunda, kalitesi düşük olan halıların hileli ürün olamayacağı, her ürünün kalite ve özelliklerine göre bir fiyat ve müşterisinin olacağı, serbest ticaret ilkelerinin bunu gerektirdiği belirtilmiştir. Hileli olduğu belirtilen düşük kaliteli halıların kesilip yakılarak yok edilmesi durumunda Avrupa'dan ithal edilecek adi halıların piyasaya hâkim olabileceği, hükûmetin destek veya sınırlamalarının fayda yerine zarar vereceği kaydedilerek gerçek ipek ve sabit boyayla dokunmuş halı ve seccadelere tescilli marka verilmesinin (alâmetifârîka) uygun olacağı şeklinde oldukça liberal bir görüş bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.44.1).

Sonuç olarak; Kayseri'de 16. yüzyılda bir boyahane olduğunu bilmemize rağmen, şehirdeki halı üretimine dair o yıllardan hiç malumat olmaması ilginçtir. 17-19. yüzyıl Kayseri Şeriyeye Sicillerinde kayıtlı kimi terekelerde bir mal olarak halı “büyük, küçük veya köhne” gibi niteliklerle kaydedilmiş, desen veya üretim merkezleriyle ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Tasnif edilen ve 1895-1910 yılları arasında düzenlenmiş 40-50 belgeden anlaşıldığına göre, Kayseri'de halıcılık 19. yüzyılın son çeyreğinde ivme kazanmış önemli bir sanayi sektörü olmuştur. Kaliteyi koruma amacıyla teşekkül eden Halı Komisyonu bu niyetle birtakım düzenlemeler içeren Talimatname hazırlamışsa da, belgelerden anlaşıldığına göre komisyon üyeleri mevkiilerini şahsi menfaatleri için kullanıp yolsuzluğa bulaşmışlardır. Resmî makamlara sunulan dilekçelerde İran halılarıyla rekabet vurgulanmış, gereksiz yasak ve düzenlemelerden şikâyet edilmiştir. 20. yüzyıl başında, kalitesiz olduğu ileri sürülen halıların kesilip yakılarak yok edilmesine yönelik olarak Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın muhalif görüşü, liberal ekonomi kurallarının benimsenmişliğine dair dikkat çekici bir örnektir. Önümüzdeki yıllarda arşiv belgelerinin tasnifinin artmasına paralel olarak, Kayseri halıcılığının şimdilik karanlık gibi görünen 19. yüzyıl öncesi dönemlerinin de aydınlanacağı ümit edilebilir.

Kaynakça

I. Arşiv Vesikaları

- BOA. DH.MKT 2155/19.
- BOA.DH.MKT 2104/118.
- BOA.DH.MKT 2211/2.
- BOA.DH.MKT 2309/70.
- BOA.DH.MKT 2357/81.
- BOA.İ.TPH.
- BOA.DH. MKT 476/64.
- BOA.DH. MKT 829/24.

BOA.DH. MKT 2560/4.
 BOA.DH. MKT 829/24
 BOA.DH. MKT 452/37
 BOA.DH. MKT 829/24
 BOA.DH.MKT 2104/118.
 BOA.DH.MTK 2122/43
 BOA.DH.MKT 2552/67.
 BOA.DH MKT 476/64
 BOA.ŞD.ML.NF 1228/47
 BOA.DH.MKT 44.1

II.Araştırmalar

- Anonim (1909). *Bursa Sergisi 10 Temmuz 1325*, Numro 9 (Eylül 1325).
- Anonim, (2007). *Locadan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına*, İstanbul.
- Akok, M. (1976). Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20 (2), 5-38.
- Augustinos, G. (1992). *The Greeks of Asia Minor. Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London.
- Aytaç, İ.Ç. (2001). Değişim Süreci İçinde Uşak Halıları. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozumu, C.1*, içinde (ss. 497-504) İstanbul.
- Çakmak, B. (2008). XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 41-58.
- Çakmak, B. (2009). İktisadi Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10, 139-163.
- Çayırdağ, M. (2001). *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Çiftçi, C. (2013). 1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 1-18.
- Deniz, B. (2000). *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Eraşar, O. (1998). *Orta Çağ'da Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Eraşar, O. (2000). *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri.
- Gülsoy, U. ve Nazır, B. (2009). *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu. Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (E.Z.Karal, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İpşirli, M. (2002). Kayseri. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C.25, ss. 96-101). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keyder, Ç. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda 18 ve 19. Yüzyıllarda İmalat Sanayi. *Osmanlı, C.3*, 269-278.
- Kılıç, M.A. (2008). *41/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

- Kocabaşoğlu, U. ve Uluğtekin, M. (1998). *Salnamelerde Kayseri*, Kayseri.
- Lecomte, P. (ty.) *Türkiye 'de Sanatlar ve Zanaatlar. On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu*, Ayda Düz (Haz.), İstanbul.
- Nuri, H. (1922). *Kayseri Sancağı*, Ankara.
- Öztürk, İ. ve Anmaç, E. (1997). Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları. *Türkiye 'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyum Bildirileri*, içinde (ss. 26-32) Ankara.
- Quataert, D. (2004). 19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2* (H.İnalcık, D.Quataert, Ed.) içinde (ss. 885-1052) İstanbul: Eren Kitabevi.
- Quataert, D. (1993). *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge.
- Pamuk, Ş. (1985). 19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C.3, 653-665).
- Seyitdanlıoğlu, M. (2011). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi. *Tanzimat. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (H.İnalcık, M.Seyitdanlıoğlu, Ed.), içinde (ss. 711-728), İstanbul.
- Sezer, H. (2003). Şer'iyye Sicillerine Göre III. Selim Dönemi Kayseri Şehri. *IV. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, içinde (ss. 463-472) Kayseri.
- Somuncu, M. (2004). Cehri Üretimi ve İç Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22, 99-125.
- Şahin, A. (2010). *74/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilinin (H.1077-78/M.1667) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Şahin, Z.K. (2013). Halı. *Kayseri Ansiklopedisi*, (C.3, 37-50).
- Şenyurt, O. (2016). Selânik Hamidiye Camii: II. Abdülhamid Döneminde Mimaride Geleneksel Yaklaşımlar ve Oryantalizm. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, KOSBED*, 31, 185-208.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1348-1359.
- Tutsak, S. (2007). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci. *Belleten*, 260, 65-97.
- Ürer, H. (2002) *Yabancı Şirketlerin Batı Anadolu Bölgesindeki Halıcılık Faaliyetleri ve Bunun Geleneksel Türk Halı Sanatına Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Üstün, B. (2009). *41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Yetkin, Ş. (1991). *Türk Halı Sanatı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yiğit, A.A. (2011). 19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-i Hümayunu Modeli. *Ariş*, 5, 136-143.

SAVAŞ VE MİZAH: LA BAÏONNETTE DERGİSİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU İMGESİ*

*Ahmet ÖZKAN***

Öz: XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa’da yaşanan ve kültür tarihçileri tarafından bir “Altın Çağ” olarak anılan *La Belle Epoque*, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan I. Dünya Savaşı’nın yıkımında doğrudan etkili olmuştur. Özellikle savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler, savaşın yıkım gücünü artırmıştır. Savaşın uzaması ile cephelerdeki askerlerin savaşın hemen biteceğine dair ümitleri yavaş yavaş yok olmuş, büyük kayıplar karşısında mücadelenin sürmesi adına mühimmattan farklı unsurlar devreye girmiştir. Bunların en başında birer propaganda aracı olan siyasi içerikli mizah dergileri gelir. Savaşın giderek şiddetlendiği 1915 yılında yayın hayatına başlayan *La Baïonnette* dergisi de bunlardan biridir. Özellikle Fransa’nın düşmanı olan Alman İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu’nun hedef alındığı bu dergi, I. Dünya Savaşı süresince cephede yaşayan askerlerin morallerini yüksek tutmayı ve zafere olan inançlarını kaybetmemelerini sağlamayı amaçlamıştır. Bu çalışmada *La Baïonnette* isimli mizah dergisinin *Têtes de Turcs* başlıklı 2. sayısında I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nun nasıl algılandığı ve Avrupa’nın “Hasta Adam”ının mizahın malzemesi hâline geliştiği incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *La Baïonnette*, mizah, propaganda, Osmanlı İmparatorluğu, karikatür, I. Dünya Savaşı.

War and Humor: The Image of the Ottoman Empire in the Magazine *La Baïonnette*

Abstract: *La Belle Epoque* that took place at the last quarter of XIXth century and cultural historians defined it as a “Golden Age”, has a direct impact on the destruction caused by World War I that broke out at the first quarter of XXth century. In particular, developments in war technology enhanced the devastating power of war. With the prolongation of war, as the hopes of soldiers at the front for a “near end” began to disappear, in view of severe losses and for the sake of the continuation of struggle, different types of ‘ammunition’ were employed. One of these were humorous magazines with political contents which became a veritable propaganda tool. *La Baïonnette* is one of those magazines which began to be published in 1915, the year the war became more violent. This magazine criticized in particular the Prussian Empire and Ottoman Empires, enemies of France aiming thus to boost the morale of soldiers at the different fronts and to refresh their faith on winning the war. This study will examine the perception of the Ottoman Empire, as the “Sick Man” of Europe and how it became the main tool of humor in the second issue of *La Baïonnette*, titled as *Têtes de Turcs*.

Key words: *La Baïonnette*, humour, propaganda, Ottoman Empire, caricature, World War I.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 13.09.2017 - 10.10.2017

** Arş.Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ahmetozkan@hotmail.fr ORCID: 0000-0002-5270-2333

Giriş

1871 Fransa-Prusya Savaşı'nın bitişinin ardından Avrupa yaklaşık elli yıl sürecek bir huzur dönemine girmiştir. Bu dönem kültür tarihçileri tarafından *La Belle Epoque*¹ yani *Güzel Dönem* olarak adlandırılır. *La Belle Epoque*, 28 Temmuz 1914 günü I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile sona erer. (Goetschel ve Loyer, 2011, s. 8). Yaşanan küçük çatışmalar bir kenara bırakılırsa, özellikle Batı Avrupa'da 1870'li yıllardan I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar büyük çaplı bir savaş olmamıştır. Bu huzur döneminde yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler silah sanayisini doğrudan etkilemiş, bu da I. Dünya Savaşı'nın yıkım gücünü artırmış, etkili olduğu coğrafyaların sınırlarını tahmin edilenin üzerinde genişletmiştir. Diğer taraftan, 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'nın büyük bir kıyıma dönüşmesindeki tek neden teknoloji alanında yaşanan müthiş ilerleme değildir. *La Belle Epoque* döneminde, küçük çaplı bölgesel çatışmalar dışında, büyük bir savaş olmamıştır. Dolayısıyla askerî komuta kademelerinin elli yıl öncesine ait savaş taktikleri ile yetişmiş kişilerden oluşması da kaçınılmaz olarak savaşın yarattığı kıyımın boyutlarını genişletmiştir (Tardi, 2011, s. 5).

Savaşın beklenenden uzun sürmesi, cephede zor koşullarda mücadele veren askerler için hayata tutunmanın daha da zorlaşması anlamına gelmektedir. Askerlerin içinde buldukları fiziki koşullar ve sonu gelmez çarpışmalar onların geleceğe ve zafere olan inançlarını yitirmelerine neden olmuştur; artık tek amaçları hayatta kalabilmektir. Ölüm olgusu ile beslenen bir makine olan savaşa her geçen gün yeni kurbanlar gerekmektedir. Cephede savaşacak yeni kurbanlar bulmanın en etkili yöntemlerinden biri de devletlerin, halkların milliyetçi ve dinî duygularını hedef alan propaganda faaliyetleridir. Cephelerde yaşanan yüksek sayıda can kaybı ve askerî başarısızlıkların “geride kalanlara” hissettirilmemesi için ufukta “mutlak zaferin yakın olduğu” fikri propaganda faaliyetlerinin temelinde bulunmaktadır. Bu noktada “Propaganda nedir?” sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Propaganda, Latince *yaymak* anlamına gelen *propagare* fiilinden türetilmiş bir isimdir (Rey, 1998, s. 2972). Bir düşüncenin, öğretinin veya siyasal kuramın çeşitli yöntemlerle -görsel ve işitsel- bir insan topluluğuna benimsetilme sürecini kapsayan bilgi yayma faaliyetleri bütünüdür. Tarih boyunca sıkça kullanılan propaganda, hiç şüphesiz I. Dünya Savaşı'nda da halkların yaşananlara ilişkin gerçek bilgilere erişmesini engellemek ve edinilen bilgileri manipüle etmek için kullanılmıştır. 1914-1918

¹ *La Belle Epoque*, Batı Avrupa tarihinde 1871-1914 yılları arası dönemi kapsayan, Fransa'nın Üçüncü Cumhuriyet Dönemi boyunca devam eden; iyimserlik, bölgesel barış, ekonomik büyüme ve zenginlik, sömürgeci devletlerin teknolojik, bilimsel ve kültürel gelişme kaydettiği bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bu dönem İngilizler için Victoria Dönemi'nin sonu ve VII. Edward Dönemi'nin başı, Almanlar için II. Wilhelm Dönemi olarak nitelendirilebilir.

yılları arasında “düşmanın canılığı”nin gazete, resimli dergiler, afişler ve kartpostallar gibi çeşitli görsel materyallerde yoğun bir şekilde kullanımı savaşın eksenini değiştirmiştir:

Savaş döneminde yapılan propagandayla devletler, halkın olağanüstü koşullara adapte olmasını sağlamayı amaçlar ve savaş giderlerinin karşılanması için önceliklerini ve kendi ahlaki standartlarını bu doğrultuda uyarırlar. Propagandacılar bunu başarmak için de, hâlihazırda kitle kültüründe yer alan görsel kodları kullanırlar (Clark, 1997, s. 103).

Savaş, taraflar arasında yalnızca cephede değil psikolojik olarak da sürmektedir. Görsel propagandanın zirveye ulaştığı bu süreçte en etkili propaganda araçlarından biri de dergiler olmuştur. Halkın yaşananlara dair bilgisini şekillendiren propaganda araçları, psikolojik ve fiziksel bir tükenmişlik içindeki askerlerin cephedeki mücadeleyi sürdürmeleri için de kullanılmıştır. Bu bağlamda I. Dünya Savaşı sırasında yayın hayatına başlayan en etkili mizah dergilerinden biri de *La Baïonnette*² isimli mizah dergisidir. *La Baïonnette*, milliyetçi ve mizahi çizgisi ile cephede mücadele eden askerlerin hayata tutunmalarına bir araç olmuştur. Bu çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde faaliyet gösteren hiciv dergileri hakkında temel bilgiler verilecek, daha sonra çalışmanın konusu olan *La Baïonnette* dergisi ele alınacaktır. Çalışmanın son bölümde söz konusu derginin 15 Temmuz 1915 tarihli ikinci sayısında yer verilen karikatürlerde yaratılan Osmanlı İmparatorluğu imgesi ve mizahın bir propaganda aracına dönüşümü incelenecektir.

1. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Hiciv Dergileri

Fransız Devrimi'nin hemen ardından ortaya çıkan ve bir ifade biçimi olarak hicvi kullanan dergiler, özellikle temel amaç olarak okuyucuyu güldürmek için gerçek üzerinde bilinçli deformasyonlar yaratarak yeni bir gerçeklik ortaya koymuştur (Erne, 2007, s. 21). Hicvi bir ifade biçimi olarak kullanmak özellikle Fransız Devrimi sonrası basını için temel bir toplumsal eleştiri yöntemi olmuştur. Çeşitli ideoloji, öğreti ve eğilimin sözcülüğünü (porte-parole) yapan hiciv eksenli dergiler, zaman zaman eleştirinin sertlik sınırlarını aşmış ve bu yüzden de kaçınılmaz olarak sansürün kurbanı olmuşlardır. Ancak 1830 Anayasal Düzenlemesi'nin³ getirdiği basın özgürlüğü ile birbirinden farklı sosyolojik ve politik eğilimlere sahip *La Glaneuse* (1831), *La Caricature*

² Fr. Süngü

³ Temmuz Monarşisi, 9 Ağustos 1830 tarihinde meydana gelen iktidar değişikliğidir. Bu dönemde burjuvazi destekli Louis-Philippe, X. Charles'ın yerine kral olarak tahta çıkmıştır. Yönetim değişikliğinin ardından *Charte Constitutionnelle du 14 août 1830* ilan edilmiştir. Bu yeni anayasal düzenleme ile basın özgürlüğü anayasal olarak güvence altına alınmış, basın sansürü bir daha getirilmemek üzere kaldırılmıştır.

(1830), *Le Charivari* (1832), *Le Nain Jaune* (1863-1876), *La Lune* (1865-1868), *L'Éclipse* (1868-1876), *Le Grelot* (1871-1903), *La Petite Lune* (1878-1879), *Monde plaisant* (1878-1885), *Les Hommes d'aujourd'hui* (1878-1899) *Le Rire* (1894) gibi karikatür dergileri yayın hayatlarına başlamışlardır (Erre, 2010, s. 2).

XX. yüzyıla geldiğimizde ise satirik basın gelişiminin sürdüğünü görmek mümkündür. Anarşizm yanlısı bir dergi olan *L'Assiette au Beurre* (1902) hicivci dergi geleneğinin bu yüzyıldaki ilk temsilcisi konumundadır. Ancak gerek yayımlarında yer verdiği konulardan ötürü aldığı cezalar ile gerek seferberliğe giden yazar ve çizer kadrosunu büyük ölçüde yitirmesiyle bu dönemde büyük kan kaybetmiştir. Bütün olumsuzluklara rağmen yüzyılın ilk yıllarına damga vuran bir dergi olmuştur. *L'Assiette au Beurre*'ün ardından yayın hayatına başlayan ve I. Dünya Savaşı'nı tüm boyutları ile konu edinen *Le Canard Enchaîné* (1915) ve *La Baïonnette* (1915) XX. yüzyılın ilk çeyreğinin diğer iki önemli mizah dergisidir. Öncelleri gibi hiciv ve mizahı bünyesinde bir araya getiren bu iki dergiden *Le Canard Enchaîné* 1960 yılına kadar yayımlanmış, *La Baïonnette* ise *Le Canard Enchaîné* kadar uzun ömürlü olmamıştır.

2. *La Baïonnette*: Savaşın İçinden Bir Dergi

Savaştan önce matbaa, basın, dergicilik gibi alanlarda çalışan çok sayıda asker; savaş sırasında oluşan haberlerin iletilmesine değin ihtiyacın karşılanması amacıyla terhis edilmiş, geri dönenler de basın faaliyetlerine devam etmiştir. *La Baïonnette* de bu gelişmelerin ürünü bir dergi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından yaklaşık beş ay sonra, eski bir karikatürist olan Henri Maigrot tarafından ilk etapta *Coups de Baïonnette* ismi ile kurulan dergi, yayımlandığı sürece haftalık olarak çıkmıştır (Gardès, 2011, s. 275). Derginin başkarikatüristi olarak Henri Maigrot, ya da tanındığı adı ile Henriot, özellikle ilk 24 sayıda önemli karikatürlerin çizimini üstlenmiştir. Henriot, o dönemde rekabet içinde olunan *Le Rire Rouge* dergisinden Emmanuel Barcet başta olmak üzere Gus Bofa, Emmanuel Barcet, Leonetto Cappiello, Marcel Cappy, Georges Delaw, Aristide De Ranieri, Fabien Fabiano, Albert Guillaume, Charles Léandre, Francisque Poulbot, Sem, Gerda Wegener gibi önemli çizerleri dergi bünyesinde bir araya getirmiştir.

Dergi ilk sayılarında 22x31cm formatında, 23 sayı boyunca 16 sayfa olarak çıkmıştır. Derginin adı önce *Coups de Baïonnette* ardından *À la Baïonnette* olmuş, en son olarak *La Baïonnette* olarak değiştirilmiştir. 3 Temmuz 1915 sayısında, izleyen 5 sayının “özel sayı” olarak çıkacağı bildirilmiştir. Daha sonraki sayılar “normal sayı” olarak devam edecektir (Gardès, 2011, s. 276). Bu karar âdeta okuyucuya “düşmanları” tanıtmaya amacı ile alınmıştır. Özel sayı çıkartma fikrinin arkasındaki bir diğer neden de yayınevini yaşadığı çeşitli çizer sorunlarıdır. Çıkarılan beş özel sayıda yer alan ancak çizimleri yetersiz

olduğu düşünölen kimi çizerlerle yollar ayrılmıştır. Yeni sayılar da *La Baïonnette* adı altında çıkmaya başlamıştır. Derginin sloganı ise “Her zaman samimi, iyi bir tonda” olarak belirlenmiştir.

Resimlerin propaganda amaçlı kullanımları öncelikle bir sembol ve çatışmalar oyunudur. Görsel propaganda malzemesi olan resimleri amacı için kullanan savaşın taraflarından her biri, vatanseverliği ön plana çıkaracak kültürel unsurlarla yüklü bir cephaneyi imgelerin küresel anlamları çerçevesinde harekete geçirir. Bu şekilde düşmanın kimliğine yönelik saldırılarla kendi okuyucu kitlesi nezdinde düşmanın konumunu değiştirir. Böylece düşmana ait değerler alay konusu olurken, savaşın karşı tarafında yer alan ülkenin değerleri yüceltilir. Bu bağlamda derginin hedef kitlesinin öncelikli olarak cephedeki askerler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Cephede ülkeleri için canlarını veren *poilu*⁴lerin morallerini yüksek tutmak için dağıtılan *La Baïonnette* dergisi, ilk sayılarında özellikle Fransa'nın düşmanlarının “güçlü Fransız ordusu” karşısında ne kadar çaresiz kaldıklarının ve Fransızlardan ne kadar korktuklarının altını çizer. Bu “özel sayı”ların ilkinin kapağında “Le Kaiser Rouge”⁵ ifadesi ile Alman İmparatoru'na yer verilir. Bu sayının kapağında itibaren hiciv ve mizahın hedefinde yer alan düşmana ilişkin unsurlar ve değerler, askerlerin millî duygularını dinç tutma, zafere olan inançlarını tazelemede bir araç hâline gelir. Derginin millî duyguları coşturmak için aldığı milliyetçi tavır, ikinci özel sayıda da aynı sertlikle devam etmektedir.

3. *Têtes de Turcs*⁶: Süngü'nün Hedefinde Osmanlı İmparatorluğu

Derginin özel sayılarının içeriğine dair ilk bilgiyi okuyucu aslında *Le Kaiser Rouge* isimli ilk sayının ilk sayfasında “A nos lecteurs”⁷ başlıklı giriş yazısında bulur:

Okuyucularımız bugünkü *A la Baïonnette* sayısında, sansasyon yaratmayı amaçlayan yeni bir dizinin ilk sayısını bulacaklar. KAISER ROUGE'da, Léandre, Willette, Ibels, Métivet, Abel Truchet, André Hellé, Weal, Gumery, Henriot, Forbes, Walker, Sullivan, Depaquit, Marco, Ray Ordner'in intikam alma ateşi ile yanıp tutuşan ve esprilerle dolu

⁴ Fr. Kıllı, tüylü, saç sakalı uzamış kimse. I. Dünya Savaşı'nda görev yapan Fransız askere verilen isim. Özellikle kırsal kesimden gelen, biraz saf ve naif, bakımsız kişiler cephede ön saflarda yer aldığı için kullanılan bir sıfattır. Ancak gösterdikleri cesaret ve başarılar *poilu* leri savaşın Fransızlar tarafında kahramanları yapmıştır.

⁵ Fr. Kızıl Kayser. Kaiser Wilhelm II.

⁶ Fr. Türk Kafaları.

⁷ Fr. “Okuyucularımıza” anlamına gelen söz öbeği.

kalemlerinin hedefinde *Bocheların*⁸ imparatoru olacaktır. Önümüzdeki hafta çıkacak sayımızın adı ise TETES DE TURCS olacaktır. Sem'in hazırladığı eğlenceli kapağın altında, Hermann, Paul, Paulbot, Gerbault, Huard, Gerda Vegener, Synave gibi çizerlerimizin doğudaki düşmanlarımızın yüzüne çarptığı birkaç gerçek yer alacak (*A la Baïonnette*, 1915, s. 2).

Sem adı ile tanınan karikatürist Georges Goursat tarafından tasarlanan derginin *Têtes de Turcs* başlıklı ikinci sayısının kapağı, tıpkı ilk sayıda olduğu gibi, derginin içeriğine dair okuyucunun dikkatini çeken ilk unsurdur. Kapakta, ilk sayıda *Kızıl Kayser* olarak anılan Alman İmparatoru Kaiser II. Wilhelm, Osmanlı İmparatoru V. Mehmed Reşad ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in başları bulunur:

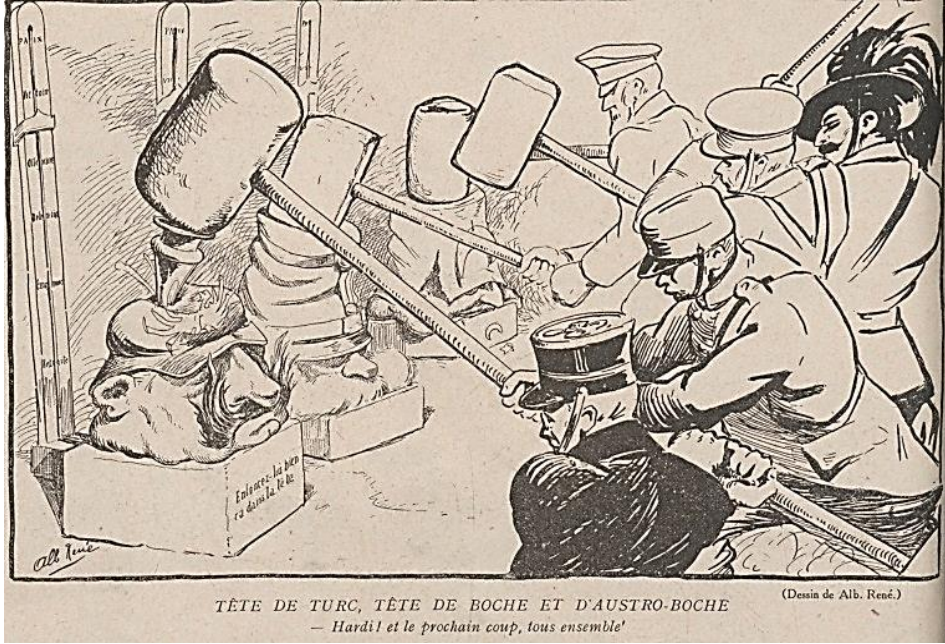

Karikatür 1. Derginin 15 Temmuz 1915 tarihli sayısının kapağı (*La Baïonnette*, 1915)

Kapakta yer alan başlıkta yaratılan kelime oyununun yan anlamları ilk etapta göz ardı edilip ifade ilk anlamı ile düşünüldüğünde, başlık “Türk Kafaları” anlamına gelmektedir. Ancak “Tête de Turc” ifadesinin kökenlerine bakıldığında, bu ifadenin tarih boyunca farklı anlamlara geldiği söylenebilir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda Batılılarca, Mağripliler ve Türkler için kafir, barbar, zalim ve acımasız kelimelerinin karşılığı olarak kullanılırken, XIX. yüzyılda ise

⁸ *Boche* sözcüğü Fransızcadada özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Alman askerleri için kullanılan bir sözcüktür. Almanca “kafa” anlamına gelen “caboché” sözcüğünden türemiştir ve bir terim olarak alay ve küçümseme içerir.

panayır ve uluslararası fuarlarda ilk örneklerine rastlanan, Türkleri temsil eden sarıklı bir erkek kafasına mümkün olduğunca güçlü vurmak suretiyle, gücün şiddetini gösteren ibreyi en üste ulaştırmayı amaçlayan bir oyuna verilen isimdir (Cendrars, 1948, s. 254). Bir güç gösterisi sergileme aracına dönüşen bu oyun, zamanla insanların hınçlarını çıkardıkları bir mekanizma hâline gelmiştir. Oyunun amacındaki bu sapma, Tête de Turc ifadesinin de anlam kaymasına uğramasına neden olmuş, ifade zamanla günah keçisi anlamında kullanılır hâle gelmiştir (*Dictionnaire de l'Académie Française*, 1932). Derginin ilk karikatürü de bu oyuna ayrılmıştır:

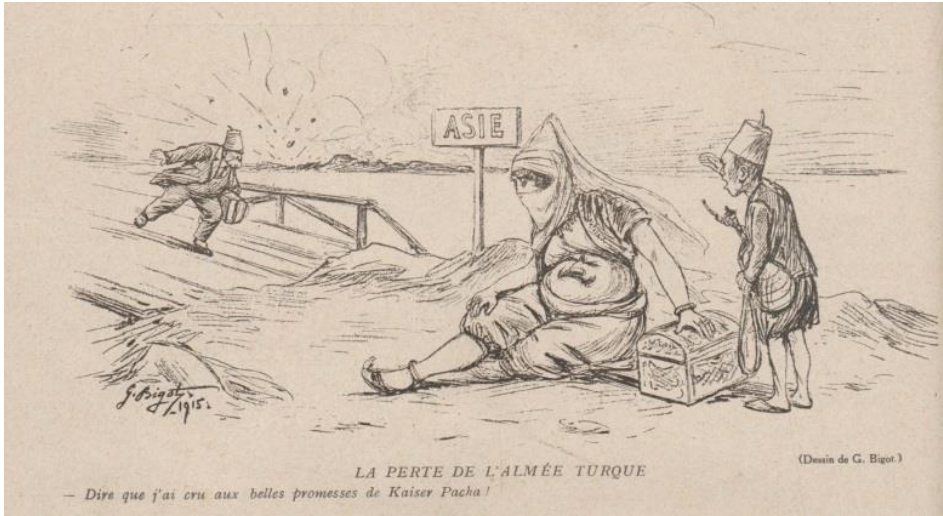
Karikatür 2. Derginin ilk karikatürü (*La Baïonnette*, 1915, s. 2)

Oyun tezgâhına konmuş üç imparatorun kafaları, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi İtilaf Devletleri askerî birliklerinden askerlerce dev tokmaklar ile ezilmektedir. Ön planda yer alan kafanın sahibi Alman İmparatoru II. Wilhelm'dir. Kafanın kaidesinde yer alan "Kafasına iyi geçirin!" ifadesi oldukça dikkat çekici ise de figürde dikkat çeken asıl nokta, *Pickelhaube* olarak adlandırılan geleneksel sivri uçlu Alman askeri miğferinin ucunun ters döndürülmesidir. Çizerin yaratmak istediği ifade, Almanların yarattığı tehdidin savuşturulduğu ve savunma hattının saldırı hattına dönüşmüş olduğudur. Bu durum, yine imparatorların başlarının arkasında yer alan, uygulanan gücü ölçen mekanizmanın üzerinde yazan yazılar ile daha net ortaya konmuştur. Mekanizmada aşağıdan yukarıya sırasıyla "Geri çekilme- Durdurma - Savunma - Saldırma - Zafer - Barış" ifadeleri yer

almaktadır. İbre ise “Saldırma” noktasını geçmiş, “Zafer”e doğru ilerlemektedir. Bu şekilde yaratılan imge pek de uzakta olmayan “zafer”dir. Askerlerin birbirlerine “Daha sıkı! Bir sonraki sefere hep birlikte vuralım!” demeleri ise, cephedeki okurları bütün gayretleriyle saldırmaya sevk eder gibidir.

Arka planda yer alan V. Mehmed Reşad’ın başı ise diğerlerinden daha da aşağıda yer almaktadır. Osmanlı sultanının başının durduğu kaidede yer alan, Osmanlı’nın simgesi ay yıldızdan yalnızca yıldızın zeminde yer alması düşündürücüdür. Çizerin bu figürde düşmüş yıldız imgesi ile “Osmanlı İmparatorluğu’nun yakında yıkılacağı” anlamını okuyucuya, yani cephedeki askerlere sezdirme amacıyla olduğu söylenebilir.

Têtes de Turcs özel sayısının çıktığı günlerde, I. Dünya Savaşı’nın en kanlı cephelerinden olan Çanakkale Cephesi’nde, kara savaşları bütün şiddeti ile sürmektedir. İtilaf Devletleri’nin sayısı yüz binleri bulan askerleri ağır kayıplar vermektedir. Özellikle Gelibolu Yarımadası’nda devam eden şiddetli çarpışmalar çizer G. Bigot’nun çizimleri ile bu sayıda yer almıştır:

Karikatür 3. Türk çenginin kaybı (*La Baïonnette*, 1915, s. 20)

Karikatürde okuyucunun dikkatini çeken ilk unsur, karikatürün tam ortasında yer alan “Asie” yani “Asya” yazılı tabeladır. Tabelayı Çanakkale Boğazı’nın Anadolu yakası kıyısına yerleştiren Bigot, okuyucuya Türklerin ait olduğu yer olarak “Asya” kıtasını işaret etmektedir. Tabelanın solundaki kıyafetinden ve elindeki bavulundan Osmanlı Paşası ya da yöneticisi olduğu anlaşılan figür âdeta koşar adımlar ile denizin öte yakasında yani coğrafi olarak Avrupa sayılan topraklarda gerçekleşen patlamalardan “kaçmakta”, yani “Avrupa’dan Asya’ya” dönmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun geriye çekilmesi kaçan fesli adam figürü ile temsil edilirken, Osmanlı ordusunun savaşı kaybetmeye başlaması ve çöküşe geçmesi karikatürdeki yere oturmuş göbek dansçısı kadın figürü ile ifade edilir. Kadının göbeğinde yer alan bıyıklı ve bir acı ifadesi taşıyan adam figürü ise Osmanlı İmparatorluğu için kullanılan “Hasta Adam” tabirinin çizgisel bir temsili olarak değerlendirilebilir. Kadının hemen yanında yer alan, Osmanlı’ya ait kültürel nesnelere fes ve elinde tuttuğu nargile ile betimlenen çocuk ise ağzı açık, şaşkın ve korkmuş bir şekilde kaçan fesli adama bakmaktadır. Osmanlı’nın Avrupa’daki yüzlerce yıllık varlığının temsili “yönetici/paşa” kaçarken, Osmanlı’nın ve Türklerin geleceğinin temsilcisi olarak çizilen Türk çocuğu ise Asya tarafında, yani “her zaman ait olduğu taraf”ta yer alır.

Karikatürün hemen altında ise “TÜRK ÇENGİNİN KAYBI” - Oysaki Kayser Paşa’nın güzel vaatlerine inanmıştım!” ifadesi yer almaktadır. Bu açıklamanın Fransızcasında geçen “l’almée” yani “çengi” sözcüğü ile “ordu” anlamına gelen Fransızca “l’armée” sözcüğü ile yaratılan oyun da dikkat çekicidir. Çizer okuyucuya “LA PERTE DE L’ARMEE TURQUE” yani “Türk ordusunun yenilgisi” mesajını vermektedir. Savaşa girmeden önce Almanlar, uzun yıllardır farklı coğrafyalarda sürekli savaş hâlinde olan, ekonomik ve askerî olarak neredeyse tükenmiş olan müttefiki Osmanlı İmparatorluğu’na çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Bu vaatlerin en başında da Osmanlı’nın toprak bütünlüğünün korunması için destek olma sözü bulunmaktadır (Silberstein, 1965, s. 77). Avrupa’daki son topraklarını da kaybetmek üzere olan Osmanlı’nın Almanya’ya olan güvenin boşa çıkmasının bir temsili olan bu karikatür, izleyen karikatür ile doğrudan ilintilidir:

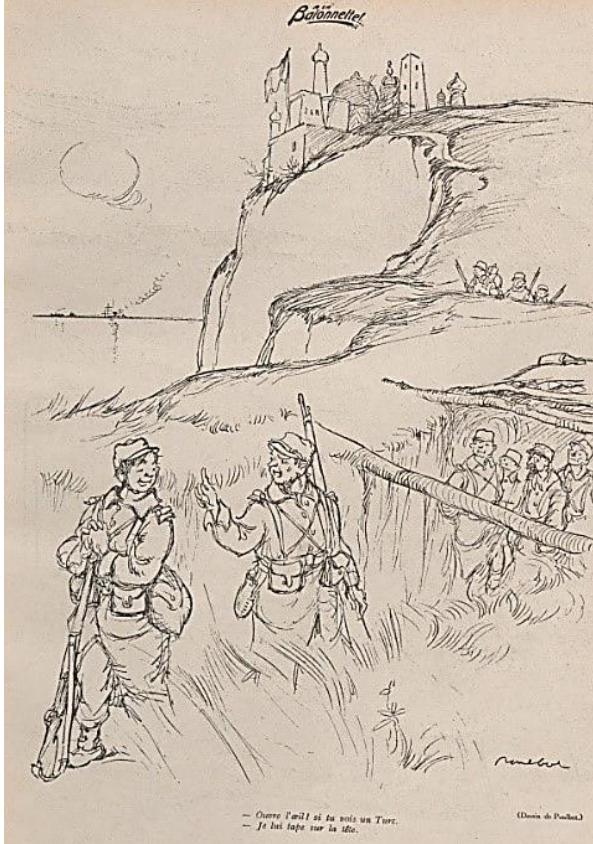
Karikatür 4. İstanbul Limanında (*La Baïonnette*, 1915, s. 20)

Her ne kadar denizaltılar XIX. yüzyılda ilk kez askerî amaçlı kullanılmış olsalar da, bir savaş aracı olarak asıl önemleri I. Dünya Savaşı'nın gidişatına yaptıkları büyük etki ile anlaşılmıştır. Özellikle Almanlar, *La Belle Epoque*'da yaptıkları savaş endüstrisi atılımı ile kendi denizaltılarını üretmiş; I. Dünya Savaşı'nda deniz harekâtlarında özellikle Birleşik Krallık donanmasına karşı önemli başarılar elde etmişlerdir (Gibson ve Prendergast, 1931, s. 2). Karikatürün altında yer alan açıklamadan anlaşıldığı üzere, İstanbul'da bir limana yanaşmış, üzerinde bir Demir Haç bulunan denizaltının üzerine çıkmış, ellerini coşku ile havaya açan ve bir şeyler söyleyen figür, bir Alman yetkilidir. Limanda bekleyen Osmanlı vatandaşlarına “Eğer Konstantinopolis alınırsa, hepinizi denizaltı ile taşıyım!” şeklinde seslenmektedir. Osmanlı tebaasının profilini oluşturan toplulukta ise bir umutsuzluk hâkimdir. Üstü başı yırtık fakir halk, umutsuzca savaşın bitmesini beklemektedir. Figürlerin başları eğik, yüzlerinde ise hüznün vardır. Çizer tarafından okuyuculara, yani askerlere verilen mesaj ise açıktır: Osmanlı kaybetmektedir. Zafer yakındır.

Cephedeki askerlerin doğrudan yer aldığı karikatür ise derginin söz konusu sayısının dikkat çekici karikatürlerindedir. Siperlerde olası saldırılardan korunan dört askerın tam karşısında sohbet eden iki askerden tüfeği omzunda olan ve saldırılara cevap vermek için hazır olan *poilu*, bir diğerini uyarmaktadır:

- Gözünü dört aç! Ya bir Türk çıkarsa!
- Ben de onu kafasından vururum! (*La Baïonnette*, 1915, s. 23)

Çizer, ikinci konuşma çizgisinin sahibi asker ile “korkusuz” ve “gözüpek” Fransız askerini betimlemiştir. Diğer taraftan, karikatürün üst kısmında yer alan ve kubbe ile minare gibi İslam mimarisi yapılarına ait figürlerden yola çıkarak Osmanlıyı temsil ettiği söylenebilecek camiye doğru ilerleyen birkaç asker dikkat çekicidir:

Karikatür 5. Cephedeki Fransız askerleri (*La Baïonnette*, 1915, s. 23)

Tıpkı ilk karikatürde gösterildiği gibi, zafer yakındır. Çizer Poulbot’ya göre, bir uçurumun kenarında yer alan cami yani Osmanlı İmparatorluğu, düşüşün kıyısına gelmiştir. Osmanlı’yı kıyından itecek ve zaferi kazanacak olan cesur ve gözüpek Fransız askerleridir.

La Baïonnette, iç yapı itibarıyla tek hikâyeli karikatürlerden oluşmaktadır. Çizer, iletmek istediği mesajı genel olarak tek bir karikatür karesinde verir. Ancak zaman zaman bir sayfada birden fazla karikatüristin karikatürleri de yer alabilir. Derginin iç yapısına ait bu düzen, derginin baş çizeri Henri Maigrot ya da bilinen adı ile Henriot tarafından çizilen köşede bozulur. Derginin bu özel

bölümünde çizer, bir senaryodan hareketle, tek bir sayfada birden fazla karikatür ile diğer tek parçalı karikatürlere nazaran daha kapsamlı bir mesaj verme kaygısı güder. *Têtes de Turcs*'de bu özel bölümün başlığı, çizer Henriot tarafından "Allah soit loué" yani "Allah'a şükürler olsun" olarak belirlenmiştir. Henriot'un bu başlığı seçmesi tesadüfi değildir. İslam kültüründe, yaşanan herhangi bir olumlu veya olumsuz gelişmenin ardından şükretmek geleneği gündelik hayatın temel parçalarından biridir. Kadercilik olgusu ile de karşılanabilecek şükür söylemi, durumun ciddiyeti ne boyutta olursa olsun, kötünün içinden iyiyi seçme, anlık duruma ve geleceğe bu bağlamda yorum getirme eylemi olarak adlandırılabilir. Bu noktada Nietzsche'nin "Türk kaderciliği" kavramına değinmek yerinde olacaktır. Nietzsche'ye göre, Türk kaderciliğinin en büyük hatası insanı ve kaderi iki ayrı şey olarak algılamaktır. Türklerdeki kader anlayışına göre, insan ne yaparsa yapsın kaderinin önüne geçemez ancak her insan kendi içinde bir kaddedir. Yani her insan kaderin bir parçasıdır. Bu yüzden insanın kadere karşı koyma çabası da kaderinin bir parçasıdır. Kaderinde yer alan neyse, onu yaşayacağını bildiği için, Türkler her durumda şükür eder:

[...]Hakikatte ise her insan kaderin bir parçasıdır; kadere belirtilen biçimde karşı koyduğunu düşünüyorsa, bunda da kader tecelli etmektedir; savaşım vermek bir kuruntudur, ama kadere boyun eğmek de öyle. Bütün bu kuruntular kadere dâhildir. – Çoğu kişinin istencin özgür olmayışı öğretisinden duyduğu korku Türk kaderciliğinden duyulan korkudur: insanın hiçbir şeyi değiştirmek elinde olmadığı için, geleceğin karşısında zayıf, boyun eğmiş ve elleri önüne kavuşturmuş bir biçimde duracağını düşünürler: ya da bir defa belirlenmiş olan daha kötü olamayacağına göre, tam dengesizliğinin dizginlerini bırakacaktır (Nietzsche, 2016, s. 44).

Nietzsche'ye göre Türklerin kadercilik algısı kaçınılmaz olarak Türklerin dünya görüşleri ile doğrudan ilintilidir. Her şeyin tanrının inayetiyle gerçekleşiyor oluşu fikri, Türkleri boyun eğmeye iter. Söz konusu karikatür dizisine dönecek olursak, "Allah soit loué" başlıklı bu dizide, "kaderine razı olan" figürlerin yer aldığı toplam on karikatür yer almaktadır. Zaman dizimsel bir düzlemde ilerleyen karikatürde, çizer Henriot Fransızların Türkler ile olan düşmanlığının yakın zamanda başlamadığını, aksine bu çatışma ve düşmanlığın ilk Haçlı Seferleri'ne kadar uzandığının altını çizer:

Karikatür 6. Kaderine razı olan Türkler (*La Baïonnette*, 1915, s. 28)

İlk karikatürde, dinsel bir esinlenmenin hâkim olduğu bir ortam, okurun gözüne çarpar. Arka planda yer alan yapıdan yola çıkıldığında iki düşman figürün arasındaki mücadelenin bir kalenin surlarının dibinde geçtiği anlaşılmaktadır. Başından yaralanan kişinin başındaki hilalden Müslüman, diğer figürün de miğferinden ve etrafında yer alan küçük haçlardan Hristiyan olduğu söylenebilir. Zırhından bir şövalye olduğu belli olan Hristiyan-Haçlı figürü; Müslüman figürü, sarığında yer alan hilalin tam yanından yaralamıştır. Bu noktada çizer okuyucuya, bütün hikâyenin anlatı ekseninin ilk ipucunu verir: öldürmek. Karikatürün altında yer alan açıklama ise karikatürün imgesel boyutunun içeriğinin çizim düzleminden yazılı düzleme geçişidir:

Bu adamın dedesinin dedesi de Kudüs'ün surlarında Haçlılar tarafından gebertilmişti. "Allah'a şükürler olsun!" diye mırıldanırken asil bir şekilde öldü (*La Baïonnette*, 1915, s. 28).

Alıntının ikinci cümlesinde tırnak içerisinde yer alan "Allah'a çok şükür!" ifadesi, bu noktada dikkat çekicidir. Çizer burada, ölüm gibi bir olgunun bir Hristiyan'ın elinden gelmesine "şükreden" Müslüman imgesi yaratırken, İslam inancındaki kader olgusu ve algısını mizahın malzemesi yapar. Diğer taraftan, Hristiyan bir şövalyenin Müslüman bir askeri öldürmesi imgesi ile cephedeki askerlere bir şövalye vasfı yükler. Henriot'ya göre her bir Fransız askeri; vatansever, cesur ve çevik bir Hristiyan şövalyedir. Dizinin ikinci karikatüründe, bir önceki karikatür karesinde yer alan Müslüman askerin torununun da cesur bir Polonyalı tarafından öldürülürken şükrettiği söylenmektedir. Bu karikatürden itibaren farklı Hristiyan ulusların Müslümanlara karşı kazandığı zaferlerden söz eden çizer, düşmanın ve amacın ortak olduğunu vurgular. Üçüncü karikatür karesinde de benzer bir durum söz konusudur. Tıpkı diğer Hristiyan uluslar gibi, bir Macar süvarisinin Türk'ün bedenini paramparça ettiğini ve bu Türk'ün de ölürken "Allah büyüktür ve

Muhammed onun peygamberidir.” derken yere yığıldığını söyler. Müslüman düşmanlığının beslendiği değer olarak dindaşlık, ilk üç karikatürde hâkim olgudur. Henriot’ya göre, Fransız askerleriyle cephede savaşan Türklerin sonu atalarındaki ile aynı olacaktır. İlk üç karikatürde yer alan şiddet yüklü imgeler ve Müslümanlar ile farklı Hristiyan ulusların mücadeleleri izleyen üç karikatürde de devam etmektedir:

Karikatür 7. Türklerin uğradığı katliamlar (*La Baïonnette*, 1915, s. 28)

Çizer, karikatür dizisinin ikinci bölümünde Türklerin yani Müslümanların düşmanlarının arasına Avusturyalıları ve Rusları da dâhil eder. Onlar da bütün öncülleri gibi, savaş esnasında Türklere acımamıştır. Çizer bu dizideki üçüncü karikatürde hiciv ve mizah kisvesi altında aşırı milliyetçi bir tavır sergilemiş, öyle ki Türk askerlerinin ailelerinin sonunun da tıpkı askerlerin sonu gibi olduğunu ifade etmiştir. Karikatürde bir bebeği, bir kadını ve bir yaşlı adamı ağacın dalına asılmış olarak çizmekte hiçbir sakınca görmeyen çizer Henriot, âdeta asker okurlara da üstü kapalı olarak benzerini yapmaları telkininde bulunmuştur:

Ve askerlerin ailelerinin de kaderleri yüzyıllar boyunca asılmak oldu. Ancak akıllarında hep “Allah’a çok şükür!” düşüncesi vardı (*La Baïonnette*, 1915, s. 28).

Derginin yayımlandığı dönem göz önünde bulundurulursa çizer, karikatür dizisinin son bölümünde yakın tarihte yaşananlardan bahsetmektedir:

Karikatür 8. Osmanlının son dönemlerinde Balkanlar (*La Baïonnette*, 1915, s. 28)

Son bölümün ilk karikatürünün açıklamasında yer alan “Sivastopol’de cesurca öldürüldü.” ifadesi okura karikatürün konusunun Osmanlı İmparatorluğu’nun Ruslar ile karşı karşıya geldiği Kırım Savaşı⁹ (1853-1856) olduğu ipucunu verir. Karikatürün hemen altında yer alan “Dedesesi Osman, Fransızlar ile savaşırken cesur bir biçimde Sivastopol’de öldürüldü.” ifadesi dikkat çekicidir. Çizer bu karikatürde Fransa’yı ve Fransız askerini yüceltmektedir. Çizerin vermek istediği mesaj açıktır. Türklerin destekçisi cesur Fransa da olsa, ölmeye ve mağlup olmaya yazgılıdır. Diğer yandan “cesur” sıfatının kullanımı ile Türklerin korkak olduğu düşüncesi, Türklerin yanında koruyucu güç olarak Fransızların yer aldığı iması ile Fransızların daha güçlü olduğu hissettirilir. Karikatürde sırtı dönük şekilde yer alan Osmanlı askerini temsil eden figürün sonunun da ölüm olması, önceki karikatürlerde yer alan Türk-Müslüman figürlere biçilen son ile örtüşmektedir.

Dizinin sekizinci karikatürünün konusu Osmanlı yakın tarihinin önemli gelişmelerinden Bulgaristan’ın bağımsızlığı kazanışıdır. Fransız Devrimi’nin (1789) yarattığı milliyetçilik akımları, Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu imparatorlukları derinden sarsmıştır. Bu bağlamda Osmanlı’ya karşı bağımsızlık mücadelesine giren ilk uluslardan biri de Bulgarlardır. Karikatürde isyancı Bulgar imgesi elinde sopa tutan ve nefret dolu bir yüz ifadesine sahip bir figür ile verilirken Osmanlı İmparatorluğu üstü başı yırtılmış, neredeyse diz çökmüş, başında fes bulunan yaşlı bir adam figürü ile verilmiştir. Bulgarların kazandığı “zafer” ise karikatürün altında yer alan açıklama ile belirlenir:

⁹ Temelde Osmanlı – Rus savaşı olarak görünen Kırım Savaşı; Birleşik Krallık, Fransa ve Piyemonte-Sardinya Krallığı’nın Osmanlı’nın yanında yer almasıyla, Avrupalı büyük devletlerin Rusya’nın Avrupa ve Akdeniz’de yayılma isteğine son verme amacına yönelik bir savaşa dönüşmüştür.

Jön Türk gibi kafası ezilen, yaşlı Türk gibi eşek sudan gelinceye kadar dövülen babası da bir Bulgar tarafından öldürüldü (*La Baïonnette*, 1915, s. 28)

Dizinin dokuzuncu karikatürü ise bütün bu mağlubiyetlerden yorulmuş ve dinginlikten başka bir şey istemeyen, hikâyenin isimsiz başkahramanına ayrılmıştır. Savaş dönemi Osmanlı halkının bir temsili olan figür, bir elini havaya kaldırmış ve merhamet istemektedir. Yüzündeki çaresizlik, yorgunluk ve umutsuzluk, tükenmenin eşliğindeki bir imparatorluğun fiziksel ve zihinsel durumunun insan bedenine yansımış hâlidir. Ancak Türkler Almanlar ile müttefik oldukları için merhameti hak etmemektedirler. Son karikatür de bu birlikteliği isteyen ve Almanya'nın koruyuculuğu altına giren Türklerin sonunun yüzyıllar boyunca olduğu gibi, mağlup olmak ve ölmek olduğunu belirtir:

Bütün bunlardan sonra başına ucu sivri miğfer takınca, bu kez 75'lik bir top mermisi onu "Allah'a çok şükür!" diye fısıldarken paramparça etti (*La Baïonnette*, 1915, s. 28).

Karikatür dizisi boyunca genelde Müslümanlar özelde ise Türklerin, Hristiyanların ezeli düşmanları olduğu fikri, çizer tarafından Batı'da hâkim Türk stereotipinden çokça faydalanılarak yansıtılır. Çizerin amacı hedef okuyucu kitlesi olan Fransız askerlerini bir konuda etki altına almaktır: düşmana mümkün olduğunca çok kayıp verdirmek. Yaratılan "Hristiyanlar her zaman kazanır." imgesi, çizerin karikatürlerinin taşıdığı propaganda amacı ile örtüşür. Zira çizer okuyucuyu etkilemek adına zaman dizinsel tarihî bilgilerde büyük boşluklar yaratmıştır. Çizer, Türklerin tarihte kazandığı hiçbir savaşa yer vermeyerek yarattığı "Tarih boyunca daima Hristiyan zaferi yaşandı." izlenimi ile cephedeki askerlere millî, dinî ve vatani bir bilinç yüklemek amacındadır.

Sonuç

I. Dünya Savaşı, XIX. yüzyılın son çeyreğine hâkim olan "huzur" döneminin bitimine neden olan, geniş bir coğrafyada etkili olmuş, sonuçları açısından günümüz kıta Avrupası'nı ve dünya siyasi coğrafyasını şekillendirmiş bir savaştır. Bu savaşa dair bilgilerin kitlelerce edinilmesinde ise yazılı ve görsel basın en önemli paya sahiptir. Ancak bu noktada halk kitlelerine bilgilerin eriştirilmesi aşaması ise tartışmalı olan noktadır. Zira cephe yaşanan trajedilerin boyutu halka ve özellikle de cephenin tam kalbinde yer alan askere doğru bir şekilde aktarılmamakta, bilgi katmanları manipüle edilmektedir. Bu yönlendirmenin (manipülasyon) en etkili uygulayıcılarından biri de dergilerdir. Özellikle karikatür dergileri, gerçeği çarpıtıp yaratılan yeni gerçeğe millî ve dinî referanslarla yeni katmanlar katarak okuyucuya ulaştırma amacı güderler. Dönemin en etkin mizah dergilerinden *La Baïonnette* de bu tür dergiler için örnek teşkil eder. Milliyetçi çizgisini hiciv ve mizah ile birleştiren dergi, her bir

sayısında savaşa dair farklı bir konuyu ön plana çıkarsa da temel olarak düşman imgesinin yeniden şekillendirilmesi ile temel okur kitlesi olan Fransız askerlerine cephede bir yaşam desteği olmuştur. Derginin düşmanı yerme, Fransızları yüceltme fikri hemen hemen her sayıda yer almıştır. Bu sayılardan *Têtes de Turcs* ise Osmanlı İmparatorluğu ve diğer müttefikleri hedef almıştır. Çizerler Doğu-Batı kültürlerinin çatışmasının doğurduğu stereotipleri mizah ve eleştiri kaynağı yapan karikatürler aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemki siyasi durumunu okuyucuya yansıtmışlardır. Özellikle Osmanlı'nın yaşadığı askerî mağlubiyetler ve toprak kayıpları, Çanakkale cephesi de dâhil olmak üzere çeşitli cephelerde mücadele veren Fransız askerlerini cesaretlendirmede çizerlerin propaganda malzemesi hâline gelmiştir. Avrupa'nın "Hasta Adam" olarak tanımladığı Osmanlı İmparatorluğu, çizerler tarafından, tarih boyunca olduğu gibi kaybetmeye mahkûm bir devlet olarak yansıtılmıştır. Özellikle Henriot'ya göre "ölüm" ve "yok olmak" Türklerin kaderinde vardır. Çizerler tarafından yaratılan imgeler, umutsuzluk içine düşmüş, cesareti kırılmış ve çaresizce ölümü bekleyen askerlerin mizah ve vatanseverlik duyguları ile hayata tutunmasını sağlamayı amaçlar. Askerlerin yaşama tutunmaları bağlamında mizahın ne kadar etkili olduğu tartışmalıdır ancak derginin savaş süresince toplam 250 sayı çıkarmış olması hedef kitlesi üzerinde birtakım etkiler yarattığının kanıtı olarak algılanabilir.

Kaynakça

- Clark, T. (1997). *Art and Propaganda in the Twentieth Century*. New York: Harry N. Abrams.
- Dictionnaire de l'Académie Française, (1932). *Tête*. 4 Haziran 2017 tarihinde <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/generic/cherche.exe?11;s=1119722340> tam adresinden erişildi.
- Erre, F. (2007). *L'armée du rire: la presse satirique en France 1789-1848*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Paris: Université Panthéon-Sorbonne.
- Erre, F. (2008). Les Discours Politiques de la Presse Satirique. Étude des Réactions à l'« Attentat Horrible » du 19 Novembre 1832. *Revue d'histoire du XIXe siècle*. 29, 31-51.
- Gardes, J. C. (2011). Panorama de la Presse Satirique. *Ridiculosa*. 18, 275-278.
- Goetschel, P. & Loyer, E. (2011). *Histoire Culturelle de la France – De Belle Epoque à Nos Jours*. Paris: Armand Collin.
- La Baïonnette*, (1915). *Têtes de Turcs*, 2. Paris. 4 Haziran 2017 tarihinde http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65806903.r=la_baionnette?rk=300430;4 tam adresinden erişildi.
- Nietzsche, F. (2016). *Gezgin ile Gölgesi*. (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Prendergast, M. & Gibson, R. H. (2003). *The German Submarine War: 1914-1918*. USA: US Naval Institute Press.
- Rey, A. (1998). *Dictionnaire Historique de la Langue Française*. Paris: Harper&Collins
- Silberstein, G. (1965). The Central Powers and the Second Turkish Alliance, 1915. *Slavic Review*. 24(1), 77-89.
- Tardi, J. (2011). *Siperlerdeydik* (M. Yurdakul, Çev.). İstanbul: NTV Yayınları.

SEÇİM AFİŞLERİ İŞİĞINDA HÜRRİYET PARTİSİ'NİN 1957 GENEL SEÇİMİ KAMPANYASI*

*Kadri UNAT***

Öz: Hürriyet Partisi, Demokrat Parti'den ihraç edilen ve istifa eden milletvekilleri tarafından 19 Aralık 1955'te kurulan bir siyasi partidir. Parti, kurulduktan sonra yurt genelinde örgütlenmeye başlamanın yanı sıra diğer muhalif siyasi partilerle de birleşme yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu süreçte 1957 genel seçimine de katılan Hürriyet Partisi, seçimde beklenen başarıyı elde edememiş ve 24 Kasım 1958 tarihinde kendini feshederek Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmıştır. Hürriyet Partisi, 1957 genel seçiminde propagandanın birçok türünden yararlanmışır. Seçim beyannamesi, broşürler, yurt gezileri ve bu geziler sırasında yapılan mitinglerle salon toplantıları bunların bir kısmıdır. Bu çalışmada Hürriyet Partisi'nin 1957 genel seçimi sırasındaki seçim çalışmalarına değinilerek özellikle seçim afişleri üzerinde durulmuştur. Böylelikle hem Hürriyet Partisi'nin programı, seçim beyannamesi ve afişleri arasındaki paralellikler ve farklılıklar, afişler üzerinden analiz edilmeye hem de dönemin atmosferine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Demokrat Parti, Hürriyet Partisi, İspatçılar, 1957 Genel Seçimi, Hürriyet Partisi seçim afişleri.

The 1957 General Election Campaign of the “Party of Liberty” Based on Election Posters

Abstract: Deputies who resigned and those who were dismissed from Democratic Party on 19 December 1955 established the Party of Liberty. After its establishment the party while attempting to get organized across the country, it also attempted to merge with other opposition parties. Since the Party of Liberty that participated in the 1957 general election could not show the expected achievement, it abolished itself and merged with Republican Peoples' Party on 24 November 1958. The Party of Liberty took advantage of numerous types of instruments during the general election of 1957, with election statements, various brochures; travel meetings to be only a few. In this study, the election campaign of the party is discussed focusing on the party's election posters/banners during the general election of 1957. Thus the paper sheds light not only on the correspondence and diversity between the party's program, the election statements and the party posters but also on the political atmosphere of the period.

Key words: Democratic Party, Party of Liberty, Demonstrators, The General Election of 1957, the election posters of the Party of Liberty.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 20.07.2017 - 04.10.2017

** Öğr.Gör.Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, unat@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0200-8463

Giriş

Demokrasinin bireysel, eşitlikçi ve özgür düşünceyi kapsayacak şekilde ortaya çıkışı 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu durum modern orta sınıfların kimlik kazanmasına, devlet mekanizmasının toplumun hizmetine girmesine ve akılcılığın hem topluma hem de dine hâkim olmasına paralel bir gelişmedir (Karpat, 2010, ss. 9-10). 18. yüzyılda iktidarın meşruiyetinin sorgulanarak kaynağın toplumda aranması gerektiğinin işlenmeye başlanması, modern demokratik rejimlerin aynı yüzyıl içinde doğuşunu tetiklemiştir. Siyasi modernleşmenin önemli kırılmalarından biri olarak kabul edilen bu gelişmede üzerinde durulması gereken temel nokta, toplumdaki bütün sosyal grupların siyasete katılmaya ve bu katılımı örgütleyecek kuruluşların ortaya çıkmaya başlamasıdır. Bu çerçeveden bakıldığında siyasi partilerin siyasetin vazgeçilmez unsurları hâline geldiğini vurgulamak yerinde olacaktır. Çünkü siyasi partiler, bireyleri harekete geçirme işlevlerinin yanı sıra toplum ile devlet arasında aracılık rolü üstlenen, diğer bir deyişle toplumun ihtiyaçlarının çeşitli düzenlemelerle karşılanmasını sağlamaya çalışan kuruluşlar olarak boy göstermeye başlamışlardır. Bu durumun bir sonucu olarak da yeni sayılabilecek tarihlerde siyaset sahnesinde görülmeye başlanmış siyasi partiler, hızlı bir gelişim göstererek yirminci yüzyılın ortalarından itibaren siyasi arenanın temel unsuru ve dinamizmi hâline gelmişlerdir (Kapani, 2010, s. 175).

Seçimler ise demokrasinin uygulanmasını sağlayan en temel uygulamalardan biridir (Heywood, 2013, s. 291). Hem ülkeyi yönetme yetkisinin kaynağı hem de meşruiyetin temelini oluşturan seçim, halkın yönetime katılması ve iradesini ortaya koymasını sağlamaktadır. Millî iradenin teoriden pratiğe geçmesi açısından hayati öneme sahip olan seçim, 19. yüzyılın ortalarından itibaren siyasal bir hak olarak gündeme gelmiş ve her vatandaşın oy kullanma hakkına sahip olması yönünde yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Alkan, 2006, s. 137).

Temsilî demokrasinin yaygınlaşmasından sonra siyasi partilerin sayısının artması ve genel oy hakkının uygulanmaya başlanması gibi gelişmeler, seçim dönemlerine hareketlilik kazandırdığı gibi siyasal iletişimin de önemini artırmıştır. Seçim kampanyalarının tarihi, Antik Yunan devletlerindeki doğrudan demokrasilere kadar uzanmakla birlikte, doğrudan demokrasinin yerini temsilî demokrasiler almaya başlayınca seçim çalışmaları daha çok önem kazanmaya ve seçim kampanyaları planlanmaya başlamıştır (Duman-İpekşen, 2013, s. 119). Seçim kampanyalarında bilgi vermek, ikna etmek ve kamuoyu oluşturmak gibi üç ana amaç mevcuttur. Kampanyalarda yer alan liderler ve siyasi partiler çeşitli iletişim teknikleri ile kendi programlarını anlatıp seçmenin desteğini kazanmaya çalışırlar (Duman-İpekşen, 2013, s. 119). Bu bilgiler ışığında siyasal iletişimin demokrasiyle yakından ilişkili olduğunu söylemek olanaklıdır (Özsoy, 2019, s. 21). Çünkü siyasal iletişim faaliyetleri varlığını devam ettirmek ve siyasal katılımı arttırmak noktasında devreye girdiği gibi

siyasi partiler, hükûmet, baskı/menfaat grupları, sivil toplum kuruluşları ve medya kuruluşları tarafından kamuoyu oluşturmak veya kamuoyunu etkilemek noktalarında da devreye girmektedir (Bektaş, 1996, ss. 97-98).¹ Temsili demokrasilerde, iktidarın ve siyasal sistemin meşruiyetinin genel ve eşit oy ilkesine dayalı özgür seçimlere dayalı olduğu düşünüldüğünde, meşruiyetin anahtarını elinde bulunduran toplumu etkilemeye çalışmak, siyasi aktörler için bir zorunluluk olarak ele alınmaktadır (Topuz, 1991, s. 13).

Seçim propagandası yapılırken dönemin teknik yeterliliklerine bağlı olarak her türlü araçtan yararlanılmaktadır. Broşürler, kitapçıklar, seçim beyannameleri, yurt gezileri, mitingler, siyasi toplantılar, gençlik kolları ile kadın kolları faaliyetleri gibi yöntemlerin yanı sıra basın, radyo, televizyon ve seçim afişleri gibi kitle iletişim araçları propaganda sürecinde kullanılan temel araçlardır (Topuz, 1977, s. 5).²

Konumuz açısından önemli bir yere sahip olan seçim afişleri, seçim dönemlerinin vazgeçilmez propaganda malzemeleri arasında yer almaktadır. Görsel propaganda malzemesi olan afişler genelde büyük boy kâğıtlar üzerine renkli olarak basılan ve seçmeni etkileyeceği düşünülen ifadeleri içerir. Söz konusu ifadeler bazen birtakım karşılaştırmalardan, bazen de birtakım vaatlerden oluşmaktadır. Böylelikle seçmen ülkenin ekonomik, siyasi, sosyal, hukuki vb. konulardaki güncel durumu hakkında bilgilendirilir ve ikna edilmeye çalışılır. Bu açıdan bakıldığında seçim dönemlerinde, en önemli kozlardan birinin afişler olduğu söylenebilir. Çünkü siyasi partiler, bastırdıkları afişleri çeşitli yerlere asarak seçmenlere en kısa ve en net mesajlarını/vaatlerini ifade etmiş olurlar. Türkiye'de demokrasiye geçişle birlikte seçim dönemlerinin en önemli propaganda malzemeleri arasında yer almaya başlayan seçim afişleri, bütün siyasi partiler tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte siyasal gelişmeler bütün dünyada yeni boyutlar kazanırken, Türkiye de bu sürecin içinde yer almış, çeşitli iç ve dış dinamiklerin etkisiyle demokratikleşme yolunda önemli adımlar atmıştır (Heper, 1974, s. 124; Ahmad, 2007, s. 24; Toker, 1970, s. 19; Uzun, 2012, ss. 101-115). 1946 yılında başlayan demokrasiye geçiş süreci (Goloğlu, 1982, s. 41; Avşar-Kaya, 2012, s. 118), Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara

¹ Kamuoyunun oluşması sürecinde yüz yüze yapılan temaslar, kanaat önderlerinin faaliyetleri ve kitle iletişim araçlarının etkileri önemli bir yer tutmaktadır.

² Seçim dönemlerinde radyo ve televizyon gibi modern teknolojilerin kullanılmaya başlanması 1950'li yıllar itibarıyla bütün ülkelerde seçimlere büyük bir canlılık kazandırmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak da ele alınacağı üzere siyasetçiler önce radyo aracılığıyla seslerini kitlelere duyurmaya başlamışlar, kısa bir süre sonra da televizyon aracılığıyla seçmenler üzerinde daha geniş bir etki yaratmaya çalışmışlardır.

gelmesiyle sonuçlanmıştır. Böylelikle 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi dönemi sona ermiş ve 10 yıl devam edecek olan Demokrat Parti dönemi başlamıştır (Tuncer, 2010, s. 117; Güvenç-Kirmanoglu, 2009, ss. 29-34).

Türkiye’de, gerçek anlamdaki ilk seçim kampanyasının gazete, radyo ve afiş gibi kitle iletişim araçlarının yoğun olarak kullanıldığı 14 Mayıs 1950 genel seçiminde uygulandığı belirtilmektedir (Devran, 2003, ss. 14-15). Zira bu tarihten itibaren, ülkedeki seçim kampanyaları renkli ve çekişmeli geçmiş, 1950’de olduğu gibi 1954 ve 1957 genel seçimlerinde çeşitli propaganda yöntemlerinin yanı sıra seçim afişleri de kampanyaların önemli bir parçası olmuştur.

22 Mayıs 1950’de iktidarı devralan DP’nin muhalefet yıllarındaki demokrasi, liberal ekonomi, insan hakları, grev hakkı ve devrisabık yaratılmayacağı yönündeki söylemlerinin etkisiyle yeni dönem büyük umutlarla başlamıştır. Ancak DP’nin muhalefet yıllarındaki liberal-demokrat vaatlerini ciddiye alan ve iktidardaki gidişatından hayal kırıklığına uğrayan liberal bir muhalefetin varlığından söz etmek gerekir (Bora, 2016, s. 540). Makalenin çıkış noktasını oluşturan söz konusu muhalefet, 1955-1958 yılları arasında faaliyet gösteren ‘Hürriyet Partisi’ şemsiyesi altında birleşmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla HP’yi doğrudan konu edinen bir kitap, bir kitap bölümü ve üç makale yazılmıştır. Bunların ilki 2005’te Gül Tuba Taşpınar tarafından yazılan “Türk Siyasi Tarihinde Hürriyet Partisi’nin Yeri”; ikincisi, yine 2005’te Burak Özçetin ve Sibel Demirci tarafından yazılan “Hürriyet Partisi” isimli kitap bölümü; üçüncüsü, Diren Çakmak tarafından 2008’de yazılan “Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)” isimli makale ve dördüncüsü, Mustafa Albayrak tarafından 2008’de yazılan “Hürriyet Partisi’nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri” isimli makaledir. HP’yi konu edinen yegâne kitap ise Diren Çakmak tarafından yazılan ve 2016’da yayımlanan “Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı” isimli kitaptır. Söz konusu beş eserde de HP’nin kuruluşu ve sonrasındaki faaliyetleri incelenmiş olup kuşkusuz alana önemli katkılarda bulunulmuştur. Bu nedenle elinizdeki makale HP’nin kuruluşu ve sonrasındaki faaliyetleriyle ilgili olarak söz konusu incelemelerden önemli oranda yararlanmıştı. Ancak yukarıda aktarılan kitap ve makalelerde partinin seçim çalışmalarına çok az değinilmiştir. Buradan hareketle makale, HP’nin kuruluşu veya sonrasındaki faaliyetlerine değil 1957 genel seçimi sırasındaki propagandalarına odaklanmaktadır. Makalenin isminden de anlaşılacağı üzere Millî Kütüphane’den temin edilen seçim afişleri ön planda tutulmaya çalışılarak yorumlanmış ama bunun yanı sıra HP’nin programı, seçim beyannamesi, broşürleri ve propaganda sürecindeki diğer seçim çalışmaları da incelenmiştir. Amaç, Türk siyasal yaşamında kısa bir süre de olsa faaliyet gösteren HP’nin 1957 genel seçimi sırasındaki propagandalarını belirlemek, söylemini ortaya

koymak, programla söylem arasındaki paralellikleri varsa farklılıkları tespit etmek ve dönemin atmosferine ışık tutmaktır.

Hürriyet Partisi'nin Kuruluşu

DP'nin iktidara gelmesinin ardından kısa süre içinde iktidar-muhalefet ilişkileri bozulmaya başladığı gibi, parti içi anlaşmazlıklar da yaşanmaya başlamıştır (Zürcher, 2000, s. 321; Ahmad-Ahmad, 1976, s. 70; Birand, 2001, s. 66). Bu anlaşmazlıklardan HP ile bağlantılı olan "61'ler" hareketine değinmek yerinde olacaktır. "61'ler" hareketinin özü DP'li 61 milletvekilinin 10 Mart 1951'de kurulan 'İkinci Menderes Kabinesi' için olumsuz oy kullanmasına dayanmaktadır (Çakmak, 2008, s. 158). 61'ler hareketinin ortaya çıkış sürecine bakıldığında bu hareketin ideolojik bir anlaşmazlıktan öte, parti mensupları arasındaki görev paylaşımı sorunundan kaynaklandığı ifade edilebilir. 61'ler hareketinin konumuzla ilgili önemli kısmı da bu harekete yön veren Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun yıllar sonra HP'nin genel başkanlığını üstlenecek olmasıdır (Burçak, 1998, s. 81).

HP'nin kuruluşunu hızlandıran asıl gelişmeler ise 1954 ve 1955 yıllarında yaşanmıştır. Başlangıcı 1946 yılına dayanan ve DP tarafından 1950 itibarıyla yoğun olarak uygulanmaya başlanan ekonomik alandaki liberalizm, 1950'lerin ilk yarısında olumlu sonuçlar vermiştir. Bu süreçte ülke ekonomisinde önemli bir büyüme yaşandığı gibi tüm toplumsal sınıfların refah düzeyinde de önceki döneme oranla önemli bir iyileşme kaydedilmiştir (Zürcher, 2000, ss. 325-327). Ancak 1950'lerin ikinci yarısı başlarken dış ticaret açığının büyümesi ve hayat pahalılığının artması eleştiri oklarını DP'ye yöneltmiştir (Özçetin-Demirci, 2005, s. 3). DP yönetimi bu olumsuz gelişmeler karşısında, döviz kontrolü uygulamasını başlattığı gibi dış ticaretteki liberal uygulamalardan da vazgeçmiş; programında ve kuruluş esasları arasında yer alan liberalizmi askıya almaya başlamıştır (Cumhuriyet, 22 Eylül 1954).

HP'nin kuruluş sürecinde fitili ateşleyen gelişme Başbakan Menderes'in basın ispat hakkını kaldırmayı öngören yasayı tekrar gündeme getirmesi olmuştur (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 9, Cilt: 29, ss. 386-572).³ Menderes'in ispat hakkıyla ilgili teklifinden hemen sonra parti içi muhalefet harekete geçmiş ve DP'li 11 milletvekili, 2 Mayıs 1955'te TBMM'ye verdikleri önergeyle Yargıtay'ın 16 Mart 1949 tarihli "Tevhidi İctihad Kararı"nın kaldırılarak, basına ispat hakkı tanınmasını sağlayacak bir madde eklenmesini istemiştir (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 10, Cilt: 11, s. 526). Söz konusu milletvekilleri şunlardır: Raif Aybar, Mustafa Ekinci, Fethi Çelikbaş, Enver Güreli, Kasım Küfrevi, Muhlis Bayramoğlu, Şefik Kâmil Mengü, Seyfi Kurtbek, Ekrem Alican, Turan Güneş, İbrahim Öktem. Daha sonra "İspatçılar" olarak isimlendirilecek olan bu milletvekillerine göre basın ve basın mensuplarına ispat hakkı tanınmadığı sürece bakan, yargıç ve bürokratlar kuşku altında kalacaklardı. Dikkatlerin DP yönetimine çevrildiği bu süreçte muhalif milletvekillerine yeni katılımlar olmuş; Ekrem Hayri Ürgüplü, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve Sabahattin Çıracıoğlu da gruba katıldığını ilan etmiştir. Başbakan Menderes, muhalif milletvekillerine karşı sert bir tavır takınırken muhalif milletvekilleri, araya bazı DP'li milletvekillerinin girmesine rağmen önergelerini geri çekmemişlerdir (Albayrak, 2008, s. 351). Bütün bu gelişmelerden sonra DP Haysiyet Divanı, 15 Ekim 1955 tarihinde muhaliflerin dokuzunu ihraç etmiş, diğer milletvekilleri hakkında da soruşturmanın derinleştirilmesi kararlaştırılmıştır. İhraç edilen milletvekilleri; Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Sabahattin Çıracıoğlu, Zeyyat Ebuzziya, Behçet Kayaalp, Muzaffer Timur, İsmail H. Akyüz, Safaeddin Karanakçı ve Ragıp Karaosmanoğlu'dur (Cumhuriyet, 16, 18 Ekim 1955). Bu gelişme üzerine Ekrem Alican, Enver Güreli, Fethi Çelikbaş, İbrahim Öktem, Kasım Küfrevi, Muhlis Bayramoğlu, Mustafa Ekinci, Raif Aybar, Şeref Kamil Mengü ile Turan Güneş DP'den istifa etmiş ve yeni katılımlarla birlikte muhaliflerin sayısı 19'a yükselmiştir (Dağcı, 2005, s. 21). Toplam muhalif sayısının 19'a çıkmasından dolayı söz konusu milletvekilleri "İspatçılar"ın yanı sıra "19'lar" olarak da anılmaktadır.

Bu gelişme itibarıyla hazırlık çalışmalarına hız veren "İspatçılar", nizamname ve programı tamamladıktan sonra 19 Aralık 1955'te HP'yi resmen kurmuşlardır (Ulus, 20 Aralık 1955). İlk etapta Ekrem Hayri Ürgüplü HP Genel Başkanlığına seçilmiş, ancak sağlık sorunları dolayısıyla bu görevi kabul etmemiştir. Bunun üzerine yeni bir oylama yapılmış ve HP'nin Genel Başkanlığına Fevzi Lütfü

³ Burada ispat hakkının tekrar gündeme getirilmiş olmasından kasıt; 9 Mart 1954'te TBMM tarafından onaylanarak 17 Mart 1954'te yürürlüğe giren "Neşir Yoluyla veya Radyo Yoluyla İşlenecek Cürümler Hakkında Kanun" isimli düzenlemedir.

Karaosmanoğlu (Demirel, 2005, ss. 349-354),⁴ ikinci başkanlığına Enver Güreli, genel sekreterliğine de İbrahim Öktem seçilmiştir (Baban, 1970, s. 337).

HP'nin nizamnamesi 81, programı ise 117 maddeden oluşmuştur. Büyük oranda demokrasi ve liberalizm vurgusu içeren program, Türkiye'nin siyasi mekanizmasında önemli değişiklikler öngörmüştür. Seçmen yaşının 18'e düşürülmesi, milletvekili sayısının azaltılması, iki meclisli sisteme geçilmesi, cumhurbaşkanının mutlaka tarafsız olması ve iki defadan fazla seçilememesi, siyasi partiler kanununun oluşturulması, nispi temsil sisteminin kabulü, Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, üniversitelerin özerk bir yapıya kavuşturulması, basının etki ve baskı altına alınmaması, dolayısıyla da özgür olması, radyonun özerk bir kamu kuruluşuna dönüştürülmesi, sendikaların kurulmasına izin verilmesi, insan haklarının en geniş şekilde uygulanması ve antidemokratik mevzuatın değiştirilmesi, mahkemelerin bağımsızlığının sağlanması ve hâkimlerin terfi, tayin ve emeklilik işlemlerinin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için bir Yüksek Hâkimler Şûrası'nın oluşturulması gerektiği gibi maddelere yer verilmiştir (Hürriyet Partisi, 1956, ss. 67-72).

Ekonomik yapıyla ilgili olarak da önemli noktalara temas edilen programda, Türkiye'de liberal ekonomi politikasının uygulanmasını öngören maddelere yer verilmiştir (Hürriyet Partisi, 1956, s. 85).⁵ Ekonomik yapıyı düzenleyecek bir "İktisadi Araştırma ve Koordinasyon Enstitüsü"nü kurulmasını öngören programa göre; Türk lirasının değerinin korunması, refahın ve güçlü bir maliyenin temeli olarak ele alınırken, Merkez Bankası'nın özerk bir yapıya kavuşturulması, vergi sisteminde adaletin sağlanması, enflasyonun önüne geçilmesi, ithalat-ihracat dengesinin sağlanması, sanayi alanında yapılacak

⁴ Ege Bölgesi'nin köklü ailelerinden birine mensup olan Karaosmanoğlu 1900 yılında Manisa'da doğmuştur. İstanbul Halkalı Yüksek Ziraat Enstitüsünde okuyan Karaosmanoğlu, tek parti döneminde birtakım basın yayın organlarında çeşitli yazılar yazmış ve CHP'den milletvekilliği yapmıştır. Ancak çok partili siyasi yaşama geçişle birlikte DP'nin kurucuları arasında yer almış ve DP'nin 14 Mayıs 1950 genel seçimiyle iktidara gelmesinden sonra, önce Devlet sonra da İçişleri Bakanlığı yapmış fakat 1955 yılında DP'den istifa etmiş ve Hürriyet Partisi'nin Genel Başkanlığını üstlenmiştir. 1958 yılında CHP'ye geçen Karaosmanoğlu, 27 Mayıs askerî müdahalesinden sonra 1961 Anayasası'nı hazırlamakla görevlendirilen Kurucu Meclis'te CHP temsilcisi olarak görev yapmış ve 1961 genel seçiminde Manisa'dan CHP milletvekili olarak seçilmiştir. Ancak daha sonra partisinden ve milletvekilliğinden istifa etmiş ve Manisa'ya yerleşmiştir. Uzun bir süre siyasetle ilgilenmeyen Karaosmanoğlu, 1978 yılında hayatını kaybetmiştir.

⁵ Programın "İktisadi Siyaset" başlıklı kısmında liberalizmi ön plana çıkaran ekonomik yapı şu şekilde ifade edilmiştir: "Partimiz iktisad siyasetinde; hususi mülkiyete dayanan, ferdin iktisadi hürriyetlerini koruyan, hususi teşebbüsü esas tutan, Devlet'in rehberliğini tanıyan ve içtimai adaleti gaye edinen bir nizamı şart koyar."

yatırımların önünü kesen vergilerin kaldırılması ve böylece sanayinin geliştirilmesi, tarım ile hayvancılığı geliştirmek için uygun ortam sağlanmasının yanı sıra toprağı olmayan köylülere toprak dağıtılması ve işçilere grev hakkı tanınması öngörülmüştür (Hürriyet Partisi, 1956, ss. 85-97).

HP, programından hareketle yorumlanacak olursa; Batı'da uygulanmakta olan demokrasi anlayışına uygun bir çalışma hukukunu benimsemeyen, liberal ekonomi anlayışına sahip ve sosyal devlet ile sosyal adalet vurgusu yapan bir siyasi parti olarak değerlendirilebilir (Albayrak, 2008, s. 363).⁶ Parti, kurulduğu andan itibaren Türkiye genelinde örgütlenmeye çalışmanın yanı sıra DP ile siyasal mücadeleye girmiş ve ülkede bir rejim buhranı olduğunu kamuoyuna anlatmaya çalışmıştır (Çakmak, 2008, s. 172). Kurulduktan sonra aydınların – özellikle Forum yazarlarının- (Ertan, 1998, ss. 145-149) desteğini alan parti, Meclis dışındaki örgütlenmeyi düzenlerken Meclis içindeki yapılanmasını da gerçekleştirmeye çalışmış ve önemli derecede yol kat etmiştir. Çünkü 19 milletvekiliyle yola çıkan “İspatçılar”, yeni katılımlarla birlikte 32 milletvekiline ulaşmış ve ana muhalefet partisi konumuna gelmiştir (Özçetin-Demirci, 2005, s. 7).⁷

6-7 Eylül Olayları, ispat hakkı ve bazı bakanlar hakkındaki yolsuzluk iddiaları gibi gelişmeler basının ve muhalefet partilerinin de tepkisini çektiği bir siyasi ortamda iktidara yönelik eleştiriler sertleşmiş, iktidar da buna karşılık olarak muhalif kesimleri kısıtlayıcı birtakım yeni önlemler almaya başlamıştır (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 10, Cilt 12, ss. 520-564).⁸ Bu durumun bir sonucu olarak muhalif partiler arasında DP iktidarına karşı birlikte hareket etme fikri ortaya atılmış ve ortak bir cephe oluşturularak, DP'nin iktidardan uzaklaştırılması hedeflenmiştir (Ulus, 14 Nisan, 9 Temmuz 1956; Erer, 1965, s. 274; Toker, 1991, ss. 208-214). Muhalif partiler arasında gerçekleşen görüşmelerden sonra da üç parti arasında 4 Eylül 1957'de bir taahhütname imzalanmıştır (Cumhuriyet, 5 Eylül 1957). Böylelikle CMP, CHP ve HP; DP'ye karşı “Güç Birliği” ismi altında iş birliği yapmayı resmileştirmişlerdir. Ancak

⁶ Mustafa Albayrak, Hürriyet Partisi'nin ekonomiyle ilgili yaklaşımını ‘karma ekonomi’ olarak değerlendirmektedir.

⁷ Özçetin-Demirci, *agm.*, s. 7.

⁸ DP'nin 1956 yılında partiler arası ilişkileri çıkmaza sokan antidemokratik uygulamalarının ilki, 27 Haziran'da TBMM'de görüşülerek kabul edilen “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu”dur. Büyük tartışmalara ve muhalif milletvekillerinin Meclis'i terk etmesine neden olan kanuna göre; siyasi partilerin seçim dönemleri haricinde açık hava toplantıları ve gösteri yürüyüşleri yapmalarının yasaklanmasının yanı sıra suç sayılan toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin dağıtılması için hedef gözetilmeksizin kolluk güçleri tarafından ateş edilmesi de hükme bağlanmıştır. Toplanma hakkını büyük ölçüde kısıtlayan bu Kanun, muhalefetin büyük tepkisini çekmiş ve muhalif partiler 11 Temmuz'a kadar Meclis toplantılarını boykot etmiştir.

DP iş birliğini önlemek amacıyla Seçim Kanunu'nun 35 ve 109. maddelerini değiştirerek, kanuna bir de geçici madde ekleyen bir tasarıyı, 11 Eylül 1957'de Meclis'e sunmuştur (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 10, Cilt 20, ss. 685-737, 1-7; Resmî Gazete, 13 Eylül 1957).⁹ Tasarı, muhalefetin tepkisine rağmen aynı gün yasalâşırken genel seçimin de erkene alınarak Ekim ayında yapılması kararlaştırılmıştır (Ulus, 12 Eylül 1957). Böylece Eylül 1958'de yapılması gereken genel seçim bir yıl öne alınmış ve 27 Ekim 1957 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, 19 Eylül 1957). Bu arada seçim propagandasının da 9 Ekim'de başlaması öngörülmüştür. Seçim Kanunu'nda yapılan değişiklikler nedeniyle de muhalif partiler arasındaki iş birliğinin gerçekleşemeyeceği anlaşılmış ve her bir siyasi parti tek başına seçime katılmak durumunda kalmıştır.

1957 Genel Seçimi ve Hürriyet Partisi'nin Seçim Propagandaları

Erken seçim kararının Resmî Gazete'de yayımlanmasıyla seçim hazırlıkları da hızlanmıştır. Kısa süre içinde seçmen kütükleri yeniden düzenlenmek üzere askıya çıkarılmış ve Yüksek Seçim Kurulu üyelerinin belirlenmesi ile seçmen kartlarının basımı gibi idari hazırlıklara da başlanmıştır (Cumhuriyet, 20, 25 Eylül 1957; Zafer, 14, 18 Eylül 1957). CHP, CMP, DP ve HP'nin katıldığı 1957 genel seçimi oldukça gergin bir ortamda gerçekleştirmiştir. Siyasi partiler seçim sürecinde seçim beyannameleri ve çeşitli broşürler yayımlamanın yanı sıra yurt gezilerine çıkarak, mitingler-siyasi toplantılar düzenlemiş ve basından

⁹ Tasarı dört maddeden oluşmaktadır: 35. maddenin ilk fıkrasında değişiklik yapılmasını öngören ilk maddeye göre, seçime katılan siyasi partiler, örgüt kurdukları il ve ilçelerde seçime katılmak ve o seçim çevresinin seçeceği milletvekili sayısı kadar aday göstermek zorunda olup, buna uymayan siyasi partiler bütün seçim çevrelerinde seçime katılma haklarını kaybedecektir. Tasarının ikinci maddesi ise 35. maddenin üçüncü fıkrasına değişiklik getirmiştir. Buna göre de herhangi bir siyasi partiye adaylık için başvurmuş olan kimselerin, hiçbir seçim çevresinde bağımsız aday olamayacağı gibi başka bir siyasi parti tarafından da aday gösterilemeyeceği kararlaştırılmıştır. 35. maddeye eklenen üçüncü maddeye göre ise seçimin zamanında yapılması hâlinde seçim tarihinden en az altı ay veya erken seçim kararı alınması hâlinde seçim kararının alınmasından iki ay önce üyesi buldukları siyasi partilerden ayrılanların, başka bir siyasi partiden aday gösterilmesini yasaklamıştır. Bu hüküm son dönemde DP'den istifa ederek Hürriyet Partisi'ne katılan veya bağımsız kalan Fuat Köprülü gibi siyasetçilerin herhangi bir siyasi partiden aday gösterilmesini engellemeyi hedeflemiştir. Ayrıca bu madde ile bir siyasi partinin üyesi olan herhangi bir kişinin, muvafakati alınsa bile, başka bir partiden aday gösterilmesi de yasaklanmıştır. Tasarının dördüncü maddesi ise Seçim Kanunu'nun 109. maddesine kritik bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, seçime katılan siyasi partiler tarafından gösterilen veya bağımsız adaylardan ya da yalnız bağımsız adaylardan oluşturularak herhangi bir şekilde çoğaltılmış olan oy pusulalarının geçersiz sayılacağı kararlaştırılmıştır.

yararlanmışlardır. Ancak radyo, önceki seçimlerin aksine muhalif siyasi partiler tarafından kullanılmamış; böylece iktidar, muhalefeti dönemin en önemli kitle iletişim araçlarının birinden mahrum bırakarak, bundan sadece kendisi yararlanmışır (Aldıkaçtı, 1959, s. 18).¹⁰ Zira bu durum ilerde de görüleceği üzere HP tarafından DP'ye karşı kullanılmış ve çeşitli platformlarda seçmenlerle paylaşılmıştır. Seçim afişleri ise propaganda sürecinin en önemli materyalleri arasında yer almış ve bütün siyasi partiler dikkat çekici afişler kullanmışlardır.

Siyasi partiler aday listelerini 7 Ekim'de Yüksek Seçim Kurulu'na teslim etmiş ve seçim propagandası yurt genelinde yoğunlaşmaya başlamıştır (Ulus, 8-9 Ekim 1957; Vatan, 8 Ekim 1957). Seçim propagandası resmî olarak 9 Ekim günü başlamasına rağmen iktidar partisi seçim beyannamesi yayımlamamış, HP ise seçim beyannamesini yaklaşık olarak on günlük bir gecikmeyle 18 Ekim'de yayımlamıştır (Ulus, 11 Ekim 1957). Genel Başkan Karaosmanoğlu'nun parti merkezinde yaptığı basın toplantısında kamuoyuyla paylaşılan beyannamede HP'nin vaatleri özetle şu şekildedir:

- Seçim Kanunu değiştirilerek nispi temsil sistemine geçilecek.
- Anayasada birtakım değişiklikler yapılarak özgürlükler güvence altına alınacak.
- Milletvekilleri için mal beyanında bulunma zorunluluğu getirilecek.
- İki meclisli parlamenter sisteme geçilecek.
- Anayasa Mahkemesi kurulacak.
- Üniversitelerin özerkliği sağlanacak.
- Basın üzerindeki baskılar sona erdirilecek.
- Dengeli ve istikrarlı bir ekonomik ve mali yapı kurulacak.
- Tarafsız bir idare mekanizması kurularak, bütün vatandaşlara eşit miktarda hizmet verilecek.
- İşçilere grev hakkı tanınacak (Vatan, 19 Ekim 1957).

¹⁰ Radyonun muhalif siyasi partiler tarafından seçim propagandası amacıyla kullanılmaması, iktidar ile muhalefet arasındaki en önemli eşitsizlikten biri olmuştur. Bu durum Demokrat Parti'nin 30 Haziran 1954 tarihinde Seçim Kanunu'nda yapılan düzenlemeye dayanmaktadır. Buna göre; normalde oy verme gününden önceki on gün sabahından üçüncü gün sabahına kadar devam eden radyolarda propaganda yapma hakkı kaldırılmış, ancak devlet ve hükümet işlerinde görevli olanların, yaptıkları işler hakkında yapacakları radyo konuşmalarının propaganda olarak değerlendirilmeyeceği karara bağlanmıştır. Dolayısıyla bu değişiklik, propaganda sürecinde iktidar partisine diğer partilere göre oldukça avantaj sağlamıştır.

Böylelikle HP, programında detaylı olarak yer verdiği vaatlerine seçim beyannamesinde de özet olarak yer vermiştir. Seçim beyannamesinin yanı sıra çeşitli broşürler de yayımlayan parti, bu görüşlerini tekrar dile getirmiş ve seçmenin desteğini kazanmaya çalışmıştır. Söz konusu broşürlerdeki ana temalar şunlardır:

- “Görüşümüz”
- “Hürriyet ve Refah Yolu”
- “Hürriyetçi Ne Diyor”
- “Daha İyi Bir İdare Cihazı için İçtimai Adaletle Doğru”
- “İlerlemeye Açılış” (Vatan, 16 Ekim 1957)

HP'nin yurt gezileri ve bu geziler sırasında gerçekleştirdiği mitingler ile kapalı salon toplantıları da seçim propagandasının ayaklarından birini oluşturmuştur. Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Turan Güneş, Cihad Baban, Muammer Aksoy, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Muhlis Ete ve Münci Kapani gibi partinin önde gelen isimleri çeşitli il ve ilçelerde seçmenlerle bir araya gelmiş ve onlara hitap etmiştir.

HP'nin ilk mitingi 8 Ekim'de İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda yapılırken parti adına seçmenlere hitap edenler; hayat pahalılığı, radyonun sadece iktidar tarafından kullanılıyor olması ve DP'nin otoriterleşmesi konuları üzerinde durmuşlardır (Vatan, 9 Ekim 1957).¹¹ Mitingde dikkat çeken noktalardan biri de seçmenlerin ellerinde bulunan dövizler olmuştur. HP'nin söylemini yansıtan dövizlerin bir kısmı şu şekildedir:

- “Basın hürriyetini boğazlayanlar, sandıkta yalnız günahlarını bulacaklar!”
- “Bu millete sağ gösterip sol vurdunuz. Millet vurursa sizin gibi değil tam vurur!”
- “Nalını mıhsız, samanını bağısız, hastayı ilaçsız, talebeyi kitapsız, şehirliyi meskensiz bırakanlara artık yeter!”
- “Radyolarda yalnız onların sesi, üzülüyoruz, kuru lafa karnımız tok”
- “Demirkırat Tökezledi!” (Vatan, 8 Ekim 1957)

Sultanahmet mitingini takiben çeşitli yerlerde de mitingler ve kapalı salon toplantıları yapılmaya devam edilirken (Vatan, 10, 11, 13 Ekim 1957),¹² Genel Başkan Karaosmanoğlu'nun ilk durağı İzmir olmuş ve seçim propagandasını

¹¹ Söz konusu mitingde HP adına Cihad Baban, Muhlis Ete, Mazlum İskora ve Avni Erakalın gibi isimler seçmenlere hitap etmiştir. Dikkat çeken konulardan biri de mitinge katılanların çoğunun üniversiteli öğrenciler olmasıdır.

¹² Kandra Mitingi (9 Ekim), Çubuk Mitingi (10 Ekim), Üsküdar Mitingi (12 Ekim)

buradan başlatmıştır. İzmir’de miting yapmayan Karaosmanoğlu, parti merkezinde bir basın toplantısı düzenlemiş ve şu noktalara temas etmiştir:

- Demokrat Parti gün geçtikçe otoriterleşmektedir.
- Demokrasi vaadiyle Türk milletinden oy alarak iktidara gelen Demokrat Parti artık demokrasiyi inkâr eden bir iktidara dönüşmüştür.
- Seçmenler, kendilerine hizmet vaat eden ve en güçlü olduğunu düşündükleri muhalif partilerden birine oy vermelidir. “İktidara rey verme!”
- Hürriyet Partisi, memleketin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik krizleri üstesinden gelmek için zaruri istikrar önlemlerini alacak, seçim güvenliğini sağlayacak, seçim kanununu programı dâhilinde düzenleyecek ve nispi temsil sistemini ekledikten sonra yeniden seçim kararı olacaktır.

Karaosmanoğlu, İzmir’in ardından Manisa, Kırkağaç ve Balıkesir’e gittikten sonra İstanbul’a geçmiştir. Propaganda çalışmalarına burada devam eden Karaosmanoğlu, HP’nin ilk büyük mitingini Taksim’de yapmıştır (Vatan, 17 Ekim 1957). Mitingde Genel Başkan Karaosmanoğlu’nun yanı sıra Hamdullah Suphi Tanrıöver, Feridun Ergin, Turan Güneş, Münci Kapani ve Muammer Aksoy gibi partinin bütün önde gelen isimleri seçmenlere hitap etmiştir. Hatiplerin konuşmaları parti programı ve seçim beyannamesine paralel bir içeriğe sahip olmakla birlikte (Vatan, 17 Ekim 1957),¹³ seçmenlerin taşıdıkları dövizler dikkat çekicidir:

- “En Kuvvetli Liste; Hürriyet Partisi Listesi”
- “DP giderse; Hürriyet gelir, Bolluk Gelir, Refah Gelir”
- “Kâğıt; İktidarı Övene Tonla, Övmeyene Gramla” (Vatan, 17 Ekim 1957).

İstanbul durağından sonra yine Ege Bölgesi’ne giden Karaosmanoğlu ve partinin önde gelen isimleri propaganda faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Manisa’da 19 Ekim’de yaptığı mitingden sonra İzmir’e geçen Genel Başkan, buradan da Balıkesir’e gitmiş ve HP’nin mitinginde DP kurucularından Fuat

¹³ Karaosmanoğlu; Türkiye’yi demokratikleştirme vaadiyle iktidara gelen Demokrat Parti’nin bu vaadine sadık kalmadığı için iktidardan uzaklaştırılması gerektiğini ifade ederek, seçimi kazanmaları durumunda insani bir yönetim kurup vatandaşlar arasında herhangi bir ayırım yapmayacaklarını belirtmiştir. Diğer konuşmacılardan Hamdullah Suphi hürriyet ve demokrasi; Feridun Ergin ekonomik kriz ve refah seviyesinin düşük olması; Münci Kapani basın özgürlüğü ve üniversitelerin özerkliği; Emrullah Nutku hayat pahalılığı; Turan Güneş ise şeflik sistemi ve otoriterleşme üzerinde durarak Demokrat Parti liderlerini şeflik sistemini yeniden kurmakla suçlamıştır.

Köprülü ile birlikte seçmenlere hitap etmiştir (Cumhuriyet, 23 Ekim 1957; Vatan, 20, 23 Ekim 1957).¹⁴

Bu bilgiler çerçevesinde HP'nin miting ve kapalı salon toplantıları çerçevesindeki propaganda çalışmalarını değerlendirmek gerekirse, parti programına ve seçim beyannamesine paralel bir söylemin mitinglerde de dile getirildiğini belirtmek yerinde olacaktır. Ancak HP'nin miting ve toplantı sayısı açısından diğer partilere, özellikle DP ve CHP'ye göre geride kaldığını da vurgulamak gerekir. Bu eksiklik partinin yeni kurulmuş olması ve yeterli oranda örgütlenemediğine bağlanabileceği gibi erken seçim kararı alınmasının, partinin propaganda programı yapmasına fırsat vermediği şeklinde de yorumlanabilir. Ayrıca HP'nin diğer siyasi partilere göre ekonomik açıdan zayıf olması da söz konusu etkenlerden biri olarak ele alınabilir. Oysa mitingler ve kapalı toplantılar siyasi partilerin topluma bir araya gelmesini, arada bağ kurulmasını sağlayan en önemli araçlardan biridir. Dolayısıyla bu eksiklik, iddialı bir şekilde ve uygun bir ortamda kurulan HP'nin, çalışmanın sonunda da görüleceği üzere, beklentilerin altında bir oy oranına ulaşmasındaki etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Hürriyet Partisi'nin Seçim Afişleri

Afişler 1957 genel seçiminin en önemli propaganda materyalleri arasında yer almış ve bütün siyasi partiler afişlerden yararlanmışlardır. Farklı formatlarda hazırlanan afişlerin yegâne ortak yanı, hiçbirinde resim kullanılmamış olmasıdır. Çünkü DP, daha önce etkili bir şekilde kullandığı ve olumlu sonuçlar aldığı resimli afişleri 1954 genel seçimi öncesinde yasaklamıştır. Böylelikle iktidar partisi “Yeter Söz Milletindir!” afişindeki el gibi seçmen üzerinde büyük etkide bulunabilecek bir afişle karşılaşmanın önüne geçmiştir (Alkan, 2015, s. 104). Dolayısıyla 1957 genel seçimi afişlerinde sloganlara, parti isimlerine ve amblemlere yer verilmiş ancak herhangi bir resim kullanılmamıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla HP 1957 genel seçiminde 14 farklı seçim afişi kullanmıştır. Bunların biri “İspat Hakkı” ile biri “6-7 Eylül Olayları” ile biri “Grev Hakkı” ile ikisi DP'nin antidemokratik uygulamalarıyla, ikisi köylü vatandaşlarla, yedisi ise ekonomik sorunlarla ilgilidir.

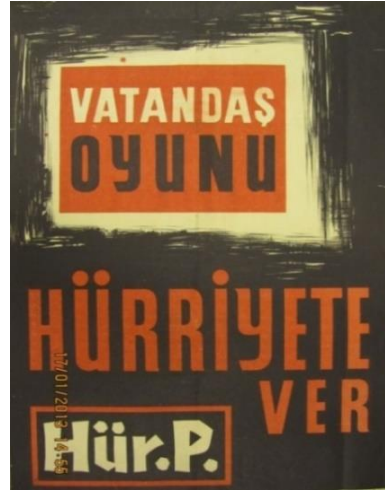
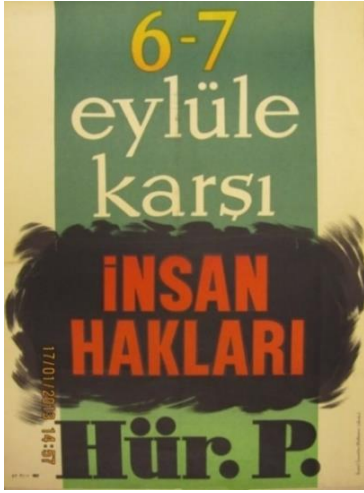
Kurulduğu günden itibaren “İspat Hakkı” ile özdeşleşen ve bu konuyu seçim propagandasında sıkça dile getiren HP, basın ve basın mensuplarına ispat hakkı tanınması gerektiğini afişlerinden birine de yansıtmıştır.

¹⁴ Seçimler öncesinde Hürriyet Partisi'ni desteklemeye başlayan Fuat Köprülü iktidara ağır eleştirilerde bulunmuş ve düşüncelerini Balıkesir mitinginde şu şekilde ifade etmiştir: “Bu seçim mücadelesi, tek parti, tek şef sistemini canlandırmak isteyen bir adama karşı koca bir milletin mücadelesidir.”

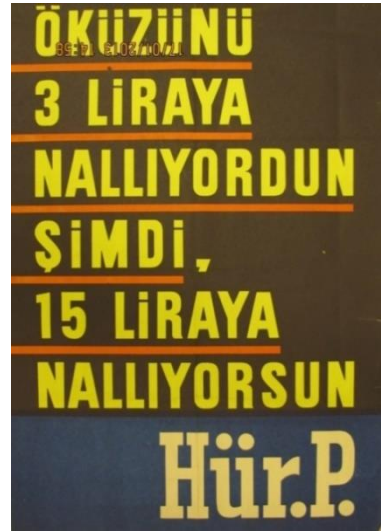
“Hırsızla uğursuzun belâsı ispat hakkıdır!” şeklindeki afişte yan tarafta da görüldüğü üzere ağırlıklı olarak siyah zemin kullanılırken, “İspat Hakkı” ifadesi koyu sarı ile vurgulanmış ve dikkatler sloganın bu kısmına yöneltilmiştir. Zeminde siyahın, “İspat Hakkı” ifadesinde de koyu sarının tercih edilmesi kuşkusuz rastlantı değildir. İki zıt renk kullanılarak bütün dikkatler “İspat Hakkı” ifadesine çekilmeye çalışılmış, daha doğrusu seçmene bu mesaj aktarılacak istenmiştir. Buradan hareketle afişin odak noktasının “İspat Hakkı” olduğu, dolayısıyla da DP’nin otoriter bir uygulamasının eleştirisi olduğu savunulabilir. Ayrıca HP bu afişle, iktidara gelmesi durumunda kaybolmakta olan demokratik düzeni tekrar kuracağı mesajını vermeye çalışmıştır denebilir.

HP’nin liderleri, hem partiyi kurmadan önce hem de kurduktan sonra en çok DP’nin otoriterleşmekte olduğunu vurgulamaya çalışmış ve bu konuyla ilgili kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Farklı platformlarda bunu dile getiren parti kurucuları, yukarıda da aktarıldığı üzere DP’den ayrılma nedeni olarak Adnan Menderes’i işaret etmişler ve böyle bir ortamda DP çatısı altında siyaset yapamayacaklarını ifade etmişlerdi. DP’de hem parti içi demokrasinin yerini lider oligarşisine bıraktığını ifade etmişler hem de iktidar partisinin demokrasiyi temel alan programına sadık kalmadığını sürekli dile getirmişlerdir. “**Adı demokrat, bayrağı istibdat, korkusu hakikat, sonu milletten TOKAT!**” söylemi propaganda sürecinin öne çıkan sloganlarından biriydi. Sloganı içeren afiş de bu konuya ve yine ispat hakkına işaret etmektedir. Bir önceki afişte olduğu gibi yine siyah zemin üzerine koyu sarının tercih edilmesi zıt renklerden yararlanma çabası olarak değerlendirilebilir.

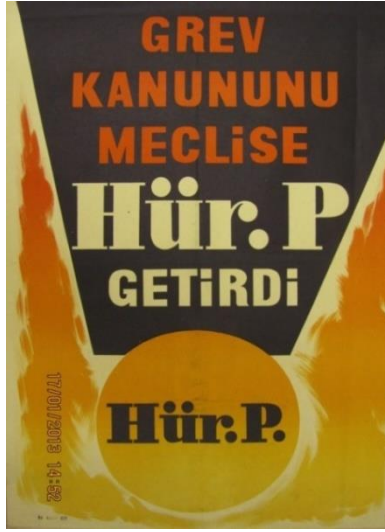
HP'nin en dikkat çeken afişi kuşkusuz 6-7 Eylül Olayları ile ilgili olanıdır: **“6-7 Eylül Karşı İNSAN HAKLARI”** sloganını içeren afişin karartılmış bölgesinde büyük harflerle ve kırmızıyla vurgulanan “insan hakları” ibaresi, Türk siyasal yapısına yeni bir kavram kazandırmıştır. Demokrasi, hürriyet, özgürlük gibi kavramların sıkça kullanıldığı Türkiye’de ilk defa bir afişte “insan hakları” da yer almıştır (Alkan, 2015, s. 107). HP bu afişle Rum vatandaşların dikkatini çekmeye, kendi iktidarında bu tür sıkıntıların yaşanmayacağı vaadini aktarmaya ve böylelikle oylarını kazanmaya çalışmıştır. Dahası HP, 6-7 Eylül Olayları üzerinden bütün seçmenlere insan haklarının gerekliliği ve bunun kendi iktidarıyla gerçekleşeceği mesajını iletmıştır. Ancak Türk dış politikasında Kıbrıs meselesinin temel gündem maddesi olduğu ve Yunanistan’dan ENOSİS seslerinin yükseldiği bir ortamda, HP’nin bu şekilde bir afiş kullanması önemli bir risk de taşımıştır denebilir. Çünkü Türk kamuoyu bu sırada, Kıbrıs’ın Türkiye’ye katılması ve Kıbrıs’ta yaşayan Türklerin yalnız bırakılmaması gerektiğini savunmaktadır.

DP’nin antidemokratik uygulamalarına karşı demokratik ve insani bir yönetim vaadinde bulunan HP, bunu afişlerinden birine de yansıtmıştır: **“Vatandaş Oyunu Hürriyete Ver”** şeklindeki afişte parti, kendi isminden yola çıkarak ülkeyi demokratikleştirme vaadini sloganlaştırmış ve seçmenden kendisine oy vermesini talep etmiştir. Karartılmış zemin üzerine kırmızı renkte ve büyük puntolarla “hürriyet” ifadesine yer verilmesi, hürriyetin ön plana çıkarılmak istenmesiyle bağlantılıdır. Böylelikle DP’nin ülkeyi karartan antidemokratik uygulamalarının HP ile sona ereceği düşüncesi ileri sürülmüştür.

Köylü vatandaşlar da HP'nin 1957 genel seçimi öncesinde kazanmaya çalıştığı kitlelerden biri olmuştur. 1950-1954 arasında zenginleşen fakat 1954'ten sonra refah seviyesi düşmeye başlayan, dolayısıyla da toplumun diğer kesimleri gibi çeşitli sıkıntılar yaşamaya başlayan köylü vatandaşlar ile DP arasındaki bağ zayıflamaya başlamıştır. HP de yan taraftaki afişle DP gibi popülist bir yaklaşım sergilemeyeceği ve köye, köylüye oy için değil onlara hizmet etmek için gideceği mesajını vermeye çalışmıştır. Turuncu zemin üzerine, "**Köye oy için değil millet için gideceğiz**" sloganını içeren afiş bunun bir yansımasıdır. HP böylelikle DP'den kopma noktasına gelen kırsal kesimin desteğini ve oyunu kazanmaya çalışmıştır. HP'nin bu afişi, diğer afişlerine göre daha sade olmakla birlikte zeminde kullanılan turuncu rengin hedef kitlenin dikkatini çekmek amacıyla tercih edildiği düşünülebilir.

"**Öküzünü 3 Liraya Nallıyordun Şimdi, 15 Liraya Nallıyorsun**" tespitini ve sloganını içeren afiş ise iki yönlüdür. Afiş, bir yandan hayat pahalılığının somut bir boyutunu, diğer yandan bunun çiftçilere yansıma oranını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla afiş, kuruluşundan itibaren önemle üzerinde durduğu ekonomik krizi ve hayat pahalılığını vurgulamayı hedeflemiştir. Ayrıca HP bu afişle, DP'nin tarım politikasının başarılı olmadığı ve çiftçilerin mağdur olduğu mesajını vermeye çalışmıştır. Afişte yine siyah zemin ve büyük puntolarla sarı slogan tercih edilmiştir.

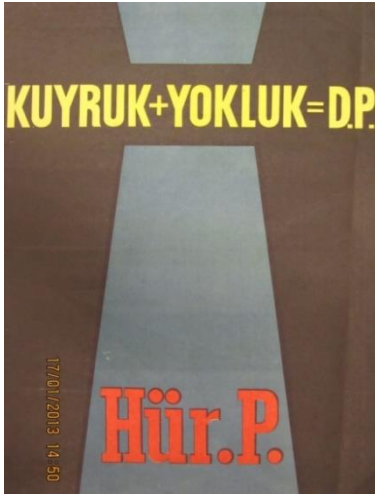

Grev hakkı vaadine programında yer veren HP, bu konuyu afişe de taşımıştır. “**Grev Kanununu Meclise Hür. P. Getirdi**” ifadesini içeren afişle programda ve beyannamede yer alan vaat tekrar ifade edilmiş ve bu vaadin etkisi arttırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla HP'nin etkili bir propaganda yöntemi olarak değerlendirilen afiş görselini de kullandığı ve işçi sınıfının oyunu kazanmaya çalıştığı ifade edilebilir. Buradan hareketle HP'nin çiftçilerin yanı sıra toplumun önemli bir diğer kesimini oluşturan işçilerin de desteğini kazanmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Afişin, tasarım açısından farklı olmakla birlikte renk tercihleri açısından diğerleriyle benzerlik gösterdiğini belirtmek yerinde olacaktır.

DP liderleri seçim öncesinde sürekli birtakım açılış ve temel atma törenleri düzenlerlerken seçmene, kalkınmanın devam edeceği ve ekonomik sorunların geçici olduğu mesajını vermeye çalışmaktaydılar (Zafer, 17-30 Eylül 1957; 1-19 Ekim 1957).¹⁵ Hatta iktidarın seçim propagandasını, bu törenler üzerine kurduğunu bile söylemek olanaklıdır (Unat, 2016, s. 428). HP ise iktidarın “Nurlu ufuklara doğru” sloganına karşı seçim propagandasını büyük oranda ekonomik sorunlara odaklanmış ve seçim afişlerinin önemli bir kısmında da

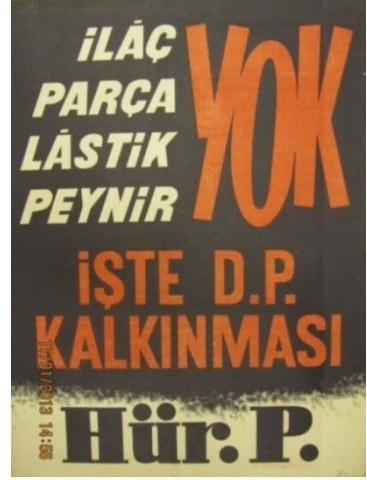
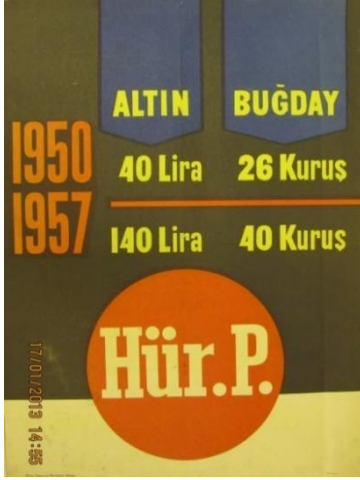
¹⁵ Demokrat Parti liderleri propaganda süreci boyunca sürekli açılış törenleri ve temel atma törenleri düzenlemişlerdir. Törenleri propaganda meydanlarına dönüştüren liderler, bununla da yetinmeyip bütün toplumun bunlardan haberdar olması için Zafer gazetesi aracılığıyla bu törenler ayrıca topluma gösterilmeye çalışılmıştır. Türkiye’de 1950 itibarıyla çimento, tekstil, azot ve enerji sanayinin yanı sıra eğitim, sağlık, yol, su, elektrik alanlarındaki gelişmelerin illere yansımaları haber dizisi olarak Zafer gazetesinde aktarılmıştır.

ekonomik krizi öne çıkarmıştır. **“Kuyruk+Yokluk=D.P.”** sloganını içeren afiş de bu örneklerden biridir. Oldukça sade bir tasarıma sahip olan afişte yine siyah zemin tercih edilmiş ve slogan büyük harflerle ve puntolarla verilmiştir. Ülkede gaz kuyruklarının yaşanmaya başlandığı bir ortamda bu tür bir afişin tasarlanmış olması, DP'nin ekonomi politikasının iflasını propagandaya dönüştürme eğiliminin bir yansıması olduğu söylenebilir. Böylelikle CHP gibi HP de iktidarın ekonomik başarısızlığını afişe yansıtarak seçmeni etki altına almaya çalışmıştır.

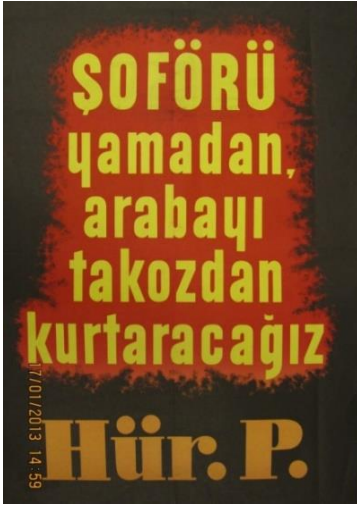

1954'ten sonra Türk lirasının değer kaybetmeye başlaması ve enflasyonun yükselmesi temel gıda maddelerinde fiyat artışlarına neden olmuştur. Türkiye İstatistik Kurumunun tespitlerine göre 1950'den 1957'ye geldiğinde Ankara'da; ekmek 0,36'dan 0,46'ya; un 0,51'den 0,95'e; pirinç 1,24'ten 2,27'ye; şeker 1,89'dan 2,53'e; yumurta 0,9'dan 0.18'e; çay da 16,00'dan 25,00'a yükselmiştir (TÜİK, 2012, ss. 540-542). Bu verilerden de anlaşılacağı üzere yedi yıllık periyotta temel gıda maddelerinde önemli oranda fiyat artışları yaşanmıştır. Ekonomik sorunları ve hayat pahalılığını seçim propagandasının merkezine yerleştiren HP, bu konuyu afişlerine de taşımıştır. **“Vatandaş Pahalılığı Reyinle Durdurmak Elindedir.”** ifadesini içeren afişte hayat pahalılığının varlığını ifade etmenin yanı sıra bunun sorumlusu olarak DP işaret edilmektedir. Ayrıca bu sıkıntıların sona ermesinin DP'nin seçimi kaybetmesi ve HP'nin iktidara gelmesiyle mümkün olabileceği vurgulanmaya çalışılmıştır. Slogan gibi düşünülemeyecek olan bu ifadenin akılda kalıcılığı pek olanaklı gibi görünmemekle birlikte somut bir gerçeği gözler önüne serdiğini de göz ardı etmemek gerekir. Bunun yerine 1950'den 1957'e geldiğinde altın ve buğday fiyatlarında meydana gelen artışı gözler önüne seren afişin daha etkili olduğu savunulabilir. Yan tarafta da görüldüğü üzere afişe göre; altın 40 liradan 140 lira gibi fahiş bir rakama yükselmişken, temel gıda ürünü olan buğday da 26

kuruştan 40 kuruşa yükselmiştir. Karşılaştırma yöntemine göre tasarlanan afişte DP'nin iktidara geldiği yıl olan 1950 ile seçimin yapılmakta olduğu 1957 yılları arasındaki fark, fiyat artışları üzerinden seçmene gösterilmeye çalışılmıştır. Bu veriler muhtemelen seçmeni, üstteki afişe göre daha fazla etkilemiştir.

DP döneminde ekonomik krizin bir yansıması olarak yaşanan önemli sorunlardan biri de ürün darlığı olmuştur. Bunun etkisiyle muhalefet bu konuyu propaganda konuları arasına almış ve DP iktidarına karşı kullanmıştır. Dahası temel ihtiyaçların karşılanması noktasında yaşanan sıkıntılar HP'nin seçim afişlerine de yansımıştır. “İlaç Parça Lastik Peynir YOK İşte DP Kalkınması” ifadelerini içeren afiş bu örneklerden biridir. Yine siyah zeminin tercih edildiği ve “YOK” ifadesinin ön plana çıkarıldığı afişte, DP'nin kalkınma modelinin yetersizliği vurgulanmış, daha doğrusu bu kalkınma modelinin iflas ettiği mesajı verilmeye çalışılmıştır.

DP döneminin tipik özelliklerinden biri de Türkiye’de yıllarca yürütülen “şimendifer” politikasından vazgeçilmesi ve karayolu yapımının tercih edilmesidir. Karayolu yapımının başlaması da doğal olarak beraberinde motorlu taşıtların artışını getirmiştir. Ancak belli bir süre sonra tamamen ithalata dayalı olan motorlu taşıtların bakımları ve yedek parçaları konusunda çeşitli sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. HP de yan tarafta görüldüğü üzere bu konuyu afişlerinden birine taşımıştır: “**Şöförü yamadan, arabayı takozdan kurtaracağız**” sloganını içeren afiş, bu konuda yaşanan sorunları somutlaştırdığı gibi, çözümün HP ile geleceği vurgulanmaya çalışılmıştır.

Yukarıdaki afiş de DP’nin ekonomik alandaki başarısızlığını işleyen afişlerden biridir. “**İşsizlik ve sefaletle mücadele yolunu en iyi bilen Hür. P.’dir**” ifadesini içeren afişte HP, kendi iktidarında işsizlik sorununu hâledeceğini ifade etmektedir. Afişte seçmenin dikkati büyük puntolarla yazılan “**İşsizlik**” ifadesine çekilmeye çalışılmıştır. Böylece DP iktidarının ikinci döneminde artmaya başlayan işsizlik sorunu, HP tarafından afişe taşınmış ve seçmenlerin desteği alınmaya çalışılmıştır.

DP iktidarı, ekonomik alanda yaşanan sorunlar ve bu sorunlara karşı alınan önlemlerin çözüm üretmediği bir ortamda mal darlıkları, fiyat artışları ve karaborsacılık ile mücadele edebilmek için çeşitli kararname çıkarma yolunu tercih etmiştir. Ancak bunların yeterli olmadığı anlaşılınca piyasayı daha iyi denetleyebilmek için İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan Millî Korunma Kanunu, düzeltilip yenilenecek Haziran 1956’da uygulanmaya başlanmıştır. Böylelikle DP, muhalefetteyken CHP iktidarına karşı koz olarak kullandığı bu savaş ekonomisi kanununu, ekonomik krizi aşamayacağını anladığı an liberal anlayıştan vazgeçerek devreye sokmuştur. Ancak Millî Korunma Kanunu çözüm üretmediği gibi, piyasayı tedirgin etmiş ve muhalefet için önemli

kozlardan birine dönüşmüştür. HP çeşitli platformlarda bu konuyu dile getirmenin ve seçmenle paylaşmanın yanı sıra yan tarafta görüldüğü üzere afişe de etmiştir. “**Millî Korunma dediler Millî Kurutma Yaptılar**” şeklinde sloganvari bir ifade içeren afişle, DP'nin ekonomik açıdan toplumu zora soktuğunu ifade etmenin yanı sıra mal darlığına işaret etmiştir. DP'nin ekonomi politikasının çöküşünü de vurgulamaya çalışan afiş, seçimin dikkat çekici görsellerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

1957 genel seçiminin ortamı bu şekilde iken 24 Ekim sabahından itibaren üç günlük propaganda yasağı başlamış ve seçim 27 Ekim Pazar günü yapılmıştır. Sabah saat 8.00'de başlayan oy kullanma işlemi, akşam 17.00'de tamamlanmıştır. Seçimde 12.078.163 kayıtlı seçmenin 9.250.949'u oy kullanmış, böylelikle katılım yüzde 76,6 olmuştur. Resmî sonuçlara göre HP oyların yüzde 3,5'ini alarak sadece 4 milletvekili çıkarmıştır (Tuncer, 2012, s. 111).¹⁶ Sadece Burdur ilinden seçilen HP milletvekillerinin TBMM'deki toplam milletvekillerine oranı yüzde 0,66 olmuştur (Ulus, 17 Kasım 1957).

Kurulduktan sonra Meclis içinde ve dışında hızlı bir şekilde örgütlenmeye başlayan HP, söylemi ve vaatleri itibarıyla DP iktidarı için potansiyel tehlike olarak görülmeye başlanmıştı. Ancak seçim sonuçları partinin kurucuları, mensupları, taraftarları ve kamuoyunda hayal kırıklığı yaratmıştır. Parti yönetimine göre genel seçim sonucunda yaşanan bu hayal kırıklığı; çok yeni bir parti olmaları ve seçimi kazanma şanslarının bulunmadığı, dolayısıyla da DP'ye

¹⁶ Demokrat Parti oyların 4.497.811'ini, Cumhuriyet Halk Partisi ise 3.825.267'sini, Cumhuriyetçi Millet Partisi 604.087'sini, Hürriyet Partisi ise 321.471'ni almıştır. Buna göre, DP oyların yüzde 48,6'sını alarak 424 milletvekili, CHP yüzde 41,4'ünü alarak 178 milletvekili, CMP ise yüzde 6,5'ini alarak 4 milletvekili çıkarmıştır.

rakip olabilecek partinin CHP olduğu şeklindeki kamuoyu algısından dolayı oyların CHP'ye yönelmesiyle açıklanmıştır. Hatta belki de bu durumun bir sonucu olarak bazı yerleşim yerlerinde HP'nin oyları partiye üye olanların sayısından daha düşük çıkmıştır (Albayrak, 2008, ss. 85-86).

Sonuç

1957 genel seçimi öncesinde çeşitli propaganda yöntemleriyle tespitlerini ve vaatlerini toplumla paylaşan HP, programına paralel bir söylem kullanmıştır. Parti, iktidarın otoriter uygulamalarını kamuoyuyla paylaşmanın yanı sıra özellikle ekonomik sorunları öne çıkarmış ve seçim propagandasının merkezine ekonomiyi yerleştirmiştir. Tespit edilen 14 afişin sekiz tanesinin doğrudan ekonomik sorunlarla ilgili olması bu durumun en somut göstergelerinden biridir. Zira afişlerde hayat pahalılığı, işsizlik ve mal darlığı gibi ekonomik sorunlar bir kısım afişlere yansıtılmış ve 1950'den 1957'e kadar geçen süre içerisindeki durum çeşitli veriler ve sloganlar aracılığıyla seçmene gösterilmeye çalışılmıştır. Afişlerin diğer bir bölümünde ise DP iktidarının otoriterleşme yönelimleri vurgulanmaya çalışılarak insan hakları vurgusu yapılmıştır. Özellikle 6-7 Eylül Olayları ile ilgili afişte insan hakları vurgusu yapılması, Türkiye'de ilk olması açısından dikkate değerdir. HP'nin afişleri dönemin teknolojik yeterlilikleri açısından değerlendirilecek olursa, başarılı oldukları ifade edilebilir. Ancak afişlerin toplamda kaç tane basıldıkları ve ülke genelinde ne denli yaygınlıkta kullanıldıklarını tespit etmek mümkün olmadığı için seçmenler üzerindeki etkilerini ölçmek de mümkün olmamıştır.

HP'nin propaganda döneminde zayıf kaldığını da belirtmek yerinde olacaktır. DP ve CHP liderleri propaganda süreci boyunca yoğun bir tempoyla ülkenin birçok yerinde mitingler/toplantılar düzenlerken HP bu denli yoğun bir propaganda yapamamıştır. Dolayısıyla kurulduktan sonra aydın kesimin ve muhalif basının desteği ile siyasi yaşama atılan partinin, seçim sonuçlarından hareketle, seçmenle güçlü bir bağ kuramadığı ifade edilebilir. Partinin toplamda 4 milletvekili çıkarması ve bu milletvekillerinin sadece Burdur'dan seçilmesi bu durumu somutlaştırmaktadır. Başarısızlığın arka planında partinin programını topluma aktarabilecek kadar siyasi yaşamda varlığını sürdüremediği de düşünülebilir.

Bununla birlikte HP'nin; muhalefet anlayışı, sosyal adalet, insan hakları, demokratik yaşam, parlamenter sistem, Anayasa Mahkemesi, yeni bir ekonomik yapılanma, özerk üniversite ile özerk radyo, özgür basın ve tarafsız yargı türündeki yeni önerileri, dönemin diğer siyasi partilerini etkilediği gibi 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra da etkilerini sürdürmüş ve 1961 Anayasası'nda yer almışlardır. Bu açıdan bakıldığında Türk siyasi hayatındaki varlığını sadece üç yıl (1955-1958) sürdürebilen HP'nin siyasi arenadan

çekilmesine rağmen 1960'tan sonra yeniden yapılanan Türk siyasetine önemli etkilerde bulunduğu sonucuna varılabilir.

Kaynakça

Resmî Yayınlar

Resmî Gazete

TBMM Tutanak Dergisi

Gazeteler

Cumhuriyet

Ulus

Vatan

Zafer

Araştırma Eserler

- Ahmad, B. (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2007). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Albayrak, M. (2008). Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIV (71).
- Aldıkaçtı, O. (1959). 27 Ekim 1957 Milletvekilleri Seçimi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1-4.
- Alkan, M. Ö. (2006). Türkiye'de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri, *Anayasa Yargısı*, 23.
- Alkan, M. Ö. (2015). Seçim Afişleri, Parti Amblemleri ve Demokrasi Tarihimize Dair Notlar, *Birikim*, 313.
- Avşar, Z. ve Kaya, E. E. (2012). Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Millî Kalkınma Partisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13 (2).
- Baban, C. (1970). *Politika Galerisi, Büstler, Portreler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bektaş, A. (1996). *Kamuoyu İletişim ve Demokrasi*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Birand, M. A. (2001). *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Bora, T. (2016). *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burçak, R. S. (1998). *On Yılın Anıları*. Ankara: Nurol Matbaası.
- Çakmak, D. (2008). Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958), *Akademik Bakış*, 2 (3).

- Dağcı, G. T. (2005). Türk Siyasi Tarihinde Hürriyet Partisi'nin Yeri, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 4 (8), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını.
- Demirel, T. (2005). Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (Der. Mete Kaan Kaynar). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Devran, Y. (2003). *Siyasal Kampanya Yönetimi: Mesaj, Strateji ve Taktikler*. İstanbul: AND Yayınları.
- Duman, D. ve İpekşen, S. S. (2013). Türkiye'de Seçim Kampanyaları (1950-2002), *Turkish Studies*, 8/7.
- Erer, T. (1965). *On Yılın Mücadelesi (Türkiye'de Parti Kavgalarının 2. Cildi)*. İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.
- Ertan, T. F. (1998) Beklentiler, Hayal Kırıklıkları ve Aydınlar (Kadro-Forum-Yön), *Türk Yurdu*, 18 (134).
- Goloğlu, M. (1982). *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Güvenç, M. ve Kirmanoğlu, H. (2009). *Türkiye'nin Seçim Atlası (1950-2009)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Gelişimi ve Niteliği*. Ankara: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset* (B.B. Özipek vd. Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Hürriyet Partisi Nizamname ve Program*. (1956). Ankara: Örnek Matbaası.
- Kapani, M. (2010). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özçetin, B. ve Demirci, S. (2005). Hürriyet Partisi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, T. Bora, M. Gültekingil (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özsoy, O. (2009). *Seçim Kazandıran Siyasal İletişim*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Toker, M. (1970). *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Toker, M. (1991). *DP Yokuş Aşağı 1954-1957*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Topuz, H. (1977). *Televizyon, Radyo, Basın ve Afişle Seçim Savaşları*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Topuz, H. (1991). *Siyasal Pazarlama, Seçimlerde İletişim Politikaları*. İstanbul: TÜSES Vakfı Yayınları.
- Tuncer, E. (2010). *1950 Seçimleri*. Ankara: TESAV Yayınları.
- Tuncer, E. (2012). *1957 Seçimleri*. Ankara: TESAV Yayınları.
- TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2011*. (2012). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Unat, K. (2016). *Durmayalım Düşeriz! İktidardan Muhalefete Cumhuriyet Halk Partisi'nin Seçim Propagandaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.

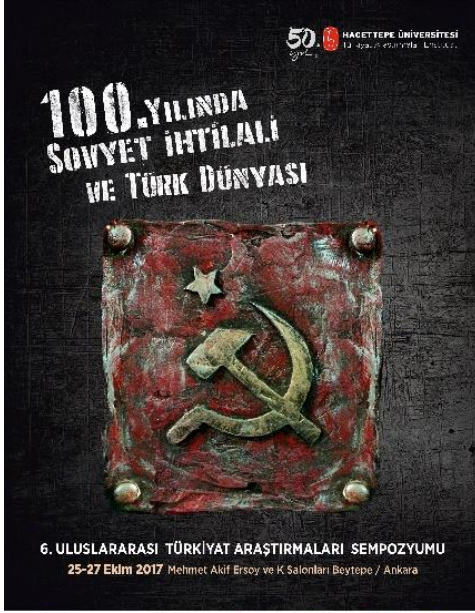
Uzun, H. (2012). İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XII (25).

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

**ÇEVİRİ
VE
TANITMALAR**

6. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU: 100. YILINDA SOVYET İHTİLALİ VE TÜRK DÜNYASI

*Mikail CENGİZ**

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen uluslararası nitelikteki sempozyumlar serisinin altıncısı 25-27 Ekim 2017 tarihleri arasında Ankara’da gerçekleştirildi. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumlar dizisi, önemli konular ekseninde bilim insanlarını bir araya getirerek tartışılması çerçevesinde Türkolojide önemli bir boşluğu dolduran etkinlikler serisidir. İlki, 2006 yılında düzenlenmiş ve Türkolojinin Türkiye’deki ve dünyadaki durumu ele alınmış bu serinin ikincisi 2008 yılında “Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi” teması çerçevesinde T.C. Kültür Bakanlığı tarafından UNESCO’ya taahhüt edilen sempozyumların Türkiye bölümü

niteliğinde gerçekleştirilmiştir. 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu ise 26-29 Mayıs 2010 tarihinde “Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konusu ekseninde düzenlenmiş ve bu sempozyuma bağlı olarak da “Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak” konulu Taş Heykel Çalıştayı da nitelikli ve geniş katımlı bilimsel çalışmalar olmuştur.

“Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları” konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu ise 2012 yılında düzenlenmiş, geniş bir coğrafyada yaşayan dilleri ve kültürleri bakımından yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk toplulukları tartışılmış ve kamuoyunda yakından takip edilmiştir. Sempozyumun bildirileri yine aynı yıl içerisinde yayımlanarak ulusal ve uluslararası tüm kütüphanelere dağıtımı sağlanmıştır. Ayrıca bu sempozyumla, tehlikedeki dil ve kültürler için son derece önemli olan farkındalık yaratılmış, akademik camia ve toplumun dikkati bu alana

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü mikail@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3081-6855

yönelmiştir. Bu sempozyumun tehlikedeki diller alanında Türkiye’de ilk çalışma olması ayrıca önem taşımaktadır.

21-23 Mayıs 2014 tarihleri arasında düzenlenen 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun teması “Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri” olarak belirlenmiş ve geniş Oğuz coğrafyasındaki Türkler dilleri, kültürleri ve tarihleri üzerine çalışma yapan akademisyenler bir araya gelmiş, en son bulgu ve değerlendirmeler tartışılmış ve süreç kamuoyunca yakından takip edilmiştir. Sempozyumun bildirileri aradan geçen kısa bir zaman diliminde yayımlanarak ulusal ve uluslararası tüm kütüphanelere dağıtılmış ve elektronik olarak erişime sunulmuştur. Oğuzlar konusunda bu kitap alanda temel bir kaynak olmuştur.

Bu tanıtıma konu olan 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu da Hacettepe Üniversitesi’nin kuruluşunun 50. yılı ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nün kuruluşunun 25. yılı olması nedeniyle 2017 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyum da öncekiler gibi belirli bir konu çerçevesinde düzenlenmiştir. Sempozyumun ana teması Ekim Devriminin 100. yılı olması nedeniyle “100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası” olarak belirlenmiştir. Bu devrimin tarihsel süreci ile yarattığı dilsel, kültürel, siyasal vb. etkilerinin tartışılmasının hedeflendiği sempozyum 25-27 Ekim 2017 tarihleri arasında T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu (TTK), T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyonu Ajansı Başkanlığı (TİKA), Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY), Yunus Emre Enstitüsü, Altındağ Belediyesi ve Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Biriminin katkılarıyla düzenlenmiştir. Sempozyuma yerli ve yabancı pek çok bilim insanı katılmıştır. Sempozyumun katılımcıları Rusya’dan Almanya’ya, ABD’den Kazakistan’a vd. 20 farklı ülkeden gelmiştir. Bu bakımdan sempozyum ana eksenini Ekim Devrimi’nden etkilenen pek çok ülke olmak üzere bunları bilimsel açıdan araştıran bilim insanlarının bir araya gelerek konuyu tartışmalarında öncü rol üstlenmiştir.

Belirli bir tema üzerinden ve özellikle alanda yeni ortaya çıkan tartışma konuları, yeni bulgular ve geliştirilen yeni araştırma yöntemleri ile bunların sonuçlarının sempozyumlar aracılığı ile paylaşılması Türkoloji çalışmaları bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca Türk Dünyası ile ilgili bilim camiasının belirli temalar etrafında buluşmaları ve araştırmalarını paylaşmaları son derece önem arz etmektedir. 2016 yılının Ağustos ayında ilan edilen ve bu tarihten itibaren ilgili bilim insanları ile yazışmalar yürütülmüştür. Sempozyuma başvuru sürecinde toplamda 400’e yakın bildiri özeti gönderilmiş ancak bilim kurulunun denetiminde 110’u teknik ve maddi imkânlar nedeniyle davet edilebilmiştir.

Sempozyum açılış bölümünde protokol konuşmalarından sonra açış konferansları bölümü düzenlenmiştir. Konferansların konuşmacıları bu alanda pek çok bilimsel çalışma yapmış olan Prof. Norman Stone ve Prof.Dr. İlber Ortaylı yer almıştır. Açış bölümünde Prof.Dr. İlber Ortaylı'ya Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (Türksoy) Genel Sekreterliği tarafından daha önce üye ülke Cumhurbaşkanlarına ve Uluslararası kuruluş başkanlarına takdim edilen "Türksoy Onur Madalyası" takdim edilmiştir.

İlber Ortaylı konuşmasında Ekim Devriminin bölge ve çevredeki etkilerine yoğunlaşmış, Çarlık Rusyasından itibaren bölgenin modernleşmesine temas etmiştir. Ortaylı, modern sanatların Rusya'daki gelişiminden bilimsel alana kadar pek çok bakımdan Rus aydınlanmasını devrime giden süreç bağlamında tartışmıştır. İhtilal öncesindeki Rusya'daki ekonomik duruma da ana hatları ile değinen İlber Ortaylı, aydın, işçi ve köylü vb. sınıflar arasındaki ilişkinin devrimdeki rolü üzerinde durmuştur. Devrim sonrasında kurulan Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilişkileri de Ortaylı'nın konuşmasında ele alınmıştır.

Komünizm ve Soğuk Savaş tarihi alanında dünyadaki en önemli uzmanlardan biri olan ve Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi araştırmaları ile alanda önemli bir boşluğu ile dolduran Prof. Norman Stone ise konuşmasında öncelikle Zeki Velidi Togan'ın 20. yüzyılın başlarındaki mücadelesine değinmiştir. Stone konuşmasında Ekim Devriminin yalnızca Rus coğrafyasındaki etkilerine değil aynı zamanda Avrupa, Türkiye ve diğer ülkelere olan etkilerine de temas etmiştir.

Açış Konferanslarından sonra iki ayrı salonda 24 oturum gerçekleştirilmiştir. Bu oturumlarda sunulan bildirilerin toplam sayısı 110'dur. Sempozyumda sunulan bildiriler özellikle ihtilalin öncesinde ve sonrasındaki tarihsel sürecin tartışıldığı tarih oturumlarının yanı sıra ihtilalin kültürel, dilsel ve siyasal etkilerinin ele alındığı dil, folklor, sanat, kültür vb. oturumlarla gerçekleştirilmiştir. İran'dan Türkiye'ye devrim sonrası süreçte ihtilalin içinde olmayıp sanayileşme ve diğer bakımlardan etkilenen ülkeler de farklı oturumlarda tartışılmıştır. Ekim devrimi sonrasında Türk dünyasındaki alfabe değişiklikleri ve bunun dilsel sonuçları da sempozyumda ele alınmıştır. Aynı zamanda ihtilalin dinî açıdan yarattığı etki de bölgesel ve coğrafi alanlar temelinde sunulmuştur.

Bildirilerde özellikle Ekim Devriminin Türk Dünyasına olan etkileri üzerinde durulmuştur. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın Sovyetler dönemindeki nüfus yapılarından, idari yönetim biçimlerine varıncaya kadar pek çok konuda sunulan bildirilerde bölgenin tarihsel gelişim ve değişimi tartışılmıştır. Ayrıca bu bölgelerin yanı sıra diğer Türk coğrafyasındaki aydın hareketleri de sempozyumda işlenen konular arasında yer almıştır. Sultan Galiyev, Turar Riskulov, Neriman Nerimanov gibi

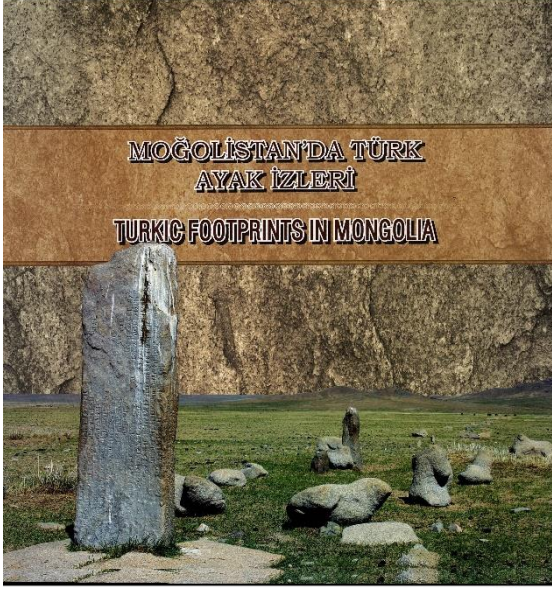
isimlerle birlikte Alimcan İbrahimov gibi isimler üzerine bildiriler sunulmuştur. Türk dünyasındaki yazı dilinin oluşum süreçleri ile Sovyet ideolojisi ekseninde folklor araştırmaları da ayrı ayrı işlenmiştir. Örneğin Çuvaş atasözlerinin propaganda malzemesi olarak kullanımı, Azerbaycan'da yasaklanan Kaçak hikâyeleri, müzik folklorunun değişim ve gelişimi, “Kızıl Şaman” karakteri gibi folklor konuları bunlardan bazılarıdır. İhtilalin bu etkilerinin yanı sıra sinema, tiyatro, yazılı basın üzerindeki etkileri de ayrı ayrı tartışılmıştır. İhtilalin Uygurlar, Nogaylar, Gagauzlar, Karaylar, Bulgaristan'daki Türk azınlığı vb. Türk toplulukları üzerindeki etkileri konularında da çok değerli bildiriler sunulmuştur. Türk dünyasına yönelik bu etkilerin yanı sıra Türkiye'deki devrimci hareketler ve bunların öncü isimleri de sempozyumdaki bildirilerde tartışılmıştır. Bunlardan bazıları Mustafa Suphi, Mehmet Ali Aybar gibi siyasi bakımdan etkileri çok yönlü olan isimlerdir. Bu isimlerin yanı sıra Sovyetler Birliğinin Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayileşmesindeki katkıları ve zirai politikadaki Sovyet etkisi de ele alınan konulardan bazılarıdır. Bu bakımdan ihtilalin yalnızca siyasi etkileri değil aynı zamanda kültürel, ekonomik, bilimsel etkileri de tartışılarak çok yönlü bir çerçeve çizilmiştir. Bu bakımdan sunulan bildiriler kitaplaştırıldığında alanda önemli bir kaynak niteliği taşıyacaktır.

27 Ekim 2017 tarihinde Sempozyum Değerlendirme Kapanış Oturumu gerçekleştirilmiştir. Bu oturumda öncelikle Prof.Dr. Yunus Koç sempozyumda sunulan bildiriler üzerine genel bir değerlendirme yapmıştır. Ardından Özbekistan'dan katılan Prof.Dr. Dono Ziayeva İhtilalin dışarıdan bir bakış açısıyla ele alınacak kadar yeterli zamanın geçtiğini ve bu açıdan Türk dünyasının önemli aydınları üzerine ortak arşivlerin de işlenerek biyografilerin yazılması gerektiğini ve ortaya çıkacak eserlerin ortak genel ağ ortamlarında paylaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Prof.Dr. Marcel Erdal da Sovyetler sonrasında Türkoloji alanında yapılması gereken çalışmalar hakkında görüşlerini ortaya koymuştur. Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun da Türk dünyasının ihtilal sonrasında yapması gerekenler üzerine düşüncelerini dile getirmiştir. Türk dünyasının Sovyetler dönemini yeniden mercek altına alarak tarihsel dönemlerindeki bu kesitin tüm yönleriyle araştırılarak tarih yazımının şekillenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Türk dünyası ülkelerindeki arşivlerin ve yazma eserlerin karşılıklı olarak açılması gerektiğini ve yazmaların neşredilmesinin önemine değinmiştir. Prof.Dr. Cemil Hasanlı ise özellikle yeni arşiv belgeleri ışığında hem ihtilalin hem de Ermeni meselesinin etraflıca araştırılarak verilen bilim dünyası ile paylaşılması hususunu dile getirmiştir.

Sempozyumda sunulan bildirilerin tamamını video kayıtları genel ağ ortamında paylaşılmıştır. Bu kayıtlara <https://www.youtube.com/user/hacettepeturkiyat> linkinden erişmek mümkündür. Sempozyumda sunulan bildirilerin yayına hazırlanması çalışmalarına da hızla başlanmıştır ve yakın bir zamanda bildiriler kitabının yayımlanması planlanmaktadır.

Ts. Battulga, R. Mönhtulga, F. Albayrak (Ed.). (2016). *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia*, Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg. ISBN: 978-99973-3-736-8

Bülent GÜL*

Moğolistan özellikle 1990'lı yıllardan sonra Türk araştırmacıların araştırma sahası olmaya başlamış bir ülkedir. Moğolistan'da Hun, Köktürk ve Uygur dönemlerine ait yazıtlar, heykeller, balballar, kaya resimleri; Türk tarihi ve kültürü açısından çok önemli arkeolojik buluntuların da bulunduğu bir coğrafyadır. 1896 yılından beri Moğolistan topraklarında bulunan Türk yazıtları özellikle yabancı Türkologların ilgisini çekmiş ve binlerle ifade edebileceğimiz çalışmalar yapılmıştır (bk. Aydın, 2017).

Moğolistan'ın 1990'lı yıllardan sonra kapılarının dünyaya açılmasından itibaren Türk araştırmacılar da Moğolistan'a ayak basmaya başlamış ve güzel işler de yapmışlardır. Akademisyenler olarak genelde eleştirdiğimiz Türk siyasi kadroları, bilinçli akademisyenlerin fikirleri doğrultusunda Moğolistan'ın Türk dili ve tarihi açısından önemini anlamış ve Moğolistan'a yönelik büyük yatırımlar da yapmışlardır. Türkiye açısından çok önemli MOTAP projesi hayata geçirilmiş ve bu proje kapsamında Moğolistan'da kazı çalışmaları yapılmış; 2001 yılında Bilge Kağan'a ait olduğu iddia edilen büyük bir hazine bulunmuş; Orhun bölgesinde de bir müze inşa edilmiştir. Belki de en önemli iş olarak da epigrafik incelemelere başlanılmıştır. Cengiz Alyılmaz'ın çalışmaları neticesinde de 2001 yılında Alyılmaz, O.F. Sertkaya ve Ts. Battulga tarafından Moğolistan'daki Türk anıtları ile ilgili ilk albüm çalışması olan *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, TİKA tarafından neşredilmiştir. Bu albümde hem yazıtlar hem de arkeolojik buluntular hakkında bilgi verilmiş ve güzel resimlerle bunlar okuyucunun hizmetine sunulmuştur (bk. Alyılmaz vd., 2001). Bu arada Alyılmaz'ın Moğolistan'daki Türk yazıt ve eserleri ile ilgili diğer çalışmaları da

* Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, bulentg@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0001-9868-9990

alandaki büyük boşluğu doldurmuştur (bk. Alyılmaz, 2005; Alyılmaz, 2007; Alyılmaz, 2015).

Elimizdeki *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri* adlı eser de 2016 yılında Moğolistan'da Türkiye Cumhuriyeti Ulan-Bator Büyükelçiliği'nin açılışının 20. yıldönümü dolayısıyla Ulan-Bator Büyükelçisi Murat Karagöz'ün desteği ile Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmıştır. Murat Karagöz, kitabın sunuşunda "Moğolistan'da Türk Ayak İzleri" kitabı İslamiyet öncesi Türk tarihi ve kadim Türk-Moğol ilişkileri üzerindeki araştırmaları derinleştirip geliştirmeyi amaçlayan akademisyenler ve maceraperestler için sağlam bir rehber ve iyi bir başlangıç adımı hüviyeti taşımaktadır" (s. 6) şeklinde düşüncesini paylaşmaktadır.

Büyük boy prestij kitap olarak yayımlanan eser, kullanılan fotoğraflar açısından çok başarılıdır. Eserde ayrıca şu bölümler ve bölümler ile ilgili fotoğraflar vardır:

Eserdeki ilk yazı F. Albayrak tarafından yazılmıştır. "Ötüken ve Orhun" adını taşıyan bu bölümde Ötüken bölgesinin Türk devlet yapısı ve kültürü içindeki yerini incelemiş ve önemi üzerinde durmuştur (ss. 13-17). Bu bölümden s. 70'deki Eski Türk yazıtları adlı bölüme kadar da Altay Dağları, Gobi Çölü, Eski Türk yazıtları ve yeni sayılabilecek Şoroon Bumbagar külliyesinde bulunan buluntular ile ilgili yüzlerce harika fotoğraf bulunmaktadır.

Albümün sayfa 70'teki Yazıtlar I bölümü Ts. Battulga tarafından yazılan "Bömbögör Yazıtı" adlı makale ile başlamaktadır (ss. 70-79). Bömbögör yazıtı, üzerinde en çok damga bulunan taş hüviyeti de taşımaktadır. Battulga, bu taş üzerinde bulunan toplam beş satırlık yazıtı okuma denemesi yapmıştır. Yazıtta Karluk ve Basmıllardan bahsedilmiş olması da ayrıca değer taşımaktadır.

Eser, yine Moğolistan'daki küçük yazıtlardan olan "Darvi Yazıtı" adlı makale ile devam etmektedir (ss. 80-84). Yine Ts. Battulga'nın yazdığı bu makalede H. Perlee tarafından bulunan yazıtın yeni bir okuma denemesini yapılmıştır. Yazıt üzerine çalışan M. Şinehüü'nün yazıt üzerindeki damgaların karakter gibi yan yana dövme yöntemi ile kaya üzerine tasvir edilmesinden dolayı, bu şekillerin arkaik dönem hat sanatı olduğunu ve bu şekillerin yazı gibi okunabileceğini ile sürmesi de yazıtı ayrıca değerli kılmaktadır.

M. Rinçinhorol ve A. Batçuluun tarafından yazılan üçüncü yazı da "Moğolistan'da Bulunan Yeni Bir Yazıt: Hulsana Am Yazıtı" adını taşımaktadır (ss. 85-87). Yazıt 2015 yılında Ariyajav Batçuluun tarafından Govi-Altay aймаğında bulunmuştur. Bu bölgede nadir bulunan Türk yazıtlarından biri olan bu yazıtta araştırmacıların *tobira* şeklinde okudukları ve "Etrafında dolaş!" anlamını verdikleri tek kelime yer almaktadır.

Eserin “Yazıtlar II” bölümü Ts. Battulga tarafından yazılan “Altay Dağlarında Bulunan Eski Müzik Aleti” adlı makale ile başlamaktadır (ss. 90-101). Moğolistan’da 2008 yılında Cargalant Hayrhan adlı dağ yakınlarında bulunan bir mezarda eyer parçası, kemer tokası, süs eşyaları, bronz halka, ipke ve deri parçaları, ok ve yay takımına ait parçalar ve bir müzik aleti bulunmuştur. Üzerinde Eski Türk yazısının bulunduğu bu müzik aleti Türk kültür tarihi açısından son derece önemlidir. Alet üzerindeki yazı ile ilgili olarak Zieme, Bazılhan, Harcaubay gibi araştırmacılar da okuma denemeleri yapmıştır. Battulga, alet ile ilgili bilgileri verdikten sonra Zieme’nin okumasını vermiş ve bu alet üzerinde yazılı kelimeleri anlambilimsel olarak incelemiştir.

Eser yine Ts. Battulga’nın yazdığı “Altın Adam Yazıtı” adlı makale ile devam etmektedir (s. 102). Bu makale, Moğolistan’da 1983 yılında bulunan altın sikke üzerindeki yazı ile ilgilidir. Makaleden öğrendiğimize göre Moğolistan Devlet Bankası’nda saklanan çok ince altın sikkeyi özel izinle gören Battulga, üzerinde bulunan yazıyı da daha önce Sumiyabaatar, Klyaştomiy, Harcaubay gibi okuyanlardan daha farklı okumuştur.

Eser, M. Rinçinhorol tarafından yazılan “Moğolistan’da Bulunan Eski Türk Dönemine Ait Soğd Tarzı Gümüş Kulplu Tas” adlı makale ile devam etmektedir (ss. 108-113). Yasa dışı yollardan bulunan ve Moğolistan devleti tarafından el konulan bu gümüş tas ile ilgili olarak Rinçinhorol, Moğolistan’da yasadışı kazıların da yapıldığını; tarihi kaçakçılık olaylarının da olduğunu bildirmektedir ve bu duruma dikkat çekmektedir. Soğd tarzı bu gümüş tas üzerinde haç şekilli çiçek benzeri çizimler, dağ keçisi damgası yanında başka damgalar ve eski Türk yazısı ile yazılmış bir yazı bulunmaktadır. Rinçinhorol, bu makalede hem bu şekilleri hem de eski Türk yazısını değerlendirmiştir.

Eser, yine çok önemli gümüş bir tas üzerine Ts. Battulga tarafından yazılmış makale ile devam etmektedir (ss. 114-120): “Moğolistan’da Bulunan Gümüş Tas Tabanındaki Yazıtı”. 2010 yılında bulunan bu gümüş tas ile ilgili ilk yazıyı ve okuma denemesini T. Osawa yapmıştı. Battulga, Osawa okumasında çeşitli sorunlar olduğunu belirtmiş ve bu makalesinde yeni bir okuma denemesi yapmıştır.

“Yay Kabzasına Yapıştırılmış Kemik Üzerindeki Yazıtı” adlı makale de Ts. Battulga tarafından yazılmıştır (ss. 121-123). Bu makalede de Battulga, bir mezar içinde 2007 yılında bulunan yay kabzasına yapıştırılmış kemik üzerindeki 5 karakterlik yazı üzerinde durmuştur. Battulga, “Yay kabzasına yapıştırılmış kemik üzerindeki yazıt, o dönemde Eski Türk yazısını kağanlar, soylular, beyler dışında halkın da yaygın bir şekilde kullandığının göstergesidir.” diyerek yazıtın ayrıca önemini belirtmektedir.

Moğolistan’da 2011 yılında bulunan çatı kiremidi üzerindeki yazı ile ilgili olarak eserde yer alan “Hirgisiin Hooloy Kazısında Bulunan Çatı Kiremidi

Üzerindeki Yazıt” adlı makale de Ts. Battulga tarafından yazılmıştır (ss. 124-129). Türklere ait bu tür kiremide yazılmış yazıtlar arasında yerini alan bu yazıt da, kültür tarihi açısından değerlidir.

Eserin “Damgalar” adlı bölümü Ts. Battulga’nın “Eski Türk Kültürünün Bir Parçası Olarak Damgalar” adlı makalesi ile başlamaktadır (ss. 132-138). Bilindiği üzere bozkır halklarının kültüründe damgaların özel bir yeri vardır. Damgaların Türk kültür tarihi içindeki yeri konusunda birçok çalışma olmasına rağmen, konu hâlâ ilginç ve araştırılmaya muhtaç durumdadır. Moğolistan’ın birçok yerinde araştırma yapan Battulga, damgalar konusunda da uzmandır. Bu çalışmada da görüleceği üzere onun sahada yapmış olduğu çalışmalarla yüzlerce damga kayıt altına alınmıştır. Battulga’nın bu yazısı da damgalar konusunda önemli bilgiler veren bir çalışmadır.

Damgalar konusundaki ikinci makale “yılan Damga Üzerine” adını taşımaktadır (ss. 139-144). Azzaya Badam tarafından yazılan bu makalede yılan damgası bulunan taş ve yazıtların kimlere ait olduğu; Aşına ve Aşide sülale damgaları ve ayrıca Şamanizm çerçevesinde yılan damgaları üzerinde durulmuştur.

Bu konudaki üçüncü makale Ts. Battulga tarafından yazılmıştır: “Gurvan Mandal Bölgesinde Bulunan Kaya Üstü tasvirler, Damgalar ve Yazıtlar” (ss. 145-161). Bu makalede Battulga, Gurvan Mandal bölgesinde yer alan kaya resimleri ve Dund Mandal Yazıtı, Adag Mandal Yazıtı ve Tibetçe yazıt üzerinde durmuştur.

Ts. Battulga tarafından yazılan “Bayan-Ölgii Aymagdaki Eski Türk Dönemi Kültür Varlıkları” (ss. 162-185) adlı makalede de Bayan-Ölgiy aymağındaki Köktürk dönemine ait külliyeler, Köktürk, Uygur dönemlerine ait mezarlar, insan figürlü taşlar, kaya resimleri ve bu bölgede bulunan on iki yazıt ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Eser, “Külliyeler I” bölümü ile devam etmektedir. Bu bölümdeki yazılar Moğolistan’da son dönemde çok önemli araştırma ekipleri içinde yer almış arkeolog ve Türkolog M. Rinçinhorol tarafından yazılmıştır. Rinçinhorol, “Dongoyın Şiree Kültür Kompleksi” adlı makalede 2010 yılından başlayarak devam eden araştırmalar sonucunda Dongoyın Şiree bölgesinde bulunan ve hâlen üzerinde çalışmalar yapılan çok önemli yazıtlar ile ilgili bilgi vermektedir.

Rinçinhorol’un bu bölümde yazdığı ikinci makale “Dood Ulaan Bulag Kültür Kompleksi” adını taşımaktadır (ss. 192-195). Moğolistan’ın Zavhan aymağında bulunan bu alanda insan figürlü taş ve çeşitli balballar bulunmuştur. Mezar çevresinde yapılacak yeni araştırmalar ve kazılar sonucunda elbette başka buluntular da ortaya çıkabilecektir.

Bu konudaki üçüncü makale de “Taadagiin Övör Kompleksi” adını taşımaktadır (ss. 196-200). Rinçinhorol tarafından yazılan bu makalede de yine Zavhan

aymağında bulunan Taadag dağının yakınındaki alanda yer alan mezar kalıntılarının yanı sıra insan figürlü taşlar, balballar, kurban sunak yerleri hakkında bilgi verilmiştir.

Rinçinhorol'un yazdığı "Tamhinü Döröv Kültür Kompleksi" (ss. 201-205) adlı makalede Boroo ırmağının geçtiği ve Hun kalıntılarının da bulunduğu geniş arazi içinde yer alan mezarlar hakkında bilgi verilmiştir. Burada kültür ve sanat tarihi açısından çok önemli mezar taş levhaları bulunmuştur.

"İ-ran Kağan Mezar Kalıntısı Üzerine" (ss. 206-215) adlı makalede Rinçinhorol, Bilge Kağan külliyesi içinde bulunan ikinci mezar kalıntısından ve tarihi olaylardan yola çıkarak, bu ikinci mezarın Bilge Kağan'ın oğlu İ-ran Kağan'a ait olduğunu ileri sürmektedir.

Eserin "Külliyeler II" adlı bölümü Ts. Battulga tarafından yazılan "Eski Türk Dönemi Taş Sanatları üzerine" adlı makale ile devam etmektedir. Bu makalede Battulga, eski Türk taş sanatı çerçevesinde yaratılan insan figürlü taşlar; sunak taşları; arslan, koç ve koyun gibi hayvan heykelleri ile kaplumbağa kaideler; anıtlar, taş sütunlar ve sütun altlıkları ile heykeller üzerinde resmedilmiş çeşitli kadeh ve kaplar konusunda fikirlerini paylaşmaktadır (ss. 218-236).

Battulga'nın bu bölümde yazdığı ikinci ve eserin son makalesi "Anıtların Ayrılmaz Bir Parçası: Kaplumbağa Kaideler" adını taşımaktadır (ss. 237-244). Bu makalede Battulga, Moğolistan topraklarında bulunan on beş adet kaplumbağa kaide hakkında bilgi vermektedir.

Eser, özellikle Moğol araştırmacıların yapmış oldukları çalışmaları ve fikirleri ile birlikte bakış açılarını göstermesi açısından son derece yararlıdır. Moğolistan'da bulunan Türk anıtları ile ilgili çalışmaların artması gereklidir ve bu eser de, bu tür albüm çalışmalarının da ne kadar önemli ve faydalı olduğunun bir göstergesidir. Eserin hazırlanması ve yayımlanması sürecinde emeği geçen herkesi ve eserde yazıları bulunan akademisyenleri kutlamak gerekmektedir. Kutluğ bolzun!

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Çorum: Karam.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C., Sertkaya, O.F. ve Ts. Battulga (2001). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara: TİKA.
- Aydın, E. (2017). *Türk Runik Bibliyografyası*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve yerel nitelikte olup, disiplinler arası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere gönderilen yazılardan Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere yazar adı gizlenerek iki alan uzmanına gönderilir. Hiçbir şekilde yazarlar hakem adlarını, hakemler yazar adlarını göremez. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştirisi, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Hakem raporları iki yıl süreyle saklanır. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara

Tel: + 90.312.2977182 / 2976771

Belgeç: + 90.312.2977171

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, <http://dergipark.gov.tr/turkiyat> adresinden giriş yapılarak gönderilmelidir.

Yazarların görev yaptığı kurum, unvan, iletişim bilgileri ve ORCID bilgisi makalelerinin ilk sayfasında, altta belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletisine eklenmelidir.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildirimler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle ve 11 punto yazı karakteriyle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 10 punto yazı karakteriyle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, koyu ve italik yazılmalı. Yazar görev yaptığı kurum, unvan, e-posta bilgilerini ve ORCID numarasını makalenin ilk sayfasında, sayfa altında belirtmelidir.

Öz/Abstract: En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Öz içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; ancak yazılar bu dillerden farklı bir dilde hazırlanmış ise ilgili dilde üçüncü bir öze yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizceden farklı bir dilde hazırlanmış makalelerde sırasıyla Türkçe, İngilizce ve üçüncü dilde hazırlanmış özetler yer almalıdır. Özetler içerik yönünden birbirinin aynı olmalı, 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özün hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar kelime verilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe, İngilizce ve varsa üçüncü dilde hazırlanmalıdır ve 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5cm, yüksekliği 23,5cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından üst 2,6cm, alt 1,8cm, sağ ve soldan 2'şer cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 10.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır. Paragraf aralarında boşluk bırakmak için öncesi ve sonrasına 6nk aralık verilmelidir.

Alt Başlıklar: İkinci düzey başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Üçüncü düzey ve daha alt düzeydeki başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme: Alıntılar ve atıflar APA kaynak gösterme sistemine göre yapılmalıdır. Kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişinin adı, soyadı, görüşme tarih ve yeri bilgilerini içermelidir. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

Kaynakça Örnekleri:

Makale Örneği

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

Kitap Örneği

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Haz.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

Çeviri Kitap

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yabancı Dilde Kitap

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Editörlü Kitaptan Bir Bölüm

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns,1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) içinde (ss. 639-757). Cambridge.

Yüksek Lisans, Doktora Tez Örneği

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Elektronik Kaynak Örneği

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, 23 Temmuz 2012 tarihinde tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam adresinden erişildi.

Alıntılar: Beş satır ve daha az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre girinti bırakılarak, blok halinde, 10 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntoyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşımaktadır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını (16,5cm-23,5cm) aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve “konu” her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında başta Türk Dilleri olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

HACETTEPE UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH STUDIES

Aim and Scope

Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD), is a referred journal published semi annually since 2004, by the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal covers theoretic and/or practical studies on historical, social, cultural, economic, political aspects related to Turkish Studies as well as contemporary issues in an interdisciplinary approach.

Evaluation

Articles received, upon approval of the Editorial Board are sent to two experts for independent anonymous blind review. They are accepted and published based on the two positive reviews. In case one of the reviews is negative, a third expert assesses the article. The authors acknowledge the criticism of experts and reply accordingly. Reports are kept for a period of two years. Articles whether published or not are not returned to the author. The authors bear the full responsibility for the opinions they express.

General Rules

Contact: Authors should use the following address for their communication with the Journal:

Hacettepe University
Institute of Turkish Studies
Beytepe Campus 06532 Ankara
Tel: + 90.312.2977182 / 2976771
Fax: + 90.312.2977171
E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
HUTAD Web Page: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Important Points to be Considered by the Authors

The articles should be sent to the address <http://dergipark.gov.tr/turkiyat>. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The type fonts (PC –compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

Articles sent to HUTAD should not been previously published or sent to another journal.

Title: Not longer than 12 words, the title should be written in bold and capital letters. The translation in English should be accurate and placed above the English abstract in bold and small letters with capitalised initials.

Author's Name: The name and the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles.

Abstract: It should be between 100 and 200 words and prepared in a manner that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form and chart. Two abstracts should be written in both Turkish and English for each article; however, if the articles have been prepared in a different language other than these languages, there should be a third abstract in the relevant language. The abstracts should have the same content.

Key words: At least 5, at most 10 key words should follow the abstract, written in Turkish, English or a third language if relevant.

Article Text: The texts should have width 16,5 cm and height 23,5 cm written single-spaced and with 11 point letter size. The indent should be 2cm and page numbers begin in the second page (considering the title page as the first page). The texts should not be longer than 10.000 words typed in MS Word program and Times New Roman font or another typeface similar to it. At the beginning of the paragraphs the tab key and between the paragraphs the enter key should not be used.

Citation/Bibliography: References and quotations follow the APA system. Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85), not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. Interviews include the persons' name and surname and the date and place the interview was held. When electronic source material is used, the date accessed should definitely be indicated.

For Article

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

For Books

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Ed.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

Translated Books

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Trans.). İstanbul: Ayrıntı Publishing.

Books in a Foreign Language

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Part from Edited Books

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns, 1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) (ss. 639-757). Cambridge.

For Master and PhD Thesis

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Unpublished Master Thesis, Hacettepe University, Ankara.

Elektronik Sources

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, retrieved: 23 July 2012 tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=.

Quotations: Three-lined or less quotations should be given in the text using inverted commas. Longer quotations should be indented 1cm on both sides in a block that is single-spaced and 10-point letter type.

Footnote: General clarifications apart from quotations are given in numbered footnotes. The footnotes should be written in letter point size 10 and appear on the relevant page.

Tables and Graphics: Each table should have be numbered and bear a name title. The explanation for symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the relevant text sections..

Pictures to be published should be either professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the ‘topic’ should be clearly pointed out following each graphic. Their last digitalised two-coloured-white/black- and colourful pictures’ resolution should be 300dpi whereas line drawings should be 800-1200 dpi. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish, but upon Editorial Board approval, articles in Turkic Languages, and English, French, German and Russian are published up to one third of the journal. Articles written in Turkish ought to be follow the rules of the Turkish Language Association's Dictionary..

Copyright

The author agrees that he/she has transferred the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. Articles or part of them cannot be reproduced without the written permission of the publisher. Third parties can quote articles, pictures and shapes provided that they will give full reference. Permission for the copy of the pictures, tables, and shapes are the exclusive right of the author.